

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΉΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Ήπειρωτικό Ήπερολόγιο

Ήωάννινα 2014

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

ΤΟΜΟΣ ΛΓ΄

Ίωάννινα 2014

Συντακτική Επιτροπή:

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΣΙΟΡΟΚΑΣ

Εξώφυλλο:

ΒΑΣΙΛΗΣ ΧΑΡΙΣΗΣ

* Ο συγγραφέας κάθε μελέτης έχει και την αποκλειστική ευθύνη για το περιεχόμενό της.

† ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΜΑΞΙΜΟΥ

ΕΠΙΒΑΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

Έν Ίωαννίνους, τῆ 20ῃ Ἰουλίου 2014

«Εὐχαριστοῦμεν τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πάντοτε περὶ ὑμῶν προσευχόμενοι· ἀκούσαντες τὴν πίστιν ὑμῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, καὶ τὴν ἀγάπην τὴν εἰς πάντας τοὺς ἁγίους, διὰ τὴν ἐλπίδα τὴν ἀποκειμένην ὑμῖν ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ἣν προηκούσατε ἐν τῷ λόγῳ τῆς ἀληθείας τοῦ εὐαγγελίου τοῦ παρόντος εἰς ὑμᾶς, καθὼς καὶ ἐν παντί τῷ κόσμῳ· καὶ ἔστι καρποφορούμενον καὶ ἀύξανόμενον καθὼς καὶ ἐν ὑμῖν, ἀφ' ἧς ἡμέρας ἠκούσατε καὶ ἐπέγνωτε τὴν Χάριν τοῦ Θεοῦ ἐν ἀληθείᾳ»¹.

Μακαριώτατε Πάτερ καὶ Δέσποτα, Ἀρχιεπίσκοπε Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Κύριε Κύριε Ἱερώνυμε,

Ἅγιε Ἐκπρόσωπε τῆς Αὐτοῦ Θειοτάτης Παναγιότητος, τοῦ Οἰκου-
μενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Βαρθολομαίου, Σεβασμώτατε
Μητροπολίτα Προύσης, κύριε Ἐλπιδοφόρε,

Σεβασμώτατοι Μητροπολίτες καὶ Θεοφιλέστατοι Ἐπίσκοποι,

Σεβαστή τῶν Ἀρχιερέων Χορεία,

Ἐξοχώτατε ἐκπρόσωπε τῆς κυβερνήσεως, Ὑπουργέ Πολιτισμοῦ, κύριε
Τασούλα,

Ἀξιότιμε Περιφερειάρχα Ἠπείρου κύριε Καχριμάνη,

Ἀξιότιμοι Ἐκπρόσωποι τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινοβουλίου,

Ἀξιότιμε Δήμαρχε Ἰωαννιτῶν κύριε Φίλιο,

Ἀξιότιμοι Δήμαρχοι τοῦ Νομοῦ Ἰωαννίνων, ἐν ἐνεργείᾳ καὶ ἐπερχό-
μενοι,

Ἀξιότιμοι Διοικηταὶ τοῦ Στρατοῦ, τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας,
Ἀστυνομίας καὶ Πυροσβεστικῆς,

Ἀξιότιμοι Πρόεδροι τῶν Δικαστηρίων καὶ Δικαστικοί,

Ἀξιότιμοι Πρυτάνεις, Κοσμήτορες, Καθηγηταί, Ἐκπαιδευτικοί,

1. Πρὸς Κολασσαεῖς, Κεφ. Α', στ. 3-6.

Σεβαστοί Πατέρες καί Ἀδελφοί ἐν Χριστῷ,

Μέ τούτα τά λόγια, μέ αὐτήν τήν πίστη, μέ τήν ἴδια ἐλλάδα καί τήν αὐτή πεποιθήση, εὐχαριστῶ, ὡς ὁ Ἀπόστολος Παῦλος διά τούς Κολασσαεῖς, προσευχητικῶς, δοξολογικῶς καί εὐγνωμόνως τῷ Θεῷ καί Πατρὶ σὺν Υἱῷ καί Πνεύματι, διά τό ὑπό τοῦ Θεοῦ διά τῆς Ἀγιωτάτης Ἐκκλησίας, ἐμπιστευθέν μοι ποιμνιο, τά πνευματικά μου πλέον τέκνα εἰς τήν Ἱερά Μητρόπολη Ἰωαννίνων, τήν, προτάσει τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί Πάσης Ἑλλάδος Κυρίου Κυρίου Ἱερωνύμου καί ψήφῳ τῶν Ἀγίων Ἀρχιερέων, λαχοῦσαν μοι Ἐπαρχίαν.

Ἐπικαλοῦμαι τήν Εὐλογία Σας Μακαριώτατε Πάτερ καί Δέσποτα, ἐκφράζοντας τήν ὑπακοή, τήν εὐγνωμοσύνη, τήν υἱική ἀγάπη, τόν υἱικό σεβασμό καί ἐν ταὐτῷ τίς εὐγνωμόνες εὐχαριστίες μου στήν Σεπτή ἱεραρχία τῆς Ἀγιωτάτης Ἀυτόκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος γιά τήν ὑψιστή τιμή τῆς ἐκλογῆς μου στόν περιώνυμο ἱστορικό θρόνο τῆς θεοσώστου Ἱεράς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

Ἐπικαλοῦμαι τίς εὐχές καί εὐλογίες τῆς Αὐτοῦ Θειοτάτης Παναγιότητος, τοῦ Παναγιωτάτου καί Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Βαρθολομαίου, πρὸς τόν Ὅποιον καί τήν πνευματική καί εὐχαριστιακή ἀναφορά ἔχομεν, ὑποσχόμενος πνευματική ὑπακοή καί ἀπαρασάλευτη ἐν Χριστῷ Ἀγάπη.

Ἐπικαλοῦμαι, ἐπίσης, καί τίς εὐχές τῶν κεκοιμημένων προκατόχων μου στήν Ἱερά Μητρόπολη Ἰωαννίνων καί κυρίως τοῦ πρότετα ἐκλιπόντος κυροῦ Θεοκλήτου, ὅστις θεοφιλῶς ἐποίμανε τήν ἐπαρχία ταύτη, ἐπὶ σχεδόν τεσσαράκοντα συναπτά ἔτη, προσευχόμενος καί ἀναπέμπων μεθ' ὑμῶν ἰκεσία πρὸς τόν Θεόν, νά εἶναι ἡ μνήμη αὐτῶν αἰωνία!

Γνωρίζω ὅτι μοῦ ἀνατίθεται ἡ πνευματική πατρότης καί εὐθύνη μᾶς ἱστορικής Ἱεράς Μητροπόλεως. Γνωρίζω πῶς μοῦ ἀνατίθεται ἡ διαποίμανση ἐνός τόπου μέ ἱστορία βαριά, μᾶς πόλεως πού δεσπόζει, ὡς ἄλλος δικέφαλος, στά ὄρια Ἀνατολῆς καί Δύσεως, τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων, πού ἀπό τόν ἔβδομο αἰῶνα διαφεντεύει στά δρώμενα τῆς Ἠπείρου καί τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος, πού ἀπό τά χρόνια τοῦ Μεγάλου καί Ἱεροῦ Φωτίου συμβάλλει οὐσιαστικῶς στή διαφύλαξη τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καί τῆς Ἐκκλησιαστικῆς τάξεως, πού στό διάβα τῶν αἰῶνων καθίσταται ὁ προμαχὼν διαφυλάξεως τῆς ταυτότητος καί τῆς ἰδιοπροσωπίας τοῦ Γένους, ἐν μέσῳ ἀλλεπαλλήλων κατακτήσεων, ἀλλά καί σμλευτῆς τῶν ἰσορροπιῶν γιά τή διαφύλαξη τῆς ζωῆς τῶν γηγενῶν, καί ἀκόμη ὁ προβολεὺς τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων καί τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος στή Δύση, τίς Βενετιές καί τά Λιβόρνα, καί ὁ ἐγγρητής τῆς

ἐλληνικῆς παιδείας καί προόδου σέ ἐποχές δυσχειμέρους διά τῶν προνοιῶν, δωρεῶν, εὐεργεσιῶν, κόποις, πόνοις καί ἐξόδοις τῶν Μεγάλων Ἑπειρωτῶν καί Ἰωαννιτῶν εὐεργετῶν τῆς Ἠλείρου, τῆς Πατρίδος, τοῦ ἀπανταχοῦ τῆς γῆς Ἑλληνισμοῦ καί τοῦ Γένους! Αὐτή, βεβαίως, εἶναι μιά πολύ βαριά κληρονομιά, γιά κάθε ἄνθρωπο πού ζεῖ σ' αὐτόν τόν τόπο, γιά ἐκείνους πού ἀναλαμβάνουν εὐθύνες γιά τίς ζωές τῶν ἀνθρώπων, μάλιστα κυρίως γιά τόν Ἐπίσκοπο καί Μητροπολίτη τῆς Ἐπαρχίας!

Ἐνώπιον Θεοῦ καί ἀνθρώπων, ἀγίων καί ἀγγέλων, ιεραρχῶν, ιερέων, πολιτικῶν καί διοικητικῶν ἀρχῶν, συμπολιτῶν, συγγενῶν, φίλων, γνωστῶν καί ἀγνώστων, ἀναδέχομαι αὐτήν τήν κληρονομιά μέ σεβασμό καί δέος σάν ρίζα πού θά μέ θρέψει καί θά μέ θρέψει, ὅσο ὁ Θεός καί ἡ ἀγάπη τοῦ ποιμνίου μου θά μέ κρατοῦν στή ζωή, μέ μέτρο καί κριτήριο τά δόγματα, τήν πνευματική ἐμπειρία, τή διδασκαλία καί τήν Ἱερά Τάξη τῆς Μίας, Ἀγίας, Καθολικῆς καί Ἀποστολικῆς καθ' ἡμᾶς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Χάριτι Θεοῦ!

Ἀποδέχομαι δέ καί τήν εὐθύνη τῆς διαφυλάξεως τῆς πίστεως, τῆς πνευματικῆς διαπαιδαγωγήσεως τοῦ ποιμνίου, τῆς καθοδηγήσεως αὐτοῦ στήν ὁδό τῆς πνευματικῆς ἀυξήσεως, τῆς ἀναδείξεως, ζωοποιήσεως καί ἀυξήσεως τῶν πνευματικῶν καί πρακτικῶν χαρισμάτων, μέ σκοπόν τήν κατά δύναμιν ἀνθρωπίνην καί κατά θείαν εὐδοκίαν κατάκτησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀρθοδόξου συνειδήσεως, ὅτι πάντες ἓνα σῶμα, μία πίστις ἐσμέν. Λέγει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος: «Καθάπερ γάρ τὸ σῶμα ἓν ἐστι, καὶ μέλη ἔχει πολλά, πάντα δὲ τὰ μέλη τοῦ σώματος τοῦ ἑνός, πολλά ὄντα, ἓν ἐστι σῶμα, οὕτω καὶ ὁ Χριστός· καὶ γὰρ ἓν ἐνὶ Πνεύματι ἡμεῖς πάντες εἰς ἓν σῶμα ἐβαπτίσθημεν ... καὶ πάντες εἰς ἓν Πνεῦμα ἐποτίσθημεν. Καὶ γὰρ τὸ σῶμα οὐκ ἔστιν ἓν μέλος, ἀλλὰ πολλά· εἰ εἶπῃ ὁ πούς, ὅτι οὐκ εἰμὶ χεῖρ, οὐκ εἰμὶ ἐκ τοῦ σώματος, οὐ παρὰ τοῦτο οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ σώματος; Καὶ εἰ εἶπῃ τὸ οὖς, ὅτι οὐκ εἰμὶ ὀφθαλμός, οὐκ εἰμὶ ἐκ τοῦ σώματος, – οὐ παρὰ τοῦτο οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ σώματος; εἰ ὅλον τὸ σῶμα ὀφθαλμός, ποῦ ἡ ἀκοή; εἰ ὅλον ἀκοή, ποῦ ἡ ὀσφρησις; νυνὶ δὲ ὁ Θεὸς ἔθετο τὰ μέλη ἓν ἕκαστον αὐτῶν ἐν τῷ σώματι, καθὼς ἠθέλησεν· εἰ δὲ ἦν τὰ πάντα ἓν μέλος, ποῦ τὸ σῶμα;»².

Αὐτή εἶναι ἡ Ἐκκλησία μας Ἀδελφοί! Σῶμα Χριστοῦ. Καί ἐμεῖς εἴμαστε μέλη ἐκ μέρους! Ἐάν βεβαίως καί ὅταν τό θέλουμε καί τό ἐπιθυμοῦμε! Ὅμως δέν περισσεύει κανεὶς! Εἶναι ὅλοι κλητοί! Εἶναι ὅλοι ἐπιθυμητοί! Εἶναι ὅλοι ἀναγκαῖοι! Χρειαζονται ὅλα τὰ μέλη γιά νά εἶναι σῶμα! Ἐάν

2. Ἀ Πρὸς Κορινθίους, Κεφ. ΙΒ', στ. 12-19.

παραπονεθεῖ τό πόδι πῶς δέν εἶναι χέρι, καί γι' αὐτό δέν ἀνήκει στό σῶμα, ἢ ἀκόμα ἂν παραπονεθεῖ τό αὐτί πῶς δέν εἶναι μάτι, γι' αὐτό δέν ἀνήκει στό σῶμα, αὐτό δέν μπορεῖ νά ἰσχύσει! Δέν μπορεῖ νά εἶναι ὄλο τό σῶμα ὀφθαλμός, οὔτε νά πει ὁ ὀφθαλμός στό χέρι δέν σέ χρειάζομαι ἢ τό κεφάλι στά πόδια δέν σάς ἔχω ἀνάγκη! Γιά νά μή γίνει, λοιπόν, σχίσμα στό σῶμα, τά μέλη πρέπει νά μεριμνοῦν τό ἓνα γιά τό ἄλλο! Καί ὅταν πάσχει ἓνα μέλος, τότε συμπάσχουν ὅλα τά μέλη!

Αὕτη εἶναι ἡ πορεία μας, αὐτό εἶναι τό ζητούμενο· ἔτσι μποροῦμε νά εἶμαστε κοινωνία, ἔτσι μποροῦμε νά κάνουμε ὑγιεῖς οἰκογένειες, καλά παιδιά, σωστές καί ἀποδοτικές δομές, ἔτσι μποροῦμε νά εἶμαστε πολίτες καί νά ἔχουμε πολιτεία. Μέ αὐτόν τόν τρόπο θά γαλουχηθοῦμε στήν κοινωνική εὐθύνη καί ὑπευθυνότητα, στήν ὀρθή ἀξιολόγηση καί ἱεράρχηση κάθε στοιχείου τῆς ζωῆς μας, κάθε σχέσεως καί δραστηριότητος. Αὐτά γίνονται, ὅταν ἐλεύθερα ἐπιλέγουμε νά εἶμαστε μέλη τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ. Αὐτός θά εἶναι ὁ ἀγώνας μας καί πιστεύω πῶς αὐτό ἀφορᾷ κυρίως καί πρωτίστως τήν ποιότητα τῆς ζωῆς μας, ἢ ὁποῖα διαφορετικά διαμορφώνεται μέ τή μετοχή στή Χάρη, τή δύναμη, τήν ἐνέργεια τῆς Ἁγίας Τριάδος μέσα στή μυστηριακή καί λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας μας, μέ μιά προοπτική αἰωνιότητος καί, δυστυχῶς, ἀλλιῶς χωρίς αὐτή τή μέθεξη τῆς θείας ζωῆς!

Ὅλα αὐτά Ἅγιοι Πατέρες καί ἐν Χριστῷ ἀδελφοί, δέν μποροῦν νά εἶναι καί νά παραμένουν ἀπλῶς θεωρίες! Πρέπει νά σημαίνουν κάτι στήν καθημερινή μας πορεία, στήν πράξη, στή ζωή! Ἀναμένετε μάλλον, καί ὀρθῶς περιμένετε, νά ἀκούσετε τί σημαίνουν αὐτά γιά τή δική μου ζωή, δράση καί πορεία στή νέα μου πατρίδα, τό νέο μου τόπο, στή νέα μου οἰκογένεια, στή νέα μου ἀποστολή.

Σημαίνουν πῶς ἡ ζωή μου δέν ὑπάρχει πλέον χωρίς αὐτή τήν οἰκογένεια! Πῶς θέλω σύν Θεῷ νά ποτίσει τό εἶναι μου μέ αὐτό πού εἶναι ἡ νέα μου πατρίδα, οἱ ἄνθρωποι τῆς, οἱ παραδόσεις τῆς, τά ἦθη καί τά ἔθιμά τῆς, οἱ ἀγωνίες καί τά προβλήματα τῶν ἀνθρώπων τῆς, τά ὄνειρα τῶν νέων τῆς, ἡ προοπτική τοῦ τόπου, ἡ ἀνάπτυξή του, κάθε δραστηριότητα πού μπορεῖ νά προάγει τόν ἄνθρωπο, τήν κοινωνία τῶν προσώπων, τήν ἀλληλεγγύη, τό κοινό καλό, τήν πρόοδο. Ὅμως, ἐπαναλαμβάνω, πάντα μέ ὁδηγό τό Εὐαγγέλιο καί τό Χριστό, ὅτι «Αὐτός ἐστίν ἡ κεφαλὴ τοῦ Σώματος, τῆς Ἐκκλησίας· ὅτι ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα, τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς καί τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, τὰ ὄρατα καί τὰ ἀόρατα, εἴτε θρόνοι εἴτε κυριότητες εἴτε ἀρχαὶ εἴτε ἐξουσίαι· τὰ πάντα δι' αὐτοῦ καί εἰς αὐτὸν ἐκτίσται· καὶ αὐτός ἐστὶ πρὸ πάντων, καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ

συνέστηκε, ὅς ἐστιν ἀρχή, πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, ἵνα γένηται ἐν πάσιν αὐτὸς πρωτεύων»³.

Σημαίνει, ἐπίσης, ὅτι θά ἐπιδιώξω, ὅση μοι δύναμις, τήν ἐπακοινωνία καί τή συνεργασία μέ κάθε ἄνθρωπο καλῆς θελήσεως στά ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων. Ἀκόμα, πώς θά κάνω ὅ,τι εἶναι δυνατόν γιά τήν προκοπή τοῦ τόπου καί τῶν ἀνθρώπων, πάντοτε στά πλαίσια τῶν πνευματικῶν καί ἠθικῶν ἀρχῶν καί τῶν ἀρχῶν διαφανείας καί νομιμότητος.

Αὐτά, προσβλέπων πάντοτε στήν καλή συνεργασία καί στήν συναντίληψη τῶν πολιτικῶν, διοικητικῶν, δικαϊκῶν, ἐπιστημονικῶν, παιδαγωγικῶν καί πολιτιστικῶν ἀρχῶν, παραγόντων καί δομῶν τῆς περιφέρειας, τῶν δήμων, τῆς πόλεως καί βεβαίως στήν ἀγάπη καί στήριξη τῶν πιστῶν, τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τοῦ μόχθου καί τοῦ ἀγῶνος τῆς καθημερινῆς βιοπάλης, κάθε ἀνθρώπου καλῆς θελήσεως, ἄνευ διακρίσεων καί ἀποκλεισμῶν.

Ἀκόμα, θά προσέθετα πώς θεωρῶ ἀνάγκη καί προτεραιότητα τήν ἐπακοινωνία καί τή συνεργασία μέ τούς νέους τῆς Ἐπαρχίας μας. Οἱ νέοι εἶναι τό καμάρι καί τό μέλλον μας! Εἶναι πλέον δυστυχῶς καί οἱ πύ ἀδικημένοι, διότι μέ τήν ἀπληστία πού μάς εἶχε καταλάβει ἀπαλλοτριώσαμε τό μέλλον τους! Χρυστοῦμε, λοιπόν, καί θά ἀγωνιστοῦμε νά εἴμαστε συνοδοιπόροι στήν πορεία καί στόν ἀγῶνα τῆς ζωῆς τους. Μιάς ζωῆς, ὅμως, μέ ἀρχές καί θεμέλια σταθερά, πού δέν θά ἀδικοῦν οὔτε τούς ἴδιους, οὔτε τίς ἐπερχόμενες γενεές, μέ πραγματική ποιότητα πού θά γεννά ἱστορία καί πολιτισμό καί ὄχι ἐκείνη τήν ἐπίπλαστη τοῦ καταναλωτικοῦ ἢ τοῦ καταναλωτοῦ σκλάβου!

Στά Ἰωάννινα ὑπάρχουν καί δραστηριοποιοῦνται τά Ἀγαθοεργά Καταστήματα, πρὸς τό συμφέρον καί τή στήριξη τῶν ἀνθρώπων τοῦ τόπου καί κυρίως ἐκείνων πού βρίσκονται σέ μεγαλύτερη ἀνάγκη. Γνωρίζουμε ὅτι ὑπάρχουν προβλήματα. Θά ἀντιμετωπιστοῦν μέ νηφαλιότητα, σοβαρότητα, διαφάνεια, χωρίς ὑπερβολές, μέ περίσκεψη καί προγραμματισμό σωστό, ὥστε καί τό ἀδιέξοδο νά ἀντιμετωπιστεῖ καί τά Ἀγαθοεργά Καταστήματα νά μποροῦν νά ἐκπληρῶνουν ἐν εὐθέτῳ χρόνῳ τό σκοπό τους, πρὸς τό συμφέρον τῶν συνανθρώπων μας, χωρίς ἀκραίες φωνές καί φλυαρίες.

Ἄφῃσα πρὸς τό τέλος τά πύ πνευματικά, τά ἱερά, ἐκείνα πού ἀποτελοῦν τή βάση, τό θεμέλιον, τούς βασικούς πυλώνες τῆς πνευματικῆς,

3. Πρὸς Κολασσαεῖς, Κεφ. Α', στ. 16-18.

ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ πορείας. Χωρὶς αὐτὰ δὲν γίνεται τίποτα! Τό λέει ὁ Ἰησοῦς Χριστός ξεκάθαρα: «χωρὶς ἐμοῦ οὐ δύνασθε ποιεῖν οὐδέν»⁴.

«Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, καὶ ὁ πατήρ μου ὁ γεωργός ἐστι. Πάν κλήμα ἐν ἐμοὶ μὴ φέρον καρπὸν, αἶρει αὐτό, καὶ πᾶν τὸ καρπὸν φέρον, καθαίρει αὐτό, ἵνα πλείονα καρπὸν φέρῃ... Μείνατε ἐν ἐμοί, καὶ ἐγὼ ἐν ὑμῖν. Καθὼς τὸ κλήμα οὐ δύναται καρπὸν φέρειν ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐὰν μὴ μείνῃ ἐν τῇ ἄμπελῳ, οὕτως οὐδὲ ὑμεῖς, ἐὰν μὴ ἐν ἐμοὶ μείνητε. Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος, ὑμεῖς τὰ κλήματα. Ὁ μένων ἐν ἐμοὶ καὶ ἐγὼ ἐν αὐτῷ, οὗτος φέρει καρπὸν πολύν, ὅτι χωρὶς ἐμοῦ οὐ δύνασθε ποιεῖν οὐδέν. Ἐὰν μὴ τις μείνῃ ἐν ἐμοί, ἐβλήθη ἔξω ὡς τὸ κλήμα καὶ ἐξηράνθη, καὶ συνάγουσιν αὐτὰ καὶ εἰς τὸ πῦρ βάλλουσι, καὶ καίεται. Ἐὰν μείνητε ἐν ἐμοὶ καὶ τὰ ῥήματά μου ἐν ὑμῖν μείνῃ, ὃ ἐὰν θέλητε αἰτήσασθε, καὶ γενήσεται ὑμῖν»⁵.

Ἔργα ὑποδομῆς καὶ ἔργα ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον εἶναι κατὰ τὴν ἀντίληψη τῆς Ἐκκλησίας μας ἀμφότερα ἔργα πνευματικά, ὅταν γίνονται μὲ πνευματικὸ τρόπο καὶ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, μὲ προσευχή, μὲ εὐγνωμοσύνη πρὸς τὸ Θεό, μὲ ἀποχή ἀπὸ τὴν ἁμαρτία, ὥστε νὰ ἀποκλείουν τὸν σκανδαλισμὸ, τὴ λύπη, τὴν ἀποτυχία, καὶ νὰ φέρουν καρπὸ καὶ χαρὰ. Παραγγέλλω, λοιπὸν, κατὰ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο: «Πάντοτε χαίρετε, ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε, ἐν παντὶ εὐχαριστεῖτε· τοῦτο γὰρ θέλημα Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ εἰς ὑμᾶς· τὸ Πνεῦμα μὴ σβέννυτε, προφητείας μὴ ἐξουθενεῖτε· πάντα δὲ δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε· ἀπὸ παντὸς εἶδους πονηροῦ ἀπέχεσθε»⁶.

Ἐπὶ τὴν ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας μας, ὅπως καὶ ἐπὶ τὴν κατὰ σάρκα οἰκογένειά μας, προβλήματα, τὰ ὅποια ἀνακύπτουν γιὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους λόγους. Ἐξ αἰτίας ἀπειρίας, ἀπροσεξίας, ἀδιαφορίας, λανθασμένης ἀντιλήψεως, κακῶς ἐννοουμένου συμφέροντος, κακίας, διαβολῆς κ.λπ. Θέλω ἀπὸ τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς ἐδῶ παρουσίας μου νὰ ἐπισημάνω ὅτι κάθε καταγγελία θὰ λαμβάνεται ὑπόψη καὶ θὰ συζητεῖται, ὅταν εἶναι καλοπροαίρετη, ἔχει σκοπὸ τὴν διόρθωση καὶ τὴν βελτίωση, εἶναι ἐπώνυμη καὶ δὲν βλάπτει τὴν ὑπόληψη ἀνθρώπων!

Κάθε ἄλλη προσέγγιση θὰ ἀντιμετωπίζεται μὲ πολὺ προβληματισμὸ καὶ ὄχι χωρὶς πόνο! Ρυθμιστὴς καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ εἶναι τὸ Εὐαγγέλιο καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας: «Ἐρωτῶμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, εἰδέναι τοὺς κοπιῶντας ἐν ὑμῖν καὶ προϊσταμένους ὑμῶν ἐν Κυρίῳ καὶ νοθετοῦντας ὑμᾶς, καὶ ἠγεισθαι αὐτοὺς ὑπερεκπερισσοῦ ἐν ἀγάπῃ διὰ τὸ ἔργον αὐτῶν.

4. Ἰω. Κεφ ΙΕ', στ. 5.

5. Ἰω. Κεφ ΙΕ', στ. 1-7.

6. Πρὸς Θεσσαλονικεῖς Α', Κεφ. Ε', στ. 16-22.

Εἰρηνεύετε ἐν ἑαυτοῖς. Παρακαλοῦμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, νουθετεῖτε τοὺς ἀτάκτους, παραμυθεῖσθε τοὺς ὀλιγοψύχους, ἀντέχεσθε τῶν ἀσθενῶν, μακροθυμεῖτε πρὸς πάντας. Ὅρατε μὴ τις κακὸν ἀντὶ κακοῦ τινὶ ἀποδῶ, ἀλλὰ πάντοτε τὸ ἀγαθὸν διώκετε καὶ εἰς ἀλλήλους καὶ εἰς πάντας»⁷.

Ἡ λειτουργικὴ καὶ μυστηριακὴ ζωὴ στὴν Ἱερά Μητρόπολη Ἰωαννίνων θά εἶναι, ὅπως ἀκριβῶς σέ ὅλη τὴν πνευματικὴ πορεία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας, θεμέλιο, ὡς ἡ βασικὴ καὶ θεμελιώδης μορφή συναντήσεως, μετουσίαις, μεθέξεως καὶ συνοδοιπορείας μέ τὸν Ἀρχηγό τῆς Ζωῆς, τὸν Κύριο καὶ Θεό ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό, «θεμέλιον γὰρ ἄλλον οὐδεὶς δύναται θεῖναι παρὰ τὸν κείμενον, ὅς ἐστιν Ἰησοῦς Χριστός»⁸. Βασικοὶ πυλώνες πρέπει νὰ εἶναι, καὶ θά εἶναι, ἡ ποιμαντικὴ ἀγωγή καὶ προετοιμασία τῶν ποιμένων, ἡ κατήχησις τῶν πιστῶν, ἡ προετοιμασία τῶν προσερχομένων στὰ Ἱερά Μυστήρια, ἡ προνοιακὴ καὶ κοινωνικὴ ἔκφρασις τῆς οἰκειώσεως τῆς Χάριτος καὶ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, κοντὰ στὰ προβλήματα τοῦ πλησίον μέ τὴ σταδιακὴ προετοιμασία καὶ ἐξειδίκευσις, πού εἶναι ἀναγκαῖα, καὶ, βεβαίως, μέ τὴ στήριξη τοῦ μοναχισμοῦ.

Λέγω πρὸς τοὺς ποιμένες καὶ πρὸς κάθε ἄνθρωπο πού θέλει νὰ ὑπηρετήσῃ στὸ ἔργο τῆς Ἱεράς Μητροπόλεώς μας: «Ὁ δυνάμενος χωρεῖν, χωρεῖτω»⁹. Ἄν ἡ ἱερωσύνη εἶναι ἔργον, τότε καὶ οἱ κληρικοὶ εἶναι οἱ ἐργάτες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ἐργάτες τοῦ Θεοῦ ἀμπελώνος¹⁰, οἱ ἐργάτες πού ὁ Κύριος «ἐκβάλλει εἰς τὸν θερισμὸν αὐτοῦ»¹¹. Ἡ ἐργασία τοῦ ποιμένος προσιδιάζει κατ' ἀναλογίαν τὴν τοῦ ἱατροῦ. Λέγει πού ὁ Νικήτας Σεΐδης: «Τὴν θεραπείαν ἐπιζητοῦντες, τῆς ἰατρείας ἐπιμελούμεθα. Τέμνοντες, καίοντες, ἐπαντλοῦντες, τὰ δριμύτερα τῶν φαρμάκων ἐπάγοντες, τὰ στύφοντα ἐπιπάττοντες, τὰ γλυκαίνοντα ἐπιρραίνοντες, τὰ λεαίνοντα ἐπαλείφοντες, τὰ μαλάσσοντα τὸν ὄγκον προσπλάττοντες, τὰ κοιμίζοντα τὴν ὀδύνην προσφέροντες· πάντα τρόπον ἐπινοοῦντες, πάσαν μηχανὴν ἐξευρίσκοντες, ὥστε μὴ μόνον συνουλώσαι τὸ τραῦμα, καὶ πρὸς τὴν προτέραν πάλιν ὑγείαν τὸ νοσοῦν ἐπαναγαγεῖν, ἀλλὰ καὶ τὴν οὐλήν εἰ δυνατόν ἀφανίσαι»¹². Μέ τέτοια ἐπιμέλεια καὶ διάκρισις ὀφείλουμε νὰ ἐργασθούμε, πράττοντας κατὰ περίπτωσιν τὰ πρέποντα καὶ ἀναγκαῖα.

7. Πρὸς Θεσσαλονικεῖς Α', Κεφ. Ε', στ. 12-15

8. Πρὸς Κορινθίους Α', Κεφ. Γ', στ. 11.

9. Ματθ., Κεφ. ΙΘ', στ. 12.

10. Πρὸς Ματθ., Κεφ. Κ', στ. 1-16.

11. Πρὸς Ματθ., Κεφ. Θ', στ. 37-38 καὶ Ἰω., Κεφ. Δ', στ. 35-38.

12. Ὁμιλία Νικήτα Σεΐδου, Περὶ Ἀζύμων. Ἐκ χειρογράφου.

Ποιός, λοιπόν, πρέπει νά εἶμαι στή νέα μου διακονία; Ἀπερίφραστα λέγω ὅτι ἐπιθυμῶ νά εἶμαι ὁ πρῶτος ἐργάτης καί διάκονος τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων. Ἀκούω τή φωνή τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου νά ὁμλεῖ περί τοῦ πρώτου Ποιμένος καί μόνου Μεγάλου Ἀρχιερέως, τοῦ ὁποίου τήν Ἱερωσύνη καί Ἀρχιερωσύνη κατ' εὐδοκίαν Θεοῦ φέρομεν. Αὐτός εἶναι ὁ Χριστός: «*Εγὼ πατήρ, ἐγὼ ἀδελφός, ἐγὼ Νυμφίος, ἐγὼ οἰκία, ἐγὼ τροφεύς, ἐγὼ ἱμάτιον, ἐγὼ ῥίζα, ἐγὼ θεμέλιος. Πᾶν ὅπερ ἂν θέλῃς ἐγώ. Μηδενὸς ἐν χρεῖα καταστής. Εγὼ δουλεύσω. Ἦλθον γάρ διακονῆσαι, οὐ διακονηθῆναι. Εγὼ καὶ φίλος καὶ ξένος καὶ κεφαλὴ καὶ ἀδελφός καὶ μήτηρ. Πάντα ἐγὼ μόνον οἰκείως ἔχει πρὸς ἐμέ. Ἐγὼ πένης διὰ σέ, καὶ ἀλήτης διὰ σέ, ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ διὰ σέ, ἐπὶ τάφου διὰ σέ, ἄνω ὑπὲρ σοῦ ἐντυγχάνω τῷ Πατρὶ, κάτω ὑπὲρ σοῦ πρεσβευτῆς παραγέγονα παρὰ τοῦ Πατρός. Πάντα μοι σὺ καὶ ἀδελφός καὶ συγκληρονόμος καὶ φίλος καὶ μέλος. Τί πλέον θέλεις;*»¹³. Τέτοιους θέλει τοὺς ὑπάρχοντας εἰς τύπον καὶ τόπον Χριστοῦ, δηλαδή τοὺς Ἀρχιερεῖς, ὁ Χριστός.

«*Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, ἵνα ἡ χαρὰ ἡ ἐμὴ ἐν ὑμῖν μείνῃ καὶ ἡ χαρὰ ὑμῶν πληρωθῇ. Αὕτη ἐστὶν ἡ ἐντολὴ ἡ ἐμὴ, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς· μείζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, ἵνα τις τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῆ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ*»¹⁴. Ζητῶ τὴν προσευχή σας, τὴν ἀγάπη σας, τὴ στήριξή σας, τὴν ἐμπιστοσύνη σας, τὴν ὑπακοή σας, τὴν καλοπροαίρετη κριτικὴ σας, τὴ συνοδοιπορεία γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς μου, ὅσον μοῦ χαριστεῖ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, μὲ κύριο σκοπὸ τὴ σωτηρία τοῦ ἐμπειστευμένου μοι ποιμνίου. Ἐπικαλοῦμαι τίς πρεσβείες τῆς Κυρίας Θεοτόκου, τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρός ἡμῶν, κτήτορος τοῦ πανσέπτου Μητροπολιτικοῦ Ἱεροῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ, Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου, Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου Προφήτου Ἠλιοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Προφήτου Ἐλισσαίου, ὧν τὴν μνήμην ἐορτάζομεν, τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, τοῦ Ἁγίου Νεομάρτυρος Γεωργίου τοῦ ἐν Ἰωαννίνοις ἀθλήσαντος καὶ Πολιούχου ἡμῶν καὶ πάντων τῶν Ἁγίων, ὥστε «*Αὐτός... ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης ἀγιασάτω ὑμᾶς ὀλοτελεῖς, καὶ ὀλόκληρον ὑμῶν τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα ἀμέμπτως ἐν τῇ παρουσίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τηρηθεῖ*»¹⁵. Ἀμήν.

13. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὁμιλία ΟΣΤ' Εἰς τὸ Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, Ε.Π.Ε. τόμος 12^α, σελ. 34)

14. Ἰω. Κεφ ΙΕ', στ. 11-13.

15. Πρὸς Θεσσαλονικεῖς Α', Κεφ. Ε', στ. 23.

ΧΑΡΙΛΑΟΣ Γ. ΓΚΟΥΤΟΣ

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΛΑΪΝΑΣ, 1806-1896

Στήν Άνω Κόνιτσα, από τό έτος 1836 μέχρι τό 1890 περίπου, υπηρέτησε ως ένας από τους έφημερίους της, ό γηγενής ιερομόναχος Χρϋσανθος Λαϊνάς. Ό κληρικός αυτός απέκτησε θεολογικές γνώσεις ως επί τό πλείστον διαβάζοντας βιβλία, κυρίως εκκλησιαστικά. Άγαπούσε πολύ τούς νεομάρτυρες άγίους, γι' αυτό, τό 1838, ένώ ήταν σέ ήλικία 32 ή λιγότερων έτών και ένώ κατοικούσε στήν Κόνιτσα, έλαβε θαρραλέες πρωτοβουλίες γιά νά τιμηθει στά Γιάννενα ως άγιος ό νεομάρτυρας Γεώργιος ό έξ' Ιωαννίνων άμέσως μετά τήν θανάτωσή του από τίς τουρκικές άρχές τής πόλης, οί όποιες τήν έποχή εκείνη είχαν έντείνει τίς καταπείσεις σέ βάρος τών χριστιανών τής 'Ηπείρου. Ό ίδιος, κατά την ως άνω περίοδο, επδόθηκε μέ ζήλο στά ιερατικά καθήκοντά του, σέ φροντίδες γιά τούς φτωχούς και τούς αδύναμους και σέ άλλες αγαθοεργίες, υπό δυσμενείς συνθήκες πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, αλλά και εκκλησιαστικές (αύθαιρετουήντες έπίσκοποι, άσταθή έδαφικά όρια τής έπισκοπής ή μητρόπολης), έγγραψε δέ άξιόλογα κείμενα πού σήμερα άποτελούν ιστορικές πηγές.

Άναφορικά μέ αυτόν τόν άξιοθαύμαστο ιερομόναχο, έχει λεχθει από παλαιούς Κονιτσιώτες, ότι «ό τρόπος τής ζωής του, ή ταπεινοφροσύνη και τό άκέραιον του χαρακτήρος του τόν είχον άνυψώσει τόσο πολύ στήν συνείδηση τών κατοίκων τής Κόνιτσας, ώστε όλοι νά του συμπεριφέρονται μέ άπόλυτον σεβασμόν και νά τόν θεωρούν άγιον», καθώς και ότι ήταν «άγιος άνθρωπος, γιόμισε μέ τήν παρουσία του πενήντα χρόνια του 19ου αιώνα τής Κόνιτσας. Παράδεισός του ήσαν οί Άλλοι»¹. Άγιο τόν χαρακτήρισε και ό ιερέας Γεώργιος Παΐσιος, παραγωγικός ιστοριοδίφης, σέ βραχεία βιογραφική μελέτη πού έγγραψε γι' αυτόν².

1. Βλ. Γ. Παπαδημούλης, 'Η Κόνιτσα πού έσβησε, 1972 σ. 53, Γ. Λυμπερόπουλος, Παζαριού άνατομή, 1971 σ. 180

2. Γ. Παΐσιος, Χρϋσανθος ιερομόναχος ό Λαϊνάς, 1836-1886, 'Ηπειρωτική Έστία, τ. 1957 σ. 582, 583. Άλλά και σέ έπιστολές πού έστειλαν στόν Χρϋσανθο μά άνεψιά του (1879) και ή χήρα του νεομάρτυρα Γεωργίου (1876) τόν άποκαλούν άγιο (βλ. Δ. Σαλαμάγκας, 'Ο νεομάρτυρας άγιος Γεώργιος 'Ιωαννίνων, 1954 σ. 201)

Στήν παρούσα μελέτη, ἐκτίθενται, συνθετικά καί κριτικά, οἱ πληροφορίες πού ἀντλήσα ἀπό τήν προαναφερθεῖσα βιογραφία καί ἀπό ποικίλα ἄλλα δημοσιεύματα γιά τόν διακεκριμένο ἱερομόναχο Χρῦσανθο Λαϊνά, τοῦ ὁποῖου ἡ προσωπικότητα καί ἡ δράση ἐπηρέασαν, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, τήν ζωή πολλῶν κατοίκων τῆς ἐπαρχίας Κόνιτσας στήν περίοδο 1836-1896, ἀλλά καί μετέπειτα³.

Α'. Πότε ἔζησε, συγγενεῖς, καταγωγή

1. Ὁ ἱερέας Γ. Παῖσιος ἔγραψε γιά τόν Χρῦσανθο: «λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν ὅτι κατά τό ἔτος 1836 ἐχειροτονήθη ἱερομόναχος, ἔχων σύμφωνα μέ τούς Ἐκκλησιαστικούς κανόνες τήν ἡλικίαν τῶν 30 ἐτῶν, καί ὅτι τό ἔτος 1886 εὐρίσκετο ἐν ζωῇ καί ἦτο 80 καί πλέον ἐτῶν, δυνάμεθα νά ἀναβιβάσωμε τό ἔτος τῆς γεννήσεως του κατά τό χρονικόν διάστημα τῶν ἐτῶν 1800-1810»⁴. Ὅμως, ὑπό τούς ὅρους τούτους, σωστότερο εἶναι νά δεχθούμε ὅτι γεννήθηκε τό ἔτος 1806 ἢ ἐνωρίτερα.

Ἡ ὡς ἄνω πληροφορία ὅτι ὁ Χρῦσανθος «τό ἔτος 1886 εὐρίσκετο ἐν ζωῇ» προήλθε ἀπό ἐπιστολή τῆς χήρας τοῦ νεομάρτυρα Γεωργίου πρὸς τόν Χρῦσανθο, χρονολογημένη στό ἔτος τοῦτο ἀπό τόν Δ. Σαλαμάγκα πού τήν μετέγραψε, πλὴν ὅμως ἡ ἐπιστολή γράφτηκε ὄχι τό 1886 ἀλλά τό 1876, ὅπως διαπιστώθηκε μετέπειτα⁵. Βάσει τῶν ἀκολουθῶν πληροφοριῶν, συμπεραίνω ὅτι ὁ Χρῦσανθος ἀπεβίωσε μάλλον τό 1896, σέ ἡλικία 90 ἐτῶν: Διασώθηκε ἔγγραφό του γραμμένο τό 1896⁶. Ὁ Ἀλέξιος Φλώρος καί ἡ Ἐλένη Παπαδημούλη, πού γεννήθηκαν τό 1885 περίπου (ἡ Ἐλένη παντρεύτηκε τό 1901), ἔλεγαν τό 1955 ὅτι, ὅταν ἦσαν μικρά παιδιά (δηλαδή μέχρι δέκα ἐτῶν, ἄρα

3. Μετέπειτα, προήλθαν ἀπό τήν Κόνιτσα καί οἱ ἐξῆς διακεκριμένοι κληρικοί: ὁ πρεσβύτερος Γεώργιος Παῖσιος (1895-1982), ὁ Ἀγιορείτης Γέροντας Παῖσιος Ἐζνεπίδης (1924-94) καί ὁ πρέσβ. Διονύσιος Τάτσης.

4. Βλ. Γ. Παῖσιος, ὁ.π., σ. 584. Ὡστόσο, ὑπῆρξαν καί κληρικοί πού χειροτονήθηκαν σέ μικρότερη ἡλικία, ὅπως ὁ Νεόφυτος Δούκας τό 1780 σέ ἡλικία 18 ἐτῶν καί ὁ Κοσμάς ὁ Θεσπρωτός τό 1805 σέ ἡλικία 25 ἐτῶν (βλ. Ν. Χαρίλαου, Νεόφυτος Δούκας, 2002 σ. 31, Ἀ. Παπαχαρίσης, Κοσμά Θεσπρωτοῦ καί Ἀθ. Ψαλιδα, Γεωγραφία Ἀλβανίας καί Ἡπείρου, 1964 σ. 7-8)

5. Βλ. Σαλαμάγκας, ὁ.π., σ. 201, Ἀναστ. Εὐθυμίου, Ἡπειρ. Ἔστια, τ. 1968 σ. 109.

6. Βλ. Εὐθυμίου, Ἡπειρ. Ἔστια, τ. 1969 σ. 109. Στό ἔγγραφο τοῦτο ὁ Χρῦσανθος δηλώνει: «ὁμολογῶ ἄξιον τοῦ ἱερωθῆναι τον κατά πνεῦμα μου υἱόν Νικόλαον». Ὑποθέτω ὅτι ὁ ἐπιμελής ἱστοριοδίφης Ἀν. Εὐθυμίου δέν παρανόησε τήν χρονολογία.

περίπου τό 1895), ὁ Χρυσάνθος βρισκόταν «στά βαθιά γεράματα» καί δυσκολευόταν νά βαδίσει, γι' αὐτό «ὑπεβαστάζετο ὑπό ἄλλων ὅταν ἐπρόκειτο νά μεταβῆ εἰς τήν ἐκκλησίαν ἢ ὅταν ἐξήρχετο ἐνίοτε εἰς τήν ἀγοράν ἢ ἀλλαχοῦ», ἐπειδή δέ τά γεροντικά του χέρια ἔτρεμαν, ὁ Ἀλέξιος τόν ἔτρεφε μέ τό κουτάλι⁷.

2. Ὁ πατέρας τοῦ Χρυσάνθου Δημήτριος ὀνομάσθηκε Λαϊνός ἐπειδή ἔφτιαχνε ἢ ἐμπορευόταν λαγίγια (πήλινα δοχεῖα), ἐργαζόμενος ἴσως μαζί μέ τούς γιούς του, εἶχε δέ ἀδελφό διαμένοντα στήν Χαλκίδα. Πέθανε ἐνωρίς, ὁ δέ Χρυσάνθος, ὡς ὁ μεγαλύτερος τῶν πέντε τέκνων, ἀνέλαβε τήν προστασία τους.

Ἡ ἀδελφή τοῦ Χρυσάνθου Βασιλική ὑποθέτω ὅτι γεννήθηκε πρὶν ἀπό τό 1818 καί ὅτι παντρεύτηκε πρὶν ἀπό τό 1836 στά Γιάννενα τόν Δημ. Καζάζη, εἶχε δέ 4 τέκνα καί πέθανε τό 1854. Τρία ἄλλα ἀδέλφια του μετοίκησαν στήν Θήβα τό 1837 ἢ τό 1838: ὁ Ἀναστάσις, πού χρηματοδότησε τήν κατασκευή ἐκεῖ τοῦ ναοῦ «Εὐαγγελίστρια» (καταστράφηκε ἔπειτα ἀπό σεισμό), ἡ Ρίνα, σύζυγος τοῦ Χ. Δράκου, καί ὁ Πάνος, πού ἦταν ὁ μικρότερος ὅλων καί πέθανε τό 1865 ἄκληρος⁸. Ἡ ἀδελφή του Ἀγγελική παντρεύτηκε στήν Στράτσιανη Κόνιτσα τό 1844 καί κατά τό ἴδιο ἔτος πέθανε⁹.

3. Ὁ Γ. Παῖσιος πιθανολόγησε ὅτι ὁ Δημήτριος Λαϊνός καταγόταν ἀπό τήν Ἄρτα, ἐγκαταστάθηκε δέ στήν Κόνιτσα οἰκογενειακῶς πολύ πρὸ τοῦ 1830. Τήν ἐκδοχή αὐτή ἐβάσισε σέ σχετική γνώμη ἐνός Κοινοβουλευτοῦ καί σέ ἐπιστολή τοῦ Πάνου, ἀδελφοῦ τοῦ Χρυσάνθου, στήν ὁποία τοῦ ἔγραφε τό 1859: «ἐγώ τά ἔχω τζεκουράτα τά λόγια μου, ὄχι καθώς ἐσεῖς ἢ τέσερης... διπλοματικά, κακορίσικα καί δηαστραμένα τῆς ἄρτας»¹⁰.

7. Βλ. *Σαλαμίγκας*, ὁ.π., σ. 193, *Παῖσιος*, ὁ.π., σ. 586-7.

8. Δύο γιοί της Βασιλικῆς σπούδασαν μέ δαπάνες τοῦ Χρυσάνθου καί προφανῶς γι' αὐτό ἔλαβαν τό ἐπώνυμο Χρυσανθόπουλος (ὁ ἓνας ἔγινε διευθυντής ἰδιωτικοῦ σχολείου στήν Πάτρα, ὁ ἄλλος ἀξιωματικός). Γιά τά προεκτεθέντα, πρβλ. *Παῖσιος*, ὁ.π. σ. 584, 586, 591 (ὅπου ἐπιστολή τοῦ 1854 πού ὑποδηλώνει τόν θάνατο τῆς Βασιλικῆς), *Σαλαμίγκας*, ὁ.π., σ. 156, 193, 201.

9. Ὁ σύζυγός της Γεώργιος Χ. Πρωτοπαπᾶ διτέλεσε προεστός τοῦ καζά τό 1841, ὅπως καί ὁ θεῖος ἢ ἀδελφός του Δημήτριος κατά τά ἔτη 1840-46, καθώς καί ὁ πατέρας του τήν δεκαετία τῶν 1820 (βλ. *Ἠπειρ. Χρονικά* τ. 1929 σ. 208, 215, 206, 213, 225, τ. 1941 σ. 132). Ἐπειδή οἱ ὡς ἄνω δύο πρωτοὶ ἀρνήθηκαν νά ἀποδώσουν τά προικῶα, ὑποχρεώθηκαν νά τά ἀποδώσουν κατόπιν ἀπόφασης δύο διαιτητῶν ὀρισθέντων ἀπό τόν μητροπολίτη (βλ. *Παῖσιος*, Κόνιτσα, τχ 13-14/1963, ὁ ἴδιος, *Ἠπειρ. Ἑστία*, τ. 1968 σ. 21, 22).

10. *Παῖσιος*, *Ἠπειρ. Ἑστία*, τ. 1957 σ. 684. Κατά τόν ἴδιο (Κόνιτσα, τχ 19-20/1963), ὁ πληροφοριοδότης του Ἰ. Μπούνας, πού γεννήθηκε τό 1888, ἦταν προστατευόμενος τοῦ

Σέ έγγραφα και σέ έπιγραφές πού μνημονεύουν τόν Χρυσάνθο μετά τό 1835, δίπλα στό όνομά του ύπάρχει συνήθως ή προσθήκη «έκ Κονίτζης»¹¹, ή όποία ύποδηλώνει ότι αυτός ήταν Κονιτσιώτης, δηλαδή καταγόταν από τήν Κόνιτσα ή κατοικούσε ή διέμενε εκεί. Ό καταγόμενος από τό Γραμμένο νεαρός φίλος του Άναστάσιος Οικονόμου, ό όποιος τό 1838 ήταν μαθητής και άντέγραψε κείμενα του Χρυσανθου, σημείωσε σέ ένα από αυτά ότι ό Χρυσάνθος ήταν «πρώην Ίωαννίτης, νύν δέ Κονιτζιώτης». Πιθανότατα έννοούσε ότι ό Χρυσάνθος είχε διαμείνει κάποτε στά Γιάννενα, διότι Ίωαννίτης λεγόταν όχι μόνον ό καταγόμενος από τά Γιάννενα, αλλά και εκείνος πού διέμενε εκεί¹². Όπως θά δούμε παρακάτω (ύπό Γ1 και Β1), ό Χρυσάνθος διέμεινε στά Γιάννενα τό 1838 (στό σπίτι τής αδελφής του), ένώ προγενέστερα είναι πιθανό νά διετέλεσε δόκιμος μοναχός σέ μονή των Ίωαννίνων ή νά διέμεινε στην πόλη ως συνοδός του «γέροντά» του έπισκόπου Λεόντιου.

Β'. Ίερομόναχος και φιλομάργυς

1. Τήν 30.5.1836 ό ιερέας Ίωάννης έγραψε ότι, «προσελθών ό κατά τό πνεύμα μου υίός Χριστόδουλος υίός του Δημητρίου Λαϊνά έκ χώρας Κονίτζης, έζήτησε λαβείν τό μέγα τής ιερωσύνης άξιωμα... και, έρευνήσας τά βάθη τής καρδιάς αυτού, αλλά και παρ' άλλων άξιόπιστων άνδρων πληροφορηθείς των ειδότων τήν αυτού πολιτείαν..., μαρτύρομαι αυτόν άξιον τής ιερωσύνης όντα και τέλειον τήν ήλικίαν...». Από τήν μαρτυρία αυτή προκύπτει ότι ό Χρυσάνθος μέχρι τήν 30.5.1836 λεγόταν Χριστόδουλος και συνεπώς δέν είχε καρεί μοναχός, ό δέ ως άνω ιερέας είχε πνευματικό δεσμό μέ αυτόν χωρίς νά είναι «γέροντας» του και δέν κατοικούσε στην Κόνιτσα. Πιθανότα-

Χρυσανθου επί 15 έτη. Όμως, ένας από αυτούς τούς δύο άριθμούς πρέπει νά είναι λανθασμένος, γιατί άλλώς προκύπτει ότι ό Χρυσάνθος πέθανε τό 1903.

11. Π.χ. βεβαίωση ιερέως γραμμένη τό 1836, έπιγραφές σέ εικόνες των έτών 1838, 1840, 1842, 1845 κ.ά. (Παΐσιος, Ήπειρ. Έστία, τ. 1957 σ. 590, ό ίδιος, Κόνιτσα, τχ 82-83/1969).

12. Και στό Συναξάρι πού έγραψε ό Χρυσάνθος ή χήρα του νεομάρτυρα χαρακτηρίσθηκε Ίωαννίτισσα, ένψ καταγόταν από τό Γραμμένο. Βλ. Σαλαμάγκας, ο.π., σ. 142, 143, 156, 145, 133. Στο βιβλίο του Π. Άραβαντινού «Χρονογραφία τής Ήπειρου», τ. Β. σ. 414, μνημονεύεται και ό Χρυσάνθος μεταξύ των κατοίκων των Ίωαννίνων που είχαν προαγοράσει τό βιβλίο, πιθανότατα επειδή ο Χρυσάνθος τό προαγόρασε τόν Δεκέμβριο του 1854, όποτε διέμενε στά Γιάννενα λόγω του θανάτου τής αδελφής του Βασιλικής (βλ. Παΐσιος, Ήπειρ. Έστία, τ. 1957 σ. 591, τ. 1968 σ. 101-102).

τα πρόκειται για τόν ἐφημέριο τῆς Ἀρτσιόστας Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος εἶχε ὀρισθεῖ ἐπίτροπος τῆς μονῆς τῆς πρὸς ἀναπλήρωση τοῦ μοναχοῦ Νικοδήμου πού ἦταν τότε ἄρρωστος βαριά¹³.

Σέ ἐνθύμηση γραμμένη ἀπὸ τόν Χρυσάνθο, ἀναφέρεται ὅτι τὴν 6.6.1836 ἐγίνε ἡ χειροτόνησή του «διὰ χωρὸς Θεοφιλεστάτου κυρίου Λεοντίου ἐκ Ἰωαννίνων». Ὁ Λεόντιος καταγόταν ἀπὸ τὰ Σουδενά ἢ ἀπὸ τὴν Ἀρτσιόστα, διετέλεσε κατὰ τὰ ἔτη 1818-21 τιτουλάριος ἐπίσκοπος Ἀρίστης καὶ ἀπὸ τὸ 1828 «ἐπίτροπος» (ἀναπληρωτῆς) τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων, ἐνῶ κατὰ τὰ ἔτη 1829-30 αὐτοαναγορεύθηκε ἐπίσκοπος Βελλᾶς καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς Πατέρων¹⁴. Ὁ Χρυσάνθος ἔγραψε ὅτι στὴν κηδεῖα τοῦ νεομάρτυρα «τὰ πρωτεῖα ὑπερεῖχε ὁ Ἅγιος ἐπίσκοπος Λεόντιος, ὅστις ἦν προτροπὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωαννίνων τότε Ἰωακείμ» καὶ τόν χαρακτήρισε πανευλαβέστατο καὶ γέροντά του¹⁵.

Ἀπὸ τα προεκετεθέντα προκύπτει ὅτι ὁ Χρυσάνθος ἐκάρε μοναχὸς καὶ ἄλλαξε ὄνομα λίγο πρὶν νὰ χειροτονηθεῖ ἱερέας, δηλαδὴ μετὰ τῆς 1ης καὶ τῆς 6ης Ἰουνίου 1836, ὅτι κατὰ τὸ διάστημα πού ἦταν δόκιμος μοναχὸς εἶχε ὡς γέροντά του τόν Λεόντιο, πρῶην ἐπίσκοπο Βελλᾶς, καὶ ὅτι πιθανότατα συναναστρεφόταν συχνά τόν Λεόντιο ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς μονῆς. Δέν γνωρίζομε τὴν μονὴ στὴν ὁποία εἶχε ἐνταχθεῖ, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ ὑποθέσομε ὅτι πρόκειται εἴτε γιὰ τὴν μονὴ τῆς Ἀρτσιόστας, ἐπειδὴ ὁ Λεόντιος διετέλεσε τιτουλάριος ἐπίσκοπος Ἀρίστης, ὁ δὲ ὡς ἄνω ἱερέας Ἰωάννης ἦταν πνευματικὸς πατέρας τοῦ Χρυσάνθου, εἴτε γιὰ κάποια μονὴ τῶν Ἰωαννίνων, στὴν ὁποία ὁ Χρυσάνθος διέμεινε κάμποσο χρόνο, γι' αὐτὸ ὁ Ἀναστάσης Οἰκονόμου τόν χαρακτήρισε «Ἰωαννίτη».

2. Τὴν 1.12.1837 οἱ πρόκριτοι τῆς Ἄνω Κόνιτσας ἀποφάσισαν νὰ πληρώνει ὁ Χρυσάνθος τόν δημοτικὸ φόρο κατὰ τὸ ἥμισυ μόνον, «διότι

13. Γιὰ τὸ ἔγγραφο, βλ. *Παῖσιος*, Ἠπειρ. Ἔστια, τ. 1957 σ. 590, γιὰ τόν ἱερέα πρὸ βλ. *Φ. Πέτσας/Γ. Σαραλῆς*, Ἀρίστη καὶ Δ. Ζαγόρι, 1982 σ. 113, 117, 306.

14. Τὸ Πατριρχεῖο τόν ἐπέκρινε γιὰ τὶς ὡς ἄνω αὐθαιρεσίες του καὶ γιὰ οἰκονομικὲς ἀτασθαλίες του. Βλ. *Παῖσιος*, Ἠπειρ. Ἔστια τ. 1967 σ. 459, Ἄλ. Κορακίδης, Ἡ Βελλὰ τῆς Ἠπείρου, 1998 σ. 103-110, Σ. Κονγέας, Ἠπειρ. Χρονικά τ. 1939 σ. 130. Ὁ διοικητὴς τοῦ καζά τῆς Κόνιτσας τὸ 1823 τόν φοβήθηκε (*Παῖσιος*, Ἠπειρ. Ἔστια, τ. 1969 σ. 130) Ἐκανε ὁμῆδες τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτὲς στὰ Γιάννενα καὶ σὲ χωριά, πέθανε τὸ 1841 (*Κ. Κροστάλλης*, Τὰ Ἄπαντα, τ. Β' 1948 σ. 108).

15. *Σαλαμιάγκας*, ὁ.π., σ. 173, 143, 199. Σὲ εἰκόνα τῆς κοίμησης τοῦ νεομάρτυρα, παρπᾶνεται καὶ ἕνας ραιοφόρος, μὲ σκούφο καλογερικὸ, ξανθὸς καὶ σκεπτικὸς, πιθανότατα ὁ Χρυσάνθος (*Μ. Γαριδῆς/Θ. Παλιούρας*, Ἠπειρ. Χρονικά, τ. 1980 σ. 175). Καὶ σὲ εἰκόνα τοῦ Παλιμκελοῦ παρπᾶνεται ὁ Χρυσάνθος νὰ ἱκετεύει τόν νεομάρτυρα (*Ἠλ. Πιπιζήσης*, Κόνιτσα, τ. 1998 σ. 305).

θέλει σταθεί ἐφημέριος εἰς τὴν ἐκκλησίαν» της¹⁶. Τό ἄλλο μισό ποσό τοῦ φόρου προφανῶς συμψηφιζόταν μέ τόν μισθό πού αὐτός ἐδικαιούτο ὡς ἐφημέριος. Ἀπό διασωθέντα ἔγγραφα γνωρίζομε ὅτι ὁ Χρῦσανθος ἀποστελλόταν σέ χωριά ὡς ἐξομολογητής : τό 1837 στό Παλιοσέλι, κατά δέ τά ἔτη 1865-69 σέ ἄλλα χωριά τῆς Κόνιτσας καί τοῦ Δ. Ζαγορίου. Ἐπί πλέον, διορίσθηκε ἀρχιερατικός ἐπίτροπος στήν Κόνιτσα κατά τά ἔτη 1840, 1853, 1856. Ἀκόμη, ἔγινε πνευματικός πατέρας τοῦ ἱερέα Κων. Γόσιου (1854), τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Ζέρμας Σίλβεστρου (1866), τοῦ ἐφημέριου τῶν Τσαραπλανῶν Ἀθανασίου (1884), καθώς καί τῶν ἐξῆς τριῶν ἄλλων, γιά τούς ὁποίους ἐδήλωσε ἐγγράφως ὅτι εἶναι ἄξιοι νά χειροτονηθοῦν ἱερεῖς : τοῦ Ἰωάννη ἐκ Καβασίλων (1874), τοῦ Δημητρίου ἐκ Πυρσόγιαννης (1881) καί τοῦ Νικολάου ἐκ Γορίτσας (1895).¹⁷

Ὡς ἱερέας «ἦτο καλλίφωνος καί ἄριστος εἰς τό τελετουργικόν τῆς ἐκκλησίας. Ὅπως διηγοῦντο ἐκεῖνοι πού τόν εἶχαν γνωρίσει, τήν Μεγάλη Πέμπτη ἔλεγε τό “Σήμερον κρεμάται ἐπί ξύλου” μέ τέτοια συγκίνηση, πού προκαλοῦσε ρίγος στό ἐκκλησίασμα, ἀπό τά μάτια του ἔτρεχαν δάκρυα καί δημιουργοῦσε πραγματική κατάνυξη»¹⁸.

3. Ὁ ἐπίσκοπος Βελλάς καί Κονίτσης Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος τόν Ἰανουάριο τοῦ 1822 διαδέχθηκε τόν Λεόντιο κατόπιν μεσολάβησης τοῦ Ἀλή πασά καί τό 1834 ἔγινε μητροπολίτης Βελλάς καί Πωγωνιανῆς, ἀρμόδιος καί γιά τήν ἐπαρχία Κόνιτσας, διέμενε κατά τά ἔτη 1829-34 στά Γιάννενα καί ἔκτοτε στό Βουκουρέστι, ὅπου πῆγε γιά νά διευθετήσῃ τήν διαχείριση τῶν ἐκεῖ μετοχίων τῶν μονῶν τῆς μητρόπολης, ἀλλά προκάλεσε διενέξεις καί ἀπειθοῦσε στίς ἐντολές τοῦ Πατριαρχείου νά ἐπιστρέψῃ στήν μητρόπολη, γι' αὐτό καθαιρέθηκε τό 1840. Ἔτσι, ὁ Χρῦσανθος εἶχε τότε ὡς οὐσιαστικό προϊστάμενό του τόν ἀρχιερατικό ἐπίτροπο Παρθένιο (ὁ ὁποῖος τό 1854 ἔγινε μητροπολίτης Ἰωαννίνων καί Βελλάς)¹⁹. Ἐπόμενοι προϊστάμενοί του ὑπῆρξαν οἱ ἐξῆς ἱεράρχες, πού ἦσαν ἀρμόδιοι καί γιά τήν ἐπαρχία Κόνιτσας: ὁ μη-

16. Παΐσιος, Ἠπειρ. Ἐστία, τ. 1957 σ. 590. Τό 1847, κατόπιν συμβιβασμοῦ, ὁ Χρῦσανθος κατέβαλε στούς πρόκριτους 110 γρόσια γιά καθυστερούμενα χρέη του καί συμφωνήθηκε νά καταβάλλει ἐφεξῆς κατ' ἔτος 30 γρόσια (Παΐσιος, Ἠπειρ. Ἐστία, τ. 1954 σ. 47).

17. Παΐσιος, Ἠπειρ. Ἐστία, τ. 1968 σ. 19, 208-9, 20, 23, 102, 210, 213, τ. 1954 σ. 589. Τ. Παπαδημούλης, Κόνιτσα, τχ. 15-16/1963, *Εὐθιμίον*, Ἠπειρ. Ἐστία, τ. 1969 σ. 230.

18. Παπαδημούλης, Ἡ Κόνιτσα πού ἔσβησε, 1972 σ. 54, ὁ ἴδιος, Κόνιτσα, τχ 9/1963.

19. Κορακίδης, ὀ.π., σ. 110-126, Ἰ. Λαμπρίδης, Ἠπειρωτικά μελετήματα, τχ Γ' σ. 71. Παΐσιος, Ἠπειρ. Ἐστία, τ. 1968 σ. 19, 20.

τροπολίτης Βελλάς και Πωγωνιανής Ἱερόθεος (1840-42), οἱ μητροπολίτες Ἰωαννίνων και Βελλάς Ἰωακείμ (1842-45, Ἰωαννίκιος (1845-54) και Παρθένιος (1854-63) και οἱ ἐπίσκοποι Βελλάς και Κονίτισης Γερμανός (1863-76) και Βασίλειος (1876-95), καθώς και οἱ τιτουλάριοι ἐπίσκοποι, Ἀπολλωνιάδος Χριστοφόρος (1847-69) και Ἀρίστης Γεράσιμος (1853-54)²⁰.

Ἄλλοι κληρικοί πού ὑπηρετήσαν στήν Κόνιτσα και πού πιθανότατα συναναστρέφονταν τόν Χρυσάνθο ἦσαν οἱ ἐξῆς : ὁ Κοσμάς Θεσπρωτός, ιεροδιάκονος και λόγιος, ὁ ὁποῖος διετέλεσε ἐλληνοδιδάσκαλος στήν Κόνιτσα κατά τά ἔτη 1824-33²¹, ὁ ιεροδιάκονος Νεόφυτος, ὁ ὁποῖος ἦταν βοηθός ἐπισκόπου Βελλάς (1829-30) και ἔπειτα ἔγινε μητροπολίτης Ἄρτας (1830-40, παρέστη δέ στήν κηδεῖα τοῦ νεομάρτυρα Γεωργίου (1838), και ὁ ιερέας Χριστόδουλος Χατζῆς (1854), πρῶην δάσκαλος στήν Κόνιτσα²².

Στενές σχέσεις ἀνέπτυξε ὁ Χρυσάνθος και μέ τίς μονές πού ὑπῆρχαν πλησίον τῆς Κονίτισης ἢ μέ κάποιους ἀπό τούς ἱερεῖς τους : Ὅπως προαναφέρθηκε, διετέλεσε ἴσως δόκιμος μοναχός στήν μονή τῆς Ἀρτσιόστας. Στήν μονή Κωνσταντίνου και Ἐλένης, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε στήν Τσαραπλανά ἀπό τόν ἱερέα και πνευματικό Νικόλαο Ματσιακάτη (πού κατάρτισε τό λεγόμενο Χρονικό τῶν Τσαραπλανῶν τό 1776), διέμενε ὁ ἱερέας Βασίλειος, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀδελφός τοῦ Νικολάου, εἶχε καλή θεολογική κατάρτιση και φαίνεται ὅτι συνδεόταν στενά μέ τόν Χρυσάνθο, διότι σέ ἐπιστολή πού ἀπηύθυνε τήν 20.6.1836 «τῷ νεοφωτίστῳ και ἐν ἱερομονάχοις ἀρίστῳ κυρίῳ Χρυσάνθῳ, εὖ διατρίβοντι εἰς Κόνιτσαν», τοῦ ἔγραψε ὅτι ὁ Χριστός χαίρει γιά τήν χειροτόνησή του «διότι εὖρε τό ἀπολωλός πρόβατον» και τόν συμβούλευσε: «νά μήν

20. Πολλοί ἀπό τους ὡς ἄνω ἀρχιερεῖς εἶχαν διορισθεῖ ρουσφετολογικά ἢ μέ δυσμενῆ μετάθεση, ἀπουσίαζαν συχνά, φιλονικούσαν μέ γείτονες ἐπισκόπους και μέ τό Πατριαρχεῖο, ὑπεξαίρουσαν ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα, παρέβαιναν ἐκκλησιαστικούς κανόνες, προκαλοῦσαν σκάνδαλα (βλ. Κορακίδης, ὁ.π. σ. 110-152, Ἐλ. Νικολαΐδου, Ἠπειρ. Ἡμερολόγιο, τ. 1991 σ. 77 ἐπ.). Γιά τούς δύο τιτουλάριους ἐπισκόπους βλ. Παΐσιος, Ἠπειρ. Ἐστία, τ. 1968 σ. 22-26, 100, τ. 1953 σ. 254, ὁ ἴδιος, Κόνιτσα, τχ 82-83/1969, Χ. Γκοῦτος. Ἡ ἐπαρχία τῆς Κονίτισης και ἡ Μόλιστα ἐπὶ τουρκοκρατίας, 2003 σ. 225.

21. Τό 1833 ἔφυγε γιά τήν Ἑλλάδα μαζί μέ τόν μαθητή τοῦ ιεροδιάκονο Ἰγνατίο (βλ. Γκοῦτος, εἰς Μ. Κουτσούκης (ἐπαμέλεια), Ἡ Εὐρυτανία στίς περιγραφές Ἑλλήνων και ξένων περιηγητῶν, 2008 σ. 355-361).

22. Νικολαΐδου, ὁ.π., σ. 83,86, Παπαχαρίσης, ὁ.π., σ. 75, Σ. Ξενοπούλος, Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ Ἄρτης και Πρεβέζης, 1884 σ. 121-125, Παΐσιος, Ἠπειρ. Ἐστία, τ. 1957 σ. 591, τ. 1968 σ.23, 26.

θαρρήσης εις τόν εαυτόν σου καθώς και πρώτον²³. Όταν υπήρχαν μοναχοί στην μονή Στομίου της Κόνιτσας, ο Χρυσάνθος πιθανότατα σχετιζόταν τουλάχιστον με τους ηγουμένους της, αξιολογότεροι των οποίων ήταν ο Γρηγόριος Πεκλαρίτης (1843-51), πού προηγουμένως έμόνασε στην μονή της Στράτσιανης, και ο πρώην ύποτακτικός του Γεράσιμος (1867-79), πού είχε διατελέσει δάσκαλος²⁴. Στην μονή Καβασιλών έπαμειβήθηκε την έπανιστόρηση «παμπάλαιας» εικόνας (1840) και την ιστόρηση του ναού της (1864). Ο ηγούμενος της μονής Ζέρμας Σίλβεστρος ήταν πνευματικό τέκνο του και του έδώρισε λείψανα του νεομάρτυρα Γεδεών(1866)²⁵.

4. Ο Χρυσάνθος αυτόχαρακτηρίσθηκε ως «φιλομάρτυς» έπειδή έτρεφε ζωηρό ένδιαφέρον για τους νεομάρτυρες αγίους. Γνωρίζομε τίς έξις έκδηλώσεις αγάπης του για μερικούς από αυτούς : Πρωτοστάτησε για την άπεικόνιση του νεομάρτυρα Γεωργίου και έγραψε γι' αυτόν λατρευτική Άκολουθία, λόγο έγκωμιαστικό και συναξαρί ποιητικό (κατωτ. υπό Γ'). Για τόν άγιο Ίωάννη τον εκ Κονίτσης, πού μαρτύρησε τό 1814 στό Άγρίνιο, φρόντισε νά έξεικονισθει στόν ναό της Άνω Κόνιτσας (1849), στόν ναό της μονής Καβασιλών (1864) και πιθανώς στους ναούς της Κάτω Κόνιτσας (1862) και του Πεκλαριού (1875), ίσως δέ έγραψε λατρευτική Άκολουθία (1867)²⁶. Είχε συλλέξει στό δωμάτιό του (στό «κελλί» του) 120 περίπου εικόνες αγίων, στους οποίους περιλαμβάνονταν: ο Γεδεών πού μαρτύρησε στόν Τύρναβο Θεσσαλίας τό 1818, ο Κοσμάς Αίτωλός πού μαρτύρησε τό 1779 κοντά στό Μπεράτι, ο Νικόδημος από τό Έλβασάν πού μαρτύρησε τό 1722, ο Μανουήλ, ο Σανβέλ και ο Ίσμαήλ. Στο κελλί του υπήρχαν και λείψα-

23. Βλ. Α. Βρανούσης, Χρονικά της Ήπειρου, 1962 σ. 202-207 (για τόν Ματσιακάτη) και Παίσιος, Ήπειρ. Έστία, τ. 1968 σ. 18-19 (για την έπιστολή του). Τό 1840 ο Βασίλειος χρηματοδότησε την κατασκευή προαυλίου σέ εκκλησία και τό 1846 έδωσε τό Χρονικό των Τακραιτανίων σέ συγχωριανό του όλιγογράμματο, ο οποίος τό διασκεύασε (Βρανούσης, ό.π.).

24. Διον. Τάτσης, Ή ιερά μονή Στομου Κονίτσης και ο Γέροντας Παίσιος, 2008 σ. 50, 97-100.

25. Βλ. Δ. Καμαρονιάς, Τά μοναστήρια της Ήπειρου, 1996 σ. 165, 169, Παπαδημοιάης, Κόνιτσα τχ 15-16/1963. Ο Σίλβεστρος χρηματοδότησε την λειτουργία του σχολείου της Ζέρμας κατά τά έτη 1864-67 (Λαμπριόης, Περί των έν Ήπειρω αγαθοεργημάτων, τ. Α' 1880 σ. 59), ήταν ηγούμενος και τό 1874 (Εύθιμιον, Σελίδες από την ιστορία της Κόνιτσας, 1997 σ.54).

26. Βλ. Δ. Τάτσης, Ο άγιος νεομάρτυς Ίωάννης ο εκ Κονίτσης, 2009 σ. 55-60, 83-85. Ή έπιγραφή στην εικόνα του άγιου στόν ναό της Κάτω Κόνιτσας (Παίσιος, Κόνιτσα, τχ 89-90/1969 σ. 8), ίσως συντάχθηκε από τόν Χρυσάνθο.

να του νεομάρτυρα Γεδεών, πού του έδωρσε τό 1866 ό ήγούμενος τής μονής Ζέρμας Σίλβεστρος, στόν όποίο είχαν δοθει από έπίτροπο έκκλησίας του Τύρναβου²⁷.

Γ'. Προτοβουλίες του για λάτρευση του νεομάρτυρα Γεωργίου

1. Σέ κείμενά του σχετικά μέ τόν άγιο νεομάρτυρα Γεώργιο τόν έξ Ίωαννίνων, ό Χρυσάνθος έγραψε ότι δέν βρισκόταν στά Γιάννενα κατά τίς ήμέρες των παιθών του άγίου και τής κηδείας του τήν 19.1.1838, ότι μόλις πληροφορήθηκε για τά θαύματα πού έπακολούθησαν έστειλε παραγγελία σέ ζωγράφους εύρισκόμενους στά Γιάννενα νά φιλοτεχνήσουν εικόνα του άγίου και ότι για τήν εικόνα αυτή καυχιέται έπειδή είναι χρονικώς ή πρώτη πού αναπαριστά τόν άγιο²⁸. Προφανώς πρόκειται για τήν φορητή εικόνα του άγίου, ή όποία ύπάρχει σήμερα στό σπίτι του άγίου, έχει διαστάσεις 80 x 40 εκ. και ιστορήθηκε τήν 30.1.1838 από τόν Ζήκο Γεωργίου (και τό συνεργείο του), μέ δαπάνη του Χρυσάνθου, σύμφωνα μέ τήν έπ' αυτής έκτενή έπιγραφή ή όποία μνημονεύει περιστατικά του βίου του άγίου μέ τίς χρονολογίες πού συνέβησαν.

Τό κείμενο τής ως άνω έπιγραφής αποδίδει συνοπτικά τίς κυριότερες από τίς πληροφορίες πού περιέχονται στό Συναξάρι, του άγίου, τό όποίο άποτελεί τμήμα τής λατρευτικής Άκολουθίας πού γράφτηκε τό 1838 πρós τιμήν του Άγίου. Ό προαναφερθείς Άναστάσης Οικονόμου σημείωσε στό χειρόγραφό του, στό όποίο άντέγραψε τήν Άκολουθία αυτήν τήν 25.2.1838, ότι είδε τόν Χρυσάνθο νά συντάσσει τό πρωτόγραφό της, ότι άντέγραψε τούτο για προσωπική του χρήση και ότι ή παράκληση και τά τροπάρια τής Άκολουθίας «λέγονται εις τόν τάφον του άγίου»²⁹. Ό Χρυσάνθος κατονόμασε τά πρόσωπα από τά

27. Βλ. Γαρίδης/Παλιούρας, ό.π., σ. 193, 199-200, Παΐσιος, Ήπειρ. Έστία, τ. 1961 σ. 54, Δ. Τάτσης, ό.π., σ. 54, Παπαδημούλης, Κόνιτσα, τχ 15-16/1963 σ. 22.

28. Στο σιχούρημά του για τόν άγιο, λέει: θά ήθελα νά ήμουν μαζί του όταν πονούσε στην φυλακή, ό καιρός δέν τόχε φέρει νά βρεθώ στην κηδεία του. Στο Συναξάρι του άγίου λέει, έννοώντας τόν έαυτό του: «κάποιος ιερομόναχος φιλομάρτυς, άκούσας περί του Άγίου, ζήλου θείου κινούμενος, έστειλε εις Ίωάννινα και του ιστορήσαν τήν εικόνα μέ όλα τά παράσημά του, τήν όποίαν έχει μέγα καύχημα, ως ούσα πρώτη από όλιας» (Σαλαμάγκας, ό.π., σ. 198, 200, 156). Έπομένως, ή άποψη των Παΐσιου και Σαλαμάγκα ότι ό Χρυσάνθος παρακολούθησε τό μαρτύριο και τήν κηδεία (Σαλαμάγκας, ό.π., σ. 189, 156) είναι έσφαλμένη.

29. Σαλαμάγκας, ό.π., σ. 143, 141. Ένωρίς ό τάφος του άγίου καλύφθηκε μέ ξύλινο στέγαστρο (Βλ. Βλαχοπούλου, Ήπειρ. Χρονικά τ. 1988-89, σ. 191). Έκεί τοποθετήθηκε

όποια έλαβε πληροφορίες για τὰ περιστατικά του μαρτυρίου του άγιου: τούς δυό Κονιτσιώτες προεστούς που παραβρέθηκαν στο έπεισόδιο της σύλληψης του άγιου, τον Δολιανίτη γραμματέα του κατή που δίκασε τον άγιο δυό φορές (πληροφορίες του για τὰ διαμειφθέντα στις δυό δίκες), τούς δυό Βουρμπανίτες που έκρατούντο στην φυλακή όπου προσήχθη και ο άγιος (πληροφορίες τους για περιστατικά της κράτησης του άγιου εκεί) και την χήρα του άγιου, την όποια ο Χρύσανθος «είδε πολλάκις³⁰» και από την όποια πιθανότατα έλαβε πληροφορίες και για τό παρελθόν του άγιου.

Από τὰ προεκτεθέντα συμπεραίνω τὰ ακόλουθα: Μόλις ο Χρύσανθος πληροφορήθηκε στην Κόνιτσα για τό μαρτύριο και τὰ θαύματα του άγιου, θέλησε, ως φιλομάρτυς, «ζήλου θείου κινούμενος», νά συμβάλει στην απόδοση τιμών άγιου προς τον μάρτυρα Γεώργιο από τούς χριστιανούς των Ίωαννίνων και της Ήπειρου. Προς τούτο, ειδοποίησε στά Γιάννενα τον ζωγράφο Ζήκο Γεωργίου νά φιλοτεχνήσει (μέ τό συνεργείο του) εικόνα του άγιου, προοριζόμενη νά τοποθετηθεί στο ξύλινο στέγαστρο που είχε κατασκευασθεί πάνω από τον τάφο του. Παράλληλα, ζήτησε πληροφορίες για τό μαρτύριο από τους δυό Κονιτσιώτες προεστούς και από τους αποφυλακισμένους δυό Βουρμπανίτες (όλοι αυτοί είχαν έπιστρέψει στην Κόνιτσα). Ακολουθως, πήγε για λίγες ήμέρες στά Γιάννενα, όπου διέμεινε στο σπίτι της αδελφής του Βασιλικής και όπου ζήτησε πρόσθετες πληροφορίες για τό μαρτύριο και τον βίο του άγιου από τον «γέροντά» του Λεόντιο, πρώην έπίσκοπο Βελλάς, από τον Δολιανίτη γραμματέα του κατή, από τον προαναφερθέντα φίλο του Αναστάση, από την χήρα του άγιου (την όποια γνώρισε ίσως μέσω του συγχωριανού της Αναστάση) και από άλλους που είχαν γνωρίσει τον άγιο. Μέ τίς πληροφορίες που

είκόνα του άγιου, για την όποια έχει γραφεί στην Ακολουθία ότι οι προσκυνητές ασπάζονται την «σεπήν εικόνα» του. (Σαλαμαγκας, δ.π., σ. 142, 177), σε έπιστολή δέ του Πατριαρχείου (18.1.1839) ότι χριστιανοί των Ίωαννίνων, εύλαβούμενοι τον μάρτυρα, «ακολουθίαν αυτού συνέταξαν και εικόνα αυτού έποίησαν (Κ. Βλάχος, Ήπειρ. Ήμερολόγιο, τ. 1993-94 σ. 491). Κατά τον Ν. Τωμαδάκη (Ήπειρ. Ήμερολόγιο, τ. 1986 σ. 14), «ταχέως έξωγραφήθη ή εικών του φουσανελλά μέ φέσι Νεομάρτυρος εις διαφόρους τύπους, συνετάχθη υπό τινος όλιγογραμμάτου ιερωμένου Χρυσάνθου του Λαινά Ακολουθία αυτού και διευτύθη Συναξάριον, εις τό όποιον ο συντάκτης προσφέρει τας έξ ιδίας άντιλήψεως ειδήσεις περί τε του άγιου και του μαρτυρίου».

30. Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 135, 136, 137, 133. Ένας νεαρός διάκος έδωσε στον Χρυσάνθο μικρό τμήμα του σχοινού της άγχόνης του άγιου· όποιοι πήραν τμήματα του σχοινού θεραπεύθηκαν (δ.π., σ. 198, 139).

ἀποκόμισε ὡς ἄνω, συνέταξε ἐκεῖ ἀφ' ἑνός τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἐπὶ τῆς εἰκόνας τοῦ ἁγίου πού καταλήγει μέ τήν χρονολογία 30.1.1838 καί ἀφ' ἑτέρου τήν λατρευτική Ἀκολουθία γιά τόν ἅγιο, ἡ ὁποία ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Φεβρουάριου τοῦ 1838 καί μετέπειτα ψαλλόταν στίς τελετές πού γίνονταν στόν χώρο τοῦ τάφου. Λόγω τῶν καθηκόντων του ὡς ἐφημερίου τῆς Κόνιτσας, παρέμεινε στά Γιάννενα ὄχι περισσότερο ἀπό μήνα, ἐπανήλθε ὅμως ἐκεῖ μετέπειτα γιά λίγο, τοῦλάχιστον ὅταν ἐκφώνησε λόγο ἐγκωμιαστικό γιά τόν ἅγιο, δηλαδή στήν περίοδο μεταξύ Σεπτεμβρίου 1838 καί 17.1.1839, ὅποτε μᾶλλον ἔγραψε καί τό ποιητικό Συναξάρι³¹.

2. Ἡ σημείωση τοῦ Χρυσάνθου ὅτι ἡ προαναφερθεῖσα εἰκόνα τοῦ ἁγίου πού ζωγραφήθηκε τήν 30.1.1838 ἀπό τόν Ζήκο Γεωργίου εἶναι χρονικῶς ἡ πρώτη πρέπει νά θεωρηθεῖ ἀξιόπιστη, διότι στά κείμενά του δέν ἔχουν ἐπισημανθεῖ εἰδήσεις παραποιημένες ἀπό τόν ἴδιο ἐκουσίως. Ὑπό τήν ἐκδοχή αὐτή, ἐλέγχονται ὡς ἀβάσιμες ἀφ' ἑνός ἡ πληροφορία, πού γράφτηκε μετά τό 1841, ὅτι ὁ πρωτοψάλτης Πέτρος Γεωργιάδης ζωγράφησε τόν ἅγιο ὅταν ἡ σωρός του ἦταν στό νεκροκρέβατο, ἀφ' ἑτέρου δέ ἡ πιθανότητα νά εἶχε ὡς πρότυπό τῆς ἡ εἰκόνα τοῦ Ζήκου Γεωργίου τήν χαλκογραφία πού παριστάνει τόν ἅγιο καί χαράχθηκε τό 1838 ἀπό τόν μοναχό Δανιήλ στό Ἅγιο Ὅρος, διότι εἶναι πιθανότερο ἡ χαλκογραφία αὐτή νά χαράχθηκε μέ πρότυπο τήν εἰκόνα τοῦ Ζήκου Γεωργίου³².

31. Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1838 ἔφυγε ἀπό τά Γιάννενα ὁ μητροπολίτης Ἰωακείμ πού ἦταν ἕνας ἀπό τούς ὑπαίτιους γιά τήν διαίρεση τῶν προεστών σέ φατριές καί γιά τίς συναφείς διενέξεις. Ὁ Χρυσάνθος στόν ἐγκωμιαστικό λόγο του προκαλεῖ τόν ἅγιο νά καταπαύσει τίς διενέξεις αὐτές, μολονότι ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἰωακείμ δέν ἦταν πλέον μητροπολίτης Ἰωαννίνων, στό δέ ποιητικό Συναξάρι εὐχαριστεῖ τόν ἅγιο ἐπειδή μέ τήν θυσία του ἔκαμε τούς κληρικούς καί τούς λαϊκούς νά συναισθανθοῦν τίς κακές συνέπειες τῶν παθῶν τους (*Σαλαμάγκας*, ὁ.π., σ. 34-35, 97, 173, 176, 196). Ἐπομένως, τά δύο αὐτά κείμενα γράφτηκαν μέ τά τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1838, πιθανῶς ἐν ὄψει τῆς πρώτης ἐπετείου τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου (17.1.1839).

32. Ἡ πληροφορία περί κατασκευῆς εἰκόνας ἀπό τόν Π. Γεωργιάδη περιέχεται στό Συναξάρι πού ἔγραψε ὁ Ζαφείρης Χριστοδουλίδης (βλ. κατωτ. ὑπό Δ1α). Γιά τήν χαλκογραφία τοῦ 1838, βλ. *Γαριδῆς/Παλιούρας*, ὁ.π., σ. 184-5, *Σαλαμάγκας*, ὁ.π., σ. 127, 148 (ὅπου σημειώνεται ὅτι προηγήθηκε ἡ εἰκόνα τοῦ Ζήκου), 161, 162, 163. Στίς παλαιότερες εἰκόνες τοῦ ἁγίου περιλαμβάνονται καί ἐκεῖνες πού ζωγραφήθηκαν ἀπό τόν Δημήτριο Παπιδιαμάντη (καταγόμενος ἀπό τό Μονοδένδρι) γιά τόν ναό τοῦ Ἐλαφότοπου (1839) καί ἀπό τόν Π. Γεωργιάδη γιά τόν ναῖδριο τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου (1842) καί γιά ναό τοῦ Ἐλαφότοπου (1849). Βλ. *Μ. Κικόπουλος*, Ἐλαφότοπος (Γσερβᾶρι), 1991 σ. 253, 260, *Γαριδῆς/Παλιούρας*, ὁ.π., σ. 179-180.

Μιά άλλη φορητή εικόνα του αγίου, ή οποία βρίσκεται στο κελλί του Χρυσανθου στην Κόνιτσα, είναι σχεδόν όμοια με την προαναφερθείσα της 30.1.1838, αλλά μεγαλύτερη (145 x 85 εκ.), θεωρείται δέ έργο του Ζήκου Γεωργίου, μολονότι στην σχεδόν όμοια έκτενη έπιγραφή της δέν μνημονεύεται τό όνομά του (άλλά μνημονεύεται ό Χρυσανθος ώς χορηγός)³³. Ή εικόνα αύτή θεωρώ ότι είναι μεταγενέστερη τής προαναφερθείσας, δηλαδή ότι ζωγραφήθηκε όχι τήν 30.1.1838, όπως λέει ή έπιγραφή της, αλλά μετέπειτα, έλαβε δέ τήν χρονολογία αύτή έπειδή είχε ως πρότυπο τήν προαναφερθείσα εικόνα. Τούτο ύποδηλώνουν και οι βελτιώσεις πού έμφανίζει τό κείμενο τής έπιγραφής της : λιγότερα λάθη έκφραστικά, παράλειψη πλεονασμών.

Γιά τήν ύπάρχουσα στό κελλί του Χρυσανθου φορητή εικόνα τής κοίμησης του αγίου, ύποστηρίχθηκε ότι ζωγραφήθηκε μέ δαπάνες του από τόν Ζήκο Γεωργίου κατά «τίς ήμέρες του μαρτυρίου του αγίου³⁴». Όμως, αν είχε ζωγραφηθεί λίγο μετά τήν κηδεία, πρέπει νά θεωρηθεί ως ή πρώτη χρονικώς εικόνα του αγίου, ενώ ό Χρυσανθος έγραψε ότι τέτοια είναι, ή εικόνα πού παριστάνει τόν άγιο «μέ όλα τά παράσημά του», άρα όχι τήν κηδεία του, γι' αυτό πρέπει νά δεχθούμε ότι ή εικόνα τής κοίμησης ζωγραφήθηκε μετά τήν 30.1.1838.

Μέ δαπάνες του Χρυσανθου ζωγραφήθηκε ό νεομάρτυρας και σέ τρεις φορητές εικόνες, οι όποιες βρίσκονται στό κελλί του Χρυσανθου και στους μητροπολιτικούς ναούς των Ίωαννίνων και τής Κόνιτσας και παριστάνουν τόν νεομάρτυρα ή μία μαζί μέ τούς άγίους Γεώργιο τόν τροπαιοφόρο και Δημήτριο (1842, έργο του Ζήκου), ή άλλη μαζί μέ τούς άγίους Χρυσανθο και Άρτέμιο (1842) και ή τρίτη μαζί μέ τούς άγίους Χρυσανθο και Ίωάννη τόν εκ Κονίτσας (1844 ή 1849, πιθανώς έργο του Ζήκου)³⁵. Ακόμη, ό Χρυσανθος έδώρισε σέ ναό του Παλιοσελιού Κόνιτσας εικόνα του αγίου, ίσως περί τό 1369, όποτε έδώρισε εκεί και άγιο ποτήριο, έστειλε δέ κατά τό 1876 στην χήρα του αγίου μία εικόνα, ή όποια ίσως παρίστανε τόν άγιο³⁶.

33. Για τήν εικόνα αύτή, βλ. Γαρίδης/Παλιούρας, δ.π., σ. 178, όπου και τά κείμενα των δύο έπιγραφών. Σέ ιδιόμελο τής Ακολουθίας, οι ζωγράφοι παροτρύνονται νά ιστορήσουν τόν άγιο (Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 143).

34. Γαρίδης/Παλιούρας, δ.π., σ. 173-176.

35. Ό.π., σ. 186-188. Τήν τρίτη εικόνα χρονολογούν στό 1849 ό Γ. Παΐσιος (Κόνιτσα, τχ 86-88/1969) και ό Διον. Τάτσης (Ό άγιος νεομάρτυς Ίωάννης ό εκ Κονίτσας, 2009 σ. 55).

36. Ήλ. Παπαζήσης, Κόνιτσα, τ. 1998 σ. 305, Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 200.

Ὁ ζωγράφος Ζήκος καταγόταν ἀπό τό χωριό τῆς Κόνιτσας Χιονιάδες, πού ἀνέδειξε πολλούς ὁμοτέχνους του. Ἦταν γιός τοῦ ζωγράφου Γεωργίου Ζ. Πασχάλη καί ἔζησε περίπου κατά τά ἔτη 1795-1866. Ὁ Χρυσάνθος τοῦ ἀνέθεσε τήν φιλοτέχνηση εἰκόνων τοῦ νεομάρτυρα, ἐπειδή, ὅπως πιθανολογήθηκε, ὁ Ζήκος ἐγνώριζε τόν νεομάρτυρα (καί ἄρα διέσωσε φυσιολογικά του στοιχεῖα). Ἐπίσης τοῦ ἀνέθεσε νά ζωγραφίσει φορητές εἰκόνες ἄλλων ἁγίων γιά τό κελλί του ἢ γιά ναούς, ὅπως εἶναι ἐκείνες πού παριστάνουν τήν Γλυκοφιλοῦσα (1869), νεομάρτυρες (1840), τήν Θεοτόκο (1842, 1861) καί τόν Εὐαγγελισμό τῆς (1843). Ἀκόμη, τοῦ ἀνέθεσε νά ἐπιζωγραφίσει εἰκόνα τῆς Θεοτόκου στήν μονή Καβασιλίων (1840) καί νά ἱστορήσει τόν ναό τῆς μονῆς (1864). Ὁ Ζήκος, μαζί μέ ζωγράφους συγγενεῖς του, ἱστόρησε ναούς καί στά χωριά τῆς Κόνιτσας Πληκάτι (1822), Πάδες (1823) καί Τούρνοβο (1834), στούς Μελισσουρούς Ἄρτας (1846), στήν Ἁγιά Λάρισα (1843, 1852) καί ἄλλοῦ³⁷.

3. Τήν 16.1.1838, παραμονή τῆς ἀπαγχόνισης του νεομάρτυρα, ὁ Μουσταφά πασᾶς διέταξε νά κρεμασθεῖ «πρό τῆς πύλης τῆς πόλεως» τῶν Ἰωαννίνων τό κεφάλι τοῦ Κώστα Βουρμπανίτη, ἄλλοτε γραμματέα τοῦ Ἄλη πασᾶ καί ἤδη γραμματέα στά Μπατόλια τοῦ βαλή τῆς Ρούμελης, ὁ ὁποῖος βαλής τόν ἀποκεφάλισε ἐκεῖ κατά διαταγή τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ μέ τήν κατηγορία ὅτι «συνεννοεῖτο μέτ' ἐχθρῶν τῆς βασιλείας». Ὁ μικρανεσιός τοῦ Κώστα Βουρμπανίτη Χαράλαμπος καί ὁ συγχωριανός τους Γεώργιος Τζότζου (τοῦ ὁποῖου ὁ πατέρας θανατώθηκε τό 1824, κατηγορηθεῖς ἀπό τόν Κώστα) εἶχαν κατηγορήσει τόν Κώστα γιά παραπτώματα πού ἦσαν ἴσως σχετικά μέ τήν κατηγορία ὅτι ἐπιβουλευόταν τήν βασιλεία, ἀλλά φυλακίσθηκαν στά Γιάννενα κατηγορηθέντες ἀπό τόν Κώστα γιά ἄγνωστους λόγους³⁸. Ὄταν μεταφέρθηκε στήν ἴδια φυλακή ὁ μελλοθάνατος νεομάρτυρας, οἱ δύο Βουρμπανίτες τόν ἐνόησαν νά παραμείνει πιστός χριστιανός, παρά τά μαρτύρια, καί ἐκεῖνος δώρισε τό κομβολοῖ του στόν Χαράλαμπο. Λίγο μετά τήν θανάτωση τοῦ ἁγίου, οἱ δύο Βουρμπανίτες ἀποφυλακίσθηκαν (ἴσως ἐπειδή ὁ κατήγορός τους εἶχε ἀποκεφαλισθεῖ), ἐπι-

37. Βλ. Παῖσιος, Ἦπειρ. Ἑστία, τ. 1961 σ. 80-81, τ. 1960 σ. 987, ὁ ἴδιος, Κόνιτσα, τχ 86-88/1969, τχ 89-90/1969, Κ. Σκούρτης, εἰς Πολυμέρου-Καμηλάκη/Σκούρτης, Ζωγραφική καί Ξυλογλυπτική στά μιστοροχώρια Χιονιάδες, Γοργοπόταμος, 2008 σ. 134, 148, 150, 153, 130. Οἱ Γαρίδης/Παλιούρας (ὁ.π., σ. 179) πιθανολόγησαν ὅτι ὁ Ζήκος γνῶριζε τόν ἅγιο.

38. Βλ. Χ. Γκοῦτος, Ἦπειρ. Ἡμερολόγιο, τ. 2009 σ. 44-45, 46, 43.

στρέφοντας δέ στό χωριό τους συνάντησαν στην Κόνιτσα τόν Χρυσανθο καί τοῦ ἀφηγήθηκαν ὅ,τι γνώριζαν γιά τόν ἅγιο. Τό ἴδιο ἔπραξαν καί οἱ προεστοί τῆς Κόνιτσας Γ. Διαμάντης ἢ Διαμαντίδης καί τοῦ χωριοῦ Πάδες Ἀδάμ Ἀθανασίου, οἱ ὁποιοί εἶχαν μεταβεῖ στά Γιάννενα ἴσως γιά τήν ὑπόθεση τοῦ Κώστα Βουρμπανίτη³⁹.

Ὁ Χρυσανθος ἔγραψε ὅτι στή φυλακή κρατήθηκε τότε καί «ἓνας καπετάνης». Πρόκειται γιά τόν Γούσια Σδοῦκο (1770-1844), πρώην ἀξιωματικό, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπό τό Λούψικο (Λυκόραχη) τῆς Κόνιτσας καί εἶχε κατηγορηθεῖ ἀπό τόν Κώστα Βουρμπανίτη ὅτι ἔρριξε δηλητήριο στό ἀλεύρι πού προοριζόταν γιά τόν ὀθωμανικό στρατό⁴⁰.

Δ'. Μόρφωση καί κείμενά του

1. Παλαιοί Κονιτιῶτες ἔλεγαν στήν δεκαετία τοῦ 1950 ὅτι ὁ Χρυσανθος δέν εἶχε πολλές γραμματικές γνώσεις, ἀλλά μορφώθηκε διαβάζοντας βιβλία, κυρίως ἐκκλησιαστικά. Σύμφωνα μέ τόν προαναφερθέντα Ἀναστάσιο Οἰκονόμου, «μόνον κοινά γράμματα ἔμαθεν καί γράψιμον δέν ἤξεύρη, ὡς ἓναν ἀμαθῆ χωριάτην», δέν ἀντέγραψε τήν λατρευτική Ἀκολουθία τοῦ νεομάρτυρα, ὅπως λένε μερικοί λογιότατοι, ἐγώ τόν εἶδα πού τήν ἔγραφε, «ὅταν τοῦ εἶπῃς καμμίαν αἰτίαν, εὐθύς βγάξῃ τροπάρια καί ἄλλα πολλά»⁴¹. Ὁ Δ. Σαλαμάγκας,

39. Σέ ὅσα ἔγραφε ὁ Χρυσανθος γιά τήν συμπαράσταση τῶν δύο Βουρμπανιτῶν στόν ἅγιο (Σαλαμάγκας, ὁ.π., σ. 136, 137, 132, 197), ἡ πικράδοση προσθετεῖ ὅτι ἔκτοτε ὁ Χαράλαμπος ἔγινε σεβαστός στήν Ἠπειρο καί ὅλοι τόν χαιρετοῦσαν εὐλαβικά *Β. Δημάρατος/Ν. Ρεμπέλης*, Ἱστορία τῆς Βούρμπανης, 1996 σ. 101-2, 140). Ἄλλες πληροφορίες γιά τόν Χαράλαμπο βλ. εἰς Ἠπειρ. Ἐστία, τ. 1971 σ. 365, τ. 1968 σ. 22, 108, τ. 1955 σ. 764. Γιά τόν Γ. Διαμάντη, βλ. εἰς Ἠπειρ. Χρονικά, τ. 1929 σ. 241, τ. 1941 σ. 126, Ἠπειρ. Ἐστία, τ. 1957 σ. 590. Γιά τόν Ἀ. Ἀθανασίου, βλ. Ἠπειρ. Χρονικά, τ. 1929 σ. 212, 215, 208, 206, τ. 1941 σ. 126.

40. Βλ. Σαλαμάγκας, ὁ.π., σ. 197, Γ. Σδοῦκος, Λυκόραχη, 1988 σ. 36-40. Ἀπό τό γειτονικό χωριό Ζέρμα καταγόταν ὁ Χρ. Χρησιδης, ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει κάλφας οἰκοδόμος τοῦ Ἁγίου Πισαά. Ὄταν ἔκτιζε τήν ἁγία Τράπεζα στόν ναῖσκο πού κατασκευάσθηκε πάνω ἀπό τόν τάφο τοῦ ἁγίου, ἀφαίρεσε ἓνα ὄστό τοῦ ἁγίου, ἀλλά ἔπειτα τό ἐπέστρεψε ἐπειδή τόν εἶδε στόν ὕπνο του, ἔτσι δέ βρῆκε τό δακτυλίδι του πού τό εἶχε χάσει (*Μ. Καλινδέρης*, Ὁ βίος τῆς κοινότητος Βλάστης, 1982 σ. 156).

41. *Εὐθνημιον*, Ἠπειρ. Ἐστία, τ. 1957 σ. 629, Σαλαμάγκας, ὁ.π., σ. 190, 191, 143. Στήν Κάτω Κόνιτσα ὑπῆρχε σχολή ἑλληνική ἀπό τόν 18ο αἰῶνα, στήν ὁποία μαθήτευαν καί τέκνα μουσουλμάνων, ἀλλά γύρω στό 1815 εἶχε παραμεληθεῖ. Στήν Ἄνω Κόνιτσα λειτουργοῦσε κοινό σχολεῖο (βλ. Γκούτος, Μνημοσύνη, τ. 2014), στό ὁποῖο ἴσως μαθήτευ-

αναφερόμενος στα αντίγραφα τριών κειμένων του Χρυσάνθου, παρατήρησε ότι αυτά «είναι διάσπαρτα από λάθη ορθογραφικά, λέξεις και φράσεις δυσνόητες και άσαφείς»⁴². Τα γραπτά του Χρυσάνθου θεωρώ ότι γενικά περιέχουν λίγες άσαφειες, ως προς δέ την γλώσσα, τό ύφος και την διατύπωση προσομοιάζουν με τά κείμενα ίδιας θεματικής πού συντάχθηκαν από λόγιους τήν ίδια εποχή.

Ο Χρυσάνθος απέκτησε αρκετές θεολογικές γνώσεις διαβάζοντας θρησκευτικά και άλλα βιβλία και συναναστρεφόμενος τούς προαναφερθέντες κληρικούς, ιδίως δέ τόν Βασίλειο Ματσικάτη. Λόγω τής μόρφωσής του, διορίσθηκε άρχιερατικός επάτροπος κατά τά έτη 1840-1853 και 1856 και έξομολογητής. Με τά γραπτά του θέλησε νά τιμήσει τόν νεομάρτυρα Γεώργιο, νά μεταδώσει θρησκευτικές ιδέες του και νά διασώσει πληροφορίες για άξιόλογα γεγονότα τής εποχής του. Έγραφε με αυθορμητισμό, με τόλμη, με ειλικρίνεια και χωρίς φλυαρίες.

2. Από τά κείμενα πού έγραψε ο Χρυσάνθος (θρησκευτικά, ιστοριογραφικά, υπηρεσιακά, έπιστολές κ.ά.), γνωρίζομε τά ακόλουθα:

α. Λατρευτική Άκολουθία για τόν νεομάρτυρα Γεώργιο. Συντάχθηκε περί τίς άρχές του Φεβρουάριου του 1838 και έκτοτε έχρησιμοποιείτο στις τελετές πού γίνονταν προς τιμήν του άγίου (άνωτ. υπό Γ1). Βασίζεται στό τυπικό πού διέπει τέτοιες λατρευτικές Άκολουθίες (περιέχει άσματα, συναξάρι και αναγνώσματα). Τό 1950 ύπήρχαν τά έξής τουλάχιστον χειρόγραφα αντίγραφα τής: α) Έκείνο πού γράφτηκε τήν 25.2.1838 από τόν Άναστάσιο Οικονόμου και δημοσιεύθηκε κατά μεγάλο μέρος του από τόν Δ. Σαλαμάγκα. β) Τό εύρισκόμενο στό κελλί του Χρυσάνθου, τό όποιο πιθανώς εκδόθηκε σε φυλλάδιο από τούς άδελφούς Κων. και Ίωάν. Φλώρου πού τόν φιλοξενούσαν εκεί.⁴³ γ) Τό εύρισκόμενο στην βιβλιοθήκη τής Κοζάνης, ως προς τό όποιο έπισημάνθηκαν πολλές φραστικές διαφοροποιήσεις. δ) Τό κατεχόμενο από τόν Μιχ. Μάνο, τό όποιο γράφτηκε τήν 25.6.1839 από ψάλτη τής Μπουνίλιας. Στο ίδιο τούτο χειρόγραφο έχει αντιγραφεί από άλλον

σε και ο Χρυσάνθος. Ο Άναστάσιος, πού έγραψε ειρωνικά ότι ο Χρυσάνθος γράφει όπως ένας άμειβής χωριάτης, δέν διώρθωσε τά κείμενα εκείνου, στα δέ δικά του γραπτά (Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 143, 167-8) δέν απέφυγε τά ορθογραφικά λάθη.

42. Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 169, 144, 195.

43. Για τά χειρόγραφα α' και β', βλ. Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 127-143, 156, 192. Σε τομίδιο πού κατέχει ή Κοινοτήτωση Μυρτώ Φλώρου, περιέχεται τό ως άνω φυλλάδιο μαζί με τίς χειρόγραφες Άκολουθίες προς τιμήν του άγίου Ίωάννη του εκ Κορίνθου και του άγίου Γεδεών (Α. Τάτσης, δ.π., σ. 83-84).

γραφέα Βίος του Νεομάρτυρος, τόν όποιο συνέταξε ό Ζαφείρης Γραμμενιάτης, θείος τής συζύγου του άγίου και δάσκαλος, προσθέτοντας στό Συναξάρι του Χρύσανθου κάμποσες άλλες πληροφορίες για τόν άγιο⁴⁴. Τό Συναξάρι του Χρύσανθου καταχωρίσθηκε στό «Νέον Μαρτυρολόγιον», έκδ. γ' 1961 (όχι και στίς έκδόσεις α' 1794 και β' 1856), χωρίς νά γίνει εκεί σχετική μνεία.⁴⁵

β. Λόγος έγκωμιαστικός για τόν άγιο. Συντάχθηκε μάλλον στην περίοδο μεταξύ του Σεπτεμβρίου 1838 και τής 17.1.1839 (άνωτ. υπό Γ1) και δημοσιεύθηκε από τόν Δ. Σαλαμάγκα, όπως είχε αντιγραφεί τήν 14.7.1840 από τόν Άναστάσιο Οικονόμου, περιέχεται δέ και στό κατεχόμενο από τόν Μιχ. Μάνο χειρόγραφο που γράφτηκε τήν 25.6.1839.⁴⁶ Στο κείμενο τούτο ό Χρύσανθος έγκωμάζει τήν ζωή του άγίου, τόν ευγνωμονεί επειδή μέ τήν θυσία του ενθάρρυνε τούς πιστούς και ντρόπασε τούς μουσουλμάνους και τούς δόλιους έτερόδοξους, τόν παρακαλεί νά βοηθήσει νά μήν παρεκτραπούν ή σύζυγός του και ό γιός του και προτρέπει τούς Γιαννιώτες νά όμονοήσουν και τούς πιστούς νά μήν απελπίζονται.

γ. Στιχούργημα για τόν άγιο. Γράφτηκε μάλλον στην περίοδο μεταξύ του Σεπτεμβρίου του 1838 και τής 17.1.1839 (άνωτ. υπό Γ1). Από τό πρωτόγραφο χειρόγραφο που βρέθηκε στό κελλί του Χρύσανθου, ό Δ. Σαλαμάγκας δημοσίευσε τούς 152 δεκαπεντασύλλαβους στίχους των 8 σελίδων, οι όποίες έπονται των πρώτων 4 σελίδων που έλειπαν (περιείχαν 76 στίχους)⁴⁷. Στο ποίημα ό Χρύσανθος άφηγείται περι-

44. Για τά χειρόγραφα γ και δ βλ. Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 165-7, 202-217. Ο Βίος του Νεομάρτυρος γράφτηκε μετά τό 1841, διότι στό κείμενό του (βλ. Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 216) αναφέρονται ως μακαρίτες ό μητροπολίτης Άρτας Νεόφυτος και ό επίσκοπος Λεόντιος, οι όποιοι πέθαναν ό πρώτος τό 1840 (Σ. Ξενόπουλος, δ.π.) και ό δεύτερος τό 1841 (άνωτ. ύποσημ. 14). Για τό ότι τό κείμενο τούτο γράφτηκε από τόν Ζαφείρη Γραμμενιάτη, βλ. Κ. Βελιαροπούτης, Ήπειρ. Έστια, τ. 1977 σ. 213 έπ.

45. Ν. Τωμαδάκης, δ.π., σ. 13. Τό Συναξάρι καταχωρίσθηκε και στό βιβλίο Β. Ματθαίου, Μέγας Συναξαριστής τής Όρθοδόξου Έκκλησίας, 1964 σ. 393-402. Βιογραφίες του νεομάρτυρα έγραψαν, μεταξύ άλλων, και ό επίσκοπος Λεόντιος μαζί μέ προκρίτους των Ίωαννίνων τό 1839 (Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 109-117), τό Πατριαρχείο τό 1839 (Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 117-124) και κάποιοι άνώνυμοι τό 1848 (Σ. Μπαλατσούκας, Ήπειρ. Χρονικά, τ. 2009 299 έπ.) τό 1858 και τό 1866 (Κ. Βλάχος, Βίος του άγίου ένδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του έν Ίωαννίνους, 2000 σ. 65-66, όπου και κατάλογος των Άκολουθιών που γράφτηκαν προς τιμήν του άγίου).

46. Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 169-179, 166.

47. Ό.π., σ 194-200.

στατικά του μαρτυρίου του αγίου, τον ἐγκωμιάζει γιατί μέ τό μαρτύριο του ἦλθε κοντά στόν Χριστό καί οἱ πιστοί συναισθάνθησαν τά πάθη τους, παραπονεῖται πού δέν ἔτυχε νά παρευρεθεῖ στό μαρτύριο καί ζητά συγχώρηση ἀπό τόν Θεό καί τούς ἀνθρώπους γιά ἀπροσδιόριστο ἀμάρτημα πού ἔκαμε στό παρελθόν.

δ. Βραχύ Συναξάρι τοῦ αγίου. Ἐχει γραφεῖ ἐπί ἀμφοτέρων τῶν φορητῶν εἰκόνων τοῦ αγίου, ὁποῖες φέρουν τήν χρονολογία 30.1.1938 (ἀνωτ. ὑπό Γ 2), ἀλλά παραλλάσσει σέ ἐκάστη ὡς πρός μερικά δευτερεύοντα στοιχεῖα του. Περιέχει τίς κυριότερες ἀπό τίς πληροφορίες γιά τήν ζωή καί τό μαρτύριο τοῦ αγίου, ἐν πολλοῖς χρονολογημένες.

ε. Τρία βραχέα χρονικά. Το ἕνα ἀναφέρεται στήν ἐπανανέγερση τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Κόνιτσας μετά τήν πυρπόλησή του τό 1829, γράφτηκε σέ βιβλίο τοῦ ναοῦ καί δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Ἄν. Εὐθυμίου. Στά ἄλλα δύο χρονικά, ὁ Χρυσάνθος ἀφηγεῖται πῶς ἀναβίωσε ἡ μονή Στομίου τό 1843 καί πῶς βρέθηκαν «τά ἱερά σκεύη καί τά ἅγια λείψανα» πού τά εἶχαν ἀρπάξει ληστές τό 1844 ἀπό τήν μονή.⁴⁸

Ἀκόμη, στά κείμενα πού ἔγραψε ὁ Χρυσάνθος μποροῦν νά ἐνταχθοῦν καί τά ἐξῆς: βραχεῖα σημείωση ἐπί φορητῆς εἰκόνας (1840) τοῦ κελλιού του, παραπέμπουσα στό Νέον Μαρτυρολόγιον, κατάλογος προικῶν τῆς ἀδελφῆς του Ἀγγελικῆς (1844) καί συμμαρτυρία του γιά ὑποψήφιο ἱερέα (1895), ἐπί πλέον δέ ἴσως ἐνθύμησι γιά πολεμικό ἐπεισόδιο στήν μονή Ὁστανίτσας (1828) καί λατρευτική Ἀκολουθία γιά τόν ἅγιο Ἰωάννη τον ἐκ Κονίτσης, «συλληχθεῖσα ὑπό τινος τῶν εὐλαβεστάτων τοῦ Ὁρθοδόξου Κλήρου» (1867).⁴⁹

Ε'. Εὐεργεσίες καί στέγασή του

1. «Ὁλόκληρος ἡ ζωή τοῦ Χρυσάνθου ἦτο ἡ ἐλεημοσύνη, ἡ ἀγάπη, ἡ εὐεργεσία καί ἡ κατά Θεόν πολιτεία. Δέν ἀπέβλεπε οὐδέ καί ἐζήτει

48. Γιά τό πρότο, βλ. *Εὐθυμίου*, Ἡπειρ. Ἑστία, τ. 1957 σ. 628. Τό ἕνα ἀπό τά δύο Χρονικά γιά τήν μονή γράφτηκε σέ εὐαγγέλιο τῆς μονῆς καί δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Γ. Παῖσιω (Ἡπειρ. Ἑστία, τ. 1956 σ. 562). Τό ἄλλο δημοσιεύθηκε (μαζί μέ φωτογραφημένες φράσεις του) ἀπό τόν Δ. Τάτση (Ἱερά μονή Στομίου... σ. 88-92), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι τό πρωτόγραφο χειρόγραφο φυλάσσεται στήν μονή. Ὅμως, ὁ Χρυσάνθος σημείωσε στό προηγούμενο Χρονικό ὅτι ἔγραψε τό ἄλλο Χρονικό «στήν φυλλάδα τοῦ νεομάρτυρος Γεωργίου», δηλαδή στήν παραπάνω ὑπό α' λατρευτική Ἀκολουθία (πρβλ. *Σαλαμάγκας*, ὁ.π., σ. 192).

49. Βλ. κατά σειρά: *Παῖσιω*, Κόνιτσα, τχ 86-88/1969, τχ 13-14/1963, *Εὐθυμίου*, Ἡπειρ. Ἑστία, τ. 1969 σ. 230, *Παῖσιω*, Κόνιτσα, τχ 81/1969, *Τάτσης*, ὁ.π., σ. 83-86.

τά έαυτού, παρά μόνον τό του έτέρου», ήταν σεμνός και χαλοκάγαθος, «άνεδείχθη υπερασπιστής των πτωχών όσον ουδείς άλλος... έπεμελείτο και προϊστατο εις πάν τό χριστιανικό και θεάρεστον και κοινωνικώς ώφέλιμον» στην Κόνιτσα, στά Καβάσιλα, στό Παλιοσέλι και άλλού⁵⁰.

Διενεργούσε έράνους κάθε ήμέρα και χορηγούσε τά συλλεγόμενα σέ άναξιοπαθούντες, αύθημερόν. Στό κελλί του είχε κασέλλες, στίς όποιες οι εύκατάστατοι Κονιτιώτες τοποθετούσαν τρόφιμα γιά νά δοθούν σέ άπόρους. Η διανομή γινόταν μέ διακριτικότητα από τόν ίδιο ή από παιδιά πού ήσαν υπό τήν προστασία του. Περί τό 1884, κάποια ήμέρα διένειμε ψωμιά, 30 όκάδων συνολικών, πού τά έπαιρνε από έναν φούρνο και τά μετέφερε κάτω από τό ράσο του. Τήν ίδια έποχή πλησίασε μία ήμέρα τόν καιμακάμη πού συζητούσε στην πλατεία μέ τόν προϊστάμενό του, έπσκέπη στην Κόνιτσα, και του έζήτησε δύο λίρες γιά έπείγουσα ανάγκη, αλλά εκείνος του είπε ότι θά τίς δώσει αργότερα γιατί δέν τίς έχει μαζί του, έξήγησε δέ στον προϊστάμενό του ότι πρόκειται γιά φιλόπωχο ιερέα. Ο προϊστάμενος έδωσε δύο λίρες και ο Χρύσανθος αγόρασε μέ αυτές τρία γαιδουράκια, τά όποια έδωσε σέ τρία μουσουλμανόπαιδα πού τά χρειάζονταν γιά νά μεταφέρουν ξύλα⁵¹. Οι μισοί από τούς κατοίκους τής Κόνιτσας ήσαν τότε μουσουλμάνοι.

Είχε υπό τήν προστασία του όρφανά παιδιά μέχρι νά ένηλικιωθούν. Π.χ., γιά ένα από αυτά φρόντισε νά γίνει μαθητευόμενος ύποδημα-

50. Παΐσιος, Ηπειρ. Έστία, τ. 1957 σ. 583. «Έτρεχε στίς γειτονίες νά βοηθήσει τόν φτωχό, χριστιανό, τούρκο ή έβραίο, νά ξεκουράσει τόν μεγάλο πόνο. Τό δισάκι του μάζευε απ' όλους και άνοιγε γιά όλους» (Λιμπρόπουλος, Κόνιτσα, 2004 σ. 74). «Κύριο μέλημά του είχε τήν φιλανθρωπία... Έσπειδεν όπου ό πόνος και ή θλιψις, ίνα ανακουφίση τούς πάσχοντες» (Σ. Γκατσόπουλος, Κόνιτσα, τχ 19-20/1963 σ. 5). «Μοναδικός σκοπός τής ζωής του ήτο ή φιλανθρωπία», κατά τόν Π. Παπαδημουλή (Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 193).

51. Παΐσιος, Ηπειρ. Έστία, τ. 1957 588, 589. Τόν βοηθούσαν στό φιλανθρωπικό έργο του δύο παιδιά, ένα χριστιανόπουλο και ένα μουσουλμανόπαιδο (Παπαδημούλης, Η Κόνιτσα πού έσβησε, 1972 σ. 53, όπου και παραλλαγή του έπεισοδιου μέ τόν καιμακάμη). «Μετέβαινε εν ταίς οικίαις και εν τη αγορά και έζήτηι τήν συμβολήν εκάστου διά τήν βοήθειαν των πασχόντων. Πάντες συνεισέφερον, Τούρκοι και Χριστιανοί, βέβαιοι όντες ότι τά προσφερόμενα θά μεταβιβασθούν απ' εύθείας όπου ό πόνος και ή δυστυχία» (Γκατσόπουλος, δ.π., όπου άφηγείται και έπεισόδιο μέ άλλον καιμακάμη). Κατά τόν Θ. Ζώη, «έλάμβανε βοηθήματα από Χριστιανούς και Τούρκους, τά όποια διέθετε γιά νά κατασκευάζη εικόνες και γιά νά συντηρή μέ ψωμί πτωχότατες οικογένειες» (Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 191).

τοποιός σέ ηλικία 14 ἐτῶν. Ἀκόμη, εὐεργέτησε δύο ψυχογιούς του, χρηματοδότησε τίς σπουδές ἑνός ἀνεψιοῦ του, προστάτευσε τὰ ἀνήλικα ἀδέλφια του μετά τόν θάνατο τοῦ πατέρα τους, ἐπροίκισε τήν ἀδελφή του Ἀγγελική (1844) καί μιά μικρανεψιά του (1879)⁵².

Ἄλλες ἀγαθοεργίες του: πρόσφερε σέ ναούς τῆς ἐπαρχίας 13 ἀντιμήνια, ξύλινα ἀρτοφόρια καί ξύλινους σταυρούς, χρηματοδότησε τήν κατασκευή φορητῶν εἰκόνων ἁγίων, ἐπμελήθηκε τήν ἱστορήση τῆς μονῆς Καβασίλων (1864)⁵³.

2. Σχετικά μέ τήν στέγαση τοῦ Χρυσάνθου στήν Κόνιτσα, γνωρίζομε ὅτι συγκατοίκησε μέ τόν ἀδελφό του Πάνο μέχρι τό 1836, μέ τήν ἀδελφή του Ἀγγελική μέχρι τό 1844 καί μέ ἄλλους οἰκείους του ἐνωρίτερα. Κατά τίς ἡμέρες τοῦ γάμου τῆς Ἀγγελικῆς (1844), ὁ γαμβρός καί ὁ πατέρας του πού ἦλθαν στήν Κόνιτσα φιλοξενήθηκαν στά σπῖτια τοῦ Φλώρου καί κάποιας Ἑλένης⁵⁴, μάλλον ἐπειδή τό σπῖτι τοῦ Χρυσάνθου ἦταν μικρό ἢ φτωχικό.

Ἐπακολούθησε ἡ φιλοξενία του σέ οἶκημα τῆς αὐλῆς τοῦ σείχη Χαλίλ, στήν ὁποία ὑπῆρχαν ἐπί πλέον τεκές καί μαუსωλεῖο. Ὁ Χαλίλ ζοῦσε τό 1859 καί εἶχε γιό τό δερβίση Κιαμήλ (1848-1918). Ὅταν κάποια ἡμέρα ζήτησε ἀπό τόν γείτονά του νά καταργήσει τὰ παράθυρά του πού εἶχαν θέα στά γυναικεῖα δωμάτια τοῦ δικοῦ του σπιτιοῦ, ἕνας μουσουλμάνος τοῦ εἶπε: «διμαρτύρεσαι ἐσύ πού ἔχεις στό σπῖτι σου τόν καλόγερο μέ εἰκόνες καί καντήλια!», γι' αὐτό ἀναγκάσθηκε νά σταματήσει τήν φιλοξενία. Ἐκτοτε ὁ Χρυσάνθος φιλοξενήθηκε, μέχρι τοῦ θανάτου του, στό ἀνώγειο δωμάτιο (7 x 3,50 μ.) ἑνός οἰκήματος τῆς αὐλῆς τοῦ Παν. Φλώρου, τοῦ ὁποίου οἱ γιοί Ἰωάννης καί Χαράλαμπος ἀπέκτησαν ἀρκετά χρήματα ἐμπορευόμενοι στήν Ρουμανία μέχρι

52. Παῖσιος, ὁ.π., σ. 589, 587, 591, 584, 586, ὁ ἴδιος, Κόνιτσα, τχ 13-14/1963, Σαλαμάγκας, ὁ.π., σ. 201.

53. Παῖσιος, ὁ.π., σ. 589, 582, 581. Λόγῳ τῆς ἀγαθοεργούς δραστηριότητάς του στήν Κόνιτσα, ὁ ἀδελφός του Πάνος τοῦ ἔγραψε εἰρωνικά «φκιάνεῖς τόν παράδεισον τῆς Κόνιτσας» καί ἕνας ἀνεψιός του τοῦ ἔγραψε πειρακτικά ἀπό τήν Θήβα «εἶσαι καλός καί ἅγιος διά τούς Κονιτζιώτας, ἀλλά ἔχει καί εἰς τὰ μέρη μας πρόβατα ἀπολωλότα, διά τὰ ὁποῖα, ἂν δέν ἔλθης, εἶσαι ὑπεύθυνος ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ» (Παῖσιος, ὁ.π., σ. 582, Σαλαμάγκας, ὁ.π., σ. 194).

54. Τό 1836 ὁ ἱερέας Βασίλειος τοῦ ἔγραψε ἀπό τὰ Τσαραπλανά: «ἄσπασαι τούς φιλοῦντες ἡμᾶς, τόν κύρ Πάνον ἀδελφόν σας καί πάντας τούς ἐν τῷ οἴκῳ σου». Τό 1840 ὁ μητροπολίτης, λόγῳ ἀπουσίας του ἀπό τήν ἔδρα του, διώρισε τόν Χρυσάνθο ἀρχιερατικό ἐπίτροπο μέ τήν ἐντολή νά κοιμάται στό ἐπισκοπεῖο. Βλ. Παῖσιος, Ἰππερ. Ἐστία, τ. 1968 σ. 19, 20, 21.

τό 1890 περίπου⁵⁵. Τό δωμάτιο τούτο ονομάσθηκε «κελλί τοῦ Χρῦσανθου». Ἡ ὡς ἄνω ἀλλαγὴ κατοικίας του πιθανολογῶ ὅτι ἐγινε περί τό 1860, βάσει τῶν ἐξῆς περιστατικῶν: α) ὁ Χρῦσανθος ζήτησε τότε χρήματα ἀπό τόν ἀδελφό του Πάνο γιά νά ἀγοράσει σπίτι στήν Κόνιτσα, ἀλλά ἐκεῖνος τοῦ ὑπέδειξε νά τό ἀγοράσει μέ δικά του χρήματα, β) ὁ Χαλὶλ ζοῦσε τό 1859 ἢ καί λίγο μετέπειτα, γ) τό 1866 οἱ ἀδελφοί Φλώρου χρηματοδότησαν τήν ἐκτύπωση τῆς Ἀκολουθίας πού ἔγραψε ὁ Χρῦσανθος γιά τόν νεομάρτυρα Γεώργιο⁵⁶. Κατά τόν Γ. Παῖσιο, «τό γεγονός καί μόνον ὅτι ὁ Χρῦσανθος δέν εἶχε ἰδίαν στέγην εἶναι τό καλλίτερον δ' αὐτόν ἐγκώμιον». Περί τό 1945, τό μικρό «κελλί» μετασκευάσθηκε σέ οἶονεὶ ναό καί ἔκτοτε ἐορτάζεται ἐκεῖ ἡ μνήμη τοῦ νεομάρτυρα Γεωργίου ἐκάστη 17ῃ Ἰανουαρίου⁵⁷.

ΧΑΡΙΛΑΟΣ Γ. ΓΚΟΥΤΟΣ

55. Βλ. Παῖσιος, Ἠπειρ. Ἑστία, τ 1957 σ. 587-8, Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 190, 173, *Εὐθυμίον, Σελίδες...* σ. 125-6, 169 (γράφει καί ὅτι ἄνωθεν τῆς σημερινῆς κεντρικῆς πλατείας ὁ σείχης εἶχε κτήματα, τά ὁποῖα ἔπειτα ἔγιναν Φλωρεῖκα), *Τ. Παπαδημουλῆς, Ἡ Κόνιτσα πού ἔσβησε*, σ. 25-29, 111. Λέγεται ὅτι μετά τήν μετακόμιση τοῦ Χρῦσανθου ὁ σείχης καί ὁ τεκές του πτώχευσαν, ἐνῶ τά εἰσοδήματα τοῦ Ἱ. Φλώρου βελτιώθηκαν.

56. Παῖσιος, δ.π., σ. 587, Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 105.

57. Παῖσιος, δ.π., σ. 585, 589, Σαλαμάγκας, δ.π., σ. 192, 193, *Παπαδημουλῆς, Κόνιτσα*, τχ 9/1963. Ὁ μοναχός Παῖσιος Ἐζνεπίδης, ἐργαζόμενος στήν Κόνιτσα ὡς ξυλουργός περί τό 1950, «συχνά διέμενε στό σπίτι τοῦ φίλου του πού εἶχε ἐκκληράκι τοῦ ἁγίου νεομάρτυρος Γεωργίου» (*Ἱερομον. Ἰσαάκ, Βίος τοῦ Γέροντος Παῖσιου τοῦ Ἀγιορείτου*, 2004 σ. 81).

ΣΑΡΑΝΤΟΣ Ι. ΚΑΡΓΑΚΟΣ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΕΣ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ

Στὸν ἰσάδελφό μου ΚΩΣΤΑ Π. ΒΛΑΧΟ

Δὲν κρατῶ ἡμερολόγιο ζωῆς. Ὅ,τι γράφω, τὸ γράφω ἀπὸ μνήμης. Ποῦ συχνὰ μᾶς γελά, ὅπως ὅταν δοκιμάζουμε νὰ κάνουμε πατινάζ.

Ἦταν, θυμᾶμαι, ἡ τρίτη καὶ ἡ πιὸ δύσκολη χρονιά τῆς δικτατορίας. Ὡστόσο, εἶχαμε δύο φορές περάσει ἀπὸ τὶς Συμπληγάδες τῆς ἐπαγγελματικῆς δοκιμασίας. Τρεῖς φορές ἡ Χούντα μᾶς εἶχε κλείσει τὸ φροντιστήριο στὴν Κωλέττη 21 καὶ τρεῖς φορές ἀναστηθήκαμε. Τὴν τρίτη φορὰ μὲ τὸ ὄνομα «ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ». Διευθυντὴς ὁ χημικὸς Κώστας Μανωλκίδης. Ἐγὼ ἤμουν ὁ ὀνοματοθέτης καὶ ἐταῖρος. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1970 εἶχαμε καταρρίψει ρεκόρ: 4.200 παιδιά. Τὸ ἄνθος τῆς νεολαίας ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος. Ἐργαζόμαστε, τουλάχιστον οἱ ἐταῖροι, 12 ὥρες τὴν ἡμέρα. Ἐγὼ 15!

Ἡ περίοδος τῶν ἐξετάσεων (25 Αὐγούστου - 15 Σεπτεμβρίου) γιὰ τοὺς φροντιστὲς ἡμέρες διακοπῶν. Ζοῦσα τότε ἓνα μεγάλο ἔρωτα. Ὁ Κώστας Μανωλκίδης μᾶς κάλεσε νὰ περάσουμε μαζὶ μιὰ ἐβδομάδα διακοπῶν στὴν ἀκροθαλασσιὰ τῆς Ἄκωλης κοντὰ στὸ Αἶγιο. Μέρη ἀξέχαστες ἀλλὰ νηστευτικὲς, γιὰτὶ ὁ μακαρίτης Μανωλκίδης ἦταν ὑπὲρ τῆς ὑγιεινῆς διαίτας. Λυκούργεια τροφή. Τοῦ ἔλεγα τὴν παρλάτα τῆς ἀξέχαστης Ντιριντάουας:

«Πῶς νὰ σᾶς βγάλω, ἔρημα νιάτα,
μόνο μὲ ἔρωτα, ψομί καὶ ντομάτα...».

***

Νοστάλησα τὸν Φόρο. Ὁ Φόρος (Νικηφόρος) Τσοῦκας ἦταν ψαρὰς στὴν Πρέβεζα. Παιδί πάντα γελαστό, ποῦ ἔσταζε φιλότιμο καὶ λεβεντιά. Γίναμε φίλοι στὸ στρατό. Αὐτὸς λοχίας κι ἐγὼ φαντάρος τρανός, συχνὰ φιλοξενούμενος στὸ θάλαμο ἡμιονηγῶν λόγῳ κακῶν φρονημάτων καὶ ἀπειθαρχίας. Στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1963 ἀπὸ τὴν Βέκη μετασταθμεύσαμε στὸ Ἀμύνταιο. Ἐρχόταν τὸ φθινόπωρο καὶ ὅπου νὰ ἔναι κατέφθανε καὶ ὁ πιὸ παγερὸς χειμῶνας τῆς νεώτερης ἱστορίας μας.

Χειμώνας φοβερώτερος και από αυτόν που κοκκάλωσε τα τεθωρακισμένα του Γκουντέριον μπροστά στη Μόσχα το χειμώνα του 1941-1942. Μου είχαν κλέψει το ένα ζευγάρι άρβυλα. Ο Φόρος μου έφερε τα δικά του, ωραία αμερικανικά άρβυλα και μου είπε:

– Καθηγητή, πάρε τ' άρβυλα αυτά, γιατί χωρίς δεύτερο ζευγάρι θα σου κόψουν τα πόδια από τα κρυοπαγήματα.

– Κι εσύ Φόρο τι θα φοράς;

– Εγώ είμαι ψαράς και τα πόδια μου είναι σινηθισμένα στην παγωνιά και στα νερά...

Έτσι γίναμε φίλοι γκαρδιακοί. Μαζί με το σιμετατριώτη μου ναυτικό Λοιή Στανέα και τον Μεσολογγίτη λαϊκό τραγουδιστή Πάνο Μπεμπέλη κάναμε παρέα τρανή. Νικούσαμε το χιόνι με το τραγούδι και το κρασί. Παρά το ψύχος (20 βαθμούς υπό το μηδέν) και τις εξαντλητικές ασκήσεις (προοριζόμαστε να πάμε κρυφά πρώτοι στην Κύπρο· όντως το 404 Τ.Π. έφθισε πρώτο στη Μεγαλόνησο) περάσαμε υπέροχη ζωή στο Άμύνταιο.

Γι' αυτό ήθελα να ξαναδώ τον Φόρο που είχε πάνω του μια λαϊκή άρχοντιά, μια εϊγενική όμορφιά κι ένα χαμόγελο σαν άνθος γαρουφαλιάς. Αποχαιρέτισα με ένα θερμό άσπασμό τή γλυκιά σίντροφο μου στοίς πικρούς καιρούς και πήρα το λεωφορείο για την Άρτα. Δεν είχα ακόμη αυτόκίνητο. Χρειαζόμουν ειδική άστινομική άδεια. Η φίλη πήρε το λεωφορείο για την Άθήνα. Έπρεπε να προετοιμασθεί για τή νέα εξέταστική περίοδο. Εγώ χαιρόμουν τή υπέροχο τοπίο. Πρώτη φορά περνούσα από τή Ρίο στο Άντιρριο και είσχωρούσα στα ένδοτερα τής Δυτικής Στερεάς. Έβλεπα με συγκίνηση τόπους και χωριά που είχα αγαπήσει από τή μελέτη τής ιστορίας. Μέσα μου ξιπνοΐσαν «παλληκαριάς καημοί», όπως θα έλεγε ό Μαλακάσης.

Στή διαδρομή ένας δάσκαλος ήλθε και κάθησε πλάι μου. Μου έδωσε γνωριμία και είπε λόγια επαινετικά για τήν ταπεινότσή μου. Χάρη σε δύο βιβλία ιστορίας και εκθέσεων είχα βγάλει τή φήμη μεγάλου φροντιστή! Τότε ό φροντιστής για τή νεολαία ήταν μισός Θεός. Λέγαμε πολλά με τή δάσκαλο για τήν παιδεία και τή προβλήματα τής διδασκαλίας, όταν ξαφνικά δύο τύποι, ό ένας λιανός και ό άλλος σωματερός, έκοψαν τήν κουβέντα μας και διέταξαν τή δάσκαλο να σηκωθεί. Αϊτός διαμαρτυρήθηκε έντονα, είπε ότι με γνωρίζει και ότι δεν είμαι ύποπτος για τίποτε. Ήσαν μυστικοί άστινομικοί. Ο σωματερός κάθισε δίπλα μου και ζήτησε τήν ταυτότσή μου. Τήν έδωσα. Αϊτός τήν κοιτάξε προσεκτικά, τήν ψηλάφησε έρωτικά αλλά δεν είχε τήν εϊγένεια να

μοῦ τὴν ἐπιστρέψει. Ἀντίθετα, ἄνοιξε τὸν «Ἐλεύθερο Κόσμο» τοῦ Σάββα Κωνσταντόπουλου ποῦ εἶχε μιὰ τεράστια φωτογραφία ἑνὸς ὁμορφόπαιδου καὶ πάνω μιὰ λεζάντα: «ΚΑΤΑΖΗΤΕΙΤΑΙ». Ἀμοιβὴ σ' ὅποιον τὸν βρεῖ 500.000 δραχμές! Ποσὸ τεράστιο ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Ἀγόραζες τρεῖς γκαρσονιέρες στὰ Ἐξάρχεια!

Τί εἶχε συμβεῖ; Στὰ δελτία εἰδήσεων τοῦ ραδιοφώνου εἶχαμε ἀκούσει πρὸ διημέρου ὅτι ἓνα αὐτοκίνητο ἀνατινάχθηκε με πυροδοτικό μηχανισμό πλάι ἢ πίσω ἀπὸ τὴν ἀμερικανικὴ πρεσβεία καὶ ἐξαιτίας τῶν ἰσχυρῶν ἐκρηκτικῶν ὑλῶν σκοτώθηκε ἓνα ζευγάρι. Ὡς δράστης φερόταν ἓνας μυστακοφόρος νεαρὸς ποῦ λεγόταν *Κωτσάκης*. Δίνονταν καὶ τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τῆς ταυτότητάς του: χρῶμα ματιῶν, ὕψος, βάρος καὶ λοιπά.

Ὁ εὔσωμος Πουαρό, ποῦ καθόταν πλάι μου (ὁ λιανὸς καθόταν πίσω) ἀφοῦ μὲ ἔψαξε μήπως ὄπλοφορῶ, μὲ ρώτησε, δείχνοντας τὴ φωτογραφία:

– Σὺ εἶσαι αὐτός;

Στὴν ἀρχὴ τὸν πῆρα στὸ ψιλὸ καὶ ἀπάντησα κάπως χιουμοριστικά:

– Μὰ αὐτὸς εἶναι ὁμορφόπαιδο, ἐγώ...

– Κι ἐσὺ δὲν πᾶς πίσω, μοῦ εἶπε κολακευτικά.

Τὸν εὐχαρίστησα γιὰ τὸ κοπλιμᾶν καὶ τοῦ εἶπα:

– Μὰ αὐτὸς ἔχει μουστάκι!

– Τὸ μουστάκι κόβεται...

Ἀποστομωτικό. Καὶ τότε ἔθιξα τὸ σωματοδομικὸ στοιχεῖο:

– Αὐτὸς, κύριε μυστικέ, εἶναι 1,80· ἐγὼ εἶμαι 1 καὶ 77...

– Αὐτὸ κανονίζεται, μοῦ εἶπε, ἔχοντας προφανῶς ὑπόψη τοῦ τῆ μέθοδο τοῦ Προκρούστη.

Ἐθιξα κι ἄλλα στοιχεῖα ἀπορριπτικά τῆς ταυτοπροσωπίας ἀλλὰ οἱ τύποι ἦσαν ἀμετάπειστοι. 500 χιλιάρικα ἦσαν αὐτά. Καὶ ἡ ἀνάκριση συνεχιζόταν πιὸ πειστικά:

– Ποῦ πᾶς;

– Στὴν Πρέβεζα.

– Γιατί;

Ποῦ νὰ πῶ τὸ ὄνομα τοῦ Φόρου. Προσπάθησα νὰ ξεγλιστρήσω λέγοντας:

– Ξέρετε, ἐκεῖ αὐτοκτόνησε ἓνας ποιητής, ὁ Καρυωτάκης, καὶ θέλω νὰ γνωρίσω τὸν τόπο...

– Καὶ γιατί αὐτοκτόνησε;

Σε δύσκολες στιγμές δεν χάνω την αίσθηση του χιούμορ. Άποκριθηκα:

– Άδηλον. Ἡ ἀστυνομία δεν εἶχε φτάσει στό βαθμό τῆς σημερινῆς τελειότητας κι ἔτσι δεν βρῆκε τὰ αἷτια τῆς αὐτοκτονίας τοῦ ποιητή.

– Ἦταν ἀναρχικός;

– Ὁχι. ἦταν μελαγχολικός.

Μέ τέτοιου εἶδους ἀνακριτική μέθοδο τραβούσαμε πρὸς τὰ ἔμπρῳς. Σάν φθάσαμε στό Μενίδι, (τότε δεν ἤξερα τὸ ὄνομα), ὁ δάσκαλος σηκώθηκε κι ἔκανε μιὰ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια νὰ μέ γλιτώσει.

– Σᾶς παρακαλῶ, εἰπε, τὸν γνωρίζω καλά τὸν κύριο. Εἶναι ὁ κ. Καργάκος. Φροντιστής. Μέτοχος στό μεγάλο φροντιστήριο «Ἡράκλειτος»...

Ὁ σωματερός μέ ἕφος κοφτό τοῦ ἀπάντησε:

– Κοίτα τὴ δουλειά σου!

Κι ὁ λιανός:

– Κάτσε στ' αἰγά σου!

Ὁ δάσκαλος λοίφαξε στό πίσω κάθισμα. Ὅλοι οἱ ἐπιβάτες εἶχαν βουβαθεῖ. Ὁ λιανός μάλιστα ἔκανε μιὰ εἴγλωττη κίνηση γιὰ νὰ φανεῖ κάτω απ' τὸ σακάκι του ἓνα παλιοπίστολο. Τὰ βλέμματα ὄλων τῶν ἐπιβατῶν εἶχαν στραφεῖ πρὸς ἔμένα. Δεν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ὄλοι μέ ἔβλεπαν μέ συμπάθεια. Κάποιοι μέ κοίταξαν ἐχθρικά, βέβαιοι ὅτι τὰ παιδιά εἶχανε πιάσει τὸ φονιά. Δηλαδή ἔμένα.

Λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν Ἄρτα σ' ἓνα ἀστυνομικό τμήμα εἶταν τοῦ ὁδηγοῦ νὰ σταματήσει. Μέ διέταξαν νὰ κατεβῶ. Πῆρα τὸ βαλιτσάκι μου καὶ προχώρησα πρὸς τὴν πόρτα. Ὁ ὁδηγός, καθὼς περνοῦσα πλάι του, μοῦ εἶπε ψιθυριστά:

– Καλὰ ξεμπερδέματα, φίλε.

Τοῦ ἔνευσα φιλικά. Μέ ἀνέβασαν στό τμήμα κι ἄρχισαν τὰ τηλεφωνήματα. Ζητοῦσαν ἐπιτακτικά νὰ ἔλθει ἀστυνομικό αὐτοκίνητο νὰ πάρει τὸν δράστη, δηλαδή ἔμένα. Τὸ αὐτοκίνητο ἄργησε νὰ ἔλθει κι ἐγὼ εἶχα κορακιάσει ἀπὸ τὴ δίψα. Ὁ ἥλιος εἶχε πέσει, ὅταν μέ ἀνέβασαν στό ὄχημα –οἱ δύο μυστικοὶ μέ ἔβαλαν στὴ μέση– καὶ κατειθινθήκαμε πρὸς τὴν πόλη. Ἦταν Κυριακή. Ὁ κόσμος ἐν τῷ μεταξύ εἶχε εἰδοποιηθεῖ ὅτι πιάστηκε ὁ καταζητούμενος. Στὸν κεντρικό δρόμο τῆς Ἄρτας, στό «νυφοπάζαρο», πλῆθος περιπατητῶν ἔπεσε πάνω στό ὄχημα νὰ δεῖ τὸν βομβιστή. Κάποιοι θερμοάιμοι ἦσαν ἀπειλητικοί. Φώναζαν:

– Τί τὸν κρατᾶτε τὸν φονιά. Νὰ τὸν κρεμάσουμε. Εἶδα τοὺς φανοστάτες. Ἦταν ἀρκετὰ ψηλοὶ. Κι εἶχα ζήσει στό παρελθὸν σκηνὴς λιγντσαρίσματος. Γύρισα καὶ εἶπα στὰ «τζιμάνια» μέ ἕφος κοφτό:

– Εἶμαι ἀπὸ τῆ Μάνη. Ἄν πειραχτεῖ τρίχα τῆς κεφαλῆς μου θὰ ἔλθουν συγγενεῖς μου μὲ τοὺς γκράδες καὶ θὰ σᾶς ξεκληρίσουν. Θὰ τὸ πληρώσετε μὲ αἷμα.

Τὰ δύο «τζιμάνια» ξαφνιάστηκαν ἀπὸ τὴν ἀντίδρασή μου. Μέχρι στιγμῆς ἀντιμετώπιζα τὸ ζήτημα στοικᾶ καὶ θεώρησαν τὴν παθητικότητά μου σὰν ἀποδοχὴ τῆς ἐνοχής. Ἄπὸ τὴν ἄλλη ἓνα λιντσάρισμα ἀπὸ ἑξαλλους «νομιμόφρονες» θὰ τοὺς κόστιζε. Θὰ ἔχαναν τὴν ἐπικήρυξη. Εἶχαν χάσει ἤδη τὸ λεωφορεῖο ποὺ θὰ τοὺς πῆγαινε στὴν ὄρεινὴ Ναυπακτία, τὸν τόπο καταγωγῆς τους. Θὰ τὸ ἔπαιρναν ἀπὸ τὸ Ἄντιρριο. Τώρα βρέθηκαν στὴν Ἄρτα κι ἔπρεπε νὰ κοιμηθοῦν σὲ ξενοδοχεῖο. Ἀνήσυχτοι, ζήτησαν ἐνισχύσεις. Κατέφθασε κι ἄλλο ἀστυνομικὸ αὐτοκίνητο καὶ μπροστὰ αὐτοί, πίσω ἐμεῖς, μὲ τὶς σειρήνες στὴ διαπασῶν καὶ τοὺς «καρούμπαλους» ὀλόφωτους νὰ γυρίζουν σὰν τὸ ἄλογο στ' ἀλώνι, διασχίσαμε τὸ πλῆθος. Μοῦ προσφέρθηκαν κάποιες ὕβρεις («δολοφόνε»), κάποιες μοῦντζες καὶ κάποια φτυσίματα. Εὐτυχῶς τὰ τελευταῖα προσέκρουσαν στὸ τζάμι.

Ἐδέησε ὁ Κύριος καὶ κατὰ τὶς 10 τὸ βράδυ φθάσαμε στὸ κεντρικὸ ἀστυνομικὸ τμήμα, ποὺ ἦταν κάπου ψηλά. Δὲν τὸ ἐπισκέφθηκα ξανά. Ὁδηγήθηκα στὸ γραφεῖο τοῦ Ἀστυνόμου Ὑπηρεσίας, ποὺ ἀρχικὰ μοῦ πῆρε τὰ στοιχεῖα, κοίταξε τὴν ταυτότητα καὶ τὸ βαλιτσάκι μου (εὐτυχῶς δὲν εἶχα κανένα ἀπαγορευμένο βιβλίο· εἶχα μόνο τὴν «Ἀνθρώπινη μοῖρα» τοῦ Ἀντρέ Μαλρώ στὰ γαλλικά) κι ἔπειτα ἄρχισε τὶς ἐρωτήσεις. Οἱ ἀπαντήσεις μου τοῦ φάνηκαν πειστικές. Κάποια στιγμὴ μοῦ εἶπε:

– Ἐγὼ σὲ πιστεύω, ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ σὲ ἀφήσω. Ἐξω στέκουν οἱ μυστικοὶ (τοὺς φοβόταν!). Πρέπει νὰ εἰδοποιηθεῖ ὁ διοικητής.

– Ἕνας χωροφύλακας τοῦ εἶπε ὅτι ὁ διοικητὴς μὲ τὴν οἰκογένειά του εἶναι στὸ Μενίδι. Τὸν ἔχουν εἰδοποιήσει κι ἔρχεται. Δὲν ἤξερα ὅτι ὑπάρχει Μενίδι στὴν Ἄρτα. Νόμισα ὅτι μιλοῦσαν γιὰ τὸ Μενίδι τῆς Ἀττικῆς. Τινάχτηκα ἀπὸ τὸ κάθισμά μου ἑξαλλος:

– Μὰ ὥσπου νὰ ἔρθει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ Μενίδι θὰ ξημερώσουμε...

Ὁ ἀξιωματικὸς μοῦ ἐξήγησε γιὰ ποῖο Μενίδι πρόκειται καὶ εἶχε τὴν εὐγένεια νὰ μοῦ προσφέρει καὶ μιὰ πορτοκαλάδα. Τὸ γραφεῖο ἦταν μικρό, εἶχαν εἰσδύσει τώρα σ' αὐτὸ δύο χωροφύλακες καὶ οἱ δύο συνοδοὶ μου. Ἐκανε ζέστη φοβερή καὶ τὰ παράθυρα ἦσαν ἀνοικτά. Ἀπέξω εἶχε μαζευτεῖ ἓνα πλῆθος ἀνθρώπων ποὺ ἔκανε χάζι βλέποντας τὸν βομβιστὴ. Μέσα στὸ πλῆθος ἔβλεπα παγωπατζῆδες, στραγαλητζῆδες, κουλουροπῶλες καὶ ἄλλους πλανόδιους «ἐπιχειρηματίες». Ἦμουν ἡ προ-

σωπικότητα της βραδιάς. Κατά τις 11 έφθασε όργισμένος –πού του χάλασαν τὸ Σαββατοκύριακο– και ὁ διοικητής.

– Όμολόγησε; ρώτησε προστακτικά.

– Όχι, κ. διοικητά, τὸν εἶπε ὁ ἀξιωματικός, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ὁ ἀνθρώπος πὸν καταζητεῖται δὲν εἶναι αὐτός. Ἄδικα τὸν ταλαιπωροῦμε.

Οἱ μυστικοὶ φρύαξαν μπρὸς στὸ ἐνδεχόμενο νὰ χάσουν τὴν ἐπικύρωση. Μπῆκαν στὴ συζήτηση και ἔδειξαν στὸ διοικητὴ ὅλα τὰ ἐνοχοποιητικὰ στοιχεῖα. Αὐτὸς κοίταξε μιὰ τὴν ἐφημερίδα και μιὰ ἐμένα. «Μοιάζει, δὲ μοιάζει» μονολογοῦσε. «Μοιάζει» τοῦ ἔλεγαν οἱ μυστικοί. Κάποια στιγμή ἕνας χωροφύλακας, πὸν εἶχε πληροφορηθεῖ ὅτι εἶμαι κάτοικος Αἰγάλεω, μὲ ρώτησε:

– Ξέρεις κανέναν ἀπὸ τὸ ἀστυνομικὸ τμήμα Αἰγάλεω;

Προφανῶς, εἶχε ὑπηρετήσει σ' αὐτό. Τοῦ ἀπάντησα πὸς ὑπηρετοῦσε σ' αὐτὸ ὁ ἐξάδελφος μου *Μίμης Μπαγετάκος* (ὠραία μορφή) και ὁ στενὸς φίλος του *Βασίλης Σκουλῆκας* (σπαρταριστὴ μορφή). Κι ἀκόμη ἤξερα τὸν αἰτησιογράφο πὸν ἦταν πατέρας τοῦ συμμαθητῆ μου τοῦ Τρικὸλη, ἀξιωματικοῦ τότε τοῦ στρατοῦ. Ὁ χωροφύλακας κοίταξε μὲ νόημα τὸ διοικητὴ ἀλλ' αὐτὸς ζήτησε ἐπιβεβαίωση. Πὸν δυστυχῶς ἀργοῦσε. Ἡ ὠρα περνοῦσε και στὸ γραφεῖο ἐπικρατοῦσε δυσφορία και ἀμηνανία. Κάποια στιγμή τὰ νερά ταράχθηκαν. Ἦλθε ἕνα σῆμα πὸν ἔλεγε ὅτι στὸ Πισοδέρι τῆς Φλώρινας ἕνας ἀντρας περίπου 30 ἐτῶν σκότωσε μὲ τὸ αὐτοκίνητό του δύο ἄτομα. Ἦταν μελαχροινός, ὅπως ἐγώ. Τινάχτηκα ἐπάνω:

– Διοῖν θάτερον, εἶπα. Δὲν εἶμαι ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Τιανεῖς, ὥστε νὰ μπορῶ τὴν ἴδια στιγμή νὰ βρίσκομαι σὲ δύο ἀτομακρινόμενα σημεῖα. Ἦ ἔκανα τὸ φονικὸ στὴν Ἀθήνα ἢ τὸ ἔκανα στὸ Πισοδέρι. Διαλέξτε...

– Διάλεξε ἐσύ, μοῦ εἶπε μπαῦλντισμένος ὁ διοικητής.

– Ἀρνοῦμαι, ἀποκρίθηκα.

Και τότε ξαφνικά ὁ Ἀξιωματικός Ὑπηρεσίας εἶχε μιὰ φαινή ἐμπνευση:

– Μήπως ξέρεις κανέναν ἐδῶ στὴν Ἄρτα, νὰ τὸν καλέσουμε νὰ ἔλθει και νὰ ἐπιβεβαιώσει ὅτι εἶσαι αὐτός πὸν λές;

Στὴν Ἄρτα βρισκόταν ἐδῶ και μιὰ ἐβδομάδα ἕνας στενὸς φίλος και συνεργάτης μου στὸν «*Ἡράκλειτο*», ὁ χημικὸς Στράτος Ντόσης ἀπὸ τὸ Τέροβο. Εἶχαμε συμφωνήσει νὰ συναντηθοῦμε και νὰ ἐπισκεφθοῦμε (ἐγὼ γιὰ πρώτη φορά) τὴν πρωτεύουσα τῆς Ἠλείρου. Ἀλλὰ πὸς νὰ ἐπικαλεσθῶ τὴ μαρτυρία τοῦ Στράτου, πὸν ἦταν χαρακτηρισμένος σάν βαρύτατα Ἀριστερός; Θὰ πίστευαν ὅτι εἶχε ἔλθει στὴν Ἄρτα γιὰ νὰ ὀργα-

νώσει «γιάφκα». Ἦξερα καὶ δύο φροντιστές, ἀλλὰ κι αὐτοὶ εἶχαν εὐρωστο φάκελο ὡς ἀριστεροί. Ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο μ' ἔβγαλε ἡ τερατώδης –μέχρι πρόσφατα– μνήμη μου. Θυμήθηκα ὅτι μιὰ ἐξαιρετικὴ μαθήτρια μᾶς εἶχε ἔλθει συστημένη τοὺς δύο προηγούμενους μῆνες στὸ φροντιστήριό. Τῆς ἔκανα ἔκθεση καὶ ἦταν ὄντως μαθήτρια μεγάλων δυνατοτήτων. Ἀπὸ συγγενῆ τῆς εἶχα μάθει ὅτι οἱ γονεῖς τῆς εἶχαν φοῦρνο. Εὐτυχῶς θυμόμουν καὶ τὸ ἐπώνυμό τῆς. Ξαπολύθηκαν τότε δύο χωροφύλακες νὰ βροῦν τὸ φοῦρνο. Σ' ἓνα τέταρτο κατέφθασαν στὸ τμήμα ἡ μαθήτρια καὶ ἡ μητέρα τῆς, μιὰ ἐπιβλητικὴ Ἡπειρώτισσα.

– Αὐτὸν δὲν ξέρουμε; εἶπε ἡ μαθήτρια. Εἶναι ὁ κ. Καργάκος ποὺ μοῦ ἔκανε ἔκθεση τοὺς προηγούμενους μῆνες...

– Ἀνάπνευσα μὲ ἀνακούφιση καὶ εὐχαρίστησα τὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ μοῦ προσέφερε. Καὶ τότε –τί θράσος!– μπρὸς στὸν ἐμβρόντητο διοικητὴ, ἄρχισα νὰ ἐρωτῶ τὴ μαθήτρια πῶς ἀνέπτυξε τὸ θέμα στὴν ἔκθεση καὶ πῶς ἔγραψε χημεία καὶ φυσικὴ. Οἱ δύο μυστικοὶ εἶχαν μαραθεῖ. Ἐβλεπαν ὅτι οἱ 500.000 ἔκαναν φτερά. Χώρια ἡ κατσάδα ποὺ θὰ ἔτρωγαν ἀπὸ τὸ διοικητὴ. Ὡστόσο, ἐπέμεναν νὰ ἔλθει ἡ «γνωμάτευση» ἀπὸ τὸ Αἰγάλεω. Εἶχαν περάσει τὰ μεσάνυχτα. Τὸ φιλοθέαμον κοινὸ εἶχε ἀρχίσει νὰ διαλύεται ἔξω ἀπὸ τὸ παράθυρο. Ὁ διοικητὴς καὶ τ' ἄλλα ἀστυνομικὰ ὄργανα νοσταλοῦσαν τὸ κρεβάτι τους καὶ τὸ νυκτερινὸ ὕπνο. Ἐγώ, ἀφοῦ ἤπια κι ἓνα ποτήρι νερό, βρῆκα τὴ φόρμα μου καὶ τὸ γλεντοῦσα ἐπαρκῶς. Κάποια στιγμή ἐγινε ἐπαφὴ μὲ τὸν νυσταγμένον ἀξιωματικὸ ὑπηρεσίας τοῦ ἀστυνομικοῦ τμήματος Αἰγάλεω. Μὲ βαριεστημένη φωνὴ εἶπε:

– Μᾶς ἦλθε διαταγὴ· παύσατε δίωξιν!

Ὅλοι μείναμε ἄφωνοι. Κάποιοι μουρμούρισαν (μαζί κι ἐγώ) ὅτι θὰ ἔχουν συλλάβει τὸ δράστη. Εἶχε ἔλθει στὸ μεταξύ καὶ σῆμα ὅτι ὁ ὀδηγὸς-φονιάς στὸ Πισοδέρι ἦταν κάποιος στρατιωτικός. Ὁ διοικητὴς σηκώθηκε ἀπὸ τὸ κάθισμα στενάζοντας, μοῦ ζήτησε συγνώμη γιὰ τὴν ταιλωρία καὶ μοῦ εἶπε ὅτι εἶμαι ἐλεύθερος.

– Κύριε διοικητά, τοῦ εἶπα, ἡ ὥρα πάει δύο παρά κάτι. Πῶς θὰ κινηθῶ στὴν Ἄρτα καὶ ποῦ θὰ βρῶ τέτοια ὥρα ξενοδοχεῖο; Παρακαλῶ νὰ μοῦ δώσετε συνοδεία.

– Πάρτε τοὺς κυρίους, εἶπε κι ἔδειξε τοὺς μυστικούς. Αὐτοὶ σᾶς ἔφεραν, αὐτοὶ θὰ σᾶς πᾶνε ὅπου θέλετε. Κοίταξα τοὺς μυστικούς ποὺ στέκονταν σὰν βρεγμένα γατιά, ἄπνοι, νηστικοί, νυσταγμένοι, ἀπογοητευμένοι. Ὅνειρο ἦταν τὰ 500 χιλιάρια καὶ πάει. Τοὺς κοίταξα αὐστηρὰ καὶ μὲ ἐπιτιμητικὸ τόνο τοὺς εἶπα:

– Πάρτε τὸ βαλιτσάκι μου καὶ νὰ μὲ πᾶτε στὸ καλύτερο ἔξενοδοχεῖο. Δὲν θὰ σᾶς τὸ χρεώσω γιατί σᾶς λυπᾶμαι.

Μὲ πῆγαν στὸ καλύτερο ξενοδοχεῖο, ξύπνησαν τὸν ξενοδόχο καὶ ζήτησαν γιὰ λογαριασμό μου δωμάτιο. Μοῦ ἔδωσε τὸ καλύτερο, γιατί ἡ πομπή τῆς μεταφορᾶς μου στὸ τμῆμα εἶχε περάσει ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ξενοδοχείου. Κοιμήθηκα σὰν ἄμνος. Δὲν ξέρω ποῦ κοιμήθηκαν καὶ ἂν κοιμήθηκαν οἱ ἐπίδοχοι Πουαρώ. Στὸ μεταξύ εἶχε στὴν πόλη διαδοθεῖ ὄλο τὸ στογὴ τῆς συλλήψεώς μου. Οἱ δύο Ἄριστεροὶ φροντιστές τὸ εἶχαν κι αὐτοὶ πληροφορηθεῖ. Ἦλθαν μὲ τὸ αἰτοκίνητό τους νὰ μὲ πάρουν. Κάναμε μιὰ βόλτα στὴν πόλη. Τοῖς ἐξιστοροῦσα ὅλα ὅσα μοῦ ἔτιχαν, γελοῖσαμε ἀλλὰ κι ἀναμετροῦσαμε τὶς ἐνδεχόμενες συνέπειες. Κάποια στιγμή εἶδα ἕναν ἐπιβλητικὸ ἀνδριάντα γενειοφόρου ἀνδρα:

– Τοῦ Βελουχιώτη εἶναι; εἶπα μεγαλόφωνα.

– Πᾶψε, πρὸς Θεοῦ! μοῦ εἶταν ἐντρομοὶ αὐτοὶ. Ἐνδέχεται νὰ μᾶς παρακολοιοῦν. Τοῦ Ζέρβα εἶναι τὸ ἀγαλμα.

Πήγαμε γιὰ καφέ σ' ἕνα ἀτομακρισμένο καφεενεδάκι. Εὐτυχῶς εἶχε τηλεφώνο καὶ εἰδοποίησα τὸ φίλο μου τὸν Ντάση, ποῦ ἔφθασε μὲ ἕνα ταξί. Δὲν εἶχε μάθει ἀκόμα τίποτε. Εἶχε πέσει γιὰ ὑπνο ἐνωρίς. Μὲ τὸ ἴδιο ταξί, ἀφοῦ ἀτοχαιρέτησα τοῖς φίλους μου, κατειθινηθήκαμε γιὰ τὰ Γιάννινα. Στὸ δρόμο ἐξιστοροῦσα στὸ Στράτο τὰ καθέκαστα. Ὁ ταξιτζής, ὅπως ἔβλεπα στὸν καθρέφτη, μοῦ ἔρριχνε κριφές ἀλλὰ λοξές ματιές. Κάποια στιγμή μὲ διέκοψε:

– Δὲν ἦταν ἔτσι, μοῦ εἶπε.

– Καὶ πῶς τὸ ξέρεις; Τοῦ ἀπάντησα.

– Ἦμοιν ἔξω ἔβλεπα κι ἀκουγα.

Ἀνάκριση ἐνώπιον ἀκροατηρίου! Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ταξιτζή διηγήθηκα στὸ Στράτο τὴν περιπέτειά μου.

– Πρέπει νὰ τὸ γλεντήσουμε, εἶπε ὁ Στράτος, κι ἐγὼ συμφώνησα. Ἐπειτα ἀφιερώθηκα στὴν ἀπόλαυση τοῦ τοπίου. Ροῦφαγα μὲ τὰ μάτια ὅλες τὶς ἱστορικές τοποθεσίες ποῦ εἶχαν αἰχμαλωτίσει τὴ σκέψη καὶ τὴ φαντασία μου σὲ ἀλλοτινοὺς καιροὺς. Μιὰ μαγεία ἢ θρυλικὴ λίμνη ποῦ δέχτηκε στὴν ἀγκαλιά της τὴν Κυρά Φροσίνη. Εὐφρόσινο σιναισθημα μὲ πλημμύρισε στὸ Κάστρο. Τὰ τζαμιά, τὰ σεράγια. Πήραμε μιὰ βάρκα καὶ φθάσαμε στὸ Νησί, ὅπου κατὰ τὴν τοπικὴ παράδοση εἶχαν ἐγκατασταθεῖ συμπατριῶτες μου. Στὸ κελλί, ὅπου ἀφησε τὴ στερνὴ πνοή του ὁ Ἄλῆς, ἐνίωσα τὸ ρίγος τῆς ἱστορίας ποῦ σὰν χλαμίδα φαντάσματος τυλίγει τὴ φαντασία. Βρήκαμε κι ἕναν παλποῦ ποῦ γύριζε ἀσκολα, τρεκλίζοντας στὰ σοκάκια. Τὸ μυαλό του εἶχε μουλιάσει ἀπὸ τὸ πολὺ κρα-

σί και μᾶλλον εἶχε ξεχάσει τὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς. Μᾶς ἀκολούθησε, λιανοτραγουδώντας ὡς τῆ Μονῆ Φιλανθρωπῶν, ὅπου ἔκκλητος ἀναγνώρισα στίς τοιχογραφίες τοῦ πρόναου τίς μορφές ἀρχαίων σοφῶν. Ἀνάμεσά τους και ὁ Χίλων ὁ Λακεδαιμόνιος. Ὁ συμβολισμὸς σαφής! Οἱ ἀρχαῖοι σοφοὶ ἄνοιξαν τὸ δρόμο γιὰ νὰ περάσει ὁ κόσμος στὴ νέα θρησκεία. Ἴσως ἡ ἱστορικὴ πορεία τῆς Ἡπείρου νὰ ἦταν διαφορετικὴ, ἂν ὁ Ἀλῆς εἶχε ἀσπασθεῖ τὸ Χριστιανισμό, μιὰ και τόσο πολὺ εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό. Ἀλλ' ὁ Ἀλβανὸς σατράπης εἶχε μέσα του τὸ γονίδιο τῆς αὐτοκαταστροφῆς. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς πίστευε ὅτι τὸ κακὸ ἦταν μιὰ ἀναγκαιότητα ἀλλὰ δὲν πίστευε ὅτι ἡ ἀναγκαιότητα αὐτὴ θὰ λειτουργοῦσε και σε βᾶρος του.

Οἱ στιγμὲς ὅμως δὲν ἦταν γιὰ ἱστορικοὺς στοχασμοὺς. Ὑπῆρχαν και οἱ ἀνάγκες τοῦ στομαχοῦ. Μὲ το Στράτο περάσαμε στὴν Ντραμπάτοβα, βρήκαμε ἓνα ἐξοχικὸ κέντρο, πιάσαμε ἓνα τραπέζι κάτω ἀπὸ ἓνα γιγάντιο πλατάνι μὲ πλατὺ φύλλωμα. Μπροστὰ στὰ πόδια γεράνιζε ἡ Λίμνη και πίσω κελάρυζε μιὰ δροσοπηγή. Πάνω μας στὰ κλαδιὰ τὰ πουλιά ἔκαναν πρόβες γιὰ νὰ παίξουν Βιβάλντι. Παραγγείλαμε βατραχοπόδαρα, πὺ θὰ τὰ δοκίμαζα γιὰ πρώτη φορά, καραβίδες, καβουράκια και κάτι ψιλὰ λιμνίσια ψαράκια. Καὶ φυσικὰ κρασί τῆς Ζίτσας. Εἶμαστε και οἱ δύο γερὰ πηρούνια. Νιώθαμε ἐκεῖνες τίς στιγμὲς συνέστιοι τῶν θεῶν. Κάθε μπουκιὰ ἦταν μιὰ προσευχή. Μιὰ αἴσθησις μοναδική. Μὰ ξαφνικὰ ὅλη αὐτὴ ἡ μαγεία σκόρπισε, ὅπως διαλύεται ἡ καταχνιὰ στὸ φύσημα τοῦ ἀέρα. Μιὰ ὁμάδα νεοβαρβάρων νεαρῶν ἔκανε ἔφοδο στὸ κέντρο και ἀφοῦ τὸ ἔρριξε στὴ σπατάλη παίρνοντας κάθε μέλος τῆς συντροφιάς μιὰ πορτοκαλάδα, ἔρριξαν κάποια κέρματα στὸ «τζουμποξ» ἀπ' ὅπου ξεχύθηκε μιὰ ἀμερικανοαφρικανικὴ μουσικὴ «ντάπα, ντούπα, ντούπ». Οἱ νεαροὶ ἄρχισαν νὰ ὀρχοῦνται τὸ χορὸ τῶν Κορυβάντων. Ἀπὸ τὰ ξεφωνητὰ τους τρόμαξαν τὰ πουλιά κι ὀρφάνεψε τὸ δέντρο. Χοντρά ἀστεῖα. Τὰ παιδιὰ ἔτρωγαν χάπια βλακειάς. Μὲ ἔπιασε τὸ Μανιάτικο. Φώναξα τὸ γκαρσσόνι, ἓνα 13χρονο παιδί μὲ κοντὸ παντελόνι και τοῦ εἶπα:

- Ἡπειρώτης εἶσαι ὥρὲ λεβέντη;
- Ναὶ μπάρμπα, μοῦ εἶπε τὸ παιδί.
- Ἄκουσε ἀνηφιέ, πιάσε αὐτὸ τὸ εἰκοσάδραχμο (πολλὰ λεφτὰ τότε)

και βάλε στο «τζουμποξ» τὰ τραγούδια πὺ θὰ σοῦ πῶ.

Και τοῦ εἶπα τρία-τέσσαρα βαριά ἠπειρωτικά. Στὸ δεύτερο τραγούδι ἡ παρέα τῶν Κορυβάντων σκόρπισε κι ἐγὼ μὲ τὸ Στράτο συνεχίσαμε τὴ μάχη κατὰ τῶν ἐδεσμάτων μέχρι τελικῆς πτώσεως. Γιὰ μὲνα ἦταν

μιά οργανική αντίδραση για τή χθεσινή ταλαιπωρία. Όλα δμῶς κάποια στιγμή τελειώνουν. Ήπιαμε ένα γερό καφέ –δώρο τοῦ καταστήματος– και μπήκαμε στό σκάφος μέ τό ὁποῖο θά ἐπιστρέψαμε στό Γιάννινα. Στή διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ κάποιοι ἐπιβάτες μέ κοιτάζαν κρυφά. Κατάλαβα. Ἡ φωτογραφία τοῦ Κωτσάκη εἶχε –μέσω τοῦ τύπου– φθάσει παντοῦ. Καί γιά νά εἶμαστε εἰλικρινεῖς, ὑπῆρχε ἀνάμεσα σ' ἐμένα και σ' αὐτή ὁμοιότητα καταφανής. Ἄρχισα νά μοιδιαζώ. Μοῦ ἐρχόταν νά φωνάξω. Ἀλλά εἶναι δύσκολο νά κραιγιάσεις μέ κλεισμένο στόμα. Κατάτια τό θυμό μου. Εἶναι κι αὐτό μιά θρεπτική διαίτα.

Ὁ Στράτος πῆρε τό λεωφορεῖο τῆς ἐπιστροφῆς γιά τά Γιάννινα κι ἐγώ πῆρα τό λεωφορεῖο πού θά μέ πῆγαινε στήν Πρέβεζα. Γιά νά ξεχάσω τά ἐνοχλητικά βλέμματα τῶν ἐπιβατιῶν, ἀρχισα ν' ἀπαγγέλλω στίχους τοῦ Καρυωτάκη. Εὐτυχῶς θυμόμοιν πολλοῖς κι ἔτσι μέ τή συντροφιά τους φθάσαμε κάποτε στή Φιλιππιάδα. Δέν θυμᾶμαι τίποτε ἀπό τήν τότε κωμόπολη. Ἐνα σταθμό σέ ριθμό τσιμεντένιου κοιτιοῦ, ἕνα καφενεῖο και –δυστυχῶς– ἕνα περίπτερο μέ ἀνηρτημένες στό μισό τίς ἐφημερίδες μέ τή φωτογραφία τοῦ καταζητούμενου. Φαίνεται πῶς δέν εἶχε πάψει ἡ δίωξη. Ἀποτραβήχτηκα γιά λόγους προληπτικούς λίγο πιό πέρα ἀπό τό σταθμό, σ' ἕνα σπαιροδρόμι. Τά λεπτά, μέχρι νά ξεκινήσει ξανά τό λεωφορεῖο, ἔμοιαζαν ὥρες. Δέν τό ἀπέφυγα. Εἶδα δύο χωροφύλακες νά μέ πλησιάζουν. Ἐτοιμάστηκα νά τοῖς ἀντιμετωπίσω, ὅπως ὁ σκαντζόχοιρος ἀπλώνει τ' ἀγκάθια του. Δέν χρειάστηκε. Ἀπό τήν ἀπέναντι γωνιά πετάχτηκε ἕνα γνωστό μου πρόσωπο, πού φωνάζοντάς με «Σαράντο, Σαράντο», ἦλθε και μ' ἀγκάλιασε θερμά. Ἦταν ὁ φιλόλογος Ἄγγελος, μέ τόν ὁποῖο εἶχα συνυπηρετήσει ἐπί μία διετία στό Λύκειο Μπαρμπάκη. Ἐγκατέλειψε τήν ἰδιωτική και προτίμησε τή δημόσια ἐκπαίδευση, ἀφοῦ διορίστηκε στήν πατρίδα του. Ἦταν Ἠπειρώτης και φαίνεται πῶς τόν ἤξεραν ὅλοι στή Φιλιππιάδα. Τά ὄργανα ἀνέκρουσαν πρύμναν κι ἐγώ, ἀφοῦ ἀντάλλαξα κάποια λόγια μέ τόν «ἀπό μηχανῆς θεόν», τόν Ἄγγελο ἐννοῶ, μπήκα στό λεωφορεῖο, πιστεύοντας ὅτι ὡς τό βράδυ, πού θά ἐφθάναν οἱ ἀπογευματινές ἐφημερίδες, ὁ θόρυβος γύρω ἀπό τό κινήρι τοῦ καταζητούμενου θά ἔχει καταλαγιάσει.

Ἡ Πρέβεζα μοῦ φάνηκε σέ ὥρα δειλινῶν σάν παπαδιαμαντικό ὄνειρο στό κῆμα. Ἄρχισα νά διερωτῶμαι πού τά εἶδε ὅλα τ' ἀραχνιάσματα ὁ Καρυωτάκης και τή ζωγράφησε μέ μαῦρα χρώματα; Ὁ Ἄμβρακιός εἶχε τή γλίκα τοῦ χαμόγελου στό πρόσωπο ἀγγελόμορφου κοριτσιοῦ. Περπάτησα λίγο στήν προκυμαία κι ἐκεῖ πού ὑψώνεται τό ἀγαλ-

μα του Ἀνδρούτσου ἔστριψα ἀριστερά. Δὲν χρειάστηκε νὰ ψάξω πολὺ γιὰ νὰ βρῶ τὴν ὁδὸ Χαονίας, ὅπου τὸ σπίτι τοῦ Φόρου. Ἦταν ἓνα χαμόσπιτο μὲ πολλὰ δωμάτια. Εἶχε τὸ ἄρωμα τοῦ νοικοκυριοῦ καὶ τοῦ βρασμένου ψαριοῦ. Ὁ φίλος μου μόλις εἶχε ἔλθει ἀπὸ τὸ «Διβάρι» μὲ τὸ ἰδιωτικό του «πριάρι». Ἔκανε ἀπὸ τὴ χαρὰ του σὰν μικρὸ παιδί. Πλύθηκε καὶ μορφοστολίστηκε κι ἔτσι, λεβέντης καθὼς ἦταν, μὲ πῆρε νὰ γνωρίσω τὴ συντροφιά του: Ψαράδες μ' ἀργασμένα πρόσωπα. Σ' ἓνα καφενῖο, πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν προκυμαία ἀπλωνόταν μιὰ ἀμμουδιά μὲ ρηχὰ νερά. Καθήσαμε σ' ἓνα καφεενάκι, πήραμε οὐζο μὲ χταποδάκι κι ἀρχίσαμε νὰ λέμε τὰ παλιά. Ξαφνικὰ ἦλθε καὶ κάθησε μαζί μας ἓνα γεροντάκι, μὲ μουστακάκι ποντικοουρά, μὲ πρόσωπο ρυτιδωμένο καὶ μάτια ποὺ μὲ κοίταζαν ἐρευνητικά. Ἦταν κι αὐτὸς ψαράς ἀλλὰ συνταξιούχος. Ὁ Φόρος ἔκανε τὶς συστάσεις ἀλλὰ τὸ γεροντάκι ὄλο καὶ ἐρευνοῦσε τὸ πρόσωπό μου. Ὅταν ὁ Φόρος πῆγε νὰ πληρώσει, ἔσκυψε συνομοτικά τὸ πρόσωπό του καὶ μοῦ εἶπε ψιθυριστά:

– Νὰ μὴν κυκλοφορεῖς. Θὰ σὲ πιάσουν. Ἐγὼ δὲν θὰ σὲ καρφώσω. Ἔχω κάνει δώδεκα χρόνια φυλακὴ.

Ἡ φυλακὴ ἦταν –καὶ ἴσως εἶναι– ἐγγύηση ἐμπιστοσύνης. Τὸν καθησύχασα καὶ τοῦ εἶπα πὼς παίρνω τὰ μέτρα μου. Καὶ ὄντως τὰ πῆρα. Τὴν ἄλλη μέρα τὸ πρωὶ ἦλθε καὶ ὁ Στράτος μὲ τὸ λεωφορεῖο. Ὁ Φόρος μᾶς ἔβαλε στὸ πριάρι καὶ πήγαμε στο διβάρι κάπου στὴν Κορονησία. Μείναμε τρεῖς νύχτες στὶς ψαράδικες καλύβες. Νύχτες καὶ μέρες ἀξέχαστες. Ἐνας ψαράς, ποῦ, λόγω «ἀξιώματος» στὸ πολεμικὸ ναυτικὸ, τὸν ἔλεγαν Ὀπλονόμο, σὲ ἄπεφθη ρουμελιω-ηπειρώτικη διάλεκτο μᾶς ἔλεγε ἱστορίες γαργαλιστικὲς ἀλλὰ τόσο σπαρταριστὲς ποῦ ἀπὸ τὸ γέλιο τρόμαζαν τὰ χέλια καὶ δὲν ἔμπαιναν στὴν παγίδα. Δουλέψαμε μὲ τὸ Στράτο κοντὰ στοὺς ψαράδες τῆς Πρέβεζας μέρα καὶ νύκτα. Φάγαμε «μπάφες» ψητὲς στὸ καλάμι ὄλο νοστιμιά. Ναί, φάγαμε καλὰ ἀλλὰ κι ἐμᾶς μᾶς ἔφαγαν τὰ κουνούπια. Σήμερα καθὼς κοιτάζω τὶς φωτογραφίες μὲ τὰ ἀλιευτικά μας τρόπαια μελαγχολῶ. Ὁ Φόρος δὲν ὑπάρχει πια. Τὸν βρῆκε ὁ ἀδερφός, ὁ Βελισσάρης, ἡμιθανῆ στὸ διβάρι. Τὸν πῆγε μὲ τὸ πριάρι στὴν Πρέβεζα ἀλλὰ τὸ νοσοκομεῖο ἦταν κλειστὸ λόγω ἀπεργίας τῶν γιαιτρῶν. Ἔτσι ὁ ὑπέροχος φίλος μου πῆγε σὰν τὸ σκυλί στ' ἀμπέλι. Γιὰ χάρη του πήγαινα συχνὰ στὴν Πρέβεζα, ὅπου ἔκανα ὀμιλίες στὴν ἐκεῖ «Σχολὴ Γονέων». Πῆγα ἀκόμη μία φορά, μίλησα καὶ μετὰ πῆγα μ' ἓνα φίλο ἱερέα καὶ διάβασε τρισάγιο στὸν τάφο του.

Ἔκανα δέκα χρόνια νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν ὠραία πόλη τοῦ Ἀμβρακικοῦ. Τὸ 2012 συνοδεύοντας ἓναν ὄμιλο φίλων Ἰκαριωτῶν, ἀπὸ τὸ χω-

ριό Μάραθος, την Ξαναείδα. Ήταν αγνώριστη. Εύτυχώς πρὸς τὸ καλύτερο, το βράδυ, γυρίζοντας ἀπὸ τὸν Ἀχέροντα, ὅπου ὁ λεμβοῦχος μὲ τὴν σπαρταριστὴ ἀφήγησή του μοῦ θύμισε τὸν Ὀπλονόμο, παραβρέθηκα στὴν παρουσίαση τῶν «*Ἡπειρωτικῶν*» τοῦ Ποικεβίλ πού τὴ μετάφρασε καὶ τὰ σχόλια εἶχε ἐπιωμισθεῖ ὁ ἰσάδελφός μου *Κώστας Π. Βλάχος*, πού εἶχε ἔλθει μὲ τὴ Νένα του ἀπ' τὰ Γιάννινα. Εἶπα ὅσα εἶχα νὰ πῶ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Γάλλου διπλωμάτη καὶ ἱστορικοῦ καὶ μετὰ ὁ Κώστας μὲ τὴ γλυκιὰ φωνή του διάβασε κάποιες σελίδες συγκλονιστικές. Περάσαμε μιὰ ὑπέροχη βραδιά μαζί μὲ τὸν δημιουργὸ τοῦ ἰδρύματος «*Ἀχτία Νικόπολις*», τὸν κ. Καράμπελα, πού εἶχε ἐπιωμισθεῖ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου. Τώρα πού χαράσσω τὶς γραμμὲς αὐτές, φέρνω στὸ νοῦ μου εἰκόνες παλιές, πρόσωπα πού ἔφυγαν μὰ ὄλο κοντὰ μας εἶναι.

Υ.Γ. Μετὰ τὴν ὑπέροχη ζωὴ στὸ διβάρι ταξίδεψα γιὰ τὴ Λευκάδα. Βρῆκα φίλους παλιούς, ἔζησα νέα περιπέτεια, μὲ τὴ φωτογραφία καὶ μὲ τοὺς φίλους μου κάναμε ἓνα ξεφάντωμα σὰν αὐτὸ πού ἔγινε μὲ τοὺς ἀγωνιστὲς ὅταν τελείωσε ἡ μυστικὴ σύσκεψή τους στὸ σπίτι τοῦ Ζαμπέλιου. Ὅμως ἡ Λευκάδα ἀνῆκε στὰ Ἑπτάνησα καί, συνελπῶς, ὅσα ἔζησα ἐκεῖ δὲν ἐντάσσονται στὶς ἠπειρωτικὲς ἀναμνήσεις μου, πού ἔκτοτε πληθύνθηκαν λόγω τῆς ἀγαπητικῆς σχέσης πού ἀνέπτυξα μὲ τὴ νίκη τῆς Παμφώτιδας.

ΣΑΡΑΝΤΟΣ ΚΑΡΓΑΚΟΣ

ΜΙΧΑΛΗΣ Η. ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ

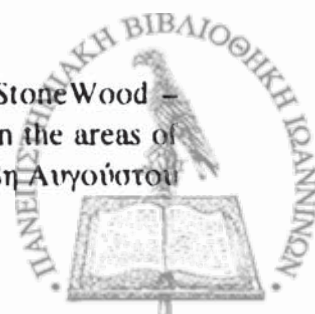
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
ΤΗΣ ΛΕΓΟΜΕΝΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΜΕ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟ ΜΕΤΣΟΒΟ,
ΤΟ ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟ, ΤΗΝ ΠΩΓΩΝΙΑΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΝΙΤΣΑ¹

Αναφερόμενοι στην οικοδομική τέχνη του 18ου και 19ου αιώνα της Ηπείρου, αλλά και της ευρύτερης πολιτικής και γεωγραφικής περιοχής της, χρησιμοποιούμε, κατά κανόνα, τον όρο παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Όμως, ο ίδιος ο όρος παραδοσιακή αρχιτεκτονική, και ως προς τα δύο σκέλη του, παραπέμπει, από μόνος του, σε μια συνέχεια, η οποία παραβλέπει μία σειρά από βαθιές ρήξεις στην τέχνη της δόμησης, και όχι μόνον, από την βιομηχανική επανάσταση μέχρι τις μέρες της ηλεκτρονικής, ψηφιακής, διαδικτυακής και εικονικής εποχής μας. Παράλληλως, η μελέτη του τεχνικού και αρχιτεκτονικού έργου της ανωτέρω περιόδου, και όχι μόνον, περιορίζεται, συνήθως, στην αποτύπωση και περιγραφή του, την αναφορά στα δομικά υλικά του και τον τρόπο κατασκευής του, παραβλέποντας, τις περισσότερες φορές, μια σειρά από ουσιώδεις κοινωνικές, οικονομικές, θρησκευτικές, στρατιωτικές, πολιτικές, πολιτισμικές και, προ παντός άλλου, τοπικές, ήτοι, γεωγραφικές πτυχές του.

Ιωάννινα – Ν-Α Πύλη του Κάστρου

1. Το κείμενο παρουσιάστηκε στο διήμερο επιστημονικό συνέδριο: StoneWood – ‘Stone and Wood: Enhancement and promotion of traditional architecture in the areas of Ioannina and Gjirokaster’, που διοργάνωσε ο δήμος Μετσόβου την 7η και 8η Αυγούστου 2014 στο παρκάρισμα Μετσόβου του ΕΜΠ.

Αλλ., όμως, όπως αντιλαμβανόμαστε πολύ καλά όλοι μας, με τον παρά πάνω τρόπο, δηλαδή, περιοριζόμενοι στην αποτύπωση και περιγραφή, την αναφορά στα υλικά και το σύστημα δόμησης, παραδείγματος χάριν, μιας απλής κατασκευής,² μιας κατοικίας³ ή ενός κτηρίου⁴ του 18ου ή 19ου αιώνα, αδυνατούμε, εκ των πραγμάτων, αλλά και των αποτελεσμάτων της ανωτέρω πρακτικής, να αποκτήσουμε μίαν εικόνα, έστω και αμυδρά, ή, με άλλα λόγια, μια εικονική πραγματικότητα της κοινωνίας και της οικονομίας, καθώς και του γεωγραφικού ή φυσικού χώρου, δομημένου και μη, όπως, επί παραδείγματι, αιτός του Αργυροκάστρου, του Μετσόβου, της Παργωνιανής ή της Κόνιτσας.

Χωρίς καμία απολύτως αμφιβολία, πέραν από τα αρχιτεκτονικά⁵ και τεχνικά στοιχεία⁶ ενός κτηρίου, χρειαζόμαστε πολύ περισσότερες πληροφορίες γι' αυτό, προερχόμενες, μάλιστα, από διάφορες και διαφορετικές μεθοδολογίες, πρακτικές και επιστήμες. Ωστόσο, μια τέτοια προσέγγιση, ήτοι, το οικοδόμημα, εν γένει, κάτω από το πρίσμα μιας ή και περισσότερων μη τεχνικών επιστημών, χρειάζεται μεγάλη προσοχή, γιατί, από την μια μεριά, η μεθοδολογία δεν είναι καθορισμένη, συγκεκριμένη και δοκιμασμένη, κι από την άλλη, ενέχει πολλούς και διάφορους κινδύνους. Προφανώς, δε τούτο ισχύει, γιατί, στην ουσία, η ανωτέρω προσέγγιση αναφέρεται σε μια μεθοδολογία, η οποία, στηριζόμενη στην διεπιστημονική έρευνα και μελέτη του τεχνικού και αρχιτεκτονικού έργου, απαιτεί πολύπλευρο σιντονισμό και ειγνή εποπτεία. Πάντως, παρά τους ελλο-

2. Επί παραδείγματι: Ένας τοίχος ξερολιθιάς, ένα αλώνι, ένα πλακόστρωτο πλατείας, μια λότηζια, μια βρύση, ένα πηγάδι, ένας οβροός, ένα παράθυρο, μια μεσάντρα, ένα γείσο στέγης, μια εστία, ένα λιθανάγλυφο κλπ. Τέτοιες εργασίες έχουν γίνει, εντυχώς, αλλά, δυστυχώς, ο αριθμός τους είναι πολύ περιορισμένος.

3. Επί παραδείγματι: Οι κατόψεις, οι όψεις και οι τομές μιας κατοικίας, καθώς και η τυπολογία της, η οποία είναι πάντοτε αιθαιρέτη (μη χρονολογημένη).

4. Επί παραδείγματι: Μία κοίλια, ένα τέμενος, ένας τεκές, μια εκκλησία, ένα ξωκλήσι, ένας υδρόμυλος, ένα γεφύρι κλπ.

5. Σινηθώς, πρόκειται για σχέδια κατόψεων, όψεων και τομών και σχεδόν ποτέ για σχέδια αρχιτεκτονικών λεπτομερειών. Επιπροσθέτως, η γλώσσα της αρχιτεκτονικής περιγραφής του κτηρίου είναι πολύ φτωχή σε λεξιλόγιο, ελλιπής στην ορολογία και ασθενής γραμματικός και συντακτικός.

6. Σινηθώς, πρόκειται για τεχνικές περιγραφές της φέρουσας κατασκευής του κτηρίου και σχεδόν ποτέ περιγραφές για ιδιαίτερες τεχνικές λύσεις στο κτήριο. Κι εδώ, η γλώσσα απέχει πολύ από το να είναι κατανοητή και προσιτή στο επιστημονικό και το τεχνικό προσωπικό ενός εργοταξίου και όχι μόνο.

χειύοντες κινδύνους, με τον τρόπον αυτόν, επιτυγχάνεται, πέραν από την συγκέντρωση τεχνικών, δομικών και αρχιτεκτονικών στοιχείων, να σκιαγραφηθεί, περαιτέρω, ο χαρακτήρας του ίδιου του έργου, έστω και αχνά, ώστε, με βάση αυτά τα επί πλέον χαρακτηριστικά του, να καθοριστεί, τελικώς, ο τρόπος της επέμβασης, της χρήσης του και της ανάδειξής του⁷.

Η εφαρμογή της προαναφερθείσας διεπιστημονικής προσέγγισης πρέπει, επιπροσθέτως, να είναι προσηλωμένη, για παράδειγμα, αποκλειστικώς και μόνον, στην συστηματική και μεθοδική έρευνα, να υπακούει στους κανόνες της μελέτης και της αναστήλωσης και να υπηρετεί την αποκατάσταση και ανάδειξη του κτηρίου, αποφεύγοντας επιστημονικές και μη πλάνες, τοπικές, περιφερειακές ή εθνικές σκοπιμότητες, καθώς και ιδιοτελή συμφέροντα, εκπαιδευτικής, οικονομικής ή κοινωνικής εξέλιξης. Σχετικώς, με τις ανωτέρω αναφερθείσες διάφορες και ποικίλες σκοπιμότητες, η χρονολόγηση ενός τεχνικού ή αρχιτεκτονικού έργου του 18ου και 19ου αιώνα, παραδείγματος χάριν, δεν είναι καθόλου αθώα, αφού τις περισσότερες φορές, τα περισσότερα οικοδομήματα αυτής της χρονικής περιόδου, πάντα σύμφωνα με κάποια επιστήμη ή με μια προφορική ή και γραπτή μαρτυρία, ανεγέρθησαν σε παλιότερες εποχές, ιστορικώς, πιο σκοτεινές, και, κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες και απροσδιόριστες διοικήσεις⁸.

Παραλλήλως, με τα παρά πάνω, η γραμμική στον ιστορικό χρόνο εξέλιξη ενός κτηρίου ή μιας οικήσεως καταλήγει, κατά γενικό κανόνα, σε παρόμοιες με τις προ ολίγου σημειωθείσες επιστημονικές και μη πλάνες. Συνήθως, αυτού του είδους η ιστορική τεκμηρίωση, ήτοι, η μη διακοπτόμενη

---

7. Σημειώνεται, παραδειγματικώς, πως πρώτα αποκαθίσταται το κτήριο, αντιμετωπιζόμενο ως μνημείο, και μετά καθορίζεται η χρήση του. Εξαιρεση αποτελούν τα κτήρια (κατά κύριο λόγο κατοικίες του 19ου αιώνα), τα οποία προορίζονται για ξενώνες, και, των οποίων η αισθητική (κυρίως των εσωτερικών χώρων) είναι αδιάφορη στους χρήστες. Ούτω, πως, από τις μέχρι τώρα εμπειρίες, συνάγεται το συμπέρασμα, πως η μελέτη, η χρήση και η ανάδειξη ενός κτηρίου, ενός αρχιτεκτονικού συνόλου, ενός ιστορικού κέντρου ή ενός οικισμού αποτελούν ένα ενιαίο και αρραγές σύνολο, το οποίο μόνον διεπιστημονικά προσεγγίζεται.

8. Ο χαρακτηρισμός Αρχοντικό μιας κατοικίας είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα πλάνης και σκοπιμότητας μαζί. Πλάνης, γιατί στις κοινωνίες του 18ου και 19ου δεν υπάρχουν άρχοντες και, σκοπιμότητας, γιατί, ως κατοικία, ανεβάζει το κοινωνικό επίπεδο του ιδιοκτήτη της και, ως ξενώνας, συμβάλλει στην αύξηση των κερδών του. Ωστόσο, ένα κτήριο θα μπορούσε, κάλλιστα, να χαρακτηριστεί Αρχοντικό από τις εξαιρετικές διαστάσεις του και τον ιδιαίτερα διάκοσμό του.

Αργινόκαστρο – Το Κάστρο

στον ιστορικό χρόνο εξέλιξη, παραδείγματος χάριν, μιας παραγωγικής ή μη εγκατάστασης, ενός μεμονωμένου κτίσματος ή ενός οικιστικού συνόλου του 18ου και 19ου αιώνα, αποβαίνει, κατά γενικό κανόνα, λανθάνουσα ή λαμβάνει μορφή λαογραφικής μελέτης. Ίσως, βέβαια, αυτό να συμβαίνει, επειδή πάρα πολλές αναφορές σε τεχνικά και αρχιτεκτονικά έργα της εν λόγω χρονικής περιόδου έγιναν και γίνονται από λαογράφους ή από αιτοαποκαλούμενους λαογράφους, όπως, επί παραδείγματι, διδάσκαλοι, ιατροί, φιλόλογοι, ιερείς, γλύπτες, μηχανικοί, τραπεζικοί, γυμναστές, νοικοκυρές, στρατιωτικοί και άλλοι⁹.

Ούτως ή άλλως, όμως, η μεθοδολογία της αρχιτεκτονικής τέχνης δεν μπορεί, με κανένα τρόπο, να αντικατασταθεί απ' εκείνη της λαογραφίας. Έτσι, για παράδειγμα, η εμμονή της λαογραφίας ή των αιτοονομασμένων λαογράφων στις βαθιές ρίζες, ανάγκη και, συγχρόνως, αποτέλεσμα της συλλογικής μνήμης, δεν μπορεί, δυστυχώς, να τεκμηριώσει, επιστημονικά, πρώτα, την ίδια την εγκαθίδρυση και, μετά, το ιστορικό βάθος και την γεωγραφική θέση, παραδείγματος χάριν, μιας παραγωγικής και μη εγκατάστασης, ενός μοναχικού οικοδομήματος ή κάποιου οργανωμένου

9. Συνήθως, στην ονομασία, την χρονολογία κτήσεως της εκκλησίας και ιδιοτήτος του οικισμού και την συμμετοχή των κατοίκων του στους απελευθερωτικούς αγώνες του έθνους εντοπίζονται οι αληθοφανείς ή λανθάνουσες απόψεις των αιτοονομασμένων λαογράφων.

και μη οικισμού, διάσπαρτου ή συνεκτικού. Εξ άλλου, τόσο ο 18ος όσο και ο 19ος αιώνας, αναφορικά με την οικοδομική τέχνη, της οποίας πολλά τεχνικά και αρχιτεκτονικά έργα και σύνολα, ερείπια και μη, υπάρχουν ανάμεσά μας, είναι, αν όχι, πλήρως, φωτισμένοι, τουλάχιστον, τόσο φωτεινοί, όσο η τεχνική επιστήμη το έχει ανάγκη.

Στα παρά πάνω, θα λέγαμε, συμπληρωματικώς, πως η αποκαλούμενη παραδοσιακή αρχιτεκτονική τέχνη ούτε ανώνυμη είναι, αλλ' ούτε και λαϊκή ή αστική¹⁰, όπως, συχνάκισ, χαρακτηρίζεται και, μάλιστα, χωρίς πολύ σκέψη. Έτι δε περαιτέρω, οι τεχνίτες της, μάστορες αρχιτέκτονες, και επώνυμοι¹¹ είναι και οι τεχνικές τους γνωστές, και γνωστά πολλά από τα έργα τους. Με δυο λόγια, η ανθρωπογεωγραφία¹² της ονομαζόμενης παραδοσιακής αρχιτεκτονικής τέχνης μας είναι, ως ένα πολύ μεγάλο βαθμό, γνωστή και, υπ' αυτήν και μόνον την έννοια, ο όρος *αρχιτεκτονική τέχνη του 18ου και 19ου αιώνα* στο Αργυρόκαστρο, το Μέτσοβο, την Πωγωνιανή ή την Κόνιτσα, επί παραδείγματι, θα ήταν, απ' όλες τις απόψεις, ο πιο δόκιμος.

Παρατηρώντας την θέση των οικήσεων στον φυσικό χάρτη της Ηπείρου, διαπιστώνουμε, ευθύς αμέσως, πως η ανθρωπογεωγραφία¹³ της οικοδομικής τέχνης του 18ου και 19ου αιώνα, διαρθρώνεται, ως επί το πλείστον, πάνω στις ορεινές λεκάνες, δηλαδή, τις πόλγες¹⁴ και τις δολί-

10. Ο χαρακτηρισμός λαϊκή και αστική αρχιτεκτονική τέχνη προέρχεται από την λαογραφία, η οποία, κατά γενικό και αυθαίρετο τρόπο, διαχωρίζει τον πολιτισμό σε λαϊκό και αστικό. Σ' αυτήν την περίπτωση πρόκειται για επιστημονική πλάνη, η οποία οφείλεται στην τυπολογία και στην έλλειψη επιστημονικής γνώσης, με την οποία θα χαρακτηριστεί το κτήριο.

11. Ονόματα, όπως Φρόντζος, Μπέκας, Λαγός, Μπουμπογιάννης και πολλά άλλα, έχουν καταγραφεί σε συμβόλαια του 18ου και 19ου αιώνα, τα οποία συντάχθηκαν για την υλοποίηση κάποιου τεχνικού και αρχιτεκτονικού έργου.

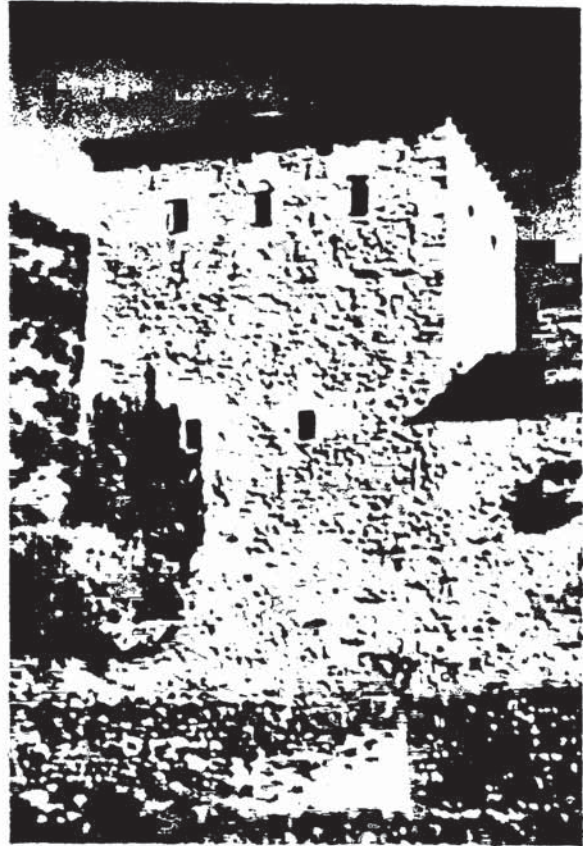
12. Ουσιαστικώς, πρόκειται για σχέσεις τεχνιτών, τεχνικών, μορφών και αισθητικών με τον γεωγραφικό ή φυσικό χώρο. Η αρχιτεκτονική τέχνη δεν είναι παρά προέκταση του γεωγραφικού ή φυσικού περιγυρού της.

13. Λέγοντας ανθρωπογεωγραφία της οικιστικής τέχνης, ουσιαστικώς, αναφερόμαστε στις σχέσεις του οικιστή με τις οικήσεις.

14. Ρολιέ = Πόλγη: Σερβοκροατικός όρος της γεωγραφίας, που αποδίδει την γεωμορφολογία μιας ορεινής λεκάνης, ενός λεκανοπεδίου ή ενός βαθυπέδου. Οι πόλγες χαρακτηρίζουν, εξαιρετικώς, την γεωμορφολογία της χερσονήσου του Αίμου. Το Κοσσυφοπέδιο = Κοσσονο ρολιέ είναι ένα από τα καλύτερα παραδείγματα ορεινής λεκάνης της ευρύτερης περιοχής μας.

νες¹⁵, τις κοιλάδες των ποταμών και τα υψίπεδα. Παρ' όλο, που το, εντόνως, κατατετμημένο ηπειρώτικο έδαφος επιβάλλει ένα σύστημα διάσπαρτης κατοίκησης¹⁶ του γεωγραφικού ή φυσικού χώρου, εν τούτοις, μια δεύτερη ματιά, πιο προσεκτική από την πρώτη, αποκαλύπτει, θα λέγαμε, το συνεκτικό των οικήσεων ή, με άλλα λόγια, μια ηπειρώτικη ή πινδαία, με την έννοια της γεωγραφίας, οικιστική συνοχή¹⁷, απορρέουσα από την γεωγραφική θέση των οικήσεων της και, υποστηριζόμενη από την χερσαία σύνδεσή τους. Με άλλα λόγια, η γεωγραφική θέση και η οδική επικοινωνία του Μετσόβου, του Αργυροκάστρου, της Πωγωνιανής ή της Κόνιτσας, παραδείγματος χάριν, αλλά και των Ιωαννίνων και πλείστων άλλων χωριών, κωμών και κωμοπόλεων της Ηπείρου, της Αλβανίας και της ευρύτερης γεωγραφικής και πολιτικής περιοχής τους, καταμαρτυρεί, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, το συνεκτικό των οικήσεων ή, αλλιώς, την ηπειρώτικη ή και πινδαία¹⁸,

Κόνιτσα – Η Κοιλία της Χάμικωσ

15. Δολίνες = Μικρά σε έκταση ορεινά βαθιπέδα. Η ονομασία χωριών, όπως, Δολό, Δόλιανη ή Δολιανιά δηλώνει την γεωμορφολογία της γεωγραφικής θέσης τους.

16. Όλες οικήσεις στην ορεινή Μεσημβρινή Ευρώπη είναι διάσπαρτες στον γεωγραφικό ή φυσικό χώρο και χαρακτηρίζονται από την μετανάστευση ή την μετοίκηση, η οποία και ρυθμίζει, τελικώς, το πληθυσμιακό μέγεθός τους.

17. Η οικιστική συνοχή έχει την έννοια της υποστηριξής αναμεσα στις οικήσεις και όχι της συνοχής του δομημένου ιστού τους.

18. Η Πίνδος, ανήκουσα στα μεσαιά βουνά, ανέπτυξε, από αρχαιοτάτων χρόνων, το δικό της σύστημα διάσπαρτης κατοίκησης του γεωγραφικού ή φυσικού χώρου, χαρακτηριζόμενο, εξαιρετικώς, από την ανθρώπινη κλίμακα. Κατά την γνώμη μας, ο όρος Πινδαία οικιστική συνοχή αποδίδει, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, την ανθρώπινη κλίμακα των ηπειρωτικών οικήσεων. Έτι περαιτέρω, ο όρος οικιστική συνοχή αποδίδει, ιδιαιζόντως, την αλληλεγγύη ανάμεσα στις οικήσεις, απόρροια της οποίας είναι οι ομαδοποιήσεις τους σε ανθρωπογεωγραφικές και πολιτισμικές ενότητες.

πάντοτε, βεβαίως, με την έννοια της γεωγραφίας, οικιστική συνοχή της περιοχής. Μια οικιστική συνοχή μακράς διάρκειας στον ιστορικό χρόνο, η οποία σε πολλές χρονικές περιόδους διεκόπη και, ιδίως, στην διάρκεια του 20ου αιώνα κι ακόμη επί των ημερών μας μετά την κατασκευή της λεγόμενης Εγνατίας οδού¹⁹.

Μεταξύ των άλλων, οι κοινωνικοί και οικονομικοί γεωγράφοι γνωρίζουν, πολύ καλά, πως οι ορεινές λεκάνες, οι κοιλάδες των ποταμών και τα υψίπεδα της Μεσημβρινής Ευρώπης, καθώς και το κλίμα της, ευνοούν, εξαιρετικώς, την εγκατάσταση του ανθρώπου, αλλά είναι, συγχρόνως, και γεωγραφικοί ή φυσικοί χώροι ευάλωτοι στις ληστρικές ή άλλες επιδρομές. Αυτοί οι τόποι, αποτελώντας τους φυσικούς χώρους τροφής, ανθρώπων, φυτών και ζώων, τους φυσικούς δρόμους και τα φυσικά περάσματα, ανθρώπων, φυτών και ζώων, καθιστούν, από την φύση τους, τις οικήσεις ανασφαλείς. Όσο κι αν θέλουμε, διακαώς, να πιστεύουμε, πως ο ορεινός χώρος παρέχει ασφάλεια από τις επιδρομές όλο και περισσότερο ματαιοδοξούμε²⁰, λανθάνοντας σε πολύ μεγάλο βαθμό.

Ως προς τα ανωτέρω, η ιστορία μας διαψεύδει, γνωρίζοντάς μας, πολύ καλά, πως η ασφάλεια των ορεινών οικήσεων δεν εξαρτάται, απολύτως, από το έντονο ανάγλυφο και την απότομη κλίση του εδάφους ή από το μεγάλο υψόμετρο και την αθέατη γεωγραφική θέση τους. Επομένως, όσο φυσικώς οχυρά και αν είναι η θέση της οικήσεως, άλλο τόσο απαιτείται και επιβάλλεται η τεχνητή οχύρωσή της. Τούτο, ήτοι, η με τεχνητό τρόπο οχύρωση μιας εγκατάστασης, ενός οικισμού, μιας κώμης ή μιας πόλης, αποτελεί, πέραν των άλλων, ένα από τα μεγάλα κλειδιά προσέγγισης, έρευνας, μελέτης, πρόσληψης, κατανόησης και, το δίχως άλλο, απόλαυσης της αρχιτεκτονικής τέχνης του 18ου και 19ου αιώνα στο Αργυρόκαστρο,

19. Αίφνης, ανθρωπογεωγραφικές και πολιτιστικές ενότητες, όπως, της Κόνιτσας, του Πορτολίου, των Κατσανοχωριών ή των Τζουμέρκων βρέθηκαν εκτός της αναφερθείσας ηπειρωτικής ή Πινδαίας οικιστικής συνοχής. Εν ολίγοις, απ' ένα πολυκεντρικό προβιομηχανικό σχήμα επικοινωνίας των οικισμών, περάσαμε στη διάρκεια του 20ου αιώνα σ' ένα μονοπολικό σχήμα επικοινωνίας των οικισμών με την πρωτεύουσα νομού, για να καταλήξουμε τον 21ο αιώνα σ' ένα σύστημα επικοινωνίας των ευρωπαϊκών περιφερειών. Στην ουσία, Εγνατία οδός σημαίνει επικοινωνία των Ευρωπαϊκών Περιφερειών Ηπείρου, Μακεδονίας και Θράκης, αδιαφορώντας για ανθρωπογεωγραφικές και πολιτισμικές ενότητες, όπως, για παράδειγμα, τα Κουπατσοχώρια του νομού Γρεβενών ή τα Χάσια και Αντιχάσια του νομού Τρικάλων.

20. Το μας «κινήθησαν πειρατές, ληστές ή άλλοι εισβολείς και πήραμε τα βουνά, κατά την γνώμη μας, θα πρέπει, κατά περίπτωση, να αναθεωρηθεί ως ένα μεγάλο βαθμό.

ασφαλώς, το Μέτσοβο, την Πωγωνιανή, την Κόνιτσα και την ευρύτερη γεωγραφική και πολιτική περιοχή τους.

Σχετικώς, με την γεωγραφική θέση των ανωτέρω παραδειγματικών αναφερομένων οικήσεων, η κοιλάδα του ποταμού Αώου χαρακτηρίζει, απ' όλες τις απόψεις, την οικιστική μορφή, τον κοινωνικό και οικονομικό, τον πολιτικό και θρησκευτικό²¹, καθώς και τον πολιτισμικό ρόλο, τόσο του Μετσόβου, της Κόνιτσας, της Πωγωνιανής και του Αργυροκάστρου όσο και βορειότερα μέχρι και τις εκβολές του. Οι προαναφερθείσες οικήσεις και πολλές άλλες είναι κτισμένες πάνω σε περάσματα, διάσελα και μη, τα οποία επιβάλλουν μια αμυντική οργάνωση της οικιστικής έκτασής τους. Εξ αυτής και μόνο της ανάγκης, δηλαδή, της άμυνας του πληθυσμού τους, οι οικήσεις της Ηπείρου, παρά τις έντονες κλίσεις και τις βαθιές πτυχώσεις του εδάφους, ανέπτυξαν ένα οικιστικό πρότυπο²², το οποίο στηρίζεται σε ομόκεντρους κύκλους. Το κέντρο του οικισμού, δηλαδή, η κεντρική πλατεία ή μεσοχώρι, προστατεύεται από μια σειρά κτισμάτων, διατεταγμένων, πέριξ αυτής, σε ομόκεντρους κύκλους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρέχεται η μεγαλύτερη δυνατή ασφάλεια στη θρησκεία,²³ το εμπόριο,²⁴ την εκπαίδευση,²⁵ και, όπως θα λέγαμε σήμερα, τις ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες.²⁶ Άλλωστε, κατά κύριο λόγο, όλες οι παρά πά-

21. Η έδρα Επισκοπής ατετέλεσε κι αποτελεί σημαντικό πλεονέκτημα για τον ηγετικό ρόλο μιας πόλης ή κύμης, ειρηνιστικής, μάλιστα, σε μια μακρινή επαρχία.

22. Αράπογλου Η. Μιχάλης, *Οικιστική γεωγραφία της Ηπείρου*, έκδοση του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος / Τμήμα Ηπείρου, Ιωάννινα, 2005, (ISBN960-87315-1-8).

23. Επί παραδείγματι: ένας χριστιανικός ναός, ένα μουσουλμανικό τέμενος, μία εβραϊκή συναγωγή ή και τα δύο ή τα τρία μαζί. Τα θρησκευτικά κτήρια αποτελούν, μεταφορικώς και πραγματικώς, κέντρα συσπειρώσεως της κοινότητας, της οποίας υλική έκφραση είναι ο οικισμός ή μία και περισσότερες συνοικίες του.

24. Επί παραδείγματι: Ένα παντοπωλείο, γνωστό μας και σαν εμπορικό, ή, ένα καφε-νείο, που λειτουργεί και ως μαγειρείο, ένα φαρμακείο - ιατρείο - θεραπευτήριο - νοσοκομείο της εποχής κλπ. Το πλανόδιο εμπόριο χρησιμοποιεί, κατά γενικό κανόνα, όλους τους ελεύθερους κοινοτικούς χώρους και, ιδιαίτερος, τόπους σημαντικούς, όπως, το προσώο της εκκλησίας, η λότηζια ή η βρύση στην πλατεία, το Αμελικό, ήτοι, ο ξενώνας του χωριού κλπ.

25. Επί παραδείγματι: Ένα σχολείο, ένα ιερατείο κλπ. Τα θρησκευτικά και εκπαιδευτικά κτήρια βρίσκονται, κατά γενικό κανόνα, στο κέντρο της ιεράρχησης των λειτουργιών ενός οικισμού.

26. Επί παραδείγματι: Ένα γηροκομείο, ένα παρθενγωγείο κλπ. Τα άλλα καταστήματα ή εργαστήρια του οικισμού, όπως, για παράδειγμα, ένα ισοδηματοπωλείο, ένα ραφτάδικο ή ένα σιδηρουχείο βρίσκονται, ως επί το πλείστον διάσπαρτα μέσα στον δομημένο ιστό του οικισμού.

*Πωγωνιανή – Το μουσουλμανικό τέμενος,
όπου στεγάζεται το Λαογραφικό Μουσείο Πωγωνιανής*

νω χρήσεις βρίσκονται, κατά κανόνα, στο κέντρο του οικισμού²⁷, καθαρά, για λόγους άμυνας. Τέλος, η άμυνα και η ασφάλεια της οικήσεως ενισχύεται, έτι περαιτέρω, με την κατασκευή μιας *Κούλιας*, ενός *Κάστρου* ή μιας *τειχισμένης Ακρόπολης*, αμυντικές οχυρώσεις, δηλαδή, για τις οποίες το Μέτσοβο, η Κόνιτσα, η Πωγωνιανή, το Αργυρόκαστρο, τα Ιωάννινα²⁸ και πολλοί άλλοι οικισμοί της Πίνδου, διαθέτοντας απτές και ορατές οχυρώσεις, δεν χρήζουν, απολύτως, καμίας περαιτέρω αποδείξεως.

Η μετακίνηση του πληθυσμού²⁹ για την ανθρωπογεωγραφία θεωρείται δεδομένη, είτε αυτή οφείλεται σε φυσικά φαινόμενα, όπως, ένας καταστροφικός σεισμός, μία εκτεταμένη διάβρωση, μία σημαντική κατολίπηση, μία λοιμώδης νόσος ή μία επιδημία, είτε σε ιστορικά γεγονότα, όπως, μία πολεμική σύρραξη, μία οικονομική μετανάστευση, μία ληστρική επι-

27. Αράπογλου Η. Μιχάλης, *Η πλατεία στο ηπειρωτικό χωριό. Λομή και λειτουργίες*, Ηπειρώτικα Χρονικά, τόμος 32, Ιωάννινα, 1997.

28. Βριανούσης Λεάνδρος, *Ιστορικά και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων*, εκδόσεις εταιρείας ηπειρωτικών μελετών, Ιωάννινα, 1968.

29. Η αρχαιολογία, η ιστορία, αλλά και άλλες επιστήμες, αναφέρονται, ξεκάθαρα, στις μεγάλες μετακινήσεις του ανθρώπου, οι οποίες και καθόρισαν το μέλλον της ανθρωπότητας. Ίσως, ως προς την ιστορία να μη χρειαζόμαστε άλλες αποδείξεις, όμως, σημειώνουμε, ξειριτικώς, πως ο άνθρωπος μετακινείται συνεχώς.

δρομή, μία στρατιωτική εισβολή ή μία κοινωνική, οικονομική, θρησκευτική, πολιτική και πολιτισμική παρακμή. Ωστόσο, εκτός από τις εκούσιες μετακινήσεις του πληθυσμού υπάρχουν και οι ακούσιες, πλείστα παραδείγματα των οποίων καταγράφει η παγκόσμια ιστορία. Αναφορικός, στις ακούσιες μετακινήσεις του πληθυσμού, τα απολυταρχικά ή δεσποτικά καθεστώτα, δρώντας, στην ουσία, ανενόχλητα, μεταχειρίζονται πολλούς και διάφορους τρόπους για την εφαρμογή τους, όπως, για παράδειγμα, η εξορία ατόμων και οικογενειών ή, ακόμη, η εκδίωξη πληθυσμών από ολόκληρα χωριά ή και περιοχές. Αλλά, και τα δημοκρατικά καθεστώτα μετέρχονται της ίδιας τακτικής, μόνον που αυτά χρησιμοποιούν τρόπους ελεύθερας βούλησης, θα λέγαμε, χαριτολογώντας, ή για την ακρίβεια του πράγματος, επιλογές μετοίκησης δημοκρατικά επιλεγμένες.

Συνήθως, στα δημοκρατικά καθεστώτα εφαρμόζεται μια διοικητική ανασιγκρότηση³⁰, η οποία, βεβαίως, εμπειρέχει, σιν τοις άλλοις, και την ακούσια ή εκούσια, αλλά πάντοτε, αν όχι βίαιη, σίγουρα, όμως, εικταία και πιεστική μετακίνηση του πληθυσμού. Ανεξαρτήτως, όμως, από το αν η μετακίνηση του πληθυσμού γίνεται εκούσια ή ακούσια, με βίαια ή όχι μέσα, με τη βουλή της επιστήμης ή της τύχης, της αναγκαιότητας ή της σκοπιμότητας, η υλοποίησή της δεν παύει, από τα μέχρι τώρα καταγεγραμμένα αποτελέσματα στην παγκόσμια ιστορία, να έχει κοινωνικές, οικονομικές, θρησκευτικές, πολιτικές και, προ παντός άλλου, πολιτισμικές επιπτώσεις, όχι μόνο στις ίδιες τις οικήσεις, αλλά και στην ευρύτερη γεωγραφική και πολιτική περιοχή τους.

Αλλά, τι είναι, ακριβώς, και τι περιλαμβάνει, στο βάθος των πραγμάτων, μια διοικητική ανασιγκρότηση, δημοκρατική ή όχι; Ουσιαστικώς, πρόκειται για την διανομή στις οικήσεις νέων κοινωνικών, οικονομικών, διοικητικών, στρατιωτικών, θρησκευτικών, εκπαιδευτικών, πολιτικών και πολιτισμικών ρόλων. Ούτω, πως, ήτοι, διά της διανομής των ρόλων,

30. Ο Καιτοδίστριας και ο Καλλικράτης δεν είναι παρά διοικητικές ανασιγκροτήσεις, εφαρμοσμένες σε εθνικό επίπεδο. Η ιεράρχηση των Υπηρεσιών Δημόσιας Διοίκησης, Εκπαίδευσης και Υγείας αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό τους, αλλά και τον καλά καλυπτόμενο τρόπο μετακίνησης του αγροτικού πληθυσμού προς τα περιφερειακά κέντρα. Στην ουσία, οι εν λόγω διοικητικές ανασιγκροτήσεις εναρμονίζουν την Ελλάδα με την πολιτική των Περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κατ' αιτόν τον τρόπο, στη διάρκεια εκατό χρόνων, οι ηπειρώτικες οικήσεις από μια οικιστική συνοχή, επικεντρωμένη στην ανθρωπογεωγραφική και πολιτισμική ενότητα, διήνισαν μια περίοδο κρατικής αναδιοργάνωσης, εστιαζόμενης στην εθνική πρωτεύουσα, για να περάσουν σε μια οικιστική ανασιγκρότηση, προσανατολισμένης στην ευρωπαϊκή περιφέρεια.

μέσα σε ελάχιστο σχετικώς χρονικό διάστημα και με συνοπτικές διαδικασίες, μία διοικητική ανασυγκρότηση μεταβάλλει ορισμένους οικισμούς σε τοπικά ή περιφερειακά κέντρα³¹. Ο πληθυσμός τους ενισχύεται, αριθμητικώς, η διοίκησή τους αναβαθμίζεται, αρμοδίως, η οικονομία τους τονώνεται, εξαιρετικώς, οι υποδομές τους πολλαπλασιάζονται, εντυπωσιακώς, και, βεβαίως, η άμυνά τους θωρακίζεται σχετικώς. Όλα αυτά, τέλος, καλύπτονται κι από ένα μανδύα, τοπικής ιστορίας, μυθολογίας και μυθολογίας³², που είναι απαραίτητος στην φήμη του τοπικού ή περιφερειακού κέντρου.

Ίσως, η μέχρι στιγμής αφήγησή μας να έχει προκαλέσει πολλές αντιρρήσεις, σκέψεις και ερωτήσεις. Ίσως, πάλι, να έχει

Μέτσοβο – Κεντρική πλατεία. Έγκατάσταση από τις εκδηλώσεις της Πινακοθήκης Αβέρωφ: Το πορτρέτο ενός μουσείου Αρχοντίδου Σοφία (1985) 'Το πέρασμα στο χρόνο', 2008 (κλαδιά, σύρμα, κεριά, ύφασμα). Τιμή στην Καίτη Κυριακοπούλου.

31. Ήδη, τα αποτελέσματα του Καποδίστρια και του Καλλικράτη είναι ορατά. Ανάμεσα στα Γιάννινα (έδρα Ευρωπαϊκής Περιφέρειας) και την Ηγουμενίτσα, την Πρέβεζα και την Άρτα (Περιφερειακές Ενότητες) δεν υπάρχει (στην ουσία δεν προβλέπεται) ούτε ένας σημαντικός οικισμός. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ανά των αιώνων διάσπαρτη κατοίκηση του ηπειρώτικου γεωγραφικού ή φυσικού χώρου αποδιαθρώνεται, δημιουργώντας ολόκληρες περιοχές ή ομάδες οικήσεων σε κοινωνική, οικονομική, διοικητική, εκπαιδευτική και, προ παντός άλλου, πολιτισμική υποχώρηση.

32. Ως επί το πλείστον, η μυθολογία περιλαμβάνει ήρωες, αγίους, ευεργέτες, ηθοποιούς, πολιτικούς, λογοτέχνες, ποιητές, ιφοπλιστές και άλλους πλούσιους ξενιτεμένους, η

σχηματίσει μερικά από τα κομμάτια της ζητούμενης εικόνας: 'Κάτι, δηλαδή, το επιθυμητό από την αρχή της εισήγησής μας. Όμως, το πιο φρόνιμο θα ήταν... να μη βιαστούμε, γιατί, ήδη, διανύουμε την δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα και η ηχώ του 18ου και του 19ου ακούγεται πολύ μακριά μας. Και, να, που μέσα σ' όλα αυτά ξεχάσαμε, όπως, πάντα, τον 20ο αιώνα, ο οποίος, ως γνωστόν, μεσολαβεί ανάμεσα στον 19ο και τον 21ο, θολώνοντας με τις ιστορικές αναταράξεις³³ του την ήσυχη πλειύση μας στην παράδοση, δηλαδή, την αιταπάτη μας³⁴.

Ενίοτε, απ' ό,τι η πείρα μας διδάσκει, ορισμένες διαπιστώσεις ή διατυπώσεις, οι οποίες, αν θέλετε, από πολλούς ονομάζονται αλήθειες, είναι πολύ σκληρές στο άκουσμά τους. Το ίδιο ισχύει, απ' ό,τι φαίνεται, και για την αρχιτεκτονική τέχνη του 18ου και 19ου αιώνα στην Ελλάδα και την Αλβανία, το Μέτσοβο και το Αργιρόκαστρο, την Πωγωνιανή και την Κόνιτσα. Στην ουσία, πρόκειται για μια σύγχρονη μας πραγματικότητα, την εικόνα της οποίας προσλαμβάνουμε, όμως, όπως εμείς θέλουμε, αρνούμενοι άλλες εικόνες, διαφορετικές από τις δικές μας, εικονικής και μη πραγματικότητας, επιστημονικής και μη φαντασίας, αισθητικής και μη τελειότητας. Ίσως, τελικώς, ως προς την εγκρίνεια της εικόνας, το παράδειγμα της Πωγωνιανής και της Κόνιτσας, να προβάλλει πιο καλά την προβιομηχανική εποχή του ευρύτερου γεωγραφικού και πολιτικού χώρου της Ηπείρου. Τα παζάρια τους, παραδείγματος χάριν, να σχηματίζουν ένα καθαρότερο είδωλο του τότε οικονομικού επιπέδου τους, οι ναοί και τα τεμένη τους ένα διαιγέστερο φάσμα της άλλοτε θρησκευτικής πλειυρά τους, και οι παραγωγικές και μη υποδομές τους ένα αθάμβωτο όραμα της ιστορικής και πολιτισμικής άνθησής τους.

Μολαταίτα, μία ύστατη προσπάθεια, η οποία θα άλλαζε, ενδεχομένως, την όποια ματιά μας στους λεγόμενους παραδοσιακούς οικισμούς,

---

καταγωγή των οποίων διεκδικείται από χωριά, κώμες, πόλεις, περιοχές, κράτη και έθνη. Αξιοσημείωτη είναι η απουσία από την μυθολογία ατλών ανθρώπων, κτηνοτρόφων, γεωργών, εργατών, αλιέων κλπ.

33. Οι αναταράξεις του 20ου αιώνα χαρακτηρίζονται, από πολλούς, ως η πλήρης καταστροφή της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτισμικής και, κυρίως, της οικιστικής δομής του γεωγραφικού χώρου εξάτλωσης του ελληνισμού.

34. Δεν είναι μόνον η οικοδομική τέχνη, η οποία χρησιμοποιεί νέα δομικά υλικά, σύγχρονες τεχνικές δόμησης και τεχνολογίες αιχμής, αλλά άπασα η κοινωνία της κατανάλωσης. Πολλά προϊόντα, χαρακτηρισμένα παραδοσιακά, δεν υπήρχαν καν στην παραδοσιακή κοινωνία, κι αυτό είναι μια από τις αιταπάτες μας.

δεν θα ήταν μάταιη. Έχουμε, λοιπόν, αναλογισθεί ποτέ μας, αν στην διάρκεια του 20ου αιώνα, αλλά και τώρα, στην δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα, ο γεωγραφικός χώρος του Μετσόβου, του Αργυροκάστρου, της Πωγωνιανής και της Κόνιτσας, παρέμεινε, ουσιαστικώς, αγροτικός³⁵; Μήπως, επίσης, αναρωτηθήκαμε, ποτέ μας, αν οι κοινωνίες και οι οικονομίες του Μετσόβου, του Αργυροκάστρου, της Πωγωνιανής και της Κόνιτσας καθορίζονται, ακόμη και σήμερα, από σχέσεις συγγένειας; Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε θέση μας είναι, πως μέσα σ' αυτό το κοινωνικό, οικονομικό και εθιμοτυπικό πλαίσιο, επιφανειακό ή υπόγειο, αόρατο ή ορατό, είτε πρόκειται για την αρχιτεκτονική τέχνη του 18ου και 19ου αιώνα είτε για κάτι άλλο, τόσο οι ματιές μας όσο και οι προσλαμβάνουσες εικόνες μας θα είναι, πάντοτε, θολές.

Ούτω, πως, κάνοντας, αισίως, τα τελευταία βήματα της εισήγησής μας, θα προσθέταμε, εν συντομία, πως, ίσως, η μυθοπλαστική ικανότητά μας να μην ήταν επαρκής, ώστε να σχηματίσει μια καθαρότερη εικόνα της αρχιτεκτονικής τέχνης του 18ου και 19ου αιώνα. Μια άλλη δικαιολογία θα ήταν, επίσης, πως ο χρόνος μιας εισήγησης δεν επαρκεί, δεόντως, για ένα τόσο σοβαρό θέμα, όπως, είναι αυτό της αρχιτεκτονικής τέχνης του 18ου και 19ου αιώνα. Κι αυτό, γιατί ο χρόνος μίας εισήγησης δεν αντιστοιχεί στον χρόνο τριών ή τεσσάρων αιώνων, στη διάρκεια του οποίου εγκαθιδρύθηκαν, αναπτύχθηκαν και εξελίχθηκαν οι παρά πάνω οικισμοί. Ευτυχώς, όμως, για όλους μας, γιατί ούτε και ο χρόνος των τεσσάρων αιώνων θα είχε, ως προς την εισήγηση, κάποια θετικά αποτελέσματα.

Έτσι, λοιπόν, θα παραμείνουμε στα 30 λεπτά της παρουσίας, στο φευγαλέο παρόν, δηλαδή, τον χρόνο παραμονής του ανθρώπου επί της γης, ο οποίος δηλώνει, συγχρόνως, και την χρονική διάρκεια, που έχει ένα

---

35. Με τον όρο αγροτικός χώρος δεν εννοούμε την γεωργία, όπως πολλοί εξ ημών πιστεύουμε λανθασμένα, αλλά διαχωρίζουμε την εξοχή από την πόλη, ήγουν, τον αστικό χώρο. Εξ άλλου, ο όρος αγροτικός είναι πολύ πιο ευρύς από τον όρο γεωργικός. Υπ' αυτήν την έννοια, ο αγροτικός χώρος περιλαμβάνει κάθε κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική και άλλη δραστηριότητα και αποτελεί το αντικείμενο της αγροτικής γεωγραφίας, η οποία εξετάζει τις σχέσεις του ανθρώπου με τον γεωγραφικό ή φυσικό περίγυρό του. Ένα από τα χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου είναι και οι σχέσεις συγγένειας αίματος, οι οποίες ενισχύονται με τον γάμο, την αδελφοποίηση, την κουμπαριά και την υιοθεσία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, σχηματίζονται οικογενειακές κοινότητες, οι οποίες εγκαθιδρύουν έναν οικισμό, κατά μέσο όρο, 60-70 ατόμων. Ακόμη, ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό για ορισμένες κοινωνίες της Μεσημβρινής Ευρώπης είναι η επιβλαβής από την οικογενειακή κοινότητα *Σιωπή (Omerta)* και *Εκδίχηση (Vedetta)*.

άνθρωπινο πέρασμα στην υδρόγειο. Μάλιστα! Η γη μας δεν είναι παρά ένα παλίμψηστο ανθρώπινων ιχνών, ή, αλλιώς, πεπερασμένων στον χρόνο ζώων ανθρώπων, που γεννήθηκαν, αναπτύχθηκαν και τελείωσαν μέσα σε πέτρινα σπίτια και σε πέτρινους οικισμούς. Μάλιστα! Ο περαστικός άνθρωπος, που, σαν οστρακοειδή μορφή ζωής, βιαστική και συγχρόνως εφήμερη, εγκαθίσταται μέσα σ' αυτά τα παλιά λίθινα αρχιτεκτονικά κελύφη. Μάλιστα! Σπίτια, που μοιάζουν με λίθινα όστρακα του παρελθόντος, και, που κρύβουν μέσα τους τις μνήμες κεκοιμημένων ανθρώπων. Ναι! Οι παλαιοί και οι νέοι άνθρωποι μαζί, που συνέχεια ταξιδεύουν μέσα σε πέτρινα και μη κτήρια, μέσα σε ορεινούς και μη γεωγραφικούς χώρους, μέσα σε ανεπτυγμένες και μη οικονομίες, μέσα σε νέες και νεότερες τεχνικές και τεχνολογίες, μέσα σε ολόένα και περισσότερο εναλλακτικές πολιτικές, μέσα, τέλος, σε όλο και πιο αισθητικούς πολιτισμούς.

Λέγεται, πως στα χρόνια της παράδοσης και όχι, βεβαίως, της καθ' ημάς εννοουμένης, οι εργάτες, οι τεχνίτες και οι μάστορες, όταν δούλευαν κάποιο απαιτητικό αντικείμενο, παραδείγματος χάριν, την εικόνα της Παναγίας ή ένα γεφύρι σε ορμητικό ποτάμι ή, ακόμη, το τέμπλο μιας εκκλησίας, νήστειαν³⁶ σ' όλη την διάρκεια της εκτελέσεως του έργου τους. Κι ακόμη, λέγεται, πως, στα χρόνια της παράδοσης, έζωναν τις οικήσεις με ξωκλήσια, για να αφήσουν το κακό και τις αρρώστιες έξω απ' αυτές³⁷.

Ε! Τώρα θα μου πείτε, πως όλα αυτά δεν είναι παρά προκαταλήψεις, ιδεοληψίες ή δεισιδαιμονίες. Ναι, ίσως, να είναι κι έτσι τα πράγματα. Αλλ', όμως, εμείς, τουλάχιστον, οι σπουδαγμένοι, οι άνθρωποι του 21ου αιώνα, ας πιστέψουμε έστω και λιγάκι, όχι σε κάποια θρησκεία, σε κάποια είδωλα ή, ακόμη, στην ίδια την αρχιτεκτονική τέχνη του 18ου και 19ου αιώνα, αλλά στον ίδιο τον εαυτό μας, την εποχή μας, τις δυνατοτήτες μας, τις επιλογές μας και, αισιοδοξώντας, ας κάνουμε μια ειχή. Είθε, μια μέρα, να κτίζουμε χωρίς προεδρικά διατάγματα και όρους δόμησης, έχοντας, βεβαίως, το ίδιο αισθητικό αποτέλεσμα με εκείνο του 18ου και 19ου αιώνα.

Ιωάννινα - Αύγουστος του 2014

ΜΙΧΑΛΗΣ Η. ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ

36. Το θρησκευτικό ενιπάρχει σε κάθε έκφραση της παραδοσιακής κοινωνίας και όχι μόνο στην οικοδομική τέχνη, όπως θα πίστευε κανείς. Χωρίς καμία απολύτως αμφιβολία, είναι ένα από τα στοιχεία εκείνα, που δηλώνουν, σιν τοις άλλοις, και τη ρήξη ανάμεσα στην προβιομηχανική και μεταβιομηχανική εποχή.

37. Κυριακίδου - Νέστορος Άλκης, *Λαογραφικά μελετήματα*, εκδόσεις Ολκός, Αθήνα, 1975.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΧΑΡΙΣΙΗΣ

ΜΙΑ ΠΑΡΑΝΟΗΜΕΝΗ ΟΜΗΡΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ
ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΝΟΜΑΔΕΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΥΣ
ΤΗΣ ΗΠΕΡΟΥ

Εισαγωγή

Στον λεγόμενο *Κατάλογο των πλοίων της Ιλιάδας* (Π. 2.494-760), όπου αναφέρονται όλοι οι «Λαυαίοι» στρατιώτες, και οι αρχηγοί τους από τα διάφορα μέρη του Ελλαδικού χώρου που στάλθηκαν ενάντια στην Τροία, στην ενότητα που παρουσιάζονται οι δυνάμεις που στρατολογήθηκαν από την περιοχή που αρχότερα ονομάστηκε Θησαυλία¹, αναφέρονται με τα

Σημ. Οι παρουσιάζεις της αρχαίας γραμματοειδούς γίνονται με την συντομογραφία του λατινικού τίτλου του έργου σύμφωνα με το Oxford Classical Dictionary.

Εισαγωγικές σελίδες στον Εθνόμοιο Καρβόνη για τις πολυτιμες πληροφορίες που απο τις σελίδες των Συνακατάσεων όπως ο ίδιος τις βλωσε, στον Βασίλη Χαρίση για την ποικλοδομητική σελήτηρη, στην Εύνη Βασιλείου, στον Κώστα Ζήζο και την Αγγελικα Ντοξιαρη για τα κοινά αρχαία γράμα από την αρχαιολογική διάσωση του προβλήματος, και στον Παναγιώτη Αθανασόπουλο για την πολυτιμη βοήθεια σε θέματα της αρχαίας Ελληνικής.

1 Το όνομα «θησαυλία» είναι άγνωστο στον Όμηρο ο οποίος αναφέρει τους διαφόρους λαούς της μεταρραφική περιοχή, που μόνο αρχότερα ονομάστηκε Θησαυλία. Αυτή η μεταρραφική περιοχή αφορβιται από τα Καρβόνηα. Χάσση όρη και το όρος Όμηρος στα βόρεια (όρη που την χωρίζουν από την Μικεδονία), από τα όρη της Πηνδου δυτικά (που την χωρίζουν από την Ήπειρο), από τα όρη Όσσα και Πήλιο στα ανατολικά (που την χωρίζουν από τα παρκαία του Αργαίου) και το όρος Όθως στα νότια, που την χωρίζει από την Στεριά Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Στράβωνα η θησαυλία διαζοίνονταν στην Κάτω θησαυλία που ονομάζονταν Πηλιομαίτης (με τα όρη Όσσα, Πηλιο και των όρων Ήπειρος και Μιζήρβιος) και στην Άνω θησαυλία (με τα όρη των όρων Ήπειρος και Μιζήρβιος και της Πηνδου). Η Άνω θησαυλία διαζοίνονταν σε 3 μέρη στην Ιστυμαίτιδα στα βόρεια, στην θησαυλαίτιδα στα νότια (με όρος με τα όρη Ιστυμαίτιδας και θησαυλαίτιδας, τον Πηνειό) και στην Ψηλοίτιδα στα νοτιοανατολικά. Ο μεταρραφής αυτός διαζοίνοντες της θησαυλίας είναι παισιότερος, τον Εξαταίον, δηλαδή παισιότερος του του α. π. Χ (Stephanos s.v. Καρβόνη). Οι θησαυλαίτες ήταν λαός από την θησαυλαία που εισβίβει στην περιοχή (6) με ολίπο γόνιμα με τα τον Έσσηκό πόλεμο (βλ. σημ. 14). Αυτοί έδωσαν το όνομα τους αρχικά στην περιοχή της θησαυλαίτιδας και στην συνέχεια σε ολόκληρη τη θησαυλία. Το γεγονός ότι η μεταρραφική και η μεταρραφική της περιοχή έμεινε με τα τον Έσσηκό πόλεμο, ίσως να ερμηνεύσει με τα τον όνομα θησαυλία δεν αναφέρεται στην Ελλάδα.

ξύ άλλων και η «δυσχείμερος» Δωδώνη (Il. 2.748-755). Στην *Ιλιάδα* (Il. 16.233-5) η Δωδώνη αναφέρεται και στην προσειχή του Θεσσαλού ήρωα Αχιλλέα προς τον «Πελασγικό Δωδωναίο Δία», τον φύλακα της «δυσχείμερου» Δωδώνης, όπου μνημονεύονται και οι Σελλοί προφήτες που κατοικούσαν γύρω από την Δωδώνη και οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως κάποιιοι που «κοιμόντουσαν στο έδαφος και είχαν άπλιτα πόδια» (άνυπτόποδες χαμαιεῖναι). Στην *Οδύσσεια* (Od. 19.296) η Δωδώνη αναφέρεται μόνο μία φορά στα πλαίσια της επίσκεψης του Οδυσσέα στο μαντείο, το οποίο όμως τώρα τοποθετείται στην περιοχή της «Θεσπρωτικής ἠπείρου» που αργότερα ονομάστηκε απλώς Ἡπειρος². Στην «Θεσπρωτία» τοποθετείται το ιερό της Δωδώνης και από τον Ησίοδο (fr. 240 ap. Schol. Soph. Trach. 1167 p. 344 Parageorgios) και από πολλές άλλες αρχαίες πηγές κάτι που συμφωνεί με την γνωστή και αδιαμφισβήτητη αρχαιολογική θέση του μαντείου σήμερα, 15 περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της σημερινής πόλης των Ιωαννίνων. Όμως τα δύο παραπάνω αποσπάσματα της *Ιλιάδας*, οδήγησαν πολλούς ιστορικούς, ήδη από την αρχαιότητα, να υποθέσουν ότι η Δωδώνη βρισκόταν αρχικά στην Θεσσαλία και ότι αργότερα μεταφέρθηκε στην Ἡπειρο.

Εδώ θα υποστηρίξω ότι όλες οι ερμηνείες αυτού του αποσπάσματος του *Καταλόγου* από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, είναι λανθασμένες και ότι η μόνη σωστή ανάγνωση είναι αυτή της συνεχούς μετακίνησης του νομαδικού λαού των Περαϊφών μεταξύ Θεσσαλίας και Ἡπείρου στα πλαίσια μιας μεταναστευτικής κτηνοτροφικής πρακτικής. Η ερμηνεία αυτή που αποτελεί και την αρχαιότερη μαρτυρία για την ύπαρξη μετακινούμενων κτηνοτρόφων στην Εικωπλαϊκή ἠπειρο, δεν απαιτεί την αρχική τοποθέτηση της Δωδώνης στη Θεσσαλία. Ας δούμε αναλυτικότερα πώς προέκυψε το πρόβλημα.

Το γεωγραφικό παράδοξο

Το απόσπασμα του *Καταλόγου των πλοίων* (Il. 2.748-755) έχει ως εξής³:

2. Στην *Οδύσσεια* (14.97) ο όρος «ἠπειρος» αναφέρεται στην στεριά απέναντι από τα Ιόνια νησιά. Ο Παισανίας (1.6.8) χρησιμοποιεί την έκφραση «ἔς τὴν Θεσπρωτίδα ἠπειρον» η οποία μάλλον είναι πολύ προγενέστερη του Παισανία και δικαιολογεί το μεταγενέστερο συντετμημένο όνομα Ἡπειρος.

3. Βλ. περισσότερα για τον *Κατάλογο των Πλοίων*. Allen 1910; Allen 1921; Visser 1997.

- (2.750) Γουνεῖς δ' ἔκ Κυφου ἤγε δύο καὶ εἴκοσι νηας⁴,
 τῶ δ' Ἐνιήνες ἔποντο μνηστολεῖμοι τε Περαιβοί
 οἱ περὶ Λαοδώνην δυοχειμέρον οἴκι' ἔθηντο,
 οἱ τ' ἄμφ' ἱμερτὸν Τίταρησοῦν⁵ ἔργα νέμοντο
 ὃς ῥ' ἐς Πηνειὸν προῖτι καλλιερροον ὕδαρ,
 οὐδ' ὄγε Πηνειῶ σιμιμογεται ἄργυροδίνη,
 ἀλλὰ τῷ⁶ μιν καθυπερθεὺν ἐπιρρέει ἤθητ' ἔλαιον⁷.
- (2.755) ὄρου γάρ δεινοῦ Στύγος ὕδατος εἶστιν ἀπορροῦξ.

Το απόσπασμα αυτό μεταφράζεται σχεδόν ομόφωνα ως εξής: «Ο Γουνεῖς από την/τον Κύφο ηγήθησε εἴκοσι δύο πλοίων. Τον ακολούθησαν φιλοπόλεμοι Ἐνιήνες και Περαιβοί, οι οποίοι είχαν χτίσει τα σπίτια τους/κατοίκισαν (οἴκι' ἔθηντο) κοντά στη/γύρω από (περὶ) την Λαοδώνη με τους βαρεῖς χειμώνες (δυοχειμέρον) και οι οποίοι καλλιερροοῦσαν τα/κατοικοῦσαν στα χωράφια (ἔργα νέμοντο) γύρω (ἄμφι) από τον Τίταρησο ποταμῖό, που χύνεται στον Πηνειό αλλά χωρὶς να αναμειγνύει το νερό του με τις ασημένιες δίνες (ἄργυροδίνη) του Πηνειοῦ, παρά επιπλέει σαν λάδι επειδή τα νερά του πηγάζουν από την Στύγα, την πηγὴ του τρομεροῦ ὄρου»⁷.

4. Σε μερικές πηγές αναφέρονται δώδεκα αντί για εἴκοσι δύο πλοία (Allen 1921, 13). Βλ. επίσης Visser 1997, 731-2.

5. «Τίταρησον» (codd. Corr. Bentley).

6. «ἄλλο το» (BM 1873), «γι μιν ... ἐπιρρέει» (Strabo 9.5.20).

7. Ενδεικτικά παραθέτουμε 2 αγγλικές, 2 ελληνικές και 2 γαλλικές μεταφράσεις. A.T. Murray (1924) (Homer. *The Iliad with an English Translation* Cambridge, MA., Harvard University Press; London, William Heinemann): «And Gouneus led from Cyphus two and twenty ships, and with him followed the Elenes and the Peraebi, staunch in fight, that had set their dwellings about wintry Dodona, and dwelt in the plough land about lovely Titaresus, that poureth his fair-flowing streams into Penelus; yet doth he not mingle with the silver eddies of Penelus, but floweth on over his waters like unto olive oil; for that he is a branch of the water of Styx, the dread river of oath». S. Butler (1898): «Gouneus brought two and twenty ships from Cyphus, and he was followed by the Elenes and the vallant Peraebi, who dwelt about wintry Dodona, and held the lands round the lovely river Titareslos, which sends its waters into the Peneus. They do not mingle with the silver eddies of the Peneus, but flow on the top of them like oil; for the Titareslos is a branch of dread Oreus and of the river Styx». Ολγα Κομνηνοῦ Κασριδῆ: «Ο Γουνεῖς από την Κύφο οδηγούσε εικοσιδύο πλοία· τον ακολούθησαν οι Ἐνιήνες και οι ατρόμητοι Περαιβοί, αυτοί που είχαν χτίσει τα σπίτια τους γύρω από την κακοχειμωνή Λαοδώνη, και αυτοί που δοῦλιζαν τη γη γύρω από τον ὄμορφο Τίταρησο, που χύνει τα ὄμορφα νερά του στον Πηνειό, δεν ανακατάνε τα ὄμορφα

Εκ της παραπάνω απόδοσης προκύπτει το εξής παράδοξο: ενώ οι Περραιβοί κατοικούσαν γύρω από την Δωδώνη, καλλιεργούσαν τα χωράφια τους στην Θεσσαλία, στην κοιλάδα του Πηνειού⁸. Το τοπογραφικό αυτό παράδοξο –της ταυτόχρονης δηλαδή κατοίκησης στα ορεινά της Ηπείρου (Δωδώνη) και της εργασίας στα πεδινά της Θεσσαλίας (πεδιάδα του Τιταρήσου)– προβληματίσε πολύ τους ιστορικούς της αρχαιότητας και συνεχίζει ακόμα να προβληματίζει τους σύγχρονους⁹.

Η «διπλή» Δωδώνη

Η κυριότερη προσπάθεια, ήδη από την αρχαιότητα, για την λύση αυτού του παραδόξου ήταν να θεωρηθεί ότι η Δωδώνη του Καταλόγου δεν βρισκόταν στην Ήπειρο αλλά στην Θεσσαλία. Μάλιστα, η τοποθεσία των Περραιβών και της Δωδώνης σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό θα έπρεπε να είναι κοντά στην Φθία (στα σημερινά Φάρσαλα), την πατρίδα του Αχιλλέα πράγμα που υποτίθεται ότι θα εξηγούσε και την επίκληση που έκανε ο

με τον Πηνειό με τις ασημένιες δίνες, τα νερά του κυλούν από πάνω, σα λάδι, γιατί είναι παρακλάδι από τα νερά της Στύγας, που είναι όρκος φοβερός». Ι. Πολυλάς: «Ήλθε απ' την Κύφον ο Γοινεύς με εικοσιδύο πριμνες· είχ' Ενήτων πληθισμὸν και Περραιβῶν γενναίων, ὅσοι στην κακοχειμῶνη Δωδώνη κατοικήσαν, και ὅσοι απ' τον Τιταρήσιον ποτίζουν τους αγρούς των, που χύνει μες στον Πηνειὸν τα πρόσχαρα νερά του και με τες αργυρές στροφές του Πηνειοῦ δεν σμίγει και καθαρὸς ἐπάνωθεν ὡσάν το λάδι πλέει ὅτι απ' την Στύγα ἐκόπηκε και αὐτὴ ἴναι μεγας ὄρκος». Leconte de Lisle: «Et Gouneus avait amené de Kyphos, sur vingt-deux nefes, les Éniènes et les braves Péraibes qui habitaient la froide Dôdônè, et ceux qui habitaient les champs baignés par l'heureux Titarèsios qui jette ses belles eaux dans le Pénéios, et ne se mêle point au Pénéios aux tourbillons d'argent, mais coule à sa surface comme de l'huile. Et sa source est Styx par qui jurent les Dieux». E. Baresté (1843): «Gonée, sorti de Cyphos, conduit vingt-deux vaisseaux ; il est suivi par les Eniens et par les Pérèbes, guerriers redoutables qui avaient établi leurs demeures autour de la froide Dodone; il est accompagné par les habitants des champs de la riante Titarèse, qui roule au Penée son onde limpide sans la mêler aux flots argentes de ce fleuve : elle surnage à la surface des eaux comme une herbe légère, car la Titarèse s'échappe du Styx, du Styx, fleuve terrible des serments des dieux!».

8. Δεν είναι ξεκάθαρο από το κείμενο αν αυτά που αναφέρονται μετά τους Περραιβούς αφορούν και στους Ενήτες. Πιστεύω ότι το επίθετο μενεπτόλεμοι αναφέρεται μόνο στους Ενήτες ενώ τα υπόλοιπα αναφέρονται μόνο στους Περραιβούς.

9. Οι Simpson και Lazenby (1970, 149) χαρακτηρίζουν αυτό το παράδοξο ως «αδύνατον να λυθεί» ("really an insoluble problem").

ήρωας στον Λωδωναίο Λία¹⁰. Έτσι ο Σουΐδας ο Θεσσαλός (ap. Stephanus s.v. Λωδώνη), ο Κινέας, (ap. Στράβων 7.7.12; ap. Stephanus s.v. Λωδώνη), ο Μνασέας (fr. 20)¹¹, ο Φιλόξενος (ap. Stephanus s.v. Λωδώνη), ο Επαφρόδιτος (ap. Stephanus s.v. Λωδώνη) και ο Στράβων (7a.1.1) ισχυρίστηκαν ότι η αρχική, δηλαδή η προ-Ηπειρωτική έδρα της Λωδώνης ήταν στην Θεσσαλία. Σύμφωνα μάλιστα με κάποια αρχαία «Θεσσαλική παράδοση» (*Scholia In Homerum Iliadem* 16. 233a1), η Λωδώνη βρισκόταν σε έναν «λόφο» ονόματι «Φαγόεντας», που απείχε 15 στάδια (δηλαδή 2.5 χιλιόμετρα περίπου) από την Σκοτούσσα που σύμφωνα με τις νεώτερες απόψεις τοποθετείται στην σημερινή Αγία Τριάδα (πρώην Σουπλί), νότια της Λάρισας¹². Οι υποστηρικτές της «Θεσσαλικής Λωδώνης» πρότειναν επιπλέον την διόρθωση στην *Ιλιάδα* του επιθέτου του Λία, από Λωδωναίος σε «Φηγοναίος». Κατ' άλλους (*Scholia in Iliadem* 16. 233a1) η θέση του ιερού ήταν στην Θεσσαλική πόλη «Βωδώνη» την οποία αναφέρει ο Απολλόδορος (Apollod. fr. 1b), η θέση της οποίας είναι σήμερα άγνωστη. Και αυτοί διορθώνουν καταλλήλως, το επίθετο του Λία από Λωδωναίος σε «Βωδωναίος». Την τοποθέτηση της Λωδώνης αρχικά στην Θεσσαλία έχουν δεχτεί και πολλοί σύγχρονοι ιστορικοί¹³.

Όμως τα αδύνατα σημεία αυτής της θεωρίας είναι πάρα πολλά. Πρώτον, η θέση της Λωδώνης στην Θεσσαλία δεν υποστηρίζεται από κανένα αρχαιολογικό εύρημα. Δεύτερον, ένας Θεσσαλικός «λόφος» δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι «δυσχεύμερος» όπως χαρακτηρίζεται η Λωδώνη στον *Κατάλογο*, δεδομένου του χαμηλού του υψόμετρου που έχει ένας λόφος αλλά και του ηπίου κλίματος της Θεσσαλίας. Τρίτον, αν η Λωδώνη ήταν πράγματι στην Θεσσαλία την εποχή της διεξαγωγής του Τρωικού πολέμου θα έπρεπε να είχε ήδη μεταφερθεί στο τέλος του πολέμου στην Ήπειρο όπου την επισκέφτηκε ο Οδυσσεύς όπως είδαμε στην *Οδύσσεια*. Αυτό προϋποθέτει μια μετακίνηση των κατοίκων που είχαν ιδρύσει αρχικά το ιερό στην Θεσσαλία, προς την Ήπειρο, αμέσως μετά τον Τρωικό πό-

10. Και ο Ορέστης στο ταξίδι του προς την Λωδώνη πέρασε πρώτα από την Φθία (Ευρυπίδης *Andr.* 885-8).

11. Όπου αντί για «Ιταλία» θα πρέπει να διαβάσουμε «Θετταλία».

12. Η ταυτοποίηση της Σκοτούσσας έγινε πρώτη φορά από τον Leake (1835, IV, 455-62).

13. Helly 1973, I, 58-59. Η άποψη αυτή έχει αποτυπωθεί και στους επίσημους χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού όπου, στην βόρεια Θεσσαλία, σημειώνεται όρος με την επωνυμία Λωδώνη.

λεμο. Όμως οι αρχαίες μαρτυρίες αναφέρουν για την εποχή εκείνη μια αντίστροφη μετακίνηση: αυτή των Θεσπρωτών από την Ήπειρο προς την Θεσσαλία¹⁴. Για τους τρεις παραπάνω λόγους είναι αδύνατον η Δωδώνη των αποσπασμάτων της *Ιλιάδας* να βρισκόταν στην Θεσσαλία.

Ο Τιτάρησος ποταμός

Κάποιοι αρχαίοι συγγραφείς (Ησίχιος: Τιταρήσιος, ποταμός Ήπειρου; *Scholia In Homerum Iliadem* D 2.750) που δεν πίστευαν ποτέ ότι η Δωδώνη θα μπορούσε αρχικά να ήταν στην Θεσσαλία, «μετακίνησαν» τον παραπόταμο του Πηνειού, Τιτάρησσο, γύρω από τον οποίο κατοικούσαν οι Περαϊβοί, από την Θεσσαλία στην Ήπειρο, δηλαδή «περί» την Δωδώνη. Την λύση αυτή υιοθέτησαν και υποστήριξαν ως πιο πιθανή και λογική και μερικοί σύγχρονοι ιστορικοί που ταύτισαν τον Τιτάρησσο με τον παραπόταμο του Πηνειού, Μουργκάνη¹⁵, που βρίσκεται στην ανατολική Πίνδο, λίγο πριν την είσοδο του Πηνειού στον Θεσσαλικό κάμπο (βλ. χάρτη). Έτσι με την λύση αυτή, οι Περαϊβοί μπορούσαν να κατοικούν στην Πίνδο («περί» την Δωδώνη) και ταυτόχρονα να «καλλιεργούν τα χωράφια» τους γύρω από τον Τιτάρησσο ποταμό.

14. Ο Φειδιππος, ο γιος του Θεσσαλού και εγγονός του Ηρακλή, είχε ηγηθεί του στόλου των νησιών Νισίρου, Καρπάθου, Κάσου, Κω και Καλύμνου κατά την Τρωική εκστρατεία (*Il* 2.676) - νησιά που αρχικά τα είχε αποικίσει ο Ηρακλής με τους ακόλουθούς του από την Θήβα (Πίνδαρος *Nem* 4.40, Διόδωρος 5.54, Απολλόδωρος *Ep*. 2.137). Στην επιστροφή του από την Τροία ο Φειδιππος προσάραξε στην Εφύρα της Θεσπρωτίας, στην Ήπειρο (Valleius Paterculius *HR* 1.1.1; Stephanus s.v Δώριον). Ο γιός του, ο Αΐατος, πέρασε τον Αχελώο ποταμό, μετά από χρησμό [που μάλλον προερχόταν από την Δωδώνη δεδομένης της προτροπής που σινόδειε τον χρησμό για θυσία στον ποταμό Αχελώο κάτι που σινηθίζονταν σε κάθε χρησμό της Δωδώνης (Εφορος *FGH* 70f. 20; Macrobd. *Sat*. 5.18.6; Σ *Hom. Il*. 21.195; Servius in *Verg. Georg.* 1.8; Σ *Hom. Il*. 24.616)], ενώ ο γιός του Αΐατα, ο Θεσσαλός, νίκησε τους Βοιωτούς της Άρνης που τότε ζούσαν ακόμα στην Θεσσαλία (Charax ap Steph. s.v Δώριον; Πολύαινος *Στρατηγ.* 8.44; Valleius Paterculius *HR* 1.3.1), γεγονός που συνδέεται με την πληροφορία του Θουκυδίδη και του Στράβωνα ότι οι Βοιωτοί της Άρνης εκδιωγμένοι από την Θεσσαλία, εγκαταστάθηκαν στην Βοιωτία εξήντα χρόνια (δύο γενιές) μετά τον Τρωικό πόλεμο, όπως και με την πληροφορία του Ηροδότου (7, 176) ότι οι Θεσσαλοί ήταν αρχικά Θεσπρωτοί που πέρασαν στην Θεσσαλία (δεν αναφέρεται από πού αλλά σύμφωνα με τα παραπάνω το πιθανότερο είναι να επρόκειτο για την Εφύρα της Θεσπρωτίας). Όλες αυτές οι πληροφορίες φαίνεται να προέρχονται από το χαμένο έπος *Θεσπρωτίς* (βλπ Hammond 1981, 387-9).

15. Leake 1835, iv, 278; Allen 1910; Wace 1912, 254.

Όμως όσο ελκυστική και λογική κι αν είναι αυτή η απόπειρα ερμηνείας της γεωγραφίας του *Καταλόγου*, έχει μερικές ουσιαστικές αδυναμίες. Η τοποθέτηση του ποταμού Τιτάρησσοι στην ανατολική Πίνδο αντιβαίνει σε όλες τις αρχαίες μαρτυρίες που δείχνουν ότι αυτός πηγάζει από το όρος Τιτάριον ή Τιταρήσιον το οποίο χωρίζει την Μακεδονία από την Θησσαλία (Στράβων 7a.1.14, 7a.1.15, 9.5.19; Ψευδο-Ζωναράς *Lex.* 1733) και επομένως διέτρεχε το βόρειο τμήμα του Θρησσαλικού κάμπου (την αρχαία Πελαογιάτιδα), πριν εκβάλει στον Πηνειό¹⁶ (βλ. χάρτη). Ο Πτολεμαίος τον 2ο αι. μ.Χ. (*Geogr.* 3.12.16) τοποθετεί το όρος «Κιτάριον» [sic] λίγο δυτικότερα από τον Όλυμπο και γλαφυρώς βορειότερα από αυτόν, δηλαδή κάπου στα σημερινά Καμβούνια όρη που μαζί με τα όρη Χάσια που είναι δυτικότερα, χωρίζουν την Θησσαλία από την Μακεδονία. Το όνομα όμως «Κιτάριον» είναι άπαξ αναφερόμενο και μάλλον πρόκειται για λανθασμένη γραφή. Η σωστή γραφή είναι δέχως άλλο, «Τιτάριον», που όπως είδαμε είναι βουνό που, όπως το «Κιτάριον», τοποθετείται στα όρια Θησσαλίας και Μακεδονίας. Το ότι ο Τιτάρησσοι ποταμός όπως και το Τιτάριον/Τιταρήσιον όρος ήταν στην Θησσαλία και όχι στην Πίνδο προκύπτει και από τον Ησίοδο (*Sc.* 181) ο οποίος ονομάζει Τιταρήσιο τον ήρωα Μόφο. Ο Μόφος, ο μάντης της Αργοναυτικής εκστρατείας, ήταν Λάπιθος (Στράβων 9.5.22; Απολλόδορος *Αργοναυτικά* 1) και γιός του αρχηγού των Λαπίθων Αμπύκα (Ησίοδος *Sc.* 181; *Ομηρικά Αργοναυτικά* 128-9). Οι Λάπιθες σύμφωνα με όλες τις αρχαίες πηγές κατοικούσαν κοντά στον Πηνειό ποταμό (Αιόδορος 4.69.2; Στράβων 9.5.20)¹⁷ γύρω και βόρεια από την Ελασσόνα (αρχαία Ολοοσσόνα ή Ολοουσσόνα). Και ο Λυκόφρων (*Alex.* 881) ονομάζει τον Μόφο, Τιταρήσιον όπως και τα *Ομηρικά Αργοναυτικά* (128-9) που τον θέλουν να κατάγεται από τον/την «Τίταρο» (τιταρήθεν)¹⁸. Η πόλη Μόφιον με την οποία προφανώς λόγω ονόματος συσχετίζεται ο Μόφος (Στράβων 9.5.22), σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα τοποθετείται στην κοιλάδα του Πηνειού, στο στενό της Ροδιάς,

16. Το όρος Τιταρον τοποθετείται στην Θησσαλία και από το *Tabula Imperii Romani* K 34, 1976, *Natssus, Dyrrhachion - Scupi - Serdica - Thessalonike*, Ljubljana, 125. Την τοποθέτηση του Τιτάρησσοι ποταμού στην Θησσαλία, στην περιοχή του Τύρναβου και της Ελασσόνας δείχνει και ο Lucas (1994) όπως και οι J. Fossey και J. Morin (1995), στο *Barthelme Atlas of the ancient World*, Map 55 Thessalia - Boeotia, 830.

17. Βλ. και Allen 1921, 129-30.

18. Ο Λυκόφρωνας (*Alex.* 904) θεωρεί ότι Τίταρος ήταν το όνομα πόλης της Θησσαλίας ή της Ηπειρίας.

λίγο πριν τα Τέμπη¹⁹. Επομένως το Τιτάριον όρος ή ο Τιτάρησος ποταμός, όπως όλα δείχνουν, πρέπει να ήταν στην βορειοανατολική Θεσσαλία, στην Πελασγιώτιδα, και όχι στην ανατολική Πίνδο. Με αυτό συντηγορεί και το σωζόμενο μέχρι σήμερα τοπωνύμιο «Τιτάρια» που αφορά στα λιβάδια και βοσκοτόπια που βρίσκονται δυτικά του Ολίμπτου, ανάμεσα στα Σέρβια και την Ελασσόνα, στην βόρεια Θεσσαλία²⁰.

Αλλά και για έναν ακόμα λόγο δεν μπορεί να ευσταθεί η υπόθεση ότι οι Περαιβοί κατοικούσαν στην Ανατολική Πίνδο. Η αναφορά του Καταλόγου στους Περαιβούς αποτελεί μία των 29 συνολικά καταχωρήσεων του Καταλόγου και συγκεκριμένα μία από τις 9 καταχωρήσεις που αναφέρονται αποκλειστικά στην Θεσσαλία. Αφού η αναφορά εμφανίζεται μετά την Τρίκα (σημερινά Τρίκαλα) και την Ολοοσσώνα (σημερινή Ελασσόνα) και πριν τους Μαγνήτες (Πήλιο και Πηνειός), δεν μπορεί παρά να αφορά την περιοχή της Πελασγιώτιδας που βρίσκεται ανάμεσα σε αυτές, δεδομένης της γεωγραφικής λογικής σειράς που ακολουθεί ο Κατάλογος. Αν οι Περαιβοί διέμεναν πραγματικά στην ανατολική Πίνδο –στην περίπτωση που ο Τιτάρησος ήταν όντως ο σημερινός Μοιργκάνης ποταμός– τότε θα περίμενε κανείς η αναφορά για τους Περαιβούς να εμφανιστεί στον Κατάλογο πριν την Τρίκα και όχι μετά.

Αλλά και άλλες πληροφορίες στο κείμενο του Καταλόγου φαίνονται να δείχνουν όλες την Θεσσαλία και όχι την Ήπειρο²¹.

19. Helly 1999.

20. Χατζημιχάλη Αί. λε νο 4.

21. Ο Γοινέας, ο αρχηγός των Ενηήνων και των Περαιβών, δεν ξαναεμφανίζεται στην *Ιλιάδα*. Ο Ειφιελίδης (*Iph. Aul.* 279) τον αναφέρει μόνο ως αρχηγό των Ενηήνων, ενώ σύμφωνα με τον Απολλόδωρο (*Bibl.* 2.50) ο Ηρακλής ήταν εγγονός του. Στον Λικόφρωντα (*Alex.* 877ff) και στον Απολλόδωρο (*Ep.* 3.14) φέρεται να πηγαίνει στην Λιβήη μετά τον Τρωικό πόλεμο. Το όνομά του όμως τον συσχετίζει με τους Γόννοις (Στέφανος s.v Γόννοι) που σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες ήταν Περαιβική πόλη στην Θεσσαλία. Στον Κατάλογο των πλοίων του Hyginus, ο Γοινεύς αντικαθίσταται με τον Κίκνο που ήταν γνωστός από την μάχη που έδωσε εναντίον του Ηρακλή στην Θεσσαλία (Allen 1921, 27). Οη Κίκνος είναι άγνωστο τοπωνύμιο. Ο Στέφανος (s.v Κίκνος) θεωρεί ότι ήταν πόλη της Περαιβίας και προσθέτει ότι το όνομά της το πήρε από τον υιό του Περαιβού. Λέει μάλιστα ότι υπήρχαν δυο ομώνυμες πόλεις: μία «στην χώρα των Περαιβών» και μία στην Θεσσαλία πιστεύοντας προφανώς ότι οι Περαιβοί δεν κατοικούσαν μόνο στην Θεσσαλία αλλά και στην Ήπειρο. Προφανώς οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από την προσωπική ερμηνεία του Στεφάνου του αποσπάσματος του Καταλόγου της *Ιλιάδας* και δεν έχουν ιδιαίτερη αξία. Λικόφρων (*Alex.* 897) αναφέρει το εθνικό Κικραιών και επομένως θεωρεί ότι

Επιπλέον, πιστεύω ότι με μια προσεκτική ανάλυση της γεωγραφικής περιγραφής του *Καταλόγου*, είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η ακριβής τοποθεσία του Τιτάρησσο ποταμού στην Θεσσαλία. Ο Στράβων (7a.1.14; 7a.1.15; 9.5.19) όπως και τα *Oracula Sibyllina* (3.145), ταυτίζουν τον Τιτάρησσο ποταμό με τον ποταμό Εύρωπο που, σύμφωνα με τον Στράβωνα, ήταν κοντά στον Όλυμπο λίγο νοτιότερα από τις Περαιβικές πόλεις Γόννο και Ηλώνη / Λειμώνη. Καμία άλλη πληροφορία δεν είναι γνωστή για τον Εύρωπο ποταμό. Σύμφωνα όμως με την περιγραφή του Στράβωνα και την γνωστή σήμερα από αρχαιολογικά δεδομένα θέση των πόλεων Γόννος και Ηλώνη, ο Εύρωπος θα μπορούσε να αφορά στον σημερινό Ξηριά ποταμό ή κάποιο παραπόταμό του²². Ο Ξηριάς ποταμός σχηματίζεται από την συμβολή του Σαραντάπορου (ή αλλιώς Βούλγαρη) ποταμού, που πηγάζει από τα Καμβούνια όρη, και του Ελασσωνίτη ποταμού. Λεδομένου ότι ο όρος «εύρωπός» σημαίνει «ζοφερός» (Ησύχιος s.v. εύρωπόν· σκοτεινόν) μπορεί ο αρχαίος Εύρωπος να αντιστοιχεί στον παραπόταμο του Ξηριά ποταμού, τον Καρά-ντερέ ποταμό, του οποίου το όνομα στα τουρκικά σημαίνει «μαύρος» ποταμός. Την ταύτιση του Καρά-ντερέ με τον Εύρωπο/Τιτάρησσο ποταμό υποστηρίζει ο Γεωργιάδης²³ ο οποίος χαρακτη-

---

ο/η Κύφος ήταν πόλη. Ο Στράβων (9.5.22) αποδίδει το τοπωνύμιο σε όρος με ομώνυμο οικισμό ενώ ο Ευστάθιος (*Commentarii ad Homeri Illadem* 1.522) σε ποταμό. Το πιθανότερο είναι ότι όλοι οι παραπάνω συγγραφείς βασίζονται στην πληροφορία του *Καταλόγου* της *Ιλιάδας* η οποία είναι δυσνόητη και γι αυτό επιδέχεται διαφορετικές ερμηνείες. Σε επιγραφή από την Θεσσαλία (*ArchEph* 1917:10,304, 11, 2ος αι. π.Χ) αναφέρεται κάποιος «Θαύμιμος του Κύφου» («[στρ]α[τ]ηγ[ο]ύ[ν]τος Θαυμ[ί]ου [τ]ο[ῦ] Κ[ύ]φο[υ] [Ἐ]λλ[ο]σ[σ]ο[ν]ί[ο]υ»). Η φράση «του Κύφου» θα μπορούσε να είναι πατρωνυμικό και το κείμενο να αναφέρεται στον «στρατηγὸ Θαύμιμο, τον γιό του Κύφου, από την Ολοσσόνα». Σε άλλη (αχρονολόγητη) επιγραφή από την Θεσσαλία (*IG IX 2, 400*) εμφανίζεται σαφώς το εθνικό «Κυφάνιοι».

22. Στους χάρτες της *Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού* ο «Τιτάρησσο» ταυτίζεται με τον άνω ρου του Σαραντάπορου ποταμού ή με τον μέσο ρου του Βούλγαρη ποταμού (κοντά στην Άζοφο και στο Κιφαλόβρυσο). Στο Παλιόκαστρο, ο «Τιτάρησσο» του χάρτη δέχεται τα νερά και άλλου ποταμού ενώ λίγο νοτιότερα στο Αμούρι δέχεται τον Ελασσωνίτη ποταμό που πηγάζει από τον Όλυμπο και μετά περνάει στο Λαμάσι και τον Τύρναβο. Από το Λαμάσι ήδη τα νερά του «Τιτάρησσο» διοχετεύονται με αυλάκια, ήδη από την ρωμαϊκή εποχή όπως υποστηρίζει ο Γεωργιάδης (1880), για το πότισμα των χωραιοιών και έτσι η κοίτη του ξεραίνεται και γι αυτό στον κάτω ρου του ονομάζεται Ξηριάς ποταμός (*Geographical Handbook* III, 96; Stahlin 1924, 17). Η συμβολή Ξηριά με τον Πηνειό γίνεται κοντά στα στενά του οικισμού της Ροδιάς που παλαιότερα ονομαζόταν Μουσαλάρ.

23. Γεωργιάδης 1880, 56-8.

ρίζει τον Καρά-ντερέ το «ερασμιότερο ποτάμι της Θεσσαλίας», κάτι που ταιριάζει με το επίθετο «ίμερτός» που χρησιμοποιεί ο Όμηρος για τον Τιτάρησσο ποταμό. Ο Καρά-ντερέ όμως πηγάζει από την πηγή «Μάτι Λυγαριάς» που βρίσκεται στους πρόποδες του όρους Μελοΐνας και αυτό δεν ταιριάζει με την πληροφορία που δίνει ο Στράβων, ότι ο Τιτάρησσος πηγάζει από το Τιτάριον όρος το οποίο τοποθετείται όπως είδαμε στα Καμβούνια όρη. Όμως θεωρώ ότι η τελευταία αυτή πληροφορία είναι απλώς μία εικασία του Στράβωνα προκειμένου να δικαιολογήσει την συγγένεια των ονομάτων του όρους Τιτάριον και του ποταμού Τιτάρησσου. Είναι όμως πιθανόν ο Τιτάρησσος να είχε το ίδιο όνομα με το Τιτάριον όρος όχι επειδή πηγάζει από αυτό αλλά επειδή και τα δύο, ποταμός και βουνό, βρισκόταν σε μια ευρύτερη περιοχή που είχε μια τέτοια επωνυμία όπως για παράδειγμα Τιτάριον πεδίων. Όπως είδαμε, με ένα αντίστοιχο τοπωνύμιο τα «Τιτάρια λιβιάδια», ονομάζεται σήμερα η περιοχή νότια των Καμβούνιων ορών. Με την ταύτιση Καρά-ντερέ/Τιτάρησσου συνάδει και το γεγονός ότι ο Καρά-ντερέ χύνεται στον Ξηριά λίγο πριν αυτός εκβάλει στον Πηνειό πολύ κοντά στο λεγόμενο «στενό της Ροδιάς» που όπως είπαμε τοποθετείται η πόλη Μόψιον. Αλλά και η περιγραφή του Καταλόγου για το φαινόμενο που παρατηρείται στην συμβολή Τιτάρησσου και Πηνειού, ότι δηλαδή ο Τιτάρησσος δεν αναμειγνύει τα νερά του με αυτά του Πηνειού (την ίδια περιγραφή επαναλαμβάνει και ο Lucan 6.375), ταιριάζει όπως μπορεί κανείς να δει σήμερα με την συμβολή του Καρά-ντερέ και του Πηνειού.

Πριν όμως περιγράψω την συμβολή των δύο ποταμών, θα πρέπει πρώτα να εξετάσω μια δυσκολία στο κείμενο του Καταλόγου της Ιλιάδας που έχει οδηγήσει σε λανθασμένες ερμηνείες ήδη από τον Στράβωνα και τον Φιλόστρατο που αναπαράγονται μέχρι σήμερα²⁴. Η περιγραφή της συμβολής των ποταμών στο αρχαίο κείμενο είναι ως εξής: «ὄς [ο Τιτάρησσος] ὄ' ἔς Πηνειὸν προΐει καλλίρροον ὕδωρ, οἷδ' ὃ γε Πηνειῶ συμμίσγεται ἀργυροδίνη, ἀλλὰ τέ μιν καθύπερθεν ἐπιρρέει ἠΐτ' ἔλαιον». Η φράση αυτή θεωρείται ότι περιγράφει το νερό του Τιτάρησσου ως ελαιώδες ενώ αυτό του Πηνειού ως καθαρό που αντιστοιχεί στον όρο «ἀργυροδίνη». Στην πραγματικότητα όμως τα νερά του Πηνειού είναι λασπώδη και θολά και έτσι περιγράφονται από τους περισσότερους περιηγητές και μελετητές που προσπάθησαν να εντοπίσουν την συμβολή των δύο ποταμών του

24. Για ανασκόπηση των υποθέσεων που έχουν γίνει κατά καιρούς σχετικά με την ταύτιση του Τιτάρησσου βλπ Allen 1921, 133-7.

Καταλόγου. Ο Allen έφτασε μάλιστα στο σημείο να αλλοιώσει το νόημα της λέξης «ἀργυροδίνη» και να της αποδώσει την έννοια του θολού και λασπώδους ποταμού για να ταιριάζει στα νερά του Πηνειού. Όμως «ἀργυροδίνη» σημαίνει την «ασημένια δίνη» πέρα από κάθε αμφιβολία. Και ο όρος «ασημένια δίνη» θα πρέπει να εννοηθεί ως ποιητική έκφραση για την «αφρίζουσα δίνη». Ως ἀργυροδίνης στον Όμηρο αναφέρεται ο Αχελώος ποταμός που κατά πιστή αντιστοιχία ονομάζεται και σήμερα Ασπροπόταμος. Όμως η λέξη «ἀργυροδίνη» στο κείμενο του *Καταλόγου* δεν είναι όπως πιστεύεται, η δοτική ενός αρσενικού επιθέτου που αναφέρεται στον Πηνειό. Είναι δοτική του μέσου ή δοτική του τρόπου (δοτική της αναφοράς)²⁵, που σχηματίζεται με τον όρο «ἀργυροδίνη» που είναι πτωτικός επιρρηματικός προσδιορισμός²⁶. Δηλαδή η δοτική του μέσου ή του τρόπου δηλώνει διά του όρου «ἀργυροδίνη», τον τρόπο με τον οποίο γίνεται –εδώ συγκεκριμένα τον τρόπο με τον οποίο δεν γίνεται– αυτό που σημαίνει το προσδιοριζόμενο ρήμα, το «συμμίσγεται»²⁷. Το νόημα επομένως του κειμένου είναι ότι η συμβολή των δύο ποταμών δεν γίνεται με αφρίζουσα, ορμητική ανάμιξη των δύο ρευμάτων, αλλά το νερό του Τιτάρησσου κυλάει ήρεμα («καλλίρροον») πάνω στα νερά του Πηνειού. Δηλαδή τα δύο ρεύματα δεν αναμιγνύονται –όπως δεν αναμιγνύεται και το λάδι με το νερό– χωρίς φυσικά να σημαίνει ότι το νερό του Τιτάρησσου ήταν στην κυριολεξία ελαιώδες. Αυτός ο ήρεμος τρόπος ανάμιξης των ρευμάτων δύο ποταμών στην συμβολή τους δεν είναι σπάνιο φαινόμενο. Απαντάται σε αρκετούς ποταμούς ανά τον κόσμο²⁸ και μάλιστα από γεωμορφολογικής άποψης, η περιγραφή του Ομήρου είναι απόλυτα ακριβής: όταν η ροή δύο ποταμών στο σημείο συμβολής τους δεν σχηματίζει δίνη τότε δεν γίνεται γρήγορη ανάμιξη των δύο υδάτων και τα νερά των δύο ποταμών, όταν η ποιότητά τους διαφέρει οπτικά (όπως πράγματι συμβαίνει με το

25. Η δοτική ως επιρρηματικός προσδιορισμός προσδιορίζει ρήματα ή άλλες λέξεις και σημαίνει όργανο ή μέσο (δοτική οργανική ή του μέσου), τρόπο, χρόνο κτλ.: Δεί τοὺς παῖδας ἄγειν παραινέσεις καὶ λόγους. Τὰ τείχη κατέσκαπτον πολλὴ προθυμία: Τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ ἀφίκοντο ἐπὶ τὸν ποταμόν.

26. Η δοτική του τρόπου σχηματίζεται με ουσιαστικά ή με κάποια συγκεκριμένα επίθετα. Ο όρος «ἀργυροδίνη» δεν είναι επίθετο αφού αποτελείται από ένα επίθετο και ένα ουσιαστικό.

27. Η αρχική υπόδειξη έγινε από τον Βασίλη Χαρίση.

28. Allen 1921, 133; Best 2004, 180 pl. 27. Ο Αρριανός (*Periplus* 8.2) περιγράφει ένα τέτοιο παράδειγμα συμβολής ποταμού με την θάλασσα.

καθαρό νερό του Καρά-ντερέ ποταμού και με το λασπώδες νερό του Πηνειού), φαίνονται να κυλάνε παράλληλα για πολλά μέτρα έως και χιλιόμετρα καμιά φορά από το σημείο συμβολής των δύο ποταμών²⁹. Σε δορυφορικές φωτογραφίες³⁰ μπορεί κανείς να δει ότι αυτό ακριβώς συμβαίνει και στην συμβολή του Ξηριά/Καρά-ντερέ με τον Πηνειό³¹ των οποίων τα νερά δεν αναμιγνύονται αλλά κυλάνε παράλληλα για μια απόσταση περίπου 200 μέτρων (εικόνα 1). Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι αυτό συμβαίνει μόνο την στιγμή της λήψης της δορυφορικής φωτογραφίας, αλλά το ίδιο φαινόμενο στην συμβολή των δύο ποταμών είχε περιγραφεί και έναν αιώνα νωρίτερα³².

Εικόνα 1. Η συμβολή του Καρά-ντερέ ποταμού και του Πηνειού από δορυφορική λήψη (Google Earth) όπου φαίνεται (βέλη) η μη ανάμειξη των υδάτων τους για μια απόσταση περίπου 200 μέτρων όπως στην Ομηρική περιγραφή.

29. Best 2004, 182.

30. Συντεταγμένες 39°47'32.83" Β 22°23'08.20" Ε.

31. Ο περιηγητής Dodwell (1819, 110) στις αρχές του 19ου αιώνα παρατήρησε το φαινόμενο που περιγράφει ο Όμηρος «κοντά στα Τέμνη» όπως λέει, χωρίς όμως να αναφέρει που ακριβώς. Μπορεί επομένως να αναφέρεται στον Καρά-ντερέ που δεν είναι μακριά από τα Τέμνη. Στο Google Earth μπορεί κανείς να παρατηρήσει στον Θεσσαλικό κάμπο άλλες δύο παρόμοιες περιπτώσεις συμβολής του Πηνειού με παραπόταμό του που σε άλλοτε άλλη απόσταση τα δύο υδάτινα ρεύματα φαίνονται να κυλάνε παράλληλα μετά το σημείο συμβολής τους. Οι περιπτώσεις αυτές όμως είναι στην νότια Θεσσαλία και δεν θα μπορούσαν να αντιστοιχούν στον Τιτάρησο ποταμό.

32. Από τον Γεωργιάδη (1894, 58) και αργότερα από τον Αρβανιτόπουλο (1915, 173).

Κάτι αντίστοιχο δεν ισχύει για την συμβολή του Μουργκάνη ποταμού με τον Πηνειό³³ στην ανατολική Πίνδο, τον οποίο όπως αναφέρθηκε μερικοί ταυτίζουν με τον Τιτάρησσο ποταμό.

Εξάλλου αν ο Τιτάρησσο ήταν πράγματι ο Μουργκάνης τότε η πηγή Στύγα από την οποία σύμφωνα με τον Κατάλογο πήγαζε ο Τιτάρησσο, θα έπρεπε να ήταν στην Πίνδο κάτι που καμιά αρχαία πηγή δεν το μαρτυρεί. Η Στύγα τοποθετείται στην *Οδύσσεια* (10.514) στην Θεσπρωτία ενώ ο Ηρόδοτος (6.74) και ο Πausanias (8.17.6, 8.18.1-5) την τοποθετούν στην Αρκαδία. Όμως ούτε η Θεσπρωτία ούτε η Αρκαδία μπορεί να είναι η Στύγα του Καταλόγου. Αν, όπως ισχυρίζομαι εδώ, ο Καρά-ντερέ είναι ο Τιτάρησσο ποταμός, τότε η πηγή της Στυγός από την οποία πήγαζε ο Τιτάρησσο πρέπει να ταυτιστεί με την πηγή Μάτι Λυγαριάς από την οποία, όπως είδαμε, πηγάζει ο Καρά-ντερέ³⁴. Πράγματι, κάποιες αρχαίες μαρτυρίες που αναφέρονται στην ιστορία του Αχιλλέα τον οποίο η μητέρα του βάπτισε στα νερά της Στυγός προκειμένου να τον κάνει αθάνατο (Statius *Achill.* 1.269–70, *Serv. Aen.* 6.57), προσδιορίζουν την θέση της Στυγός κοντά στην πατρίδα του Αχιλλέα, την Φθία, δηλαδή στην Θεσσαλία. Αυτή η θέση ταιριάζει με την πηγή Μάτι Λυγαριάς.

Επομένως σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις ο Τιτάρησσο ήταν στην Θεσσαλία και επομένως η τοποθέτησή του στην Πίνδο είναι λανθασμένη.

Οι Περαιβοί της Θεσσαλίας και της Ηπείρου

Εναλλακτικά, αντί να μετακινήσει κανείς την Δωδώνη από την Ήπειρο στην Θεσσαλία ή τον Τιτάρησσο ποταμό από την Θεσσαλία στην Ήπειρο θα μπορούσε να «διπλασιάσει» τους Περαιβούς. Δηλαδή να θεωρήσει ότι οι Περαιβοί διακρίνονταν σε εκείνους που κατοικούσαν στην Δωδώνη και σε εκείνους που κατοικούσαν στην Θεσσαλία.

Ο Στράβων όπως και αρκετοί σύγχρονοι ιστορικοί που υποστηρίζουν αυτή την άποψη, εκλαμβάνουν τις αντωνυμίες «οί»...«οί», στο απόσπασμα του Καταλόγου που αναφέρεται στους Περαιβούς, όχι ως αναφορι-

33. Συντεταγμένες 39°44'08.81" Β 21°33'12.53" Ε.

34. Την ίδια υπόθεση για την ταύτιση της Στυγός με την πηγή Μάτι αποδέχεται και ο Stahlin (1924, 17) που βασίζεται στην υπόθεση που πρώτος έκανε ο Αρβανιτόπουλος (1915, 172-177) ο οποίος όμως θεωρεί ότι ο Τιτάρησσο πρέπει να ταυτιστεί με τον Ξηριά ποταμό. Η πηγή Μάτι σήμερα τροφοδοτεί με νερό την τεχνητή λίμνη που έχει διαμορφωθεί τη δικαετία του 1950. Εικόνες μπορεί κανείς να δει στο <https://www.youtube.com/watch?v=Dn1JN-63xv0>.

Χάρτης Ηπείρου και Θεσσαλίας (Β. Χαρίσης)

κές αλλά ως δεικτικές αντωνυμίες και τις μεταφράζουν ως εξής: «Περαϊβοί, εκείνοι της Δωδύνης και εκείνοι της Θεσσαλίας». Θεωρεί δηλαδή ότι οι Περαϊβοί για κάποιον λόγο, ήταν διασπασμένοι και κατοικούσαν σε δύο διαφορετικά μέρη της Ελλάδας. Ο λόγος, όπως προκύπτει από την μαρτυρία του Στράβωνα (9.5.19, 9.5.20, 9.5.22) είναι ότι ένα μέρος των Περαϊβίων είχαν εκδιωχτεί από τους Λατίθες από την Θεσσαλία προς την Πίνδο, μία με δύο γενιές πριν τον Τρωικό πόλεμο. Αυτή όμως η πληροφορία μάλλον αποτελεί την λύση που έδωσε ο ίδιος ο Στράβων (ή η πηγή του) στο γεωγραφικό παράδοξο που προκύπτει από το κείμενο του Κατάλογου. Αν η πληροφορία αυτή ήταν πράγματι ιστορικά αληθής θα προέκυπτε το οξύμωρο ότι οι Περαϊβοί αποφάσισαν να λάβουν μέρος στον Τρωικό πόλεμο ως σύμμαχοι των Λατίθων παρόλο που αυτοί τους είχαν εκδιώξει από την πατρίδα τους λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα.

Επιπλέον, η απόδοση αυτή των αντωνυμιών ως δεικτικές είναι γραμματικά λανθασμένη. Είναι αλήθεια ότι το «οί» αποτελεί τον τονούμενο τύπο του άρθρου «οί» που αρχικά είχε χρήση δεικτικής αντωνυμίας αλλά το οποίο άρχισε σταδιακά, ήδη από τον Όμηρο, να μεταπίπτει σε αναφορική αντωνυμία³⁵. Η μικτή αυτή χρήση καθιστά μερικές φορές δύσκολο να πει κανείς ποιά από τις δύο χρήσεις έχει η αντωνυμία αυτή στον Κατάλογο. Όμως ο Κατάλογος αποτελείται από επαναλαμβανόμενες καταχωρήσεις (συνολικά 29) κάτι που επιβάλλει την ομοιομορφία της γραμματικής τυπολογίας για κάθε επιμέρους καταχώρηση προκειμένου να εξασφαλι-

35. Δημητράκος s.v δς; LJS s.v δς.

στεί το ανάλογο ύφος που θα πρέπει να έχει ένας κατάλογος. Πράγματι, αν μελετήσει κανείς λεπτομερώς την δομή του *Καταλόγου* θα διαπιστώσει ότι κάποια μέρη του λόγου επαναλαμβάνονται ρυθμικά και πάντα με την ίδια σημασία. Το «οἷ» (συνήθως μαζί με το «δέ») όταν έχει την έννοια της δεικτικής αντωνυμίας, χρησιμοποιείται αποκλειστικά στις περιπτώσεις που οι στρατιώτες δεν προσδιορίζονται με το φυλετικό τους χαρακτηρισμό (δηλαδή ως Περαιβοί, Μαγνήτες, Βοιωτοί κλπ.) αλλά μόνο με την πόλη διαμονής τους («εκείνοι οι στρατιώτες της τάδε πόλης»). Στις περιπτώσεις αυτές όταν ακολουθεί ξανά η αντωνυμία «οἷ» (συνήθως μαζί με το «τε») το νόημα είναι και πάλι δεικτικό («και εκείνοι οι στρατιώτες της τάδε πόλης»). Έτσι οι στρατιώτες δια της επαναλαμβανόμενης χρήσης της δεικτικής αντωνυμίας «οἷ», διακρίνονται σε δύο διαφορετικές ομάδες, την ομάδα της μίας πόλης και την ομάδα της άλλης πόλης. Στις παραπάνω περιπτώσεις ο συμπλεκτικός σύνδεσμος «τε» που συνοδεύει την δεύτερη εμφάνιση της δεικτικής αντωνυμίας «οἷ», έχει απλή μεταβατική έννοια (και). Όταν όμως οι στρατιώτες προσδιορίζονται με το φυλετικό τους όνομα (δηλαδή ως Περαιβοί, Μαγνήτες, Βοιωτοί κλπ.) τότε η έννοια της δεύτερης αντωνυμίας «οἷ» που ακολουθεί είναι αναφορική και μάλιστα ο συμπλεκτικός σύνδεσμός «τε» δεν είναι απλώς μεταβατικός όπως στην προηγούμενη περίπτωση αλλά έχει επεξηγηματικό χαρακτήρα. Δηλαδή η αντωνυμία «οἷ» ως αναφορική, εισάγει πρόταση που εκφράζει κάποιο επεξηγηματικό και ουσιώδες χαρακτηριστικό της ομάδας ή της φυλής που προαναφέρεται στο κείμενο - π.χ. «Βοιωτοί, οι οποίοι κατοικούσαν στην Άρνη»³⁶. Παρόμοια παραδείγματα από τον Όμηρο είναι: «νυμφάων αἶ τ' ἄλσεα καλά νέμονται» (*Il.* 20.8) και «Λωτοφάγων οἷ τ' ἄνθινον εἶδαρ ἔδουσι» (*Od.* 9.84). Στην περίπτωση που μας απασχολεί εδώ και τα δύο «οἷ» αφορούν σε φυλή (Περαιβοί οἷ ... οἷ τε) και επομένως τα δύο «οἷ» δεν είναι δεικτικές αλλά δύο συνεχόμενες αναφορικές αντωνυμίες, που όπως είπα, εισάγουν κάθε μία ένα ουσιώδες επεξηγηματικό χαρακτηριστικό της φυλής των Περαιβίων που δεν είναι άλλο από τους

36. Η άλλη περίπτωση που η αντωνυμία «οἷ» χρησιμοποιείται στον *Κατάλογο* ως αναφορική είναι η παρακάτω: όταν το πρώτο «οἷ» αναφέρεται στους στρατιώτες μιας ευρύτερης περιοχής (π.χ. Αρκαδία) και όχι μιας συγκεκριμένης πόλης, τότε είναι δεικτική αντωνυμία (π.χ. εκείνοι οι στρατιώτες της Αρκαδίας) αλλά το «οἷ» που ακολουθεί έχει αναφορική - επεξηγηματική έννοια που εξηγεί σε ποιους από όλους τους στρατιώτες της ευρύτερης περιοχής αναφέρεται το πρώτο δεικτικό «οἷ» (π.χ. εκείνοι οι στρατιώτες της Αρκαδίας, δηλαδή αυτοί που κατοικούσαν στην τάδε πόλη της Αρκαδίας).

δύο τόπους κατοικίας τους. Επομένως η ακριβής απόδοση τού νοήματος δεν είναι «εκείνοι οι Περαιβοί που μένουν στην Δωδώνη και εκείνοι οι Περαιβοί που μένουν γύρω από τον Τιτάρησσο», δηλαδή δύο διαφορετικές ομάδες Περαιβών όπως θα το ήθελε ο Στράβων, αλλά «οι Περαιβοί που μένουν στην Δωδώνη και γύρω από τον Τιτάρησσο». Ήταν δηλαδή η ίδια ομάδα Περαιβών που έμεναν στην Δωδώνη και γύρω από τον Τιτάρησσο.

Τέλος, υπάρχει και ένα άλλο σημαντικό σημείο που καθιστά λανθασμένη την ερμηνεία του Στράβωνα για δύο υποτιθέμενες διασπασμένες ομάδες Περαιβών που κατοικούσαν σε δύο διαφορετικά μέρη: στην πραγματικότητα ο Όμηρος δεν λέει ότι οι Περαιβοί κατοικούσαν στην Δωδώνη· ο Όμηρος χρησιμοποιεί τον αόριστο «οἰκί' ἔθεντο» που όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω δεν σημαίνει «κατοικούσαν».

Οἰκί' ἔθεντο

Η έκφραση «οἰκί' ἔθεντο» είναι δυσνόητη στο βαθμό μάλιστα που ανάγκασε τον σχολιαστή του έργου του Ομήρου, Ευστάθιο (*Commentarii ad Homeri Iliadem* 1.527) να την θεωρήσει «περιφραστικό» τύπο του «ῥοκκῶν» (παρατατικός χρόνος), ενώ ο ανώνυμος Σχολιαστής (*Scholia in Iliadem* D2. 750) την μεταφράζει ως «τὴν οἰκῆσιν ἐποιήσαντο». Όμως δεν πιστεύω ότι η λέξη «οἰκί'» είναι η λέξη «ἡ οἰκία» όπως θεωρεί ο Ευστάθιος αλλά και πολλοί σύγχρονοι μεταφραστές του Ομήρου. Πιστεύω ότι είναι αιτιατική πληθυντικού της λέξεως «τό οἰκίον» που είναι υποκοριστικός τύπος της λέξης «ὁ οἶκος». Στον Όμηρο (*Il* 12.168; 16.261; 12.221) η λέξη «οἰκίον» εκτός από την έννοια του μικροῦ οἴκου έχει και την έννοια της φωλιάς (σφήκας ἢ αετοῦ), λέξη που συνήθως εκφράζεται με την λέξη «καλιάς» που σημαίνει κυρίως την ξύλινη ἢ πλεγμένη με κλαδιά οἰκία (ζῶου ἢ πτηνοῦ). Επομένως ἐδῶ ἡ λέξη «οἰκίον» θα μπορούσε να σημαίνει τὴν μικρὴ οἰκία δηλαδή μια καλύβα ἢ σκηνὴ πλεγμένη ἀπὸ κλαδιά. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἔννοια, τῆς σκηνῆς, ἔχει μερικὲς φορές στὸν Όμηρο (*Il* 24.471) και ἡ ἴδια ἡ λέξη «οἶκος». Εξάλλου ἡ λέξη οἰκία συνδυάζεται συνήθως με τὸ ρῆμα ναίω (*Φοικωνίς* 2 Ki), νέμω (*Hom. Od.* 14.210) και ἔχω (*Hs. Th.* 64)³⁷ και ὄχι ὡς ἐδῶ με τὸ «ἔθεντο» που εἶναι ὁ ἀόριστος τοῦ μέσου ρήματος «τίθεμαι» και που ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ ἐτοιμάζω, θέτω, στήνω ἢ κά-

37. Μόνο ο Πλούταρχος (*Quomodo adulator ab amico internoscatur* 48e-74e) χρησιμοποιεί τὴν ἔκφραση «οἰκί' ἔθεντο» ἀλλὰ σε μὴ παραλλαγή μίας φράσης που ἔχει πάρει ἀπὸ τὸν Ησίοδο (*Th.* 64) που στὴν ἀρχικὴ μορφή τῆς εἶναι «οἰκί' ἔχουσιν».

νω κάτι (για τον εαυτό μου)³⁸. Ο ρηματικός τύπος «ἔθεντο» ταιριάζει καλύτερα με την έννοια της σκηνής (οἰκίου) παρά με την έννοια του σπιτιού (οἰκία). Θεωρώ λοιπόν ότι το ακριβές νόημα του αποσπάσματος είναι ότι οι Περαιβοί «τοποθέτησαν τις σκηνές τους στην Δωδώνη»³⁹ ή απλώς «κατασκήνωσαν» στην Δωδώνη, και όχι όπως μεταφράζεται συνήθως ότι «κατοικούσαν» ή «είχαν κτίσει τα σπίτια τους» στην Δωδώνη.

Οι νομάδες Περαιβοί

Μετά τα παραπάνω, πιστεύω ότι η μόνη λογική ερμηνεία του κειμένου είναι να θεωρήσουμε ότι οι Περαιβοί μετακινούνταν μεταξύ της Δωδώνης –ή σωστότερα «περί» την Δωδώνη– και της κοιλάδας του Πηνειού στην Θεσσαλία κατά την διάρκεια του έτους. Η μόνη περίπτωση που μπορούμε να φανταστούμε ότι κάτι τέτοιο συνέβαινε είναι στα πλαίσια μιας μεταναστευτικής κτηνοτροφίας δηλαδή της πρακτικής της μετακίνησης και διαμονής των κοπαδιών και των βοσκών με τις οικογένειές τους σε ορεινά βοσκοτόπια από την άνοιξη ως το τέλος του καλοκαιριού και σε πεδινά βοσκοτόπια από το φθινόπωρο ως το τέλος του χειμώνα⁴⁰. Τα δύο βοσκοτόπια μπορεί να απέχουν μεταξύ τους εκατοντάδες χιλιόμετρα όπως και στην περίπτωση των Περαιβών του *Καταλόγου*. Γνωστά παραδείγματα από την ιστορική εποχή είναι αυτά των Σαρακατσάνων και πολλών άλλων νομάδων κτηνοτρόφων ανά τον κόσμο (εικ. 2 και 3).

Η νομαδική φύση των Περαιβών προκύπτει και από το γεγονός ότι αποκαλούνταν και «Αιολείς» (Στέφανος s.v Γόννοι). Η επωνυμία τους αυτή ίσως προέρχεται από την λέξη «αίολος» που σημαίνει αυτόν που αλ-

38. *LJS* s.v.

39. *LJS* s.v.

40. Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο μεταναστευτική κτηνοτροφία αντί για τον όρο «μεταβιτική» που σινηθίζεται συχνότερα, γιατί μαζί με τα ζώα μετακινούνται, μεταναστεύουν και οι βοσκοί. Η μόνη άλλη αγροτική ασχολία που απαιτεί μετακίνηση είναι η μελισσοκομία, όμως αυτή δεν αφορά σε μία ολόκληρη φυλή όπως εδώ όλους τους Περαιβούς, αλλά μεμονωμένους μελισσοκόμους ή μια ομάδα αυτών, και επιπλέον δεν απαιτεί την παραμονή του μελισσοκόμου στην περιοχή που τοποθετούνται οι κηφές (για την μεταναστευτική μελισσοκομία στην προϊστορική εποχή βλ. Haralampos V. Harissis and Anastasios V. Harissis. *Apiculture in the Prehistoric Aegean: Minoan and Mycenaean Symbols Revisited*. John and Erica Hedges Limited, 2009). Ίσως θα μπορούσε πάλι η μετακίνηση να αναφέρεται σε πλανόδιους τεχνίτες (π.χ μεταλλουργούς) αλλά και πάλι θα επρόκειτο για λίγους μόνο ανθρώπους και όχι για ολόκληρη φυλή.

(Φωτ. Κ. Μπαλάφα, 1955. Ηπειρος, Ποταμός 2003)

Εικόνες 2 - 3. Νομάδες Σαρακατσάνοι στην Ηπειρο.

λάζει συνέχεια (και κατοικία)⁴¹. Την μεταναστευτική τους ζωή δηλώνει και ο Στράβων (1.3.21) που λέει: «καὶ αὐτοὶ δὲ Περραιβοὶ μετανάσται τινές». Η τοποθεσία τους η Πελασγιώτιδα στην Θεσσαλία, είχε πάρει το όνομά της από τους Πελασγούς (ο Σιμωνίδης μάλιστα ονομάζει έτσι τους ίδιους τους Περαιβούς) που ήταν έθνος «πολυπλάνητον» (Ηρόδοτος 1.56) και θα μπορούσε να αναφέρεται σε νομάδες που μετακινούνταν μεταξύ Θεσσαλίας και Ηπείρου όπου επίσης απαντιόνταν οι Πελασγοί. Η μητέρα του Μόψου, του Λάπιθα (ή κατ' άλλους Περαιβού) ήρθε της Θεσσαλίας, σύμφωνα με τα *Ορφικά Αργοναυτικά* (129), «τον γέννησε κάτω από μία δρυ στην Χαονία», δηλαδή στην Ήπειρο όπου πιθανώς έτυχε να βρεθεί η μητέρα του την ώρα του τοκετού στα πλαίσια των συχνών μετακινήσεων του λαού της μεταξύ Θεσσαλίας και Ηπείρου.

Η άποψή μου αυτή, για την μεταναστευτική κτηνοτροφία των Περαιβών, φαίνεται να επαληθεύεται από μία αρχαία μαρτυρία που όπως πιστεύεται προέρχεται από τα *Κύκλια Έπη* του 7ου αι. π.Χ. Σύμφωνα με αυτήν ο γιός του Αχιλλέα Νεοπτόλεμος, ακολουθώντας έναν χρησμό έφτασε στην Ήπειρο, στην «παμβώτιν λίμνην ηπείρου» δηλαδή στην «λίμνη που τρέφει όλα τα ζώα»⁴² (Παμβώτις λέγεται και σήμερα η λίμνη των Ιωαννίνων), όπου είδε οικήματα που είχαν «σιδερένια θεμέλια, ξύλινους τοίχους και μάλλινη οροφή» δηλαδή όπως σχολιάζει ο Ευστάθιος (*Commentarii ad Homeri Odysseam* 1.121), «σκηνές από δόρατα μπηγμένα στο έδαφος και σκεπασμένες με κάπες (γλαίνας)»⁴³. Οι σκηνές αυτές θα μπορούσαν να αντιστοιχούν στα «οικία» των Περαιβών «περί» την Δωδώνη που αναφέρονται στον *Κατάλογο*. Οι πρόχειρες καλύβες («τέ-

41. *IJS* s.v αἰόλος; (metaph.) chequered, changeful. προπαροχ. Αἰόλος, the lord of the winds, properly the Rapid or the Changeable.

42. Παμ-βώτις < πάν+βώτης (βώτης/βούτης, ο βοσκός). Δηλαδή αυτός (-η, -ο) που βοσκαί τα πάντα ή που έχει άφθονους βοσκατόπους.

43. Για την προέλευση από τα *Κύκλια έπη* ή τους *Νόστους* έργο του 7ου αι. π.Χ βλπ Hammond 1981, 386. Το αρχαίο κείμενο έχει ως εξής: «Υἱὸν δὲ Ἀχιλλέως, τὸν Νεοπτόλεμον λέγει ὄν καὶ Πύρρον φασὶ κληθῆναι. ὡς καὶ Σοφοκλῆς διὰ τοῦ Φιλοκτήτου αἰνιττεται ἐν τῷ, ὡ πύρ σὺ. περὶ οὗ φασὶ τινες, καὶ ὅτι Νεοπτόλεμος ἐπειδὴν τὸ μέχρι Θερταλίας διεμέτρησε πέλαγος, ἐνέπρησεν ἃ εἶχε σκάφη, συμβουλῇ Θέτιδος, καὶ χρησθεὶς ὑπὸ Ἑλένου, μένειν ὅπου ἴν οἶκω ἐντύχη θεμέλιους μὲν ἔχοντι σιδηροὺς τοίχους δὲ ξύλινους καὶ ὀροφὸν ἐρειθὺν, καὶ πεζὸς ἔλθων εἰς τὴν παμβώτιν λίμνην ἠπείρου, εὐρὲ τεννας ἔχει δόρατα πῆξαντας καὶ γλαίνας καταπετάσαντας ἴνω, καὶ οὕτω σκηνοῦντας καὶ συμβάλλει τὸν χρησμόν. καὶ οἶκει ἐκεῖ. καὶ ἴσχει υἱὸν τὸν Μολοσσὸν ἔξ Ἀνδρομάχης τῆς γυναικὸς Ἑκτορος, ἅψ' οὗ Μολοσσία ἢ γόγκαι».

ντες») των Σαρακατσάνων νομάδων κτηνοτρόφων φτιάχνονται με παρόμοιο τρόπο (εικόνα 4). Κατασκευάζονται με τρία ισχυρά ξύλα, που είναι μυτερά από την μία μεριά για να μπορούν να μπήγονται εύκολα και να στερεώνονται στο χώμα (αντί για αυτά στην αρχαιότητα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ακόντια με μεταλλική αιχμή). Εν συνεχεία στηρίζουν πάνω σε αυτά οριζόντια ραβδιά και από πάνω ρίχνουν μια μεγάλη τέντα από μαλλί τράγου⁴⁴.

Οί άνιπτόποδες χαμαιεῖναι Σελλοί

Και η πληροφορία από την *Ιλιάδα*, ότι οι Σελλοί που είχαν την ευθύνη του ιερού, «είχαν άπλυτα πόδια» και «κοιμοίνταν στην γη» θα μπορούσε να αναφέρεται σε κάποια από τις πολλές νομαδικές φυλές που κατασκή-

44. Χατζημιχάλη 1957, Αii, 45-7. Τις κάθετες βέργες της τέντας οι Σαρακατσάνοι τις ονομάζουν «μιχτάρια». Τον όρο αυτό ο Høeg (1925, 365) τον ετιμολογεί από το αρχαίο ἀμύσσω και το συνδέει με τον όρο που αναφέρει ο Ησίοχος (s.v) ἀμικάλαι (οι ακίδες των βελών). Στον μικρό κάμπο του Καλακίου ανασκάφηκε ένας ιπταίθριος καταυλισμός της Τελικής Νεολιθικής όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη καλιφιών που φέρουν, όπως ιστοστηρίζει η ανασκαφέας, ομοιότητες με τις πρόσφατες καλιφές που χρησιμοποιούσαν οι νομάδες βοσκοί (Dousougli 1996, 46-48). Στη γλώσσα των Σαρακατσάνων, το μέρος της ιπταίθρου που διαμένουν οι ίδιοι και σταβλίζουν τα αιγοπρόβατά τους λέγεται «γρέκι» ή «γραικι» ή «γερέκι» (Ζερβ. Τραγ. ΚΚ 5,22 αναφέρεται στο Δημητράκος s.v γρέκι. Βλ. επίσης Δημητράκος s.v γραικιάζω; Χατζημιχάλη 1957, Αii, 49-50). Όπως λένε οι Σαρακατσάνοι για το εαυτό τους, «κατάγονται από το γραικι», εννοώντας ότι δεν έχουν μόνιμη κατοικία και γεννιούνται στο γραικι (Χατζημιχάλη 1957, Αi, οε). Επομένως «Γραικοί» θα μπορούσαν να λέγονται αυτοί που έλκουν την καταγωγή τους από το γραικι ή απλά αυτοί που έμεναν στα γραικία. Ο Αριστοτέλης (Met. 352b) θεωρεί ότι Γραικοί ονομαζόντουσαν αρχικά οι Σελλοί της Διοδώνης ενώ σύμφωνα με τον Στεφανο Βιζαντιώ (s.v), ο Γραικός ήταν γιός του Θεσσαλού κάτι που δείχνει την διπλή κατοίκηση των Γραικών στην Θεσσαλία και την Ήπειρο, όπως και οι Περαιβοί. Το «Γραικός» ως επίθετο συναντάται στους Σαρακατσάνους στην Κεντρική και ανατολική Μακεδονία (Χατζημιχάλη 1957, Αi, 61) αλλά η μεγαλύτερη συχνότητα του επιθέτου σήμερα (λαμβάνοντας υπόψη και τις διαφορετικές γραφές Γρεκός, Γρέκας, Γραικας, Γκρέκας, Γκραικας) συναντάται στην Πιερία. Ο όρος «Γραικός» ως συνθετικό τοπωνυμίου απαντάται στην Θεσπρωτία (Γραικοχώρι με πληθυσμό κυρίως Σαρακατσάνους), στα Τζοιμέρκα (Γρετσιόστα) και στην Πελοπόννησο (Γκρέκα στις απολήξεις του όρους Λατίθα και Γραικός στον νομό Αρκαδίας). Δεν υπάρχει επίσημη ετιμολογία για την λέξη «γρέκι». Ο Φιτιλής (1995) υποθέτει ότι ο όρος είναι τουρκικός από το «erges» που σημαίνει χαντάκι. Ο Høeg (1925, 362) πιστεύει ότι μπορεί να προέρχεται από την λέξη «αγροικίον», αλλά νοηματικά κάτι τέτοιο είναι μάλλον απίθανο. Επίσης ο ίδιος αναφέρει αλλά μόνο για να την απορρίψει, την ετιμολογία από το λατινικό grex = κοπάδι.

Εικόνα 4. Τέντες Σαρακατσάνων έξω από τα Ιωαννίνα (Χατζημηχάλη 1957, Αii, 46)

νωσαν στην Διοδώνη και όπως οι σύγχρονοι νομάδες ποιμένες έτοι και αυτοί να κοιμούνται στο χώμα (μέσα στις σκηνές τους) και να παραμέναν άπλυτοι για μεγάλα διαστήματα⁴⁵. Πιστεύω ότι αυτή η εκδοχή είναι πιθανότερη από αυτήν που αποδέχονται ομόφωνα όλοι οι σύγχρονοι μελετητές και που αποδίδει κάποια «θρησκευτική σημασία» στις παραπάνω συνήθειες των Σελλών.

Έργα νέμοντο

Όμως η νομαδική κτηνοτροφική ζωή των Περαιβίων που επικαλούμαι εδώ δεν συμβιβάζεται με την συνήθη απόδοση του «έργα νέμοντο» ως «καλλιέργεια των χωραφιών»⁴⁶. Και αυτό γιατί αν οι Περαιβοί ήταν γεωργοί δεν θα μετακινούνταν. Ακόμα κι αν υποθέσουμε ότι επρόκειτο για την ειδική περίπτωση των γεωργο-κτηνοτρόφων κατά την οποία ένα μέρος μόνο του πληθυσμού του οικισμού ασχολείται με την γεωργία ενώ ένα άλλο ασχολείται με την κτηνοτροφία, πάλι αυτό δεν θα ταίριαζε στην μαρτυρία του *Καταλόγου* γιατί οι γεωργο-κτηνοτρόφοι μετακινούνται μόνο σε κοντινές αποστάσεις και όχι σε μακρινές αποστάσεις όπως μετα-

45. Οι Σαρακατσάνοι κοιμόντουσαν στο έδαφος και παρέμειναν άπλυτοι για μεγάλες περιόδους (Hæg 1925, 29; 40-41).

46. Eustathius (*Commentarii ad Homeri Iliadem* 1.527); ὡσπερ καὶ τὸ «ἔργα ἐνέμοντο» ἀντὶ τοῦ ἐργάζοντο. Tzetzae (*Scholia in opera et dies* 119); Ἔργα ἐνέμοντο: Ἔργα νῦν τὴν συλλογὴν τῶν αὐτομάτων καρπῶν λέγει.

ξύ Θεσσαλίας-Ηπείρου. Όμως και αυτή η μετάφραση του «ἔργα νέμοντο» ως «καλλιεργούσαν χωράφια» είναι λανθασμένη κατά την γνώμη μου.

Η λέξη «νέμοντο» είναι ο Ομηρικός τύπος του ἐνέμοντο που είναι παρατατικός τρίτου πρόσωπου πληθυντικού οριστικής του ρήματος της μέσης φωνής νέμομαι. Στον Κατάλογο το ρήμα νέμομαι μαζί με το ρήμα ἀμφινέμομαι, είναι αυτά που χρησιμοποιούνται (πάντα στον παρατατικό) εναλλάξ με το ἔχω και το ναιετάω, σε κάθε επιμέρους καταχώρηση και σημαίνουν πάντα εγκαθίσταμαι, διαμένω και δηλώνουν τον τόπο διαμονής των στρατιωτών του Καταλόγου⁴⁷. Το συνηθέστερο σχήμα είναι: εκείνοι που κατείχαν (εἶχον) την τάδε πόλη και εκείνοι που διένεμαν (ἐνέμοντο ἢ ἀμφινέμοντο, ναιετάασκον) στην τάδε πόλη. Έτσι καθίσταται προφανές ότι εδώ δεν πρόκειται για την ρηματική έκφραση «νέμομαι κάτι» (κατά το «τέμενος νέμομαι» *Il.* 12.313, *Od.* 11.185; *Od.* 20.336) όπως συνηθώς μεταφράζεται, και που σημαίνει καρπούμαι ἢ καλλιεργῶ κάτι, αλλά για το «νέμομαι κάπου». Εδώ συγκεκριμένα πρόκειται για το ρήμα ἀμφινέμομαι («οἱ τ' ἀμφ' ἱμερτόν Τιταρησσόν ἔργα νέμοντο») και έχει την έννοια του «διαμένω γύρω από ένα τόπο» κατά το «οἱ τ' ἀμφ' Ἄρημ' ἐνέμοντο» (*Il.* 2.499). Ένας τόπος διαμονής μπορεί να είναι εκτός από πόλη, κάποια τοποθεσία στην ύπαιθρο, όπως ένα άλσος (*Il.* 20.8) ἢ αγρός (Πίνδαρος *P.* 4.150)⁴⁸. Εδώ η τοποθεσία είναι «τα γύρω από τον ποθητό Τιτάρησσο ἔργα». Η λέξη «ἔργα» (αιτιατική πληθυντικού του «ἔργον») σημαίνει κυρίως τα «καλλιεργημένα χωράφια» (*Il.* 12.283; *Scholia In Homerum, Iliadem* D 2.750) αλλά και γενικότερα την «ιδιόκτητη γη» (*Od.* 2.22). Άρα οι Περαιβοὶ διέμεναν γύρω (ἀμφί) από τα παρατοτάμια χωράφια του Τιτάρησσο τα οποία θα μπορούσαν είτε να είναι δικά τους είτε να τα νοίκιαζαν από τους ιδιοκτήτες τους για να τα χρησιμοποιήσουν ως βοσκοτόπια⁴⁹. Η ερμηνεία μου αυτή απορρίπτει την απόδοση γεωργικών ασχολιών στους Περαιβοὺς και συμφωνεί με το γεγονός ότι σε όλες καταχωρήσεις του Καταλόγου ο Όμηρος ποτέ δεν αναφέρεται στις ασχολίες των στρατιωτών παρά μόνο στον τόπο διαμονής τους (μόνο μία φορά μιλάει για τα πολλά πρόβατα που είχε στην ιδιοκτησία του ένας εκ των αρχηγών των Δαναών).

47. Το ρήμα (ἀμφι)νέμομαι στους 265 στίχους του Καταλόγου χρησιμοποιείται συνολικά 21 φορές.

48. *LJS* s.v νέμω (med).

49. Για περισσότερα γύρω από το καθεστώς χρήσης των βοσκοτοπιών βλ. παρακάτω στο κείμενο.

Στον *Κατάλογο* όταν οι στρατιώτες κατοικούν σε περισσότερα από ένα μέρη αυτό δηλώνεται με δύο διαφορετικά ρήματα που είναι πάντα και τα δύο στον παρατατικό. Επομένως η ιδιαίτερη χρήση του αόριστου (οϊκί' ἔθεντο) για την Δωδώνη συσχετιζόμενου με τον παρατατικό (ἀμφι-νέμοντο) για την Θεσσαλία που ακολουθεί πρέπει να έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία. Ούτε αυτή η λεπτομέρεια έχει ποτέ αποδοθεί σωστά από τους μεταφραστές. Συνήθως το λάθος που γίνεται είναι να αποδοθεί ο αόριστος με παρατατικό.

Σύμφωνα όμως με όσα ανέπτυξα παραπάνω, θεωρώ ότι εδώ πρόκειται για τον συνδυασμό δύο ξεχωριστών στο χρόνο γεγονότων: ενός γεγονότος που ανήκει σε παρελθόντα χρόνο, που έχει δηλαδή τελειώσει την ώρα της διήγησης και που δικαιολογεί την χρήση του αορίστου (οϊκί' ἔθεντο), και ενός γεγονότος που άρχισε στο παρελθόν αλλά εξελίσσεται ακόμα αναφορικά με την ώρα της διήγησης και που δικαιολογεί την χρήση του παρατατικού (ἔργα νέμοντο)⁵⁰. Δηλαδή η χρήση αορίστου εδώ σημαίνει ότι η κατασκήνωση των Περαιβών στην Δωδώνη έγινε σε ένα παρελθόντα χρόνο (αόριστος), σε έναν χρόνο που προηγήθηκε της διαμονής τους στην Θεσσαλία, διαμονής που συνεχιζόταν ακόμα την ώρα της διήγησης (παρατατικός). Η ώρα της διήγησης αντιστοιχεί φυσικά στην χρονική στιγμή της επιστράτευσης κατά της Τροίας. Ο στίχος επομένως θα πρέπει να μεταφραστεί ως εξής: οι Περαιβοί μετά που κατασκήνωσαν γύρω από την Δωδώνη, διέμεναν (την ώρα της έναρξης της επιστράτευσης) στην Θεσσαλία. Δεδομένου ότι η επιστροφή των νομάδων από τα ορεινά βοσκοτόπια γίνεται στα μέσα Σεπτεμβρίου⁵¹, η επιστροφή για την Τροία πρέπει να έγινε μετά την επιστροφή των Περαιβών στην Θεσσαλία. Αν υποθέσουμε ότι οι αυτοί χρειάστηκαν περίπου 15 μέρες για να επιστρέψουν με τα ζώα τους από την Δωδώνη⁵², τότε η εκστρατεία στην Τροία πρέπει να έγινε κάποια στιγμή μεταξύ του Οκτωβρίου και του Μαρτίου αφού τον Μάρτιο οι νομάδες κτηνοτρόφοι εγκαταλείπουν τα πεδινά βοσκοτόπια για τα ορεινά. Η περίοδος ναυσιπλοΐας κατά την αρχαιότητα ήταν μεταξύ Μαρτίου και Νοεμβρίου (Hesiod *WD*, 618–694; Vegetius *De Re Militari* 4.39; *Codex*

50. Τέτοια χρήση μπορούμε να δούμε και αλλού στον Όμηρο (*Il.* 2.578): «ἐν δ' αὐτὸς ἔδύσειτο νύκτωρ χαλκὸν κυδιῶν πάσιν δὲ μετέπρεπεν ἠρώεσσιν» (κι αυτός ο ίδιος φέρισε τον λαμπρό χαλκό οπλισμό του καμαρώνοντας και ξεχώριζε όλων).

51. Høeg 1925, 27.

52. Τόσο έπαιρνε σύμφωνα με τον Høeg (1925, 27) σε γενικές γραμμές η επιστροφή των Σακακατοάνων.

Theodosianus 13.9.3)⁵³. Επομένως ο απόπλους για την Τροία πρέπει να έγινε μεταξύ Οκτωβρίου (επιστροφή των Περαιβίων στην Θεσσαλία) και Νοεμβρίου (τέλος εποχής ναυσιπλοΐας). Αυτή η εποχή δεν αποκλείει καθόλου την ναυσιπλοΐα και επιπλέον έπεται της περιόδου θερισμού και συλλογής καρπών που ήταν απαραίτητο να προηγηθεί του απόπλου προκειμένου τα αγαθά αυτά να χρησιμεύσουν στους Δαναοίς στρατιώτες ως εφόδια στην εκστρατεία τους.

Η «δυσχείμερος» Διωδώνη

Στον Όμηρο το επίθετο δυσχείμερος εμφανίζεται συνολικά δύο φορές και αποκλειστικά για να χαρακτηρίσει την Διωδώνη. Μεταφράζεται σινηθώς ως «τόπος με βαρύ χειμώνα»⁵⁴. Όμως το ακριβές νόημα του «δυσχείμερος» είναι διαφορετικό. Η λέξη παράγεται από το αχώριστο προθεματικό μόριο δυσ- που προσθέτει την έννοια της δυσκολίας μιας διαδικασίας, διαδικασία που προσδιορίζεται από το δεύτερο συνθετικό της λέξης που, όπως εδώ, είναι ένα προρηματικό μόρφημα (κατά το εύπεπτος - δύσπεπτος, εύκολος - δύσκολος, ευχερής - δυσχερής κλπ). Το δεύτερο συνθετικό του δυσχείμερος είναι το προρηματικό μόρφημα «-χείμερος», που όπως και όλα τα προρηματικά μόρφημα δεν υφίσταται ποτέ μόνο του⁵⁵. Το προρηματικό «-χείμερος» είναι παράγωγο του ρήματος χειμερίζω που σημαίνει χειμάζω, διαχειμάζω (*Hdt.* 6.31; 8.126). Επομένως το ακριβές νόημα της λέξης δυσχείμερος είναι αυτό της δυσκολίας να χειμάσει ή να διαχειμάσει κανείς, δηλαδή να περάσει τον χειμώνα. Το επίθετο δυσχείμερος μπορεί να αφορά έναν οργανισμό που βιολογικά δεν ανέχεται το έντονο κρύο, όπως τον άνθρωπο (*Αριστοφάνης Ran.* 125) ή ένα ζώο (*Αριστοτέλης HA* 596b; 606b). Την ίδια έννοια έχει και η λέξη «κακοχείμερος» (άπαξ στον *Soranus* 1.41.3). Όταν το επίθετο δυσχείμερος αφορά σε κάποιο τόπο, όπως για παράδειγμα την Διωδώνη, η σημασία του είναι προφανώς ο ακατάλληλος τόπος για να περάσει κάποιος, ζώο ή άνθρωπος, τον χειμώνα. Αντίστοιχα, η αντίθετη λέξη «ευχείμερος» σημαίνει τον κατάλληλο τόπο για να χειμάσει ένας άνθρωπος ή ένα ζώο και με αυτήν την έννοια απαντάται στις αρχαίες πηγές (*Αριστ. Πολ.* 1330a41; *Strabo* 9.2.41). Τέτοιος ακατάλληλος τόπος θα μπορούσε να είναι μια οικία (Πλούταρχ-

53. Beresford 2013, 9.

54. *LJS* s.v.

55. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο *Aratus* (1.797) ο οποίος όμως το χρησιμοποιεί λανθασμένα αντί του «χειμέριος»: μάλα κεν τότε χειμερος [sic] εἴη.

χος *De curiositate* 515b-523b: «Ἄπνου ἢ σκοτεινὴν ἢ δυσχείμερον οἰκίαν ἢ νοσώδη φυγεῖν μὲν ἴσως ἄριστον») ἢ κάποια βοσκοτόπια για πρόβατα τα οποία θα πρέπει γι' αυτόν τον λόγο να μετακινούνται τον χειμώνα σε θερμότερα μέρη όπως δηλώνεται και στα *Γεωπονικά* (18.2.3): «ἐκάστοτε δὲ ἐκ τῶν δυσχειμέρων τόπων εἰς τοὺς θερμότερους μεταγέσθω· οὐ μὴν τὸ ἀνάπαλιν· σφόδρα γὰρ βλάπτει τὸ ψῦχος αὐτά [τα πρόβατα]»⁵⁶. Ο Ευριπίδης (fr. 1083 ap. Στράβων 8.5.6) χαρακτηρίζει ως μη δυσχείμερα τα βοσκοτόπια της Μεσσηνίας.

Για ποιόν λοιπόν ήταν δυσχείμερος η Δωδώνη στην *Ιλιάδα*; Για τους Περαιβούς ἢ για τα ζώα τους; Πιστεύουμε ότι το επίθετο δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αφορά στους Περαιβούς (πώς θα μπορούσε ένας λαός ικανός να εκστρατεύσει εναντίον των Τρώων να μην αντέχει τον χειμώνα σε μία Μεσογειακή χώρα;) αλλά στα ζώα τους. Αυτό που θέλει να δηλώσει ο στίχος είναι ότι η «δυσχείμερος» για τα ζώα των Περαιβών Δωδώνη, καθιστούσε αναγκαία την μετακίνηση των κοπαδιών στην «ευχείμερον» κοιλάδα του Πηνειού.

Η περιοχή της Δωδώνης είναι πράγματι δυσχείμερος για τα πρόβατα. Το αρχαίο ιερό βρίσκεται σε μια κοιλάδα με υψόμετρο 640 μέτρα. Δίπλα του δεσπόζει το όρος Ολύτσικα (υψόμετρο 1.974 μέτρα) που ταυτίζεται με το αρχαίο όρος Τόμαρος (Στράβων 7.7.11)⁵⁷. Η κορυφή του όρους βρίσκεται σε αλπικό υψόμετρο και δεν ευνοεί την ανάπτυξη δασών αλλά μόνο γλωρολίβαδων κατάλληλων για βόσκηση. Έχει μάλιστα πολλές πηγές νερού έως το υψόμετρο των 1.600 μέτρων. Από την Χατζημιχάλη αναφέρονται τσελιγκάτα Σαρακατσάνων που ξεκαλοκαίριαζαν στις πλαγιές και στις κορυφές του όρους Ολύτσικας, αλλά ξεχειμώνιαζαν στο πολύ χαμηλότερο υψόμετρο της κοιλάδας του Σουλίου⁵⁸. Άρα και στην αρχαιότητα (αφού δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι το κλίμα άλλαξε δραματικά από

56. Οι βλαβερές συνέπειες του κρύου στα πρόβατα («μήλα») αναφέρονται και από τον Όμηρο (*Il.* 17.549): «χειμῶνος δυσθαλπέος, [...] μήλα δὲ κήδει».

57. Το όνομα «Δωδώνη» αναφέρεται σχεδόν πάντα, στο ιερό ἢ στην κοιλάδα που βρίσκεται το μαντείο και όχι στο όρος Ολύτσικα. Μόνο ο Αισχύλος (*Pt.* 830) αποκαλεί την Δωδώνη όρος (αἰπύνωτον Δωδώνην).

58. Το τσελιγκάτο του Νάσιου Μάρκου, με 3.500 πρόβατα, που ξεκαλοκαίριαζε στις πλαγιές του όρους Τόμαρος, στους Μπαουσιούς, σε υψόμετρο 700 μέτρα ενώ για να ξεχειμώνιασει μεταφέρονταν στην Λίπα Λάκκας Σουλίου στην κοιλάδα νοτιοδυτικά του Τόμαρου όπου το υψόμετρο είναι πολύ χαμηλότερο, περί τα 300 μέτρα. Και το τσελιγκάτο του Καριγιάννη Χριστόδουλου, με 2.000 πρόβατα, που ξεκαλοκαίριαζε στη Ζόριατα (Πεντόλακκος) του Τόμαρου (Χατζημιχάλη 1957, Αί, Στατιστικός πίνακας Νο. 24, 51).

την αρχαιότητα⁵⁹) οι παρυφές του όρους Ολίτσικας αλλά και η ίδια η κοιλάδα της Δωδώνης ήταν «δυσχείμεροι» τόποι για τα πρόβατα.

Θεωρώ λοιπόν ότι το επίθετο «δυσχείμερος» θα πρέπει καλύτερα να μεταφραστεί περιφραστικά, με την χρήση του ρήματος από το οποίο παράγεται, το διαχειμάζω αλλά και με το αντίθετό του, το ξεκαλοκαιριάζω, ως εξής: «οι Περαιβοί οι οποίοι μετά που ξεκαλοκαιρίασαν σε σκηνές γύρω από την Δωδώνη, ξεχειμώνιαζαν τώρα στην Θεσσαλία».

Περί Δωδώνην

Η πρόθεση «περί» με ένα τοπογραφικό προσδιορισμό στην αιτιατική και με ένα ρήμα στάσεως (ἔθεντο) εμφανίζεται δύο φορές στον *Κατάλογο*, την μία αφορά στην Δωδώνη και την άλλη στους Μαγνήτες που κατοικούσαν (ναίεσκον) «περί Πηνειὸν καὶ Πήλιον» (*Il.* 2.757). Η σινήθης έννοια της πρόθεσης είναι «γύρω». Σε μερικές περιπτώσεις όμως το νόημα του «περί» ταυτίζεται με αυτό της πρόθεσης «παρά»⁶⁰ (ή «παραί») η οποία μαζί με τον τοπογραφικό προσδιορισμό στην αιτιατική και ένα ρήμα στάσεως, σημαίνει «κοντά» και όχι «γύρω» (*Pl. Phdr.* 259a; *X. Cyt.* 1.2.9; *X. Cyp.* 4.4). Επομένως ο όρος «περί Δωδώνην» ως τοπογραφικός προσδιορισμός θα μπορούσε να σημαίνει είτε «γύρω από» είτε «κοντά σε» και να αναφέρεται στα βοσκοτόπια που ήταν είτε γύρω είτε κοντά στο ιερό της Δωδώνης όπως είναι τα βοσκοτόπια του όρους Ολίτσικα⁶¹, τα βοσκοτόπια της κοιλάδας γύρω από την θέση του ιερού, τα βοσκοτόπια μεταξύ Ολίτσικα και των βουνών Σουλίου⁶² όπου βρίσκονται οι πηγές του Αχέροντα ποταμού, και τα ορεινά βοσκοτόπια των βουνών του Σουλίου. Πιστεύω μάλιστα ότι τα λιβάρια του Σουλίου θα μπορούσαν να αντιστοιχούν στην αρχαία Ελοπία του Ησιόδου (*fg.* 240) η οποία σινήθως, αλλά αιθαίρετα, ταυτίζεται με την κοιλάδα των Ιωαννίνων. Πράγματι, η Ελοπία σύμφωνα με τον Ησιόδο ήταν «ευλείμων» είχε δηλαδή καλά λιβάρια, πλούσια σε πρόβατα και βόδια και απειράριθμους (ἀπειρεσίους) βοσκούς. Εκεί κατοικούσαν οι Σελλοί⁶³ και στην «άκρη» της, όπως λέει ο

59. Georgoudi 1974, 157, no 6.

60. *Il.* 2.522: οἱ τ' ἄρα παρ ποταμὸν Κηφισὸν δῖον ἔναιον.

61. Τα βοσκοτόπια της Ολίτσικας αναφέρονται στην εφημερίδα *Ηπειρωτικός Αγών*, 27/4/1952 όπου ο Λάζαρος Χρόνης, ζητάει την άρση δασικής απαγορευτικής διαταγής για τα βοσκοτόπια Ολίτσικας.

62. Χατζημιχάλη 1957, Αί, Στατιστικός πίνακας Νο. 24, 51

63. Ο ποιητής Ανδρέας Κάλβος (1792-1869) στην ωδή του «Εἰς Σοῦλι» αποδίδει την ονομασία του Σουλίου στο όνομα των αρχαίων Σελλών.

Ησιόδος, βρισκόταν η Λωδώνη. Ο Πίνδαρος (*Nem.* 4. 53) αναφέρει έξοχα βοσκοτόπια «που ξεκινούσαν από την Λωδώνη και έφταναν μέχρι τις ακτές του Ιονίου πελάγους» δηλαδή επεκτείνονταν δυτικά από την Λωδώνη και έφταναν μέχρι τα παράλια της Θεσπρωτίας. Επομένως ξεκινούσαν από την κοιλάδα του Σουλίου και δεν περιλάμβαναν την κοιλάδα των Ιωαννίνων. Απαραίτητη βέβαια προϋπόθεση ώστε αυτά τα βοσκοτόπια να ανήκουν στον «περί Λωδώνην» τόπο διαμονής των Περαιβών είναι να είναι δυσχείμερα. Πράγματι, όπως είδαμε η ίδια η κοιλάδα της Λωδώνης όπως και το όρος Τόμαρος αλλά και τα βουνά του Σουλίου ήταν κατάλληλα μόνο για ξεκαλοκαίριασμα⁶⁴. Αντίθετα, η κοιλάδα των Ιωαννίνων δεν είναι κατάλληλη για ξεκαλοκαίριασμα μεγάλου αριθμού προβάτων λόγω του βάλτου που υπήρχε γύρω από την λίμνη που πιθανώς στην αρχαιότητα να καταλάμβανε ολόκληρο το οροπέδιο, αλλά και την υψηλή θερμοκρασία του οροπεδίου κατά τους θερινούς μήνες που έχει σαν αποτέλεσμα την μειωμένη παραγωγή γάλακτος από τα πρόβατα.

Λεδομένης όμως της ευρείας γεωγραφικής κλίμακας Θεσσαλίας - Ηπείρου στην οποία αναφέρεται το κείμενο (η απόσταση σε ευθεία γραμμή Λωδώνης - Τυρνάβου είναι 135 χιλιόμετρα), ο όρος «περί» ως «κοντά», θα μπορούσε να περιλαμβάνει τις περιοχές που βρίσκονται μέσα σε μία περίμετρο με ακτίνα από 0 ως 50 χιλιόμετρα από την Λωδώνη (όπως είδαμε σε μία παρόμοια απόσταση αντιστοιχεί ο όρος «περί» στην περίπτωση του *Καταλόγου* που αφορά στους Μαγνήτες). Στην περιοχή αυτή υπάρχουν αρκετά ορεινά βοσκοτόπια που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως δυσχείμερα. Τέτοια βοσκοτόπια είναι οι βόρειες πλαγιές του Μιτσικελίου (υψόμετρο 700 μέτρα, 20 χιλιόμετρα από την Λωδώνη), τα οροπέδια στα Ζαγόρια (υψόμετρο 1000-1300 μέτρα, 35 χιλιόμετρα από την Λωδώνη) και ακόμα μακρύτερα, το οροπέδιο της Πολιτσάς στο Μέτσοβο (υψόμετρο 1350 μέτρα, 45 χιλιόμετρα από την Λωδώνη). Σε όλα τα παραπάνω βοσκοτόπια συνήθιζαν να μεταφέρουν τα κοπάδια τους για να περάσουν το καλοκαίρι, οι Σαρακατσάνοι.

Συνοψίζοντας, θεωρώ ότι το απόσπασμα της *Ιλιάδας* θα πρέπει να αποδοθεί ως εξής: «Ο Γουνέας από την Κύφο ηγείτο είκοσι δύο πλοίων· υπό τις διαταγές του ήταν ατρόμητοι στον πόλεμο Ενιήνες, και Περαιβοί,

64. Στην Χατζημηγάλη (1957, Α1, Στατιστικός πίνακας Νο. 24, 51) αναφέρονται ως ξεκαλοκαίριασμα των Σαρακατσάνων οι τοποθεσίες Ρομανό Σουλίου, Πηγάδια Σουλίου και Προβατίνα.

ο οποίοι μετά που ξεκαλοκαίριασαν σε σκηνές κοντά στην Διωδώνη, ξεχειμώνιαζαν τώρα στα παραποτάμια χωράφια του ειδυλλιακού Τιτάρησσου, ο οποίος χύνει το κελαριστό νερό του στον Πηνειό χωρίς να σχηματίζεται στο σμίξιμό τους αφρίζουσα δίνη αλλά το νερό του επιπλέει επάνω στο νερό του Πηνειού όπως το λάδι, γιατί πηγάζει από τα νερά της Στυγός, την πηγή του τρομερού όρκου».

Χρονολόγηση του αποσπάσματος

Η χρονολόγηση της πρακτικής της μεταναστευτικής κτηνοτροφίας που προκύπτει από το απόσπασμα του *Καταλόγου* αποτελεί μέρος της ατέρμονης συζήτησης της χρονολόγησης της ίδιας της *Ιλιάδας*. Κάποιοι μελετητές τοποθετούν την σύνθεση της *Ιλιάδας* αμέσως μετά τον Τρωικό πόλεμο, δηλαδή στο τέλος της Υστεροελλαδικής (Μικηναϊκής) Εποχής, ενώ άλλοι την θεωρούν προϊόν μεταγενέστερο, δηλαδή της ιστορικής εποχής (8ος - 6ος αι. π.Χ.)⁶⁵.

Συγκεκριμένα όμως για το απόσπασμα του *Καταλόγου* που αναφέρεται στην Θεσσαλία υπάρχουν δύο σημεία που υποδηλώνουν την προϊστορική χρονολόγησή του. Στο απόσπασμα δεν αναφέρεται καθόλου ο όρος Θεσσαλία κάτι που θα μπορούσε να αποδοθεί στην συγγραφή του αποσπάσματος πριν την μετανάστευση των Θεσσαλών στην περιοχή της Θεσσαλίας που σύμφωνα με τις πηγές έγινε μετά τον Τρωικό πόλεμο, πόλεμος ο οποίος συνήθως θεωρείται πραγματικό γεγονός που έλαβε χώρα στο τέλος της Υστεροελλαδικής εποχής. Επίσης, σύμφωνα με την ανάλυση των Page⁶⁶, Allen⁶⁷ και Wace⁶⁸, των τοπωνυμίων του Θεσσαλικού χώρου που αναφέρονται στον *Κατάλογο*, προκύπτει ότι οι τοποθεσίες που αναφέρονται στην Θεσσαλία δεν υπήρχαν στην ιστορική εποχή και επομένως οι τοποθεσίες αυτές θα πρέπει να αντιστοιχούν σε προϊστορικές (Υστεροελλαδικές) εγκαταστάσεις που είχαν εγκαταλειφθεί στην ιστορική εποχή⁶⁹. Επομένως είναι πολύ πιθανό και η αναφερόμενη μετανα-

65. Βλ. γενικά για το θέμα Anderson, 1995; Austin 1965; Visser 1997; Simpson και Lazenby 1970, Page 1959.

66. Page 1959.

67. Allen 1921, 138-141.

68. Wace 1912, 254.

69. Οι Simpson και Lazenby (1970, 164) θεωρούν ότι ο *Κατάλογος* για την Θεσσαλία δημιουργήθηκε λίγο μετά το 1200 π.Χ.

στεντική κτηνοτροφία των Περαιβών στον *Κατάλογο* να αφορά στην προϊστορική εποχή.

Όμως, παρόλο που ότι η ύπαρξη μεταναστευτικής κτηνοτροφίας στην αρχαιότητα μαρτυρείται από αρκετές πηγές της κλασικής αρχαιότητας και των νεωτέρων χρόνων⁷⁰, η ύπαρξή της μεταναστευτικής κτηνοτροφίας στην προϊστορική εποχή έχει από ορισμένους ιστορικούς αμφισβητηθεί⁷¹. Οι ερευνητές που υποστηρίζουν αυτήν την άποψη –άποψη μάλιστα που θεωρείται σήμερα αδιαμφισβήτητη– βασίζουν την επιχειρηματολογία τους στο γεγονός ότι η νομαδική (και ημι-νομαδική) κτηνοτροφία είναι μια καιροσκοπική πρακτική που εμφανίζεται μόνο κάτω από συγκεκριμένες οικονομικές και πολιτικές συνθήκες κάτι που καθιστά παρακινδυνευμένη την τηλεσκοπική προβολή των ιστορικών και παραδοσιακών μαρτυριών περί μεταναστευτικής κτηνοτροφίας πίσω στην προϊστορική εποχή. Σύμφωνα με την πλειοψηφία των ερευνητών οι κύριες προϋποθέσεις που πρέπει αποδεδειγμένα να υπάρχουν προκειμένου να γίνει αποδεκτή η ύπαρξη της μεταναστευτικής κτηνοτροφίας στην προϊστορική εποχή είναι οι κάτωθι:

α) ο μεγάλος αριθμός προβάτων γιατί μόνο τότε δημιουργείται η ανάγκη μετακίνησης των κοπαδιών κατά την διάρκεια του θερμού και ξηρού μεσογειακού καλοκαιριού μακριά από την ανυδρία των πεδινών εκτάσεων προς τα υγρά ορεινά βοσκοτόπια, προκειμένου να εξασφαλιστεί η βιομάζα (χορτάρι) που είναι αναγκαία για τη διατροφή τους,

β) η ύπαρξη μεγάλων αστικών κέντρων με αντίστοιχες αγορές που θα απορροφήσουν τα σε μεγάλες ποσότητες παραγόμενα κτηνοτροφικά προϊόντα των νομάδων κτηνοτρόφων,

γ) η αποψίλωση δασών προκειμένου αυτά να μετατραπούν σε επαρκή λιβάδια βόσκησης,

---

70. Garnsey 1988; Hodkinson 1988. Πολλοί σύγχρονοι ιστορικοί υποστήριξαν ότι η εποχή του Σιδήρου και λεγόμενη Δωρική εισβολή οφειλόταν στην επικράτηση και εξάπλωση νομάδων που ασκούσαν την μεταναστευτική κτηνοτροφία (Killian 1973; Βοκοτοπούλου 1986; Dakaris 1976; Hammond 1967, 1976, 1982; Isager και Skydsgaard 1992, 96-104; Kirsten 1983).

71. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη. Για μια περιεκτική ανάλυση δες Paul Halstead (1987) και John Cherry (1988). Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση του Cherry: «specialized pastoralism is an unlikely mode of subsistence in the context of the types of environmental settings and farming systems that existed in early prehistoric Greece and, indeed, is an adaptation that has emerged historically only in specific socio-economic and political circumstances».

δ) οι ανοικτοί δρόμοι και τα ανοικτά σύνορα για την ελεύθερη μετακίνηση των κοπαδιών μέσα από εδάφη που ανήκουν σε διαφορετικούς λαούς ή κοινότητες,

ε) η εφαρμογή από τους γεωργούς των πεδιάδων όπου ξεχειμωνιάζουν οι νομάδες κτηνοτρόφοι, της πρακτικής της αγρανάταισης και

στ) η ύπαρξη αρχαιολογικών ευρημάτων που υποδηλώνουν μεταναστευτική κτηνοτροφία.

Με δεδομένη όμως την μαρτυρία του Καταλόγου για την μεταναστευτική κτηνοτροφία που όπως είδαμε χρονολογείται πιθανότητα στην προϊστορική (Υστεροελλαδική) εποχή, οι νεότερες θεωρίες και τα αντιεπιχειρήματά τους θα πρέπει να επανεξεταστούν ένα προς ένα.

Στην Υστεροελλαδική εποχή μαρτυρείται από τις πινακίδες της Γραμμικής Β η ύπαρξη μεγάλου αριθμού προβάτων. Γι αυτό και ο Kilian θεωρεί ότι η πιθανότερη εποχή κατά την οποία ήταν δυνατόν να είχε αναπτυχθεί η μεταναστευτική κτηνοτροφία στον Ελλαδικό χώρο είναι η Υστεροελλαδική περίοδος⁷². Οι χαρακτηρισμοί «πολύρηνος» και «μητέρα μιλων» για την περιοχή της Θεσσαλίας στα Ομηρικά έπη αλλά και στον Κατάλογο ειδικότερα, υποδηλώνουν την ύπαρξη μεγάλων κοπαδιών στην Θεσσαλία την προϊστορική εποχή.

Η κατοχή ενός μεγάλου αριθμού ζώων έχει νόημα μόνο όταν υπάρχει μία αυξημένη ζήτηση γαλακτοκομικών προϊόντων, κρέατος και μαλλιού από την αγορά μεγάλων γεωργικών ή αστικών πληθυσμών. Δεδομένου ότι αστικά κέντρα στην Ήπειρο δημιουργήθηκαν κυρίως στην Ρωμαϊκή εποχή, ο Halstead ισχυρίστηκε ότι για τον λόγο αυτό δεν είχε νόημα η ύπαρξη μεταναστευτικής οικονομίας πριν την εποχή αυτή. Όμως, τα αστικά κέντρα που απορροφούσαν τα κτηνοτροφικά προϊόντα των νομάδων κτηνοτρόφων ποτέ δεν βρίσκονταν στα ορεινά αλλά πάντα στα πεδινά και αυτό γιατί τα κύρια προϊόντα των προβάτων (μαλλί, γάλα και κρέας) παράγονταν πρωτίστως κατά την διάρκεια του διαχειμασμού στα πεδινά⁷³ (οι Σαρακατσάνοι πάντα εκτελούσαν τις συναλλαγές τους με τους αστικούς και γεωργικούς πληθυσμούς που χρειαζόντουσαν τα κτηνοτροφικά προϊόντα τους στην πεδιάδα και όχι στο βουνό)⁷⁴. Δηλαδή στην περίπτωση των Περαιβίων θα πρέπει οι αστικές αγορές να ήταν στην Θεσσαλία

72. Kilian 1973.

73. Το κρέας τον Δεκέμβριο, το μαλλί τον Μάιο πριν ανέβουν στα βουνά (η «μεγάλη κούρα») και το γάλα πριν τα κοιρέψουν.

74. Χατζημηχάλη 1957, Aii, 73.

όπου διαχειμάζαν οι Περαιβοί και όχι στην Ήπειρο όπου ξεκαλοκαίριαζαν. Σε ολόκληρη την Θεσσαλία (από τον Βόλο στα ανατολικά, μέχρι την Καρδίτσα και τα Τρίκαλα στα δυτικά) έχουν εντοπιστεί μεγάλα αστικά Υστεροελλαδικά (Μυκηναϊκά) κέντρα. Σε αυτά μπορούσαν οι Περαιβοί να ανταλλάξουν τα προϊόντα τους με αλεύρι που υπήρχε άφθονο στο Θεσσαλικό κάμπο αλλά και με άλογα που τους ήταν απολύτως απαραίτητα στις μετακινήσεις τους από και προς το βουνό και τα οποία όπως ομολογούν πολλές αρχαίες πηγές, υπήρχαν άφθονα στην Θεσσαλία⁷⁵.

Η εκτροφή μεγάλου αριθμού ζώων σε ορεινά βοσκοτόπια προϋποθέτει την εκτεταμένη αποψίλωση των ορεινών δασών και την μετατροπή τους σε λιβάδια. Αποδείξεις αποψίλωσης των ορεινών περιοχών της Πίνδου αλλά και του όρους Όθρυς στην Θεσσαλία παρέχουν πλέον σήμερα οι νεότερες παλυνολογικές μελέτες. Σύμφωνα με αυτές, οι αποψιλώσεις άρχισαν στη Νεολιθική εποχή και εντατικοποιήθηκαν στην Υστεροελλαδική περίοδο⁷⁶.

Μια σημαντική παράμετρος είναι η δυνατότητα ελεύθερης διέλευσης των κοπαδιών από τις διάφορες περιοχές κατά την περίοδο ειρήνης. Όπως λέγεται «οι [νομάδες] κτηνοτρόφοι της Μεσογείου περιορίζονται τόσο από την κυβέρνηση όσο και από το χορτάρι»⁷⁷. Όταν ξεκίνησε ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος χιλιάδες Έλληνες Σαρακατσάνοι αποκλείστηκαν στη Βουλγαρία όπου βρισκόντουσαν για ξεκαλοκαίριασμα, λόγω του κλεισίματος των συνόρων και αναγκάστηκαν έτσι να εγκαταλείψουν τη νομαδική κτηνοτροφία. Έτσι, μια ενοποιημένη πολιτική εξουσία όπως αυτή που υπήρχε στην Ελληνιστική ή στην Ρωμαϊκή εποχή, ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για τη μεταναστευτική κτηνοτροφία, σε αντιδιαστολή με την πολυδιασπασμένη εξουσία των πόλεων-κρατών της Κλασικής εποχής που προϋπόθετε την ύπαρξη διακρατικών συμφωνιών για την ασφαλή διασυνοριακή διέλευση των κοπαδιών. Δεν είναι όμως δύσκολο να φανταστούμε ότι στα πλαίσια της «Συμμαχίας» που συντέλεσε στην συστράτευση όλων των Δαναών (του Καταλόγου) έναντι της Τροίας, υπήρχαν πριν την έναρξη του πολέμου και οι κατάλληλες εσωτερικές συνθήκες που επέτρεπαν την ελεύθερη διακίνηση νομάδων κτηνοτρόφων διά των επι-

75. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Ε. Καρβούνη οι Σαρακατσάνοι αγόραζαν τα άλογά τους από την Θεσσαλία μέχρι πρόσφατα.

76. Για την Πίνδο βλ. Lawson 2004; Gerasimidis et al. 2009; για το όρος Όθρυς στην Θεσσαλία βλ. Reinders και Prummel 1998.

77. Davis 1977, 21.

κρατειών των διαφόρων «συμμάχων» όπως και την εκμετάλλευση βοσκοτόπων από κτηνοτρόφους διαφορετικών περιοχών⁷⁸. Η ύπαρξη συμφωνιών μεταξύ γειτονικών λαών για την διαθεσιμότητα των βοσκοτόπων στην Ομηρική εποχή υποδηλώνεται και από το γεγονός ότι οι βοσκοί της Ιθάκης βοσκούσαν πολλά κοπάδια στην Ήπειρο (Οδύσσεια 14.100).

Τα παραποτάμια λιβάδια, όπως αυτά του Πηνειού, είναι ιδανικά για βοσκή (Όμηρος *Il.* 15.631) αλλά και για καλλιέργεια⁷⁹ και επομένως είναι απαραίτητο να υπάρχει μια δίκαιη κατανομή τους μεταξύ των κτηνοτρόφων και των γεωργών. Η κατανομή αυτή θα μπορούσε να γίνει βάση συμφωνίας μιας κεντρικής αρχής ή μιας συμφωνίας μεταξύ των γεωργών και των κτηνοτρόφων. Ο τρόπος κατανομής έχει παραδοσιακά εξηγηθεί με την πρακτική της αγρανάλταισης (την μη καλλιέργεια ενός χωραφιού για δύο χρόνια) εκ μέρους του γεωργού και απόδοση των χωραφιών κατά την περίοδο της αγρανάλταισης, για βοσκοτόπια. Ο Halstead όμως αμφισβήτησε την ύπαρξη της πρακτικής της αγρανάλταισης των πεδινών χωραφιών στην αρχαιότητα επειδή όπως έδειξε, είναι αντιπαραγωγική σε σχέση με την ετήσια εναλλαγή της καλλιέργειας με δημητριακά και όσπρια. Όμως αν υποθέσουμε ότι οι κτηνοτρόφοι μίσθωναν τα χωράφια των γεωργών για να τα χρησιμοποιήσουν ως βοσκοτόπους, προσφέροντας ως αντάλλαγμα κτηνοτροφικά προϊόντα τα οποία κοστίζουν ακριβότερα από τα γεωργικά, όπως έκαναν οι Σαρακατσάνοι⁸⁰, τότε παύει να ισχύει το επιχείρημα του μειωμένου οφέλους του γεωργού που επικαλείται ο Halsted⁸¹. Το γεγονός ότι οι Περαιβοί συννιπήρχαν με τους Λάτιθες, στους οποίους σύμφωνα με τον Στράβωνα (9.5.20) ανήκε η πεδιάδα, σημαίνει ότι οι τελευταίοι μπορεί να παραχωρούσαν έναντι αμοιβής τα χωράφια

78. Ενδεχομένως ένας βασικός ρόλος των ιερών της Αθηνάς Ιτωνίας όπως και της Ανθέλας στην Θεσσαλία, της Δωδώνης στην Ήπειρο και των Δελφών στην Στερεά Ελλάδα ήταν η διασφάλιση των ανοικτών δρόμων προσέλευσης των κοπαδιών αλλά και η ειρηνική συνύπαρξη των διαφόρων νομαδικών κτηνοτροφικών λαών κατά την περίοδο της συνειρέσεως τους στα βοσκοτόπια, ήδη από την προϊστορική εποχή. Μια παρόμοια υπόθεση για τον ριθμιστικό ρόλο των «ιερών κορυφής» της Μινωικής Κρήτης μεταξύ γεωργικών και κτηνοτροφικών πληθυσμών, έχει κάνει ο Haggis (1999) ενώ για τους Δελφούς και την Αμφικτιονία, ο Howe (2003). Σκοπεύω να αναπτύξω το θέμα αυτό σε μια μελλοντική δημοσίευση.

79. Isager και Skydsgaard 98.

80. Χατζημυχάλη 1957, Aii, 11-16.

81. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που οι κτηνοτρόφοι αγόραζαν τα χωράφια από τους γεωργούς.

τους στους Περαιβούς για την βόσκηση των προβάτων τους. Υπό το σκεπτικό αυτό δεν συμμερίζομαι την δυσκολία που έχει ο Allen να καταλάβει πως μια «βαρωνία» όπως αυτή του Περαιβού Γουνέα είχε την έδρα της εκεί που κανονικά υπήρχαν Λάπιθες⁸². Την συνήθεια παραχώρησης βοσκοτοπιών (ο αρχαίος όρος είναι «επινόμα» ή «επινομία») που ανήκαν σε μία πόλη-κράτος σε νομάδες κτηνοτρόφους άλλης πόλης μαρτυρούν επιγραφές της Ελληνιστικής εποχής⁸³.

Τέλος, η ανυπαρξία αρχαιολογικών ευρημάτων που υποδηλώνουν μεταναστευτική κτηνοτροφία όχι μόνο δεν αντιβαίνει στην ύπαρξή της αλλά αντίθετα συνηγορεί με αυτή αφού δικαιολογείται από την φύση των αντικειμένων που κατέχουν οι νομάδες κτηνοτρόφοι. Σπάνια τα αντικείμενα είναι τέτοια που να αφήνουν αρχαιολογικά κατάλοιπα όπως για παράδειγμα κεραμικά, λόγω του ότι το βάρος τους θα πρέπει να είναι το ελάχιστο δυνατόν προκειμένου αυτά να μεταφέρονται εύκολα σε μεγάλες αποστάσεις. Επιπλέον, οι νομάδες κτηνοτρόφοι δεν κατασκευάζουν κατοικίες από οικοδομικά υλικά που έχουν διάρκεια αλλά κυρίως ξύλινες κατασκευές που διατηρούνται μόνο για 1-2 χρόνια⁸⁴. Επομένως η ίδια αναγκαία λογική θα περιμέναμε να ισχύει και για τους προϊστορικούς νομάδες κτηνοτρόφους. Πράγματι, ενώ τα τελευταία χρόνια έχουν εντοπιστεί στην Ήπειρο αρκετές θέσεις της λεγόμενης μεταβατικής περιόδου από την Υστεροελλαδική εποχή στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, σε καμία από αυτές τις θέσεις δεν υπάρχουν εκτεταμένα οικοδομικά λείψανα, γεγονός που, όπως υποστηρίζουν μερικοί μελετητές, πρέπει να αποδοθεί στον κατεξοχήν νομαδικό χαρακτήρα της ζωής των προϊστορικών Ηπειρωτών.⁸⁵

Συνοψίζοντας, ισχυρίζομαι ότι αυτή η παρανοημένη μαρτυρία του *Καταλόγου των πλοίων* της *Ιλιάδας* αποτελεί απόδειξη για την ύπαρξη μεταναστευτικής κτηνοτροφίας στον Ελλαδικό χώρο στην προϊστορική εποχή, μια πρακτική που όπως και πολλές άλλες εκφάνσεις «ελάσσονος πολιτισμού», διατηρήθηκαν αναλλοίωτες για χιλιάδες χρόνια.

82. Allen 1910, 312; 1921, 133.

83. Helly 1973, ii, 93, Chaniotis 1995; Chaniotis 1999.

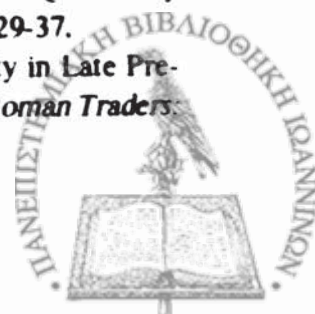
84. Chang και Tourtellotte 1993, 168.

85. Ζάχος 1997.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allen T. W. 1910. "The Homeric Catalogue". *The Journal of Hellenic Studies*, 30:292-322.
- Allen T. W. 1921. *The Homeric catalogue of ships*. The Clarendon Press. Oxford.
- Anderson J.K. 1995. "The Geometric Catalogue of Ships." 181-191 in Carter and Morris, eds., *The Ages of Homer*. Austin. University of Texas Press.
- Anderson J.K. 1995. "The Geometric Catalogue of Ships." in Carter and Morris, eds., *The Ages of Homer*. Austin. University of Texas Press. 181-191.
- Austin J. N. H. 1965. *Catalogues and the Catalogue of Ships in the Iliad*. Berkeley. University of California Press.
- Beresford J. 1972. *The ancient sailing season*. Brill. Leiden-Boston.
- Best J., Lane S. 2004. "Confluence, channel and river junction" in *Encyclopedia of Geomorphology*, ed. Goudie A. Routledge. 180-183.
- Chang C., Tourtellotte P. "The Ethnological survey of pastoral transhumant sites in the Grevena region, Greece". *Stud. Ethnol. Croat.* 5:161-173.
- Chaniotis A. 1999. "Milking the Mountains Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period". In Chaniotis (ed.), *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart.
- Chaniotis A. 1995. "Problems of "Pastoralism" and "Transhumance" in Classical and Hellenistic Crete". *Orbis Terrarum* 1:39-89.
- Cherry J.F. 1988. "Pastoralism and the Role of Animals in the Pre- and Protohistoric Economies of the Aegean" in: C. R. Whittaker (ed.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity*, Cambridge Philological Society Suppl 14. Cambridge. 6-34.
- Davis J. 1977. *People of the Mediterranean: an essay in comparative social anthropology*. London. Henley and Boston.
- Dodwell E. 1819. *A Classical and Topographical Tour Through Greece: During the Years 1801, 1805, and 1806*. v ii. Rodwell and Martin. London.
- Dousougli A. 1996. "Epirus: the Ionian Islands". In G.A. Papathanassopoulos (ed.), *Neolithic Culture in Greece*. Athens. Goulandris Foundation.
- Garnsey P. 1988. "Mountain economies in southern Europe. Thoughts on the early history, continuity and individuality of Mediterranean upland pastoralism". In C.R. Whittaker (ed.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity*. Cambridge Philological Society Supplement 14.
- Geographical Handbook*. 1945. Greece. V.iii. Naval intelligence division.
- Georgoudi S. 1974. "Quelques problèmes de la transhumance dans la Grèce ancienne". *Revue des Études Grecques*, 87 :414-418:155-185.
- Gerasimidis A., Panajiotidis S., Fotiadis G., Korakis G. 2009. "Review of the Late Quaternary vegetation history of Epirus (NW Greece)". *Phytologia Balcanica* 15:29-37.
- Haggis D. 1999. "Staple finance, peak sanctuaries, and economic complexity in Late Pre-palatial Crete". In Angelos Chaniotis (ed.) *From Minoan Farmers to Roman Traders*.

- Sidelights on the Economy of Ancient Crete*. Stuttgart. Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien, Bd. 29.
- Halstead, P. 1987. "Traditional and ancient rural economy in Mediterranean Europe: plus ca change?" *JHS* 107: 77-87.
- Hammond N. G. L. 1967. *Epirus: The Geography, the Ancient Remains, the History and Topography of Epirus and Adjacent Areas*. Oxford.
- Hammond N. G. L. 1976. *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas*. Park Ridge
- Hammond N. G. L. 1982. "Illyris, Epirus and Macedonia in the Early Iron Age", *CAH2* III 1. Cambridge, 619-656.
- Helly B. 1999. "Modèles: de l'archéologie des cités à l'archéologie du paysage," in M. Brunet (ed.), *Territoires des cités grecques*, Actes de la Table Ronde International organisée par l'Ecole Française d'Athènes, 31 octobre-3 novembre 1991, *BCH Suppl.* 34, pp. 99-124, Athens.
- Helly B. 1973. *Gonnoi, vol. 1: la cité et son histoire. vol. 2: Les Inscriptions*. Amsterdam.
- Hodkinson S. 1988. "Animal husbandry in the Greek polis". In C.R. Whittaker (ed.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity*. Cambridge Philological Society Supplement 14: 35-74.
- Høeg C. 1925. *Les Sarakatsans une tribu nomade Grecque*. Paris, Copenhagen, ελληνική μετάφραση Ε. Τσουμάνη-Γιαννάκη, Αδελφότητα Σαρακατσάνων Ηπείρου, Ιωάννινα, 2006.
- Howe T. 2003. "Pastoralism, the Delphic Amphiktyony and the First Sacred War: The Creation of Apollo's Sacred Pastures". *Historia* 52(2):129-146
- Isager, S. and J.E. Skydsgaard. 1992. *Ancient Greek Agriculture: An Introduction*. London. Routledge.
- Kilian K. 1973. "Zur eisenzeitlichen Transhumanz in Nordgriechenland", *AKorrBl* 3, 1973, 431-43 Society Supplement 14: 196-209.
- Kirsten E. 1983. "Gebirgshirtentum und Sesshaftigkeit. Die Bedeutung der Dark Ages für die griechische Staatenwelt: Doris und Sparta", in: S. DegerJalkotzy (ed.), *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der Dark Ages vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr.*, Akten des Symposiums von Stift Zwettl 11.-14. Oktober, 1980, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 418. Vienna 355-448.
- Lawson I., Frogley M., Bryant C., Preece R., Tzedakis P. 2004. "The Lateglacial and Holocene environmental history of the Ioannina basin, north-west Greece". *Quaternary Science Reviews* 23:1599-1625
- Leake W.M. 1835. *Travels in Northern Greece*. iv. London
- Lucas G. 1994. "Les cités antiques du Haut-Titarèse," in Actes du Colloque *La Thessalie, Quinze années de recherches archéologiques 1975-1990 - Bilans et perspectives*. Lyon 17-22 Avril 1990, Athens.
- Page D.L., 1959. *History and the Homeric Iliad*. Berkeley. University of California Press
- Reinders H.R., Prummel W. 1998. "Transhumance in Hellenistic Thessaly". *Environmental Archaeology*, 3(1): 81-95.
- Simpson R.H., Lazenby J.F. 1970. *The catalogue of the ships in Homer's Iliad*. Clarendon Press.

- Stahlin F. 1924. *Das Hellenische Thessalien*. Stuttgart.
- Visser E. 1997. *Homers Katalog der Schiffe*. Teubner.
- Wace A.J.B., Thompson M.S. 1912. *Prehistoric Thessaly*. Cambridge University Press.
- West M.L. 1983. *The Orphic Poems*. Clarendon Press. Oxford.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ. 1915. "Ανασκαφαί και έρειναι εν Θεσσαλία και Μακεδονία κατά τα έτη 1913 και 1914". *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*.
- Βοκοτοπούλου Ι. 1986. *Βίτσα. Τα Νεκροταφεία μίας Μολοσσικής Κώμης*. Athens.
- Γεωργιάδης Ν. 1880. *Θεσσαλία*. Αθήνα.
- Γραβάνη Κ. 2007. "Η αρχαιολογική έρεινα στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων". *Ηπειρωτικά Γράμματα*, περίοδος Β', τεύχος 110, 225-268.
- Δημητράκος Δ. *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσας*. Δομή. Αθήνα.
- Ζάχος Κ.Α. 1997. "Τοπογραφία Ελλοπίας. Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων κατά την ύστερη Χαλκοκρατία και την πρώιμη εποχή του σιδήρου". στο *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Ι. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 153-167.
- Φιτιλής Γ. 1995. *Η Λαλιά των Σαρακατσάνων: καταγραφή και μελέτη της λαλιάς των Σαρακατσάνων*. Θεσσαλονίκη.
- Χατζημιχάλη Α. 1957. *Σαρακατσάνοι*. Τόμος Α', Μέρος 1, Μέρος 2. Αθήνα.

ΝΙΚΟΣ Θ. ΥΦΑΝΤΗΣ

ΤΟ ΒΑΘΥΤΕΡΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΕΟΡΤΗΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ*

Η Εκκλησία κάθε χρόνο επιτελεί τη μνήμη των τριών Μεγάλων Ιεραρχών και Οικουμενικών Διδασκάλων, του ουρανοφάντορα Βασιλείου, του Θεολόγου Γρηγορίου και του Χρυσορρήμονα Χρυσοστόμου και ο απανταχού Ελληνισμός, με άγραφο νόμο που υφίσταται από αιώνες, γιορτάζει αυτή την ημέρα ως τη γιορτή των Γραμμάτων.

Λαμπρή παράδοση έχει καθιερώσει τον εορτασμό προς τιμή των τριών Μεγάλων Ιεραρχών, ως εορτασμό των διδασκόντων και διδασκομένων σε όλες τις βαθμίδες της Παιδείας. Η παράδοση αυτή έχει αποδείξει ότι η παιδεία στον τόπο μας έχει διφυή, διπλό χαρακτήρα, ελληνικό και χριστιανικό.

Η εθνική συνείδηση του Γένους, όσο ξυπνούσε και συσπειρώνονταν γύρω από τη θρησκεία και την παιδεία, τις μόνες πνευματικές εστίες που ανεχόταν ο κατακτητής από παράδοση των πρώτων Σουλτάνων, τόσο ανασυνέδεσε σιγά σιγά τη δική της παράδοση και ύψωνε σε πανεθνική πανήγυρη τον εορτασμό της μνήμης των Τριών Ιεραρχών ως σύμβολα των ιερών αγαθών, της Ορθοδοξίας και των ελληνικών Γραμμάτων.

Πριν, όμως, μιλήσουμε για τους τρεις Μεγάλους Πατέρες της Εκκλησίας μας να εξετάσουμε πρέπει, πολύ σύντομα, την εκκλησιαστική και κοινωνική κατάσταση κατά την εποχή που έζησαν οι τρεις Ιεράρχες. Ήταν η εποχή που η διαβολή και ο φθόνος, η συκοφαντία και η ραδιουργία, επικρατούσαν τόσο, ώστε κατά τη χαρακτηριστική έκφραση του Χρυσοστόμου, «*εμφύλιος πόλεμος, άπαντα κατέχει, και ούτε ούτος (ο πόλεμος) δήλος αλλά συνεσκιασμένος*».

Οι τρεις Ιεράρχες είχαν σαφή συνείδηση και πλήρη επίγνωση του έργου που επιτελούσαν. Μέσα στη δίνη των αντιδράσεων κατόρθωσαν να αναλάβουν αγώνα κατά του κακού και υπέρ της αρετής, χωρίς να φοβούνται απειλές και κινδύνους, έχοντας υπόψη το του ψαλμοδού: «*Εάν*

---

* Ομιλία που εκφωνήθηκε στον Πνευματικό Φάρο Ιωαννίνων την παραμονή της εορτής των Τριών Ιεραρχών (29-1-2013).

και πορευθῶ ἐν μέσῳ σκιάς θανάτου, οὐ φοβηθήσομαι κακὰ. Σὺ μετ' ἐμοῦ εἶ».

Κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα ἡ νεαρή τότε χριστιανικὴ θρησκεία βασιίστηκε στο ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Με τὴν επικράτηση στο Βυζάντιο τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας διαδιδόταν ευρύτατα ἡ χριστιανικὴ θρησκεία. Με τὴν αὐξηση τῆς ἐπίδρασης τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐξελληνιζόταν καὶ ἡ βυζαντινὴ κοινωνία. Με τὸ γλωσσικὸ κλίμα ποῦ επικρατοῦσε περιοριζόταν μέρα με τὴ μέρα ἡ λατινικὴ γλῶσσα ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη κυριαρχοῦσε κοινωνικὴ, πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ παρακμὴ. Επικρατοῦσε δεσποτισμὸς καὶ πλοιντοκρατία. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα ἐμφανίζονται οἱ τρεῖς Ἱεράρχες, οἱ ὁποῖοι στηλιτεῖοῦν με ἔνταση καὶ δύναμη τὸ παρακμιακὸ αὐτὸ κλίμα.

*

Απὸ τοὺς τρεῖς, οἱ δύο παλιότεροι, ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος, ἦταν σινομηλικοὶ καὶ παιδικοὶ φίλοι. Ἡ παλιά τοὺς γνωριμία ἐγίνε στενὴ καὶ σταθερὴ πνευματικὴ φιλία, ὅταν καὶ οἱ δύο σποῦδαζαν στὴν Ἀθῆνα. Στὴν Ἀθῆνα γνώρισαν ἐπίσης καὶ τὸν μετέπειτα αὐτοκράτορα Ἰουλιανό, ποῦ ἀναδείχτηκε πολέμιος τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ὁ Βασίλειος (330-379), παιδί ἀπὸ πλοῖσια καὶ μορφωμένη χριστιανικὴ οἰκογένεια. Στὴ χριστιανικὴ ἀνατροφὴ τοῦ Βασιλείου σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξε ἡ μητέρα τοῦ Ἐμμέλεια. Σποῦδασε πρῶτα στὴν Καισάρια καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Συνέχισε τὶς σποῦδές τοῦ στὴν περίφημη Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν. Στὴν Ἀντιόχεια ἐγίνε μαθητὴς τοῦ περίφημου φιλόσοφου Λιβάνιου, ὅπως καὶ ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Χρυσόστομος ἀργότερα, γιὰ τὸν ὁποῖον, σε σχετικὴ ἐρώτηση ποῖον θεωρεῖ κατάλληλον διάδοχό τοῦ, ὁ Λιβάνιος ἀπάντησε: «Ὁ Χρυσόστομος, εἴν δὲν μοῦ τὸν εἶχαν πάρει οἱ Χριστιανοί». «Τὸν Χρυσόστομον, εἰ μὴ τοῦτον χριστιανοὶ ἐσύλησαν».

Ὁ Βασίλειος σποῦδασε ἐπίσης Γραμματικὴ, Ρητορικὴ, Γεωμετρία, Ἀριθμητικὴ, Ἀστρονομία, Ἱατρικὴ.

Μετὰ τὶς σποῦδές τοῦ ἀρχισε ἓνα ἄλλο πνευματικὸ ἔργο. Ταξίδεψε με σκοπὸ νὰ γνωρίσει τοὺς ἀσκητές καὶ νὰ διευρύνει τὶς γνώσεις τοῦ γιὰ τὸν μοναχισμό. Μετὰ ἀπὸ ἀπογοήτευση ποῦ αἰσθάνθηκε ἀπὸ τὶς τότε θεολογικὲς ἐρίδες καὶ συγκρούσεις, ἀσκήτεισε. Τὸ 370 μ.Χ. ἐγίνε Ἐπίσκοπος Καισαρείας ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε μοιράσει ολόκληρη τὴν πατρικὴ τοῦ περιουσία.

Ὁ Βασίλειος, ἀκόμη καὶ ὅσο ζοῦσε, ἔλαβε τὴν προσωνυμία «Μέγας», γιὰτὶ ἦταν ἐνθερμος ὑποστηρικτὴς τῆς Ὁρθοδοξίας σε κρίσιμους καιροὺς

για τη διάδοσή της. Είχε επιτύχει να μην μπορεί κανένας να διαχωρίσει σ' αυτόν την Πίστη από την Γνώση ή την Γνώση από την Πίστη.

Παρά τη σύντομη ζωή του ο Μέγας Βασίλειος κατέλιπε έργο πλούσιο και αξιολογότατο, το οποίο συνέγραψε κατά τα έτη 360-376. Έργα Δογματικά, Ασκητικά, Επιστολές, Πρακτικά. Στα πρακτικά περιλαμβάνεται το έργο του «Προς τους νέους, όπως αν εξ ελληνικών ωφελοίντο λόγων», το οποίο γράφτηκε με κύριο σκοπό να προτρέψει τους νέους χριστιανούς να στραφούν εξίσου και στις κλασικές σπουδές, οι οποίες, δυστυχώς, σήμερα στη χώρα μας παραμελούνται.

Με πνεύμα φιλελεύθερο για την εποχή του, δεν διστάζει να υπογραμμίσει το ηθικό πρότυπο των κλασικών Ελλήνων συγγραφέων και την διδασκαλία τους για αρετή. Ο Μέγας Βασίλειος, Μέγας Πατέρας της Εκκλησίας, πέτυχε αρμονική σύζευξη της ελληνικής και της χριστιανικής παιδείας στα έργα του. Πέτυχε επίσης τη συνύφανση του Ελληνισμού με την Ορθοδοξία, η οποία τελειώθηκε με την πάροδο των αιώνων, παρόλες τις ενδιάμεσες δοκιμασίες.

*

Εξίσου έντονη προσωπικότητα παρουσιάζει ο Γρηγόριος, ο επονομαζόμενος Θεολόγος, ο οποίος ανεδείχθη αριστοτέχνης του ελληνικού λόγου.

Ο **Γρηγόριος** (329/30-391), παιδί πλούσιων γονέων από την Ναζιανζό της Καππαδοκίας. Η μητέρα του Νόνα ήταν φανατική χριστιανή και με την επιμονή της κατήχησε και τον ειδωλολάτρη σύζυγό της, που έγινε χριστιανός και γέρασε επίσκοπος Ναζιανζού. Οι πρώτες του σπουδές στην Καισάρεια, έπειτα σε σχολεία της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου και τελικά στην Αθήνα.

Παράλληλα με την πίστη στο Θεό καλλιέργησε και την ελληνική παιδεία. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του το ποιητικό του ταλέντο. Συνέθεσε 408 έπη (ποιήματα), έγραψε και ένα δράμα με τίτλο «Χριστός Πάσχων», που αναφέρεται στον θάνατο, στην ταφή και στην Ανάσταση του Χριστού.

Με την ελληνική του παιδεία ο Γρηγόριος συνέβαλε στη συνέχεια του ελληνικού έθνους με τη συμφιλίωση της ελληνικής παιδείας και του χριστιανισμού. Η προσωπικότητά του διαφάνηκε μετά τον θάνατο του Μεγάλου Βασιλείου το 379 μ.Χ., όταν η κλασική παιδεία και οι κλασικοί συγγραφείς βρισκόταν σε παροπλισμό. Είπε τότε στον μνημειώδη επιτάφιο λόγο του:

«Όσοι σκέπτονται φρονίμως, δέχονται, ότι το πρώτιστο αγαθό είναι η

παιδεία, όχι μόνο η χριστιανική, η οποία διδάσκει την αλήθεια και τη σωτηρία, αλλά και η παιδεία η έξωθεν, δηλαδή η κλασική... Από την αρχαία ελληνική σοφία ό,τι είναι ορθό και ωφέλιμο το δεχόμαστε. Ό,τι αποτελεί πλάνη και ειδωλολατρία το αποκηρύσσουμε».

Τα λόγια αυτά του Μεγάλου Θεολόγου αποκτούν ιδιαίτερη σημασία και επικαιρότητα για τον τόπο μας, που κυριαρχεί η τάση της αποδυνάμωσης της κλασικής παιδείας από τα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, κατά τη στιγμή, μάλιστα, που στην Ευρώπη και αλλού αποφάσισαν να τονώσουν την κλασική παιδεία στην εκπαίδευσή τους. Η αποδυνάμωση αυτή κυριάρχησε, γιατί με την πάροδο των χρόνων εκφυλίστηκαν οι αξίες, χάθηκε ο σεβασμός προς τον άνθρωπο. Αντί αιτιών, τα φώτα των προβολέων φωτίζουν την αποκοπή από τις ρίζες και τις παραδόσεις του έθνους μας.

Παράλληλα με το ποιητικό του έργο, ο Γρηγόριος Θεολόγος, κατέλιπε και συγγραφικό έργο που περιέχεται στους 45 λόγους του. Κορυφαίο όμως έργο του υπήρξε η προφορική διδασκαλία.

Ο Γρηγόριος εμόνασε σε μοναστήρια κατά μεγάλα χρονικά διαστήματα.

Με το ιδιαίτερο ήθος που τον διέκρινε δεν δισταζε να στηλιτεύει τις απομιμήσεις της εποχής του. Έλεγε προς τους ψευδοδιανοούμενους: «Τρέφουν γενειάδα, λαμβάνουν κατηφές ίψος, κλίνουν τον αιχένα προς τα κάτω, ομιλούν σιγά, βαδίζουν νωθρά και είναι σοφοί κατά πάντα, εκτός από τις φρένας».

Λόγια που θα μπορούσαν να ειπωθούν όχι μόνο την εποχή του Γρηγορίου του Θεολόγου.

*

Τελειταίος χρονικά από τους τρεις Ιεράρχες, ο μεγαλύτερος απ' όλους μέχρι σήμερα τους εκκλησιαστικούς ρήτορες, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος (345-407).

Ορφάνεψε μικρός, αλλά η εξαιρετική μητέρα του Ανθοΐσα, φρόντισε να του δώσει την καλύτερη χριστιανική αγωγή, αλλά και βαθιά κλασική παιδεία από τον Λιβάνιο, που δίδασκε στην Αντιόχεια. Η επίδραση της μεγάλης κλασικής μόρφωσης είναι καταφανής σε όλο το συγγραφικό του έργο.

Προοριζόταν για νομικές σπουδές, αλλά εγκατέλειψε γρήγορα την επιθυμία αυτή και φοίτησε στη Σχολή Θεολογίας της Αντιοχείας. Και εκείνος αισθάνθηκε την ανάγκη να ασκητέψει, όπως και οι άλλοι δύο ιεράρχες.

Το 397 εκλήθη στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Κα-

τηγορούσε κάθε κατάχρηση και υπερβολή. Λόγω του θάρρους και της παρρησίας προκάλεσε πολλές αντιδράσεις. Είχε έρθει σε ρήξη προς την αυτοκράτειρα Ευδοξία, την οποία με θάρρος την παραλλήλιζε προς την Ηρωδιάδα που ζητούσε «πίνακι την κεφαλήν του Ιωάννου». Εξορίστηκε λόγω της παρρησίας του και πέθανε από τις κακουχίες στην εξορία. Υπήρξε Μέγας Ποιμενάρχης και αέριος χαρακτήρας, με δράση ιεραποστολική και φιλανθρωπική. Την φιλανθρωπία την θεωρούσε το θεμέλιο της κοινωνίας. Μνημειώδες το έργο που κληροδότησε. Τα ελληνικά χειρόγραφα του ξεπερνούν τις 2000. Το έργο του διακρίνεται στις Ομιλίες-Πραγματείες και Επιστολές. Εκφωνούσε καταπληκτικές ομιλίες. Λόγω αυτού του χαρίσματος του δόθηκε η προσωνυμία Χρυσόστομος. Από τότε μέχρι σήμερα κυκλοφορούν πολυάριθμες ανθολογίες με τα κείμενά του.

Παράλληλα με το έργο του ελάμπρυνε την κοινωνία που ζούσε με το ήθος του. Από την Αρχιεπισκοπή Κωνσταντινουπόλεως διέταξε να καταργηθεί η πολυτέλεια. Είπε χαρακτηριστικά: «Μετεχθήναι την πολυτέλειαν εις το νοσοκομείο».

Αγώνα έκανε για την ηθική κάθαρση του κλήρου και της κοινωνίας. Στηλίτευε τη φιλαργυρία. Έλεγε: «Ρίζα γαρ πάντων των κακών η φιλαργυρία. Εντεύθεν μάχαι και έχθραι και πόλεμοι, διά ταύτην ου πόλεως και χώρας μόνον, αλλά και όρη και πάντα απλώς αιμάτων γέμει και φόνων».

*

Ας δούμε, όμως, πολύ σύντομα, αδρομερώς, ποια ήταν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Μεγάλων Πατέρων της Ορθοδοξίας και του Έθνους.

Το πρώτο χαρακτηριστικό γνώρισμά τους είναι η σταθερότητά τους και οι αγώνες τους για την ορθή πίστη.

Κατά τον 4^ο αιώνα η Εκκλησία του Χριστού κλυδωνίστηκε από έναν φοβερό και επικίνδυνο εχθρό, που είχε αναπηδήσει από τα ίδια τα σπλάχνα της και είχε νοθεύσει το περιεχόμενο της χριστιανικής πίστης. Ο εχθρός αυτός ήταν οι αιρέσεις, οι δοξασίες και οι πλάνες που απέκλιναν από τα δόγματα της Εκκλησίας. Ο αγώνας κατά των αιρέσεων δεν ήταν καθόλου εύκολος. Εναντίον αυτού του εχθρού η Εκκλησία πρόταξε περιφανείς αγωνιστές. Στην πρώτη γραμμή των αγωνιστών διακρίνονται οι Τρεις Ιεράρχες.

Τον Μέγα Βασίλειο πολύ τον απασχολούσε η αίρεση του Αρείου, γιατί κινδύνευε η καθαρότητα της δογματικής διδασκαλίας και ο ίδιος ο Χριστιανισμός.

Ας δούμε, όμως, εν τάχει, τις κυριότερες αιρέσεις που ταλάνισαν την Εκκλησία.

1. Η αίρεση του Αρείου: Ο Άρειος ήταν πρεσβύτερος στην Αλεξάνδρεια. Εκήρυττε ότι ο Υιός του Θεού είναι κτίσμα, που δεν γεννήθηκε από τον πατέρα. Αναθεματίστηκε από την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας (321) και εξορίστηκε στην Ιλλυρία.

2. Η αίρεση του Νεστορίου. Ο Νεστόριος ήταν Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Χώριζε την θεία και ανθρώπινη φύση του Χριστού. Θεωρούσε φαινομενική την ένωση των δύο φύσεων στο πρόσωπο του Χριστού. Καταδικάστηκε από την Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου (431).

Υπάρχουν ακόμη: Η πλάνη κατά των πνευματομάχων. Καταδικάστηκε από την Β΄ Οικουμενική Σύνοδο της Κων/λεως το 381.

Η αίρεση του Αρχιμαντρίτη Ευτυχίου, η μάχη των μονοφυσιτών και άλλες.

*

Το δεύτερο γνώρισμα του αγώνα των τριών Ιεραρχών είναι η μόρφωση, η παιδεία. Και οι τρεις αγωνιστές της Ορθοδοξίας είχαν ευρύτατη μόρφωση. Ήταν κάτοχοι και της θύραθεν (της κλασικής) και της εσωτερικής (χριστιανικής) παιδείας. Η βαθιά γνώση των αρχαίων συγγραμμάτων τους κατέστησε ικανούς να χρησιμοποιούν το ελληνικό πνεύμα προς απόδειξη των αληθειών της χριστιανικής θρησκείας και προς υπεράσπισή της από τις αιρέσεις.

Ας δούμε πολύ σύντομα τη μεγάλη υπηρεσία που πρόσφεραν οι τρεις Μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας στην παιδεία του Έθνους, ολοκληρώνοντας τη συμφιλίωση της αρχαίας σοφίας με το χριστιανικό πνεύμα. Στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους οι χριστιανοί θεωρούσαν την ελληνική σοφία μωρία. «*Η γαρ σοφία του κόσμου τούτου παρά τω θεώ εστί*» λέγει ο Απόστολος Παύλος.

Η θέση αυτή του Χριστιανισμού στους πρώτους αιώνες και με το φανατισμό που είχε φαινόταν ότι θα ανέτρεπε την ελληνική παιδεία και τον ελληνικό πολιτισμό. Τίποτε όμως απ' αυτά δεν συνέβη. Η άμινα κατά των αιρέσεων οδήγησε στη μελέτη των αρχαίων, γιατί έπρεπε να διαχωριστεί το γνήσιο από το ψεύτικο και αυτό απαιτούσε φιλοσοφική συζήτηση και σπουδή της ελληνικής φιλοσοφίας.

Η συνδιαλλαγή του Χριστιανισμού με τη φιλοσοφία των Ελλήνων και η ανάπτυξη της χριστιανικής φιλολογίας ετοιμάστηκε από τον 2^ο αιώνα στην Κατηχητική Σχολή Αλεξανδρείας.

Η πλήρης, όμως, συνδιαλλαγή της ελληνικής χριστιανικής παιδείας

έγινε τον 4^ο αιώνα, τον αιώνα των τριών Μεγάλων Διδασκάλων, όταν πια ο Χριστιανισμός είναι επίσημα αναγνωρισμένη θρησκεία του κράτους. Οι μορφωμένοι και θαυμαστές του αρχαίου κόσμου είναι πολυάριθμοι. Η έντεχνη ελληνική ρητορεία μπαίνει ελεύθερα στη χριστιανική Εκκλησία. Οι χριστιανοί σπουδάζουν κοντά σε Έλληνες φιλοσόφους, έγιναν μεγάλοι τεχνίτες του ελληνικού λόγου με χριστιανικό περιεχόμενο. Συνιστούν στους χριστιανούς τη μελέτη του αρχαίου κόσμου, αρκεί να γνωρίζουν να πάρουν απ' αυτό μόνο το χρήσιμο.

Ενστερνίστηκαν το πνεύμα εκείνο, κατά το οποίο η χριστιανική σκέψη συνάντησε το ελληνικό πνεύμα και ως πνευματικό φαινόμενο και ως παρουσία στην ιστορική πορεία.

Ας μη νομισθεί ότι κατά την εποχή εκείνη ήταν απλή και εύκολη η διατύπωση θεωριών με σχέση τα κλασικά γράμματα. Ακόμη και η Εκκλησία καταδίκασε τους Έλληνες κλασικούς και πολλοί πατέρες της Εκκλησίας αναθεμάτιζαν τους συγγραφείς και ποιητές, ως αντίθετους με τις αρχές της χριστιανικής θρησκείας. Ευτυχώς που η καταδίκη αυτή της κλασικής παιδείας δεν επικράτησε. Σε περίπτωση που θα επικρατούσε ανυπολόγιστη θα ήταν η ζημιά για την ανθρωπότητα και το Ελληνικό Έθνος.

Χρειαζόταν φωτεινή σκέψη και διορατικότητα, αλλά και θάρρος και παρηγορία για να κηρύξουν οι τρεις ιεράρχες την συμφιλίωση με το αρχαίο ελληνικό πνεύμα. Και οι τρεις είχαν και διορατικότητα και θάρρος. Με την γόνιμη αντίληψή τους οδηγήθηκε το έθνος μας στη συγκρότηση του νέου πολιτισμού του, του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, που φώτισε την ανθρωπότητα κατά την ακμή της ελληνικής αυτοκρατορίας του Βυζαντίου και μετά την πτώση της.

Οι Μεγάλοι αυτοί Πατέρες πήραν από την αρχαία σοφία, σαν τις μέλισσες, μόνο το μέλι και απέρριψαν ό,τι ήταν άχρηστο στη χριστιανική πίστη. Με την τέχνη του αρχαίου λόγου, με τα θεία νοήματα της χριστιανικής θρησκείας, με τη φυσική τους ευγλωττία, αναδείχτηκαν στους μεγαλύτερους εκκλησιαστικούς ρήτορες των αιώνων.

Ο Μέγας Βασίλειος, κατά θαυμασίο τρόπο, ερμηνεύει τους ψαλμούς του Δαβίδ, του αμαρτωλού βασιλιά, που βρήκε τη σωτηρία της ψυχής του με τη μεγάλη μετάνοια.

Ο Γρηγόριος με τη θεολογική και ρητορική του δεινότητα, με το πλούσιο ποιητικό του ταλέντο, με την σπάνια ελληνομάθειά του και το ήθος του, είχε προκαλέσει τον θαυμασμό των συγχρόνων του. Στον Χρισόστομο σπινέριαν τα πλήθη για να ακούσουν τους σεισμικούς του λόγους.

Ο συνδυασμός και η συγχώνευση των δύο αυτών στοιχείων, του Χρι-

στιανισμού και του Ελληνισμού, οδηγεί στη δημιουργία άξιων ανθρώπων, που συνδυάζουν την αυστηρότητα της κλασικής παιδείας προς την πραότητα της χριστιανικής διδασκαλίας.

Στη δημιουργική αυτή συγχώνευση απέραντη υπήρξε η συμβολή των τριών Ιεραρχών, οι οποίοι με την παρουσία τους δημιούργησαν αδιάσπαστο κρίκο μεταξύ του Χριστιανισμού και του Ελληνισμού. Δίκαια ο Ελληνισμός τους έστησε σύμβολα της αγάπης του Έλληνα προς τη σοφία της γνώσης και τους θεωρεί προστάτες των ελληνικών Γραμμάτων.

*

Η αγάπη και η φιλανθρωπία ήταν το τρίτο γνώρισμα του αγώνα τους για την Ορθοδοξία. Καθόλη τη διάρκεια της ζωής τους πρωτανεύει η ευαγγελική αγάπη. Επαναλάμβαναν μαζί με τον Παύλο: «*Εάν ταις γλώσσαις των ανθρώπων λαλώ και των αγγέλων, αγάπη δε μη έχω, γέγονα χαλκός ηχών ή κίμβαλον αλαλάζον*».

Είτε αναιρούν πλάνες των αιρετικών, είτε στηλιτεύουν κακίες, είτε ελέγχουν πράξεις αντιχριστιανικές, ούτε στιγμή δεν λησμονούν την αγάπη. Δεν αρκέστηκαν μόνο σε λόγους, αλλά δοξάστηκαν διά την έμπρακτη εφαρμογή του Χριστιανισμού, την αγάπη.

Τί να πούμε για το τεράστιο φιλανθρωπικό και κοινωνικό έργο των Μεγάλων Διδασκάλων;

Η «Βασιλειάδα» το τεράστιο συγκρότημα από νοσοκομεία, πτωχοκομεία, γηροκομεία, ξενοδοχεία, που ίδρυσε ο Μέγας Βασίλειος στην Καισάρεια.

Ακόμη τα νοσοκομεία, πτωχοκομεία και γηροκομεία που ίδρυσε ο Χρισόστομος στην Κωνσταντινούπολη.

Το παράδειγμα της κοινωνικής αυτής δράσης τους, έκανε ώστε από τότε και σε όλα τα βυζαντινά χρόνια, ο χριστιανικός ναός δεν ήταν ένα μεμονωμένο ιερό οίκημα, προορισμένο μόνο για ιεροτελεστίες, αλλά το κέντρο ενός συγκροτήματος, όπου βούιζε ένας κόσμος αρρώστων στα νοσοκομεία, φτωχών στα σισίτια των πτωχοκομείων, γερόντων στα γηροκομεία, περαστικών ξένων στους ξενώνες.

Η Εκκλησία με την παρουσία της, που προερχόταν από δωρεές, είχε αναλάβει, αντί του κράτους, το έργο των σημερινών Κοινωνικών Ασφαλίσεων, και, μάλιστα, πολύ καλύτερα.

Η εποχή στην οποία έζησαν, έδινε εικόνα παρακμής. Έλειπε η ατομική ελευθερία, η οποία από μόνη της ανιψώνει το πνεύμα. Επικρατούσε ο δεσποτισμός και ο ανεξέλεγκτος πλουτισμός. Κοινωνικά η δυστυχία και η φτώχεια εμάστιζε τον λαό. Ηθικά επικρατούσε η σκληρότητα προς τους

αδύνατους. Μέσα σ' αυτή την πολιτική και κοινωνική κατάσταση οι τρεις Ιεράρχες αγωνίζονταν για την κοινωνική αναμόρφωση.

Καταδικάζουν την πλεονεξία και φιλαργυρία, ως μεγάλο κακό που οδηγεί στη σκληρότητα, στον εγωισμό και στην ασπλαχνία. Η προσωπικότητα των τριών Ιεραρχών ασκούσε γοητεία και θετική επίδραση στους συγχρόνους τους.

*

Στον ελληνικό πολιτισμό προσέφεραν ακόμη οι τρεις ιεράρχες και ένα άλλο στοιχείο, το προσωπικό τους ήθος.

Το παράδειγμα της ζωής τους υπήρξε λαμπρό και σε μια άλλη πλευρά, την πλευρά της φιλοδοξίας, που συνήθως είναι η ασθενής πλευρά των ανθρώπων, που θέλγονται από τις τιμές και τα αξιώματα.

Κατά τους τρεις Ιεράρχες το αληθινό γνώρισμα του πνευματικού ανθρώπου είναι να φτάσει σε τέτοιο σημείο καλλιέργειας, ώστε να είναι ικανός να αδιαφορεί για τις τιμές και τη δόξα.

Το πλήθος, όταν μιλούσε ο Χρυσόστομος, ξεσπούσε σε ενθουσιώδη χειροκροτήματα.

«Τι μοι όφελος εκ των κρότων τούτων; Τι μοι όφελος εκ των θορύβων και των επαίνων; Έπαινος εμοί, το διά των έργων υμάς επιδείξει τα λεγόμενα. Τότε εγώ ζηλωτός και μακάριος».

Το παράδειγμα του υπέροχου ήθους και της θυσίας προς κάθε εγωισμό και φιλοδοξία έδωσε ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, κατά τις εργασίες της Β' Οικουμενικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη (381), που είχε συνέλθει να ειρηνεύσει την Εκκλησία από τις ταραχές της αίρεσης του Αρείου.

Τότε πατριάρχης εξελέγη ο Μάξιμος, φιλόσοφος από την Αίγυπτο, αντί του Μεγάλου Ιεράρχη, Γρηγορίου. Η εκλογή του τότε χάθηκε, δεν έγινε, γιατί αδιαφορούσε ο Γρηγόριος για το αξίωμα.

Ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος οργίστηκε και ο λαός είχε εξεγερθεί για τον παραγκωνισμό του Γρηγορίου. Απειλείτο εξέγερση και αναστάτωση.

Ο σεμνός Γρηγόριος ετοιμαζόταν, για να προλάβει ανωμαλία, να φύγει κρυφά από την Κωνσταντινούπολη. Οι πιστοί το αντιλήφθηκαν, η αναχώρησή του εμποδίστηκε και ο λαός μαζί με τον αυτοκράτορα, τον εγκατέστησαν επίσημα στο ναό των Αγίων Αποστόλων, ως πατριάρχη.

Προεδρεύοντας στη Σύνοδο, ως Πατριάρχης, εξεφώνησε μνημειώδη λόγο, αλλά προκάλεσε αντιζηλίες και θόρυβο. Αποβλέποντας και πάλι στο καλό της Εκκλησίας ζήτησε από τη Σύνοδο να σταματήσει η διχόνοια και δεν δίστασε να παραιτηθεί του θρόνου για χάρη της ειρήνης και της

αγάπης. «*Ικετεύω υμᾶς, καλῶς και εἰρηνικῶς διάκεισθαι πρὸς ἀλλήλους. Εἰ δε ἐγὼ εἰμὶ τῆς διαστάσεως αἴτιος, βάλετε με εἰς τὴν θάλασσαν και παύσεται τῆς ταραχῆς ὁ κλιδωνισμὸς. Θρόνου ἐξώσατε, τῆς πόλεως ἀπελάσετε, μόνον τὴν ἀλήθειαν και τὴν εἰρήνην ἀγαπήσατε*».

Χάρη τῆς εἰρήνης θυσίασε τὸ ἀξίωμα τοῦ Πατριάρχου και παραιτήθηκε τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Αποσύρθηκε στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, ὅπου ἐζῆσε εἰρηνικὴ ζωὴ μελετώντας και συγγράφοντας.

Τὸ υπερκόσμιο ἦθος τῶν Μεγάλων Διδασκάλων ἀκόμη και σήμερα διδάσκει και φρονηματίζει.

Να ἀναφέρω μόνον τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου πρὸς τὸν Ἀρειανὸ αἰτοκράτορα Οὐάλη ὅταν θέλησε μέσω τοῦ Εὐάρχου Μοδέστου να τὸν τρομοκρατήσει με ἀπειλές, για να παύσει να ὑποστηρίζει τὴν Ορθοδοξία.

Ἀπάντησε ὁ Μέγας Ἱεράρχης: «*Ὅταν πρόκειται για τὴν αγία μας πίστη «πιρ και ξίφος και τὰς σάρκας τέμνοντες ὄνιχες, τροφή μᾶλλον ἡμῶν εἰσὶν ἢ κατάπληξις. Ἀκοιέτω ταῦτα και βασιλεῖς*».

Να ἀναφέρω ἀκόμη τὰ λόγια τοῦ Χρισόστομου, λίγο πρὶν ξεκινήσει για τὴν ἐξορία του: «*Τι δεδοίκαμεν εἰτέ μοι; Τὸν θάνατον; Εμοὶ τὸ ζῆν χριστός και τὸ ἀποθανεῖν κέρδος*».

Αὐτὸ τὸ υπέροχο στοιχεῖο τοῦ ἠθους προσέφεραν οἱ τρεῖς Ἱεράρχες στὴν ἐλληνικὴ σκέψη και στὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ.

Οἱ τρεῖς Ἱεράρχες δὲν υπήρξαν δυνάστες, δεσπότες τοῦ ποιμνίου τους, που τους χῶριζε ἀπὸ τὸν λαὸ σινικὸ τείχος, ἀλλὰ ἦταν πραγματικοὶ πατέρες τοῦ ποιμνίου, που ἡ χαρὰ τους ἦταν και δικὴ τους χαρὰ, ἡ ικανοποίηση και δικὴ τους ικανοποίηση και ἡ λύπη και δικὴ τους λύπη.

Τὸ Ἐπισκοπικὸ ἀξίωμα δὲν τὸ θεωροῦσαν ὡς ἀξίωμα για παροχὴ τιμῶν και πλοῦτου, ἀλλὰ στάδιο εἰγενικῆς ἐργασίας, τὴν ὁποία ὁ Γρηγόριος σινόψιζε στὶς ἐξῆς λίγες λέξεις:

«*Τὸ ἀπολωλὸς ἐκζητεῖ, τὸ ἀσθενὲς ἐνίσχισε, τὸ ἰσχυρὸν φύλασσε*».

*

Ὁ βίος τῶν μεγάλων ἐκείνων ἀντρῶν, ἡ φιλαλληλία, ἡ φιλεργία, ἡ φιλομάθεια, τὸ ἦθος, ἡ εὐσέβεια, ας εἶναι για μας ὑπόδειγμα. Να ἐμπνεόμαστε ἀπὸ τὴν ἀνεπὶληπτη ζωὴ τους και να ἀντλούμε ἀπὸ τὰ συγγράμματά τους διδάγματα, προσαρμόζοντάς τα με τὸ ἰγιές πνεῦμα τῆς εποχῆς. Να ἀντλούμε ἀπὸ τὴ ζωὴ τους τὸ δίδαγμα: ὅτι, ἀν και ζοῦσαν σε ἓνα περιβάλλον που ἀπεῖχε μακριὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ τους, ἀπὸ κάθε ἀποψη, ὄχι μόνον δὲν ἀφομοιώθηκαν και δὲν υπέκυψαν, οὔτε και ἐπηρεάστηκαν, ἀλλὰ δὲν

έπαισαν να αντιδρούν εναντίον του κακού, παραδειγματίζοντας, προσφέροντάς τους κόπους και τις γνώσεις τους, χάρη των ιδεωδών τους. Με τη ζωή, το ήθος, το παράδειγμα, την χριστιανική τους πίστη, τη δράση και τις πράξεις τους, κατέστησαν τα ονόματά τους αθάνατα, σύμβολα αρετής και υποδείγματα ζωής.

Συνδύασαν οι τρεις Μεγάλοι Φωστήρες της Πίστεως και της αληθείας, την ελληνική μόρφωση προς την χριστιανική πίστη και πραγματοποίησαν την κατεξοχήν ελληνική αρετή, την Αρμονία, από την οποία πηγάζουν οι αρχές της μεσότητας, της σωφροσύνης και της επιείκειας.

Γι' αυτό η διδασκαλία τους βοήθησε ανεκτίμητα το έθνος μας, να διαμορφώσει και να σταθεροποιήσει τις αξίες του, αξίες της ελληνοχριστιανικής μορφώσεως και παιδείας.

Υπήρξαν ευθαρείς προς τους ισχυρούς, ήπιοι προς τους ταπεινούς, άκαμπτοι μπροστά στον θείο νόμο, επιεικείς προς τους αμαρτωλούς, αντιλαμβανόμενοι κάθε ανθρώπινη δυστυχία και αθλιότητα.

Με πίστη εκήρυτταν το Ευαγγέλιο και καταπολεμούσαν την απιστία. Στη ζωή τους δεν επιζητούσαν πρόσκαιρες επιτυχίες και ούτε απέβλεπαν στην ικανοποίηση του εαυτού τους, αλλά στην αληθινή και οριστική επικράτηση των χριστιανικών ιδεωδών.

Η αξία και η σημασία του έργου των τριών Ιεραρχών, όπως και το ήθος τους, διατηρούν ζωντανή τη μνήμη τους, μέχρι και των ημερών μας. Ορθά χαρακτηρίστηκαν Διδάσκαλοι του Γένους των Ελλήνων, με πλήρη συνείδηση, ότι υπηρετούσαν τη διάδοση της Ορθοδοξίας και την καταξίωση του ελληνικού έθνους.

Μολονότι πέρασαν πολλοί αιώνες από την εκδημία τους, ο χρόνος δεν τους απομάκρυνε από τη ζωή μας και από τη σκέψη μας. Και το ελληνικό κράτος πιστό στην παράδοση του έθνους, τιμά την μνήμη των τριών Ιεραρχών, σεβόμενο την μεγάλη προσφορά τους.

Τιμούμε τους τρεις Ιεράρχες ως διδασκάλους της Οικουμένης, ως Χριστιανούς και ξεχωριστά ως Έλληνες και ως αναμορφωτές των ιδανικών του ελληνικού Γένους, γιατί ως Έλληνες Ιεράρχες συνδύασαν την διδασκαλία και τη δράση τους προς το ελληνικό πνεύμα και την ελληνική παιδεία.

Των Μεγάλων Φωστήρων της Τρισηλίου Θεότητας, Βασιλείου του Μεγάλου, Γρηγορίου του Θεολόγου και Ιωάννου του Χρυσοστόμου, Αιώνια η Μνήμη.

ΝΙΚΟΣ Θ. ΥΦΑΝΤΗΣ

ΛΕΝΑ ΠΑΠΠΑ

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Κάθε άφιξη
περιέχει έν δινάμει μιá αναχώρηση
κανείς μñν τó ξεχνά.
Καθημερινά
όλοι μας, λίγο-πολύ, φεύγουμε άπό κάπου
άπό κάτι: Ίδέες, συνήθειες, ήλικία
έρωτες, προοπτικές.
Κάθε στιγμή σέ διαφορετικές
μάς βρίσκει τροχιές
– άλλους τó κάθε αύριο άπό τó χτές.

Γι' αυτό άς μñ μιλούμε για τó μέλλον
άς μñν προδικάζουμε λέγοντας «όπωςδήποτε»
γιατί όποτεδήποτε
μπορεί νά μάς συμβεί ότιδήποτε
– αν θά είναι μιá άφιξη, μιá αναχώρηση
κανείς δέν ξέρει
ούτε γιατί και πώς, πότε και που:
Ήδηλον, μυστήριο.

Χωρίς προειδοποιήσεις
πριν καν έσν τó αποφασίσεις
ή μοίρα έχει κιόλας βγάλει τó είσιτήριο.

ΠΑΝΗΓΥΡΙ Η ΖΩΗ

Ἐδῶ τὰ πιὸ σπουδαῖα θεάματα
τὰ πιὸ συγκλονιστικὰ πράγματα καὶ θαύματα
περάστε κόσμε!

Ἐδῶ ἡ ὠραία Κοιμωμένη
στὴν αἰώρα τῆς Οὐτοπίας
ἡ ἀσώματος κεφαλὴ τῆς Ἐλευθερίας
ποὺ ὄμιλεῖ
ἐδῶ τῶν θνητῶν τὸ αἷμα τὸ φτηνὸ
ποὺ μὲ ὅποιοδήποτε μαχαίρι ὅποτεδήποτε
μπορεῖτε νὰ τὸ κάνετε ἀσταμάτητα νὰ τρέξει
ἐδῶ τὸ πτώμα τῆς χαρᾶς ποὺ ἀνασαίνει
ὁ θάνατος ποὺ δὲν πεθαίνει
τῆς ἐλπίδας ἡ ἀγέραστη γοργόνα
τῆς μοναξιᾶς ἡ τραγικὴ πλαγγόνα
ἐδῶ τὸ παιδί-λάστιχο τῆς μνήμης
ἡ μαγικὴ τοῦ ἔρωτα φωτιά
ποὺ μοναχὰ μὲ μιὰ ματιὰ
ἐπάνω τῆς μπορεῖτε νὰ καεῖτε
καὶ ἀπὸ τίς στάχτες σας νὰ ξαναγεννηθεῖτε.
Ἐδῶ ὁ Χριστὸς ποὺ περιμένει
νὰ σταυρωθεῖ ξανά καὶ πάλι
μὴ ἀντέχοντας τῆς ἀνθρωπότητος τὸ χάλι.

Ὅριστε, θαυμάστε, προφτάστε
περάστε κόσμε.

ΤΟ ΘΑΥΜΑ

Είμαι ολόκληρη μέσα στο θαῦμα
 τὸ θαυμάσιο θαῦμα
 τῆς ζωντανῆς ζωῆς καὶ βοᾶ
 τὸ κόκκινο πανηγυριώτικο αἷμα μου
 χτυπώντας ντέφι γαλάζιο τὶς φλέβες
 νὰ χορεύει –δέσμιο θηρίο– τὸ σῶμα μου
 μὲ τὸ χαλκὰ τῆς μοίρας βαθιὰ στὴν ψυχὴ του μπηγμένο.

Είμαι ολόκληρη μέσα στο θαῦμα
 τὸ ἀνεπανάληπτο θαῦμα
 τῆς ἀναπνοῆς μου ζεστῆς
 πὺ φυσάει τὴν εὐλογία τῆς πάνω στὰ ρόδα
 τοῦ κήπου πὺ καλλιεργῶ
 γιὰ νὰ στολίσουν μιὰ μέρα τὸ θάνατό μου.

Είμαι ολόκληρη δοσμένη στο θαῦμα
 τὸ ἐξαισιο θαῦμα τῆς ὑπαρξῆς
 δονούμενη ἀπὸ τρόμους πανάρχαιους
 καὶ δνειρα ἀλλόκοτα, δυσεξήγητα
 περίπαθα σφίγγοντας πάνω μου τὸ νερό
 τοῦ ρέοντος καιροῦ
 πὺ ἀδειάζει καὶ χάνεται μαζί μὲ τὴν οὐσία μου
 στὶς ἀπίθμενες στέρνες τοῦ τίποτα.

ΛΕΝΑ ΠΑΠΠΑ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΔΑΜ. ΥΦΑΝΤΗΣ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΚΑΙ «ΑΕΙΟΝ ΕΣΤΙ»
ΕΙΣ ΟΛΟΥΣ ΤΟΥΣ ΗΧΟΥΣ

Α'

Ἦχος Πρῶτος ᾠ Πα

Τέχνη μελουργός, σοὺς ἀγιασθεῖσα κρότους,
Πρώτην νέμει σοι τάξιν ὦ τῆς ἀξίας!

(π) π ρ
Κυ ρι ε ε λε ε η η σο ον

(μ) Α
Κυ ρι ε ε λε ε η η σον

(Δ) Α
Κυ ρι ε ε λε ε η η σον

(Δ) (π) π ρ
Κυ ρι ε ε ε λε ε η η σο ον

(π) (ζ) (π) π ρ
Πα ρα σχου Κυ υ ρι ι ι ε

(π) Α
Πα ρα σχου Κυ υ υ ρι ι ι ι ε

(Δ) Α
Πα ρα σχου Κυ υ υ ρι ι ι ε

(Δ) (Π)
 Πα ρα σχου Κυ ρι ι ε $\pi \rho'$

(Δ)
 Πα ρα α σχουου Κυ υ ρι ι ε $\Delta \delta'$

(Δ) (Π)
 Πα ρα α σχου ου Κυ ρι ι ε ε $\pi \rho'$

(Μ) (Π)
 Σοι οι Κυ υ ρι ι ε ε $\pi \rho'$ Α μην $\Delta \delta'$

Και τω Πνευ μα τι ι ι ι ι σου $\Delta \delta'$

(Π)
 $\pi \rho'$ Α γα πη η σωσε Κυ ρι ε η ι σχυ υς

(Δ)
 μου $\Delta \delta'$ Κυ ρι ος στε ρε ω μα α α μου $\lambda \rho'$

(Π)σ (Ν) (Π)
 και κα τατα φυ γη η η μου και αι αι ρυ

υ στης μου ου $\pi \rho'$

(N) (Δ)
 Πα τε ε ρα Υι ον και Α α γι ον

Πνε ε ευ μα λ Τρι α δα ο μο ου ου σι ον Δ

και αι α α χω ω ρι στο ον π ρ

(N) (N)
 Ε λε ον ει ρη η η νης θυ υ σι ι' αν αι

(N) (N)
 νε σε ε ω ως π ρ

(M) (N)
 Και με τα του Πνευ μα το ο ος σου Δ

(Δ) (N)
 Ε χο με εν προς τον Κυ υ ρι ι ον π ρ

(Δ) (N)
 Α α ξι ι ο ον και αι δι ι και αι ο ον π ρ

^(Π) ^(Ν) ^(Π) ^(Ν)
 Α γι ο ος Α γι ος Α γι ος Κυ ρι ος
^(Π) ^(Δ) ^(Π)
 Σαβ βα ωθ πλη η ρης ο ο ου ρα νο
^(Μ)
 ος και η γη της δο ο ξης σου ου ω σαν να
^(Δ) ^(Κ) ^(Δ)
 εν τοις υ ψι ι ι στοις ευ λο γη . με ε νος
^(Π)
 ο ερ χο ο με νος εν ο νο μα τι Κυ ρι
^(Δ)
 ι ι ι ου ω σαν να ο εν τοις υ ψι ι
 ι στοις

^(Μ) ^(Π)
 Α α α α α μην

^(Δ) ^(Π) ^(Ν) ^(Π)
 Α α α α μην

(Γ)
 Σε υ υ μνου ουου μεν ^{π ρ} Σε ευ λο ο γου ου

(Ζ) (Γ) (Μ)
 ου με εν ^{π ρ} Σοι ευ χα ρι στου ου με ε εν

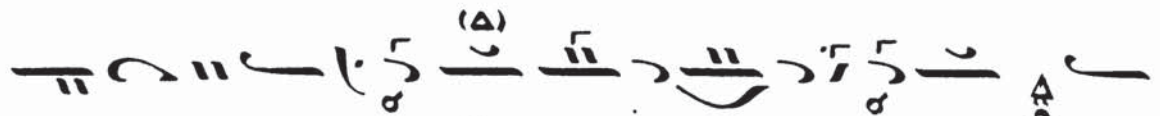
(Δ) (Γ)
 Κυ υ ρι ι ε ^σ και δε ο με θα α σου ^{φ ρ}

(Ζ) (Γ)
 ο Θε ος η η μω ων ^{π ρ}

(Γ) ^σ
 Α ξι ον ε στι ιν ω ως α λη θω ω

^σ
 ως ^σ μα κα ρι ζειν Σε ε τη ην Θε ε ο

(Ζ) (Γ)
 το ο ο ο κο ον ^{π ρ} την α ει μα κα α

(Δ)
 α ρι ι στον και Πα να α μω μη η τον ^σ και ^σ

 μη τε ρα α του ου Θε ου ουου η

(Ζ) (Γ) (Δ)
 η μω ων ^{π ρ} την τι μι ω ω τε ε ραν ^σ τω

α

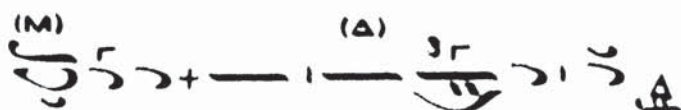
(Ζ) (Π) (Δ)
 ων χε ρου ουου βι ιμ και εν δο ξο
 τε ε ε ραν α συγ κρι ι τως τω ω
 ων σε ε ρα α φει ειμ την α δι α φθο
 ο ρως θε ον λο ο ο γον τε ε ε κου ου
 (Ζ) (Μ) (Δ)
 ου σα αν την ον τως θε ε ο ο το ο ο
 (Π)
 ο ο κον Σε με ε γα α λυ υ υ υ νο ο
 ο ο με ε ε ε ε εν

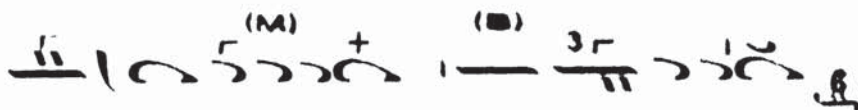

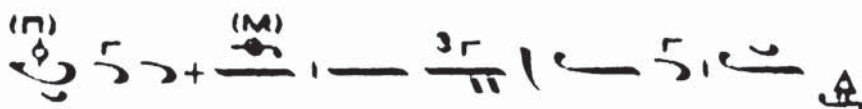
Ἦχος Δεύτερος

Τὸ σὸν μελιχρὸν καὶ γλυκίτατον μέλος
Ὅσα πιαίνει, καρδίας τ' ἐνηδύνει.

^(M)
Κυ ρι ε ε λε ε η σον

^(Δ)
Κυ υ ρι ε ε λε ε η σον

^(M)
Κυ υ ρι ε ε λε ε η σον

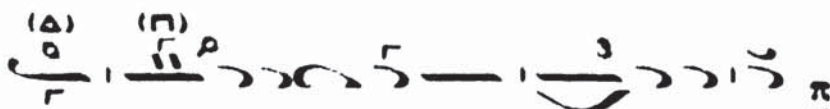
^(M)
Κυ ρι ε ε λε ε η η, σον

^(M)
Πα ρα σχου ου ου Κυ υ ρι ε

^(Δ)
Πα ρα σχου ου ου Κυ υ ρι ε

^(Δ)
Πα ρα σχου ου ου Κυ υ ρι ε

^(Δ)
Πα ρα α σχου ου Κυ υ ρι ε

^(Δ)
Πα ρα α σχου ου Κυ υ ρι ε

(Π) (Μ) (Δ) (Μ)
 Πα ρα α α σχου ου Κυ υ ρι ε

(Δ) (Μ)
 Σοι οι οι οι οι Κυ υ ρι ε

(Μ) (Δ)
 Α α μη η η η ν

(Δ)
 Και τω Πνευμα τι ι ι σου

(Μ) (Δ) (Γ) (Δ)
 Α γα πη η σω ω σε Κυ ρι ε

(Δ)
 η ι σχυ υ υ υ υ υς μου Κυ ρι ος στε

ρε ε ω μα α α μου και κα τα φυ γη

(Β) (Μ)
 η η η η μου ου ου και ρυ υ υ

(Δ) (Μ)
 υ υ στη η ης μου ου ου

(B) (M) (Δ)
 Πα τε ε ρα Υι ον και Α α γι ον

Πνε ε ευ μα Τρι α δα ο μο ου ου σι ι

(B) (Γ) (Δ) (M)
 ο ον και α χω ω ω ρι ι στον

(Δ) (Γ) (Δ) (B) (Γ)
 Ε λεον ει ρη η νης θυ σι ι ι αν αι

(Δ)
 νε ε ε σε ε ε ε ως

(Δ)
 και με τα του Πνευ μα το ο ο ο ος σου

(Δ)
 Ε ε χομεν προς τον Κυ υ ρι ι ι ι ον

(Δ) (B) (Γ) (Δ)
 Α α ξι ι ι ι ο ον και δι ι

(M)
 ι και αι αι αι ον

(M) (Δ) 3
 Α γι ος Α γι ος Α γι ος Κυ υ ρι ος Σα

βα ωθ πλη η ρης ο ου ρα νος και η

(M) (Δ) 3 (M) (Δ)
 γη της δο ο ξης σου ω σαν να εν τοις

υ ψι ι ι στοις ευ λο γη με νος ο ερ

χο ο με νος εν ο νο μα τι Κυ ρι ι

ι ου ω σαν να α α εν τοι οις υ υ ψι

ι ι στοις

(M) (Γ) (Δ)
 Α α α α μη ην

(Δ)
 Α α α α α α μη η ην

(M) ΣΓΑ (Δ)

Σε ε υ μνου ου ου ου με εν Σε ε ευ

(Δ) ΚΑΝΟΝΙΚΑ

λο ο γου ου ου ου μεν Σοι ευ χα ρι στου

ου με ε εν Κυ υ ρι ι ι ε και δε

ΚΑΝΟΝΙΚΑ (M)

ο με θα α α α σου ο Θε ο ο ο ο ο

(Δ) (M)

ο ος η η μων

(M) (Δ) (B) (M) (Δ)

Α ξι ον ε στι ιν ω ως α λη η η θως μα

(Δ) (M) (M)

κα ρι ι ζει ει ει ει εν σε την Θε ε ο

(Δ) (M) (Δ)

το ο ο ο ο κο ον την Α ει μα κα

α ρι ι ι ι στον και Πα να μω ω μη

(M) (M) (M)

η τον και Μη τε ε ρα α του Θε ου

(M) (Δ) (M) (Δ)

ου η η η η μω ων την τι μι ω τε ε ε

(M) (M) (M) (Δ)

ρα αν τω ων Χε ρου ου ου βι ιμ και εν

δο ξο τε ε ε ε ε ρα αν α συγ κρι ι

(M) (M) (Δ)

ι ι τως των Σε ε ρα α α φει ειμ την α δι

(M)

α φθο ο ο ο ρω ως η θε ον λο ο ο

(M) (Δ)

ο γον τε κου ου ου σα αν η την ο οντω

ως θε ο το ο ο ο κον Σε ε ε ε

(M)

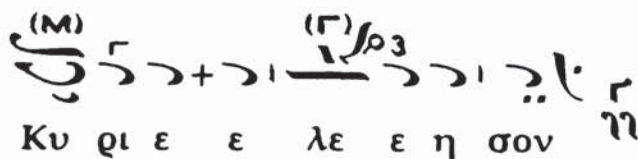
με γα λυ υ νο ο ο με ε ε ε ε ε

ε ε ε εν

Ἦχος Τρίτος ἠ Γα ϕ

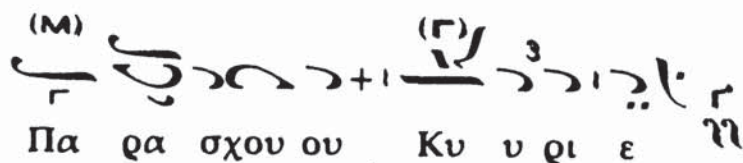
Ἄχοιμος, ἀπλοῦς, ἀνδρικός πάνυ Τρίτε,
Πέφηνας ὄντως, καί σέ τιμῶμεν Τρίτε.

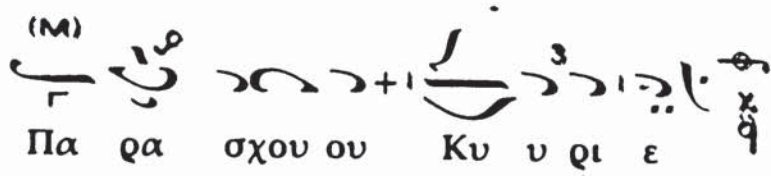
^(M)

 Κυ ρι ε ε λε ε η σον

^(Γ)

 Κυ ρι ε ε λε ε η σον

^(Γ)

 Κυ ρι ε ε λε ε η σον

^(Γ)

 Κυ ρι ε ε λε ε η σον

^(M)

 Πα ρα σχου ου Κυ υ ρι ε

^(M)

 Πα ρα σχου ου Κυ υ ρι ε

^(N)

 Πα ρα σχου ου Κυ υ ρι ε

(Κ) (Δ) (Ζ)
 Πα ρα σχου ου Κυ υ ρι ε

(Γ)
 Πα ρα σχου ου Κυ ρι ε

(Γ) (Μ) (Γ)
 Πα ρα σχου ου ου Κυ υ ρι ε

(Μ) (Γ)
 Σοι οι οι Κυ υ ρι ε

(Γ)
 Α α μην

(Γ)
 Και τω πνευμα τι ι σου

(Γ) (Μ) (Γ)
 Α γα πη σω Σε ε Κυ ρι ε η ι σχυ υ υ

(Κ)
 υ υς μου Κυ ρι ος στε ρε ε ε ω ω

μα α μου ου και κα τα φυ γη η

η μου ου και ρυ υ υ υ στη η η η ης

μου η

Πα τε ε ρα Υι ον και Α α γι ον Πνε ευ μα

Τρι α δα ο μο ου ου σι ι ι ον και α

χω ω ρι ι στο ον η

Ε λε ον ει ρη η νης θυ σι ι αν αι νε ε

σε ως Α

Και με τα του Πνευ μα το ο ος σου η

Ε ε χομεν προς τον Κυ υ ρι ον

(Γ) Α α ξι ον και αι αι δι ι ι και

αι αι αι ο ον

(Γ) Α γι ος Α γι ος Α γι ος

Κυ υ ρι ος Σα βα α ωθ πλη ρης θ ου ρα

νο ος και η γη της δο ο ξη η ης σου ω

(Ζ) σα αν να εν τοις υ υ ψι ι ι ι ι ι

(Ζ) (Ζ) (Γ) στοις ευ λο γη με νος ο ερ χο ο με νος εν

(Ζ) (Γ) ο νο μα τι Κυ ρι ι ι ου ω σαν να ο

εν τοις υ ψι ι στοις

(Γ)
 Α α α α α μην

(Γ) (Ζ) (Γ)
 Α α α α α α α μην ην

(Γ) (Δ)
 Σε υ υ μνου ου ου ου μεν Σε ε ευλογου

(Ζ) (Ζ) (Γ)
 ου μεν Σοι ευ χα ρι στου ου μεν Κυ υ

(Ζ) (Γ)
 υ ρι ε και δε ο με θα α α Σου

ου ο Θε ο ος η η η μων

(Γ) (Μ)
 Α ξι ον ε στι ι ιν ω ως α α λη η

(Γ) (Ζ)
 η η θω ως μα κα ρι ι ζει ει ει ν σε

(Γ)
 την Θε ο το ο ο ο κο ον την α ει μα

κα α ρι ι στον και Πα να μω ω ω μη η
τον και μη τε ε ε ε ρα α του Θε ου
ου η η μω ων την τι μι ω τε
ε ραν των Χε ε ρου ου ου βι ι ιμ και
εν δο ξο ο τε ε ε ραν α συγ κρι ι ι
ι τω ως τω ων Σε ε ρα α φειειμ την
α δι α φθο ο ο ο ο ο ρως Θε ον Λο
ο ο ο γο ον τε ε κουου ου ουου σαν την
ο ο ον τως Θε ε ο το ο ο ο ο
ο ο κο ον Σε ε ε ε με ε γα λυ υ
υ νο ο ο με ε ε ε ε ε εν

Ἦχος Τέταρτος

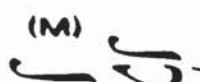

Σὲ τὸν Τέταρτον Ἦχον, ὡς εὐφωνίας
Πλήρη, χορευτῶν εὐλογοῦσι τὰ στίφη.

(N) + (M) (B)
Κυ υ ρι ε ε ε λε η σον

(B) + (B)
Κυ υ ρι ε ε ε λε η σον

(Δ) + (B)
Κυ υ ρι ε ε ε λε η σον

(Δ) + (B)
Κυ υ ρι ε ε λε η σον

(M) (B) (B)
Πα ρα σχου ου ου Κυ ρι ε

(B) (B) (B)
Πα ρα σχου ου Κυ ρι ε

 (B) (B)
Πα ρα σχου ου Κυ ρι ε

(Δ)
 Πα ρα σχου ου Κυ ρι ε ζ' λ'

(Δ) (Γ) ζ' λ'
 Πα ρα α σχου ου Κυ ρι ε

(Δ) (Β) ζ' λ'
 Πα ρα α σχου ου Κυ ρι ε

(Β) ζ' λ'
 Σοι οι Κυ υ ρι ι ε

(Β) Α δ' λ'
 Α α μην

(Β) ζ' λ'
 Και τω Πνευμα τι ι σου ου

(Β) (Δ) Α δ' λ'
 Α γα πη σω ω σε Κυ ρι ι ε η ι σχυ υ

ζ' λ'
 υ υ υς μου Κυ ρι ος στε ρε ω μα

^(Σ)
 μου και κα τα φυ γη η η η μου και αι
 ρυ υ στη η ης μουου ^λ

^(Μ) ^(Δ)
 Πα τε ρα Υι ον και Α α γι ον

^(Β)
 Πνε ε ευ μά ^λ Τρι α δα ο μο ο ου σι ο
 ον και α χω ω ρί ι ι στοον ^λ

^(Β)
 Ε λε ον ει ρη η η νης θυ σι ι αν αι νε σε
 ως ^λ

^(Δ)
 Και με τα του Πνευ μα το ο ος σου ^λ

(B) (Γ)
 Ε ε χο μεν προς τον Κυ υ υ ρι ον

(B) (Z) (B)
 Α α ξι ι ο ον και δι ι και

ο ον λ

(M) (B)
 Α γι ος Α γι ος Α γι ος Κυ ρι ος Σα β βα

(Δ) (B)
 ω θ πλη η ρης ο ου ρα νος και η

γη της δοξης σου ω σαν να εν τοις υ ψι ι

(Δ)
 ι ι στοις ευ λο γη με νος ο ερ χο ο με

νος εν ο νο μά τι Κυ ρι ι ι ι ου

(B)
 Ω σαν να ο εν τοις υ ψι ι ι στοις

(B)
 Α α α α α μην

(Μ) (Δ) (Β)
 ον ^{ζ'} και μη τε ε ε ε ε ρα ^Α του θε ου
 ου η η η μων ^λ την τι μι ω τε ε ε ε
 (Δ)
 ε ραν των χε ρου ου ου βι ι ι ι μ ^λ και εν
 δο ξο τε ε ε ε ραν α συγ κρι ι ι ι
 (Β)
 τως τω ων σε ρα α α φει εμ ^λ την α
 (Γ) (Δ)
 δι α φθο ο ο ο ο ρως θε ο ον λο γο
 ον τε ε ε κου ου ου ου ου οου σαν ^Α την ον τως
 (Μ) (Δ)
 θε ο ο το ο ο κον Σε ε ε ε με γα λυ
 (Β) (Ζ) (Β)
 υ νο ο με ε ε ε ε ε ε ε ε ε
 εν ^λ

(Μ) (Δ)
 ..... ^{ζ'} και εν δο ξο τε ε ε ε ραν α συ
 κρι ι ι ι τως τω ων σε

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΣΕ ΗΧΟ ΑΓΙΑ

Ἦχος Τέταρτος $\delta\lambda$ Δε

(M) (Δ) $\delta\lambda$
 Κυ ρι ε ε λε ε η η σον $\delta\lambda$

(Δ) $\delta\lambda$
 Κυ ρι ε ε λε ε η η σον $\delta\lambda$

(Δ) (Π) $\delta\lambda$
 Κυ ρι ε ε λε ε η σον $\delta\lambda$

(B) $\delta\lambda$
 Κυ ρι ε ε λε ε η σον $\delta\lambda$

(M) (B) (M) (Δ)₃ $\delta\lambda$
 Πα ρα α σχου ου Κυ υ υ ρι ε $\delta\lambda$

$\delta\lambda$ $\delta\lambda$
 Πα ρα α σχου ου Κυ υ ρι ε $\delta\lambda$

(Δ) $\delta\lambda$
 Πα ρα σχου Κυ υ ρι ε $\delta\lambda$

(K) $\delta\lambda$
 Πα ρα α σχου ου Κυ υ ρι ε $\delta\lambda$

^(M) ^(Δ) ^(M)
 Πα ρα α σχου ου Κυ υ ρι ι ε A

^(Z) ^(M) ^(Δ)
 Πα ρα α σχου ου Κυ υ υ υ υ ρι ι
 ε A

^(Δ)
 Σοι οι οι οι Κυ ρι ι ε A

^(M)
 Α α α μην A

^(Δ)
 Και τω Πνευμα τι ι ι ι σου A

(Δ) (M)
 Ε λε ον ει ρη η η νης θυ σι
 ι αν αι νε ε σε ε ε ως

(M) (Δ)
 Και με ε τα του ου Πνευ μα το ο ος
 σου

(Δ)
 Ε ε χο μεν προς τον Κυ υ ρι ον

(Δ) (M) (Δ)
 Α α ξι ι ο ον και αι δι ι ι
 ι και αι αι ον

(M) (Δ)
 Α γι ός Α γι ος Α γι ος Κυ
 υ ρι ος Σαβ βα ωθ πλη η ρης ο ο ου

ΚΑΝΟΝΙΚΑ

θα α α α α σου ο Θε ο ο ος η η η

(M)
η η μων

(Δ) (M) (Δ)
Α α ξι ι ον ε στι ιν ω ως α

λη η η θω ως μα κα ρι ι ζειει ειν

σε την Θε ε ε ο ο το ο ο ο ο κον

(Δ) (M) (Δ)
την α ει μα κα α ρι ι ι στο ο

ον και Πα να μω ω μη η η τον και

(M) (Δ)
μη τε ε ε ε ε ρα α του Θε ου ου

(M) (Δ)
ου ου η η η μων την τι μι ω τε

ε ε ε ε ε ραν των Χε ρου ουου βιμ

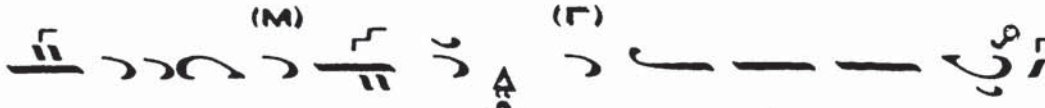

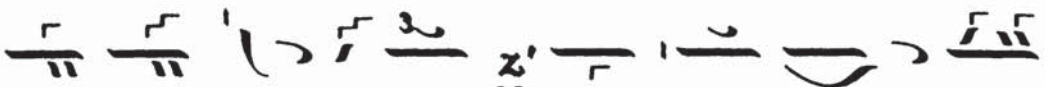
και εν δο ξο τε ε ε ε ρα

αν α συ υγ κρι ι ι ι ι τως τω ων σε ε

ε ε ρα α α φειμ την α δι α φθο ο

ο ο ρω ω ως Θε ον Λο ο ο

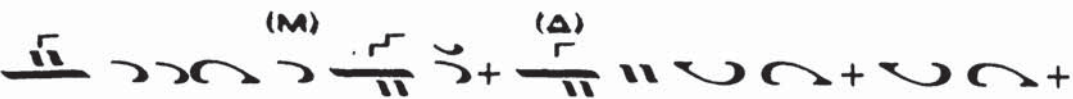
ο γον τε κου ου ου ου σα αν την

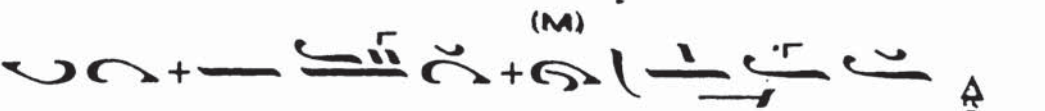
ο ο ο ο ον τω ως Θε ο ο το ο ο

κον σε ε ε ε ε με ε γα α λυ υ

υ υ νο ο ο με ε ε ε ε ε ε

ε ε ε ε ε ε ε ε εν

ΣΙΣΥ ΣΙΜΕΝΕΛΑΚΗ

ΝΥΧΤΕΡΙΝΗ ΒΟΛΤΑ

(Από τους νυχτερινούς περιπάτους
στοις Αμεπλόκητους με τον Σταίρο)

Τ' αστέρια άστραφταν
Ξεπρόβαλαν χαρούμενα
ανάμεσα σε σίννεφα λευκά κιματιστά
Βαθί το κιανό τ' ουρανού
Βαθίς κι' ο πόθος της ανάσας
Σαν την ανάσα της ζητά.

5-9-08

(Ονειρεύτηκα μετά από χρόνια! Και καμμία σχέση με θρίλερ το όνειρο!)

Δελφίνοι ήταν που μας ξύπνησε,
– Ελάτε, μας ψιθίρισε, σήμερα εορτάζει η Πηγή,
σήμερα χαρίζει ό,τι η ψυχή ποθεί,
κι αν αναδόμηση στην αποδόμηση ζητά να δει,
κι αιτητήν γοργά θα κάνει αισθητή.

2-10-2008

(Στην πλατεία Πάργης, υπό την σκέπη του Αγίου Γεωργίου)

Αλλιώςτικός ο τρόπος σου,
μα να που βρίσκεσαι κοντά μου.
Κι ας είναι η μέρα βροχερή,
η ίδια ενέργεια είναι που
χρώματα και σχήματα μου έφερε εξωτικά,
ίσως από μακριά, ή μήπως κι από πιο κοντά,
μα θαύμασα σαν τα φτερά του άνοιξε,
πριν λίγο άχαρο και γκριζωπό
το περιστέρι που έστεκε μπροστά μου.

ΣΙΣΥ ΣΙΜΕΝΕΛΑΚΗ

ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΗ

«ΜΗΤΕΡΑ, ΜΕΓΑΛΟΨΥΧΗ ΣΤΟΝ ΠΙΟΝΟ ΚΑΙ ΣΤΗΔΟΞΑ»¹ ΟΙ ΑΛΛΗΓΟΡΙΚΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η συμβολική απεικόνιση ενός κράτους ή έθνους από μια γυναικεία μορφή αποτελεί μιαν εικόνα οικεία στο θεατή, πιθανώς διότι οι ρίζες της φθάνουν ως την αρχαιότητα. Τότε που στο βράχο της Ακρόπολης δέσποζε το άγαλμα της *Αθηνάς Προμάχου*, προστάτιδας της πόλης της Αθήνας, αλλά και συμβόλου της, έμβλημα της ένδοξης, χρυσής της εποχής.² Λίγους αιώνες αργότερα οι πόλεις-κράτη δημιούργησαν τις δικές τους, ξεχωριστές συμβολικές προσωποποιήσεις, φιλοτεχνημένες από τους καλλιτέχνες της ελληνιστικής εποχής. Οι γλυπτές εκείνες γυναικείες μορφές φορούσαν στο κεφάλι τους σαν «στέμμα» τα τείχη της πόλης που ενσάρκωναν και αντιπροσώπευαν την ισχύ και την αίγλη της, αφού στο πρόσωπό τους ταυτιζόταν η γυναικεία μορφή με την πόλη.³ Η καταγωγή τους από την αρχαιοελληνική εικονογραφία αποτελεί ίσως μίαν εξήγηση γιατί οι αλληγορικές αναπαραστάσεις κρατών και εθνών στην ιστορία της τέχνης έχουν τη μορφή μιας γυναίκας. Μίαν ακόμη ερμηνεία θα μπορούσε να αποτελεί το γένος των ονομάτων των πόλεων ή των κρατών που ενσαρκώνονται μέσω της τέχνης. Όπως και άλλες έννοιες αφηρημένες που πη-

---

1. Μέρος του κειμένου αυτού παρουσιάστηκε στην επιστημονική συνάντηση *Τέχνη-γα-έργα τέχνης: Διάλογοι* που διοργανώθηκε στο Μουσείο Θεόδωρος Παπαγιάννης στο Ελληνικό, από το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Ηπειρωτικών Σπουδών, το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης «Θεόδωρος Παπαγιάννης» και τον Τομέα Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στις 11 Μαΐου 2014. Τίτλος της εισήγησης ήταν: «Ένας ιδιότυπος διάλογος τέχνης, πολιτικής και κοινωνίας: η προσωποποίησή της Ελλάδας».

Ο στίχος του τίτλου προέρχεται από τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* του Διονυσίου Σολωμού, Σχέδιασμα Γ', απόσπασμα Ι, στίχ. 1.

2. Άρτεμις Σκουμπούρη, *Η Ακρόπολις των Αθηνών*, Αθήνα 1999, σ. 73.

3. Για το θέμα των γυναικείων αυτών μορφών και τους ποικίλους συμβολισμούς τους βλ. Πάρις Παπαγεωργίου, *Το τειχόμορφο στέμμα στην τέχνη της Μέσης Ανατολής και της Αρχαίας Ελλάδας έως το τέλος της Ελληνιστικής εποχής*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 38-46. Το πιο γνωστό γλυπτό της κατηγορίας είναι η *Τύχη της Αντιόχειας* του 290 π.Χ. (300 π.Χ., ρωμαϊκό αντίγραφο, μάρμαρο, ύψ. 895 εκ., Μουσεία Βατικανού) για το οποίο βλ. J. J. Pollitt, *Η τέχνη στην ελληνιστική εποχή*, μτφ. Ανδρομάχη Γκαζή, Αθήνα 1994, σ. 23-24.

ραν συγκεκριμένη μορφή μέσω του γυναικείου σώματος, έτσι οι χώρες και τα κράτη έχουν όνομα θηλυκό στα ελληνικά, τα λατινικά, καθώς και σε άλλες ομιλούμενες ευρωπαϊκές γλώσσες, γι' αυτό πιθανώς προσωποποιήθηκαν από μια γυναίκα.⁴

Στα νεότερα χρόνια ωστόσο δεν είναι παραδεκτό να έχει προέλευση μόνο γραμματική ή εικονογραφική η ειριότητα διαδεδομένη αυτή πρακτική.⁵ Η δυνατότητα της γυναίκας να φέρνει στον κόσμο τη ζωή, η μητρότητα, αποτελεί το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της θηλυκότητας ανά τους αιώνες. Η ταύτιση της γυναίκας με τη φύση γενικότερα, λόγω του ζωοποιού της σώματος, αλλά και ο κεντρικός ρόλος που η μητέρα κατείχε στις δυτικές κοινωνίες συνέβαλαν κατά συνέπεια καθοριστικά στη διαμόρφωση των αλληγορικών μορφών που ενσάρκωναν κράτη και έθνη. Από τη μητέρα εξαρτάται η διαίωσιση του γένους, η γαλοίγηση, και η διαπαιδαγώγηση των τέκνων, η φροντίδα του σπιτιού και η διατήρηση των παραδόσεων.⁶ Ποιά μορφή λοιπόν θα ήταν η καταλληλότερη για να ενσαρκώσει το έθνος, τους θεσμούς του, την κοινή καταγωγή των πολιτών του, τους αγώνες και το μέλλον του από τη γυναικεία; Μάλιστα η συμβολική χρήση της εικόνας της γυναίκας «ιεροποιεί», εξιδανικεύει το παρελθόν ενός λαού, αλλά και τις προσδοκίες του για το μέλλον, μια και η «μητέρα-πατρίδα» αποτελεί μια ιδεώδη, ιερή μορφή, ένα υψηλό ιδανικό.⁷

Εκτός τέλος από την ιδιαίτερη εκτίμηση που έχαιρε η μητρική της πλευρά, η γυναικεία μορφή διέθετε ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα, το οποίο την κατέστησε ιδανική για να προσωποποιήσει την έντονα πολι-

4. Την ερμηνεία αυτή υποστηρίζουν και οι Maurice Agulhon και Pierre Bonte στο βιβλίο τους *Marianne: Les visages de la République*, Paris 1992, σ. 14-15.

5. Silke Wenk, «Gendered representations of the nations past and future», στο Ida Blom, Karen Hageman, Catherine Hall, *Gendered nations, nationalisms and gender order in the long nineteenth century*, Oxford/New York 2000, σ. 70.

6. Για τη σπουδαιότητα και τον κεντρικό ρόλο της μητέρας στη νεοελληνική κοινωνία βλ. Χαρικλεια-Γλαϊκή Γκότση, *Ο λόγος για τη γυναίκα και τη γυναικεία καλλιτεχνική δημιουργία στην Ελλάδα (τέλη 19ου - αρχές 20ού αιώνα)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 100. Δημητρά Τζανάκη, *Δουίλα και Κίτρα. Οφεις εθνικισμοί: ρόλοι και σημειωφόροι στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων 1836-1897*, Αθήνα 2007, σ. 80-93. Για την ενσάρκωση των εθνών από γυναικείες μορφές βλ. Bettina Brandt, *Germania und ihre Söhne. Repräsentationen von Nation, Geschlecht und Politik in der Moderne*, Göttingen 2010, σ. 106. Silke Wenk, «Gendered representations of the nations past and future», ό.π., σ. 66.

7. Bettina Brandt, *Germania und ihre Söhne*, ό.π., σ. 50.

τικά φορτισμένη έννοια του έθνους: την πολιτική ουδετερότητα. Οι γυναίκες δεν διέθεταν στην πλειοψηφία τους πολιτικό ρόλο, ούτε συμμετείχαν ενεργά στα πολιτικά δρώμενα των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Η αποστασιοποίηση των γυναικών από τα κοινά και η απουσία τους από το δημόσιο χώρο τις προσέφερε ως «λευκό χαρτί» στα χέρια των καλλιτεχνών για να μορφοποιήσουν απρόσκοπτα ιδεολογίες, απόψεις, ιδέες, ιστορικά γεγονότα και πολιτικές.⁸ Και ήταν μάλιστα η γυναικεία μορφή που αντικατέστησε την εικόνα του μονάρχη στην επίσημη εικονογραφία πολλών κρατών, μορφοποιώντας τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της πολιτικής τους, που έγερνε πλέον προς την πλευρά των πολιτών.⁹

Στην επαναστατική Γαλλία του 18ου αιώνα, εκεί όπου οι κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις ήταν φαινόμενο καθημερινό και η δυσαρέσκεια απέναντι στη μοναρχία και τους εκπροσώπους της δυνάμωνε, επανεμφανίστηκε στη νεότερη εποχή η γυναικεία μορφή σύμβολο του έθνους-κράτους. Μάλιστα, στα τέλη του 18ου αιώνα η ελευθερία ενσαρκώθηκε και από πραγματικές, από σάρκα και οστά, νέες γυναίκες στις λαϊκές γιορτές που διοργανώνονταν στο Παρίσι, αλλά και στην επαρχία. Οι γυναίκες αυτές περιφέρονταν στις πόλεις και στις γειτονιές διαλαλώντας το θρίαμβο των επαναστατικών ιδεών και την ήττα της παλιάς μοναρχίας.¹⁰ Η καινούργια αυτή θηλυκή συμβολική μορφή, προερχόμενη από την αρχαιοελληνική και τη ρωμαϊκή εικονογραφία, είχε σαν χαρακτηριστικό της γνώρισμα το φρυγικό σκούφο, ο οποίος στη ρωμαϊκή εποχή υποδήλωνε την απελευθέρωση των δούλων από την περιοχή της Φρυγίας.¹¹ Η Ελευθερία αποτέλεσε το νέο σύμβολο του επαναστατημένου γαλλικού έθνους από το 1792 και εξής, μετά την καθαίρεση των μοναρχών. Και μάλιστα της δόθηκε ένα συγκεκριμένο όνομα: *Marianne*. Το όνομα αυτό, κοινό στη Γαλλία της εποχής, θεωρείται ότι προήλθε από ένα δημοφιλές τραγούδι, ενώ σύμφωνα με μια άλλη άποψη αποτελούσε τη συνθηματική λέξη μεταξύ των επαναστατών για να διαδώσουν την πορεία των αγώνων τους: «Πώς πάει η *Marianne*;».¹² Στην εικονογραφική εξέλιξη της μορφής της

8. Silke Wenk, *Versteinerte Weiblichkeit*, Köln 1996, σ. 95 κ. έξ.

9. Silke Wenk, «Gendered representations of the nations past and future», ό.π., σ. 69.

10. Για το θέμα αυτό βλ. Maurice Agulhon, Pierre Bonte, *Marianne: Les visages de la République*, ό.π., σ. 14.

11. Ό.π., σ. 15-16.

12. Maurice Agulhon, *Marianne au pouvoir. I. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1800 a 1914*, Paris 1989, σ. 11-14.

Marianne συνέβαλε καθοριστικά το έργο του Eugène Delacroix (1789-1863) *Η Ελευθερία οδηγεί το λαό* (1830, Παρίσι, Λούβρο), η οποία αποτέλεσε το πρότυπο για τη φιλοτέχνηση πολλών ζωγραφισμένων και γλυπτών γυναικείων μορφών που κατέκλυσαν τα επόμενα χρόνια τη γαλλική τέχνη.¹³ Με την εξέγερση του 1848 η Ελευθερία αναβαπτίστηκε σε Δημοκρατία, ενσαρκώνοντας το πολίτευμα της Γαλλίας, καθώς και τις διαφορετικές παρατάξεις και ιδεολογίες της γαλλικής βουλής.¹⁴ Έργα τέχνης με τη μορφή της μοιράστηκαν από το επίσημο κράτος στα δημαρχεία των πόλεων και έφθασαν σε κάθε γωνιά της χώρας υπενθυμίζοντας τις αξίες του πολιτεύματος, την ισότητα και τη δύναμη του λαού, στον οποίο όφειλε η Δημοκρατία την ύπαρξή της.¹⁵

Στη Γερμανία η συμβολική απεικόνιση του έθνους δεν έλαβε το όνομα μιας πραγματικής γυναίκας, ονομάστηκε απλώς Germania. Το κατακερματισμένο σε κρατίδια γερμανικό έθνος επιθυμούσε να διατρανώσει την κοινή του καταγωγή, γι' αυτό επιλέχθηκε μια θηλική, μητρική μορφή για την ενσάρκωσή του.¹⁶ Πέρα και πάνω από το μονάρχη, η Germania συμβόλιζε το αθάνατο, άφθαρτο σώμα ενός βασικού πρωταγωνιστή των πολιτικών εξελίξεων κατά το 19ο αιώνα: των ίδιων των πολιτών της. Το στέμμα στο κεφάλι της συμβόλιζε όχι τη μοναρχία, αλλά τη συνταγματική βασιλεία, η οποία στηριζόταν κατά κύριο λόγο στους πολίτες.¹⁷ Οι διαφορετικές εικονογραφικές εκδοχές της Germania αποδεικνύουν τις προσπάθειες για πολιτική ένωση των γερμανικών κρατιών, διότι αναπαριστούν αλληγορικά τους αναγκαίους συμβιβασμούς ανάμεσα στην πρωσική μοναρχία και την ευρύτερη επιθυμία για την αναγέννηση του έθνους. Οι συμβιβασμοί όμως δεν έφεραν χειροπιαστό αποτέλεσμα, με συνέπεια τις συνεχιζόμενες αντιθέσεις και τους πολέμους ανάμεσα στα αδελφά κράτη. Για το λόγο αυτό η Germania απεικονίστηκε συχνά ως μια μεγαλοπρεπής πολεμίστρια (εικ. 1).¹⁸

13. Για το θέμα αυτό βλ. Ελένη Μάργαρη, «Πολεμώντας στη θέση των ανδρών: Η ηρωική γυναικεία μορφή στη νεοελληνική γλυπτική», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τχ. 30 (2011), σ. 229-230.

14. Maurice Agulhon, Pierre Bonte, *Marianne: Les visages de la République*, ό.π., σ. 25.

15. Maurice Agulhon, *Marianne au pouvoir*, ό.π., σ. 37-60.

16. Brandt Bettina, *Germania und ihre Söhne*, ό.π., σ. 106-109.

17. Ό.π., σ. 166, 182.

18. Ό.π., σ. 329-332.

Στη Βρετανία του β' μισού του 19ου αιώνα, την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από μια γυναίκα, τη βασίλισσα Βικτωρία (1819-1901), η συμβολική απεικόνιση του έθνους πραγματοποιήθηκε επίσης από μια γυναικεία μορφή, την Britannia, η οποία έφερε τα σύμβολα της αρχαιοελληνικής θεάς Αθηνάς, την αρχαιοπρεπή ενδυμασία, την περικεφαλαία και το θώρακα στο στήθος.¹⁹ Η εμφάνισή της, που παρέπεμπε στην ιδιαίτερα αγαπητή ελληνική αρχαιότητα, της προσέδιδε κύρος, την εξιδανίκευε, αλλά και την αποδέσμευε από τα περίπλοκα πολιτικά ζητήματα της σύγχρονης της εποχής. Αλληγορική αναπαράσταση της μοναρχίας, του έθνους, της αυτοκρατορίας και των εθνών που είχε υπό τη σκέπη της, η μορφή της Britannia κλήθηκε να απεικονίσει την ενότητα και την ομοψυχία, όμως λίγισε υπό το βάρος των πολλαπλών εννοιών με τις οποίες επιβαρύνθηκε και συχνά διακωμωδήθηκε.²⁰

Στην περίπτωση των Ελλήνων, η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησής τους δεν πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, ούτε και υπήρξε υπόθεση εύκολη και απλή. Οι Έλληνες, έως τότε διασπασμένοι από την οθωμανική εξουσία σε περιφέρειες με ανεξάρτητη διοίκηση, συνειδητοποίησαν σταδιακά κατά τη διάρκεια του αγώνα της Επανάστασης, ότι πάλευαν για μια κοινή υπόθεση.²¹ Ο πόθος για την απελευθέρωση ήταν κοινός, όμως οι τοπικιστικές διαφορές, η καχυποψία προς τους Έλληνες που δεν κατάγονταν από τις επαναστατημένες επαρχίες και η αντίδραση της Εκκλησίας στις ιδέες του Διαφωτισμού, που είχαν γοητεύσει μεγάλο τμήμα της νεοελληνικής κοινωνίας, δυσχέραναν την αποκρυστάλλωση της εθνικής ταυτότητας. Προς αυτή την κατεύθυνση βέβαια συνέβαλε αργότερα καταλυτικά η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας, ιδεολογική έκφραση του εθνικισμού και αλυτρωτική πολιτική που ακολουθήθηκε έως την καταστροφή της Σμύρνης το 1922.²² Μέσα σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο επιλέχθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα ως πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους η Αθήνα, ένα μικρό χωριό ακόμη,

19. Anne Helmreich, «Domesticating Britannia: Representations of the Nation in Punch: 1870-1880», στο Tricia Cusack, Síghle Bhreathnack-Lynch (επιμ.) *Art, Nation and Gender: Ethnic Landscapes, Myths and Mother-figures*, Aldershot/Burlington 2003, σ. 15-28.

20. Ό.π., σ. 23.

21. John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1997, σ. 27-65.

22. Ό.π., σ. 27-65. Richard Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Αθήνα 2002, σ. 67-72.

σύμβολο ωστόσο της ένδοξης αρχαιοελληνικής ιστορίας καὶ παράδοσης. Για να υπογραμμισθεί η προσήλωση στο αρχαιοελληνικό παρελθόν ενισχύθηκε η μελέτη της αρχαίας ιστορίας στα σχολεία και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και χρησιμοποιήθηκε η καθαρεύουσα, η λόγια μορφή της ελληνικής γλώσσας, συνδυετικός κρίκος της νέας με την αρχαία.²³

Στις αρχές του 19ου αιώνα έκανε την εμφάνισή της στο εικονογραφικό λεξιλόγιο της νεοελληνικής τέχνης και η συμβολική μορφή της Ελλάδας. Απόγονος των αρχαίων προσωποποιήσεων πόλεων και γεωγραφικών περιοχών, αδελφή των άλλων αλληγορικών απεικονίσεων ευρωπαϊκών εθνών, η προσωποποιημένη Ελλάς δεν ήταν αρχικά μια μορφή ηρωική, ισχυρή και λαμπερή, αλλά ένα όραμα, ένα ιδανικό φορτισμένο από τη σφοδρή επιθυμία για ελευθερία. Στόχος της ήταν να εμπνεύσει και να συγκινήσει τους Νεοέλληνες, ώστε να ξεγερθούν εναντίον των Οθωμανών, και να τους υπενθυμίσει το κοινό παρελθόν, την κοινή τους μοίρα και την ανάγκη για ομοψυχία μπροστά στο δύσκολο κοινό τους αγώνα. Παρόμοιο σκοπό είχε και η αλληγορική μορφή της Ελλάδας, όπως τη φιλοτέχνησαν οι Ευρωπαίοι φιλέλληνες ζωγράφοι του 19ου αιώνα.²⁴ Από τα πιο γνωστά ζωγραφικά έργα αυτής της θεματολογίας είναι *Η Ελλάδα στα ερείπια του Μεσολογγίου* (1826) (εικ. 2) του Γάλλου ρομαντικού ζωγράφου Eugène Delacroix. Ο Delacroix δεν είχε επισκεφτεί ποτέ την Ελλάδα και ο φιλελληνισμός του ενισχιόταν από τα άρθρα των εφημερίδων που αναμετέδιδαν τις εξελίξεις της ελληνικής Επανάστασης, από τις αφηγήσεις των περιηγητών και τις ονειροπολήσεις των ρομαντικών λογοτεχνών.²⁵ Αποζητώντας την επαγγελματική και καλλιτεχνική του καταξίωση, έψαχνε ένα θέμα που θα συγκινούσε και θα γοήτευε τους θεατές και τους ειδικούς της τέχνης. Η πρώτη του απόπειρα, το 1824, με τον πίνακα *Οι σφαγές της Χίου* (Παρίσι, Λούβρο), είχε στεφθεί με επιτυχία.²⁶ Μιαν

23. Richard Clogg, ό.π., σ. 71-72.

24. Για άλλα έργα Ευρωπαίων καλλιτεχνών που απεικονίζουν την αλληγορική μορφή της Ελλάδας βλ. *Η ελληνική επανάσταση, ο Ντελακρουά και οι Γάλλοι ζωγράφοι. 1815-1848*, κατάλογος έκθεσης, Παρίσι/Αθήνα 1996-1997. *Ελλάδα του 19ου αιώνα. Λάδια, υδατογραφίες, σχέδια χαρακτικά, σπάνιες εκδόσεις βιβλίων*, κατάλογος έκθεσης, γκαλερί Ζοιμπούλακη, Αθήνα 1982.

25. Arlette Sérullaz, «Ο Delacroix και η Ελλάδα», *Η ελληνική επανάσταση, ο Ντελακρουά και οι Γάλλοι ζωγράφοι. 1815-1848*, κατάλογος έκθεσης, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Α. Σούτζου, Αθήνα 1997, σ. 49-52.

26. Ο.π., σ. 50.

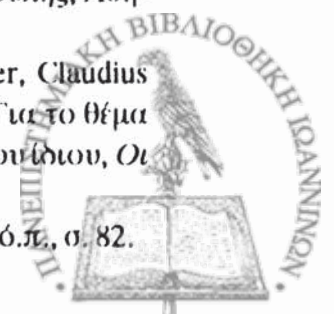
ακόμη αιματοχυσία λίγα χρόνια αργότερα, επακόλουθο της πολιορκίας και της πτώσης της πόλης του Μεσολογγίου, τον ενέπνευσε να φιλοτεχνήσει μια σύνθεση διαφορετική. Στο έργο του 1826 η αλληγορική μορφή της Ελλάδας απεικονίζεται πάνω στα χαλάσματα της μαρτυρικής πόλης. Η γυναίκα αυτή, σύμβολο του αγωνιζόμενου ελληνικού έθνους, φορά την εθνική της φορεσιά, είναι νέα και όμορφη, αξιοπρεπής και γαλήνια, όμως εξαιρετικά εκφραστική στις κινήσεις της. Ο ζωγράφος διαδηλώνει με τον πίνακα αυτόν την αμέριστη συμπαράστασή του στον αγώνα για ελευθερία των Ελλήνων και αποτίει φόρο τιμής σε όλους όσους έχασαν τη ζωή τους μαχόμενοι για τον ίδιο σκοπό.

Όπως ο Delacroix έτσι και ο Βαυαρός γλύπτης Ludwig von Schwanthaler (1802-1843) δεν είχε ταξιδέψει ποτέ στην Ελλάδα. Όταν δέχτηκε την παραγγελία να σχεδιάσει τη μνημειακή σύνθεση που θα κοσμούσε τα νεόδμητα βασιλικά ανάκτορα της Αθήνας, έλαβε υπόψη του τις επιθυμίες και την ιδεολογία του πατέρα του νεαρού Όθωνα (1815-1867), του Λουδοβίκου βασιλιά της Βαυαρίας (1786-1868), για να φιλοτεχνήσει ένα σύνολο γεμάτο αναφορές στην αρχαία Ελλάδα, στη σύγχρονη ιστορία της χώρας και τα χρόνια της Επανάστασης.²⁷ Τα σχέδια αυτά μετέτρεψαν σε τοιχογραφίες στις αίθουσες των ανακτόρων Βαυαροί ζωγράφοι που ταξίδεψαν για το λόγο αυτό ως την Ελλάδα, διατηρώντας το πνεύμα και το ύφος των σχεδίων του Schwanthaler.²⁸ Στο δυτικό τοίχο της Αίθουσας των Τροπαίων, στη σύνθεση που παρουσιάζει τη νίκη των Ελλήνων στο Ναβαρίνο, απεικονίζεται και η μορφή της Ελλάδας (εικ. 3). Πρόκειται για μια νέα γυναίκα, ντυμένη αρχαιοπρεπώς, η οποία στέκεται μετωπική κρατώντας στο αριστερό της χέρι ένα σταυρό και στο δεξί τις σημαίες των Μεγάλων Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας). Δίπλα της βρίσκεται μια μαρμάρινη ότσηλη, στην οποία αναγράφονται τα ονόματα ηρώων και αγωνιστών της ελληνικής επανάστασης, Ελλήνων και ξένων.²⁹ Στο σύνολό της η διακόσμηση των αιθουσών των ανακτόρων αφηγείται την ιστο-

27. Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα. 18ος και 19ος αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 62-63, 110-113. Του ίδιου, *Οι τοιχογραφίες του μεγάρου της Βουλής*, Αθήνα 2007.

28. Πρόκειται για τους ζωγράφους Ulrich Halbreiter, Joseph Kranzberger, Claudius Schraudolph, Joseph Scherer, Thomas Guggenberger και Franz Joseph Wurm. Για το θέμα βλ. Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 111. Του ίδιου, *Οι τοιχογραφίες του μεγάρου της Βουλής*, ό.π., σ. 34.

29. Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Οι τοιχογραφίες του μεγάρου της Βουλής*, ό.π., σ. 82.

ρία της Ελλάδας, της αρχαίας μα και της νεότερης, τον ηρωισμό των σύγχρονων αγωνιζόμενων Ελλήνων, την ανδρεία και την ανωτερότητά τους απέναντι στους «βάρβαρους» Τούρκους, μυθολογώντας τα ιστορικά γεγονότα της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό της μυθολογίας εντάσσεται και η αλληγορική μορφή της Ελλάδας, η οποία στέκεται σαν ένα γλυπτό της κλασικής αρχαιότητας, αποστασιοποιημένη και ιδανική, τιμώντας τους νεκρούς της. Το ιδεαλιστικά αποδοσμένο εικονογραφικό σύνολο, σύμφωνα με τις αρχές του κλασικισμού από τις οποίες εμφορούνταν οι αυλές του Μονάχου και της Αθήνας, επηρέασε τεχνοτροπικά και εικαστικά αρκετούς από τους Νεοέλληνες καλλιτέχνες που ασχολήθηκαν με την ιστορική ζωγραφική.

Ένας από αυτούς ήταν και ο Θεόδωρος Βριζάκης (1819-1878),³⁰ ο οποίος ζωγράφησε ίσως τη διασημότερη μορφή της Ελλάδας φιλοτεχνημένη από Νεοέλληνα καλλιτέχνη, την *Ελλάδα ειγνωμονοίσα* (1858) (εικ. 4). Ο Βριζάκης ήταν γιος αγωνιστή της Επανάστασης και τα ιστορικά εκείνα γεγονότα τον συγκινοίσαν ιδιαίτερα και τον ενέπνεαν. Στον πίνακά του, στο κέντρο της σύνθεσης, απεικονίζεται η νεανική μορφή της Ελλάδας να φορά αρχαιοπρεπή ενδύματα, στα πόδια της οι αλυσίδες της σκλαβιάς έχουν σπάσει και η ίδια απλώνει τα χέρια της προστατευτικά πάνω από τα κεφάλια σημαντικών μορφών της ελληνικής επανάστασης.³¹ Είναι κάποια από τα πρόσωπα που προσέφεραν όχι μόνον όλες τις δυναμείς, αλλά και τις περιορισίες για την απελευθέρωση του έθνους, όπως υπονοείται από το σωρό των νομισμάτων που απλώνεται στα πόδια της Ελλάδας. Η ζωγραφική του Βριζάκη ήταν κλασικιστική και βαθιά επηρεασμένη από την ευρωπαϊκή καλλιτεχνική παράδοση, όπως διαφαίνεται και στη στάση της μορφής της Ελλάδας, η οποία προέρχεται από τη δυτική θρησκευτική εικονογραφία της Παναγίας του Ελέους.³² Ίσως αυτή η εικονογραφική αναφορά απέβλεπε στην εξιδανίκευση, την «αγιοποίηση» της μορφής της, δηλώνοντας την ιερή διάσταση του ελληνικού αγώνα και εντάσσοντας την Ελλάδα στα υψηλότερα ιδανικά.

30. Για τον Θεόδωρο Βριζάκη και το έργο του βλ. *Έλληνες καλλιτέχνες στην Ακαδημία του Μονάχου τον 19ο και 20ό αιώνα*, κατάλογος έκθεσης, Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 94.

31. Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα 18ος-19ος αιώνας*, ό.π., σ. 91-92.

32. Πρβλ. τη *Madonna della Misericordia* του Piero della Francesca. Για το έργο βλ. James Beck, *Italian Renaissance Painting*, Köln 1999, σ. 150-163.

Στα Επτάνησα οι διαδοχικοί δυτικοί κατακτητές προσέφεραν διαφορετικά ερεθίσματα και επιδράσεις στην ανάπτυξη της καλλιτεχνικής δραστηριότητας. Ο νεοκλασικισμός επικράτησε και στην επτανησιακή τέχνη προερχόμενος αυτή τη φορά από την ιταλική καλλιτεχνική επιρροή και όχι τη βαναρική. Στα Επτάνησα η αστική τάξη στήριξε την καλλιτεχνική παραγωγή και διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξή της, όχι μόνο τις οικονομικές αλλά και τις πνευματικές, με τη διαρκή επικοινωνία και τις επαφές της με την Ιταλία. Η ζωγραφική του Κεφαλλονίτη Διονυσίου Βέγια (1810-1884)³³ όμως διαφέρει τεχνοτροπικά από εκείνη των Ελλαδιτών ομοτέχνων του, όπως διακρίνεται στο έργο του *Η ένωση της Εφτανήσου με την Ελλάδα* (περ. 1862) (εικ. 5). Στον πίνακα παρουσιάζονται τα Επτάνησα με τη μορφή επτά νέων γυναικείων μορφών που περιστοιχίζουν και αγκαλιάζουν συγκινημένες τη μητέρα Ελλάδα, η οποία ανοίγει την αγκάλη της για να τις υποδεχτεί. Οι νεοκλασικές καταβολές του έργου είναι εμφανείς στην αρχαιοπρεπή ενδυμασία των μορφών και την ψυχρή, ιδανική τους ομορφιά. Ωστόσο ο ενθουσιασμός του Βέγια για την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα διαφαίνεται στον πανηγυρικό χαρακτήρα της σύνθεσης και στη στιβαρή, μητρική μορφή της Ελλάδας που μοιάζει να τις καλωσορίζει και να τις θέτει υπό την προστασία της.

Λίγες δεκαετίες νωρίτερα ο στρατηγός Μακρυγιάννης (1797-1864) παρήγγειλε σε ένα λαϊκό καλλιτέχνη, επίσης αγωνιστή της Επανάστασης, τον Δημήτριο Ζωγράφο, να φιλοτεχνήσει 24 έργα ζωγραφικής που θα τα προσέφερε στους συμμάχους των Ελλήνων.³⁴ Σε μεγάλη ηλικία ο Μακρυγιάννης είχε μάθει τα γράμματα, γνώριζε καλά λοιπόν τη δύναμη της εικόνας για τη μετάδοση των γεγονότων, της ιστορίας και των ιδεών. Στον πίνακα *Η δικαία απόφασις του Θεού δια την απελευθέρωσιν της Ελλάδος* (1836) (εικ. 6) ο Παντοκράτορας απεικονίζεται στο κέντρο της σύνθεσης να απευθύνεται στην Ελλάδα: «Ελλάς, δια τα αίματα, τας θυσίας των Ελλήνων και φιλελλήνων σε ευσπλαχνίζομαι και φωτίζω τα τρία δυνατά Έθνη δια να τειναχθούν αι αλύσεις τας οποίας είχες τόσους αιώνας εις τους πόδας, και εν ταυτώ αποκαταστάνεσαι βασίλειον, βασιλευομένη από τον Όθωνα και την Αμαλίαν». Πράγματι στα δεξιά απεικονίζεται η Ελλά-

33. Ελένη Μάργαρη, *Οι συλλογές της Δημοτικής Πινακοθήκης Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2013, σ. 15-16.

34. Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα 18ος-19ος αιώνας*, ό.π., σ. 128-131. Αντώνης Κωτίδης, *Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική 19ου αιώνα*, Αθήνα 1995, σ. 191-193.

δα με τον οπλισμό της θεάς Αθηνάς, περιστοιχισμένη από τους βασιλείς της να στέφεται από άγγελο, ενώ απέναντί τους στέκονται οι βασιλείς της Γαλλίας, της Αγγλίας και τις Ρωσίας. Σε ένα άλλο έργο του ίδιου σινόλου, την Πτώσι της Κωνσταντινουπόλεως, μπροστά από τον Ρήγα Φεραίο (1757-1798) που ρίχνει τους σπόρους της ελευθερίας, είναι καθισμένη μια Ελλάδα διαφορετική: είναι αιμόφυρτη και αλυσοδεμένη και με το χέρι της υποδεικνύει τον τύραννό της, εκείνον που την έφερε σε αυτή την αξιοθρήνητη κατάσταση, το Σουλτάνο.³⁵

Τα χρόνια της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους συνέπεσαν με την εποχή της γέννησης της συμβολικής γυναικείας μορφής που ενσάρκωνε την ιδανική Ελλάδα, εκείνη που ονειρεύονταν οι αγωνιστές και οι οραματιστές της ελευθερίας, μιαν απόγονο της αρχαίας, αλλά εμφορούμενη από τις αξίες και τις αρχές του χριστιανισμού, αδικημένη αλλά πολεμιστρια. Ήταν όμως αυτή η αλήθεια ή μια εξιδανικευμένη εκδοχή της; Σύμφωνα με την αφήγηση του Μακρυγιάννη στα Ατομνημονείματά του, είχε ζητήσει από τον Ζωγράφο να του φιλοτεχνήσει και άλλη μια αλληγορική σκηνή. Σε εκείνη ο πρόεδρος του συμβουλίου της αντιβασιλείας του Όθωνα ο Βαϊαρός αντιβασιλέας Άρμανσπεργκ (Joseph Ludwig Graf von Armanberg, 1787-1853) επετίθετο στην Ελλάδα, η οποία είχε τη μορφή μιας νέας κόρης, και έβγαζε από το ματωμένο στήθος της την καρδιά. Ο στρατηγός ζήτησε ωστόσο από τον καλλιτέχνη να καταστρέψει εκείνη τη σύνθεση, για να μην προσβληθεί ο αντιβασιλέας, ο οποίος είχε ήδη πληροφορηθεί τη φιλοτέχνησή της. Αυτή ήταν πιθανώς η πραγματική όψη της Ελλάδας στα πρώτα χρόνια του ελεύθερου βίου της: ματωμένη, πληγωμένη ακόμη και από τους ορισμένους από το Θεό προστάτες της. Όμως το έργο που την απεικόνιζε χάθηκε. Η σάτιρα προς τους πολιτικούς άρχοντες δεν ήταν ακόμη ανεκτή.³⁶

Με το πέρας των δεκαετιών η έκφραση της πολιτικής άποψης μέσω της σάτιρας απελευθερώθηκε στο νεοσύστατο κράτος, ενισχυόμενη από την αύξηση των τυπογραφείων και την πληθώρα των εφημερίδων που κα-

35. Ιωάννης Α. Μελετόπουλος, *Εικόνες του Αγώνα. Ι. Μακρυγιάννη-Παναγιώτη Ζωγράφου*, Αθήναι 1972, χ.σ. Μαρινα Λαμπράκη-Πλάκα, «Εικονογραφία του αγώνα», εφημ. *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, 18 Ιουνίου 1997, σ. 16-21.

36. Για το κατεστραμμένο αυτό έργο του Ζωγράφου του Μακρυγιάννη βλ. Μικυγιάννης, *Ατομνημονείματα*, τ. Β', Αθήναι 1947, σ. 109. Δημήτρης Σατρανίδης, *Ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας. Από την αρχαιότητα ως τη μεταπολίτευση*, τ. Α', Αθήναι 2006, σ. 43.

τέκλυσαν την Αθήνα, αλλά και την επαρχία. Τα εικονογραφημένα και τα ειδησεογραφικά έντυπα ασφαλώς είχαν ευρύτερη εμβέλεια επιρροής από ό,τι η ζωγραφική και συνέβαλαν σημαντικά στην αποκρυστάλλωση της έννοιας του έθνους και στη συνειδητοποίηση από τους αναγνώστες τους της κοινής τους ιστορίας και μοίρας.³⁷ Η συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους, ο διαρκής αγώνας των Ελλήνων για την επέκταση των συνόρων του, οι εναλλαγές της πολιτικής ηγεσίας και των προσώπων της πολιτικής ζωής, τα οικονομικά προβλήματα και τα ιστορικά γεγονότα, εγχώρια και διεθνή, έδωσαν τροφή στους γελοιογράφους και εικονογράφους των εφημερίδων, οι οποίοι ανέδειξαν την προσωποποίηση της Ελλάδας σε πρωταγωνίστρια των εικονογραφημένων περιοδικών εντύπων.

Ένα από τα σπουδαιότερα εικονογραφημένα σατιρικά περιοδικά υπήρξε ο *Νέος Αριστοφάνης*, το εβδομαδιαίο πολιτικο-σατιρικό έντυπο, το οποίο κυκλοφορούσε από τα τέλη του 19ου αιώνα περιλαμβάνοντας μια μεγάλων διαστάσεων, έγχρωμη λιθογραφία που απεικόνιζε σατιρικά τα γεγονότα της ελληνικής πολιτικής σκηνής. Ο εκδότης του εντύπου Παναγιώτης Πηγαδιώτης (μέσα 19ου αιώνα-1904) παράγγειλε τις λιθογραφίες στη Bologna, στο λιθογραφείο Barbietti, στον εικονογράφο Augusto Grossi (1835-1919), ιδρυτή του ιταλικού σατιρικού περιοδικού *Il Papagallo*. Ο Πηγαδιώτης παρείχε στον Grossi τις ιδέες, τα θέματα και τις λεζάντες τους, τα οποία ο τελευταίος μετέφραζε σε πολύχρωμες συνθέσεις.³⁸ Η αλληγορική μορφή της Ελλάδας εντοπίζεται σε πάρα πολλές από τις συνθέσεις αυτές, υποδυόμενη πολλούς και διάφορους ρόλους, πάντα δίπλα στα πρόσωπα που πρωταγωνιστούσαν στην πολιτική σκηνή της εποχής. Στο τεύχος της 23ης Αυγούστου 1886 (εικ. 7) η σατιρική λιθογραφία απεικονίζει την Ελλάδα σαν μια νέα γυναίκα, γυμνή, να δέχεται στο κρεβάτι της την επίθεση δύο ανθρωπόμορφων φιδιών που την απομυζούν. Πρόκειται για το διοικητή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος Μάρκο Ρενιέρη (1815-1897) και τον υποδιοικητή της Παύλο Καλλιγά (1814-

37. Παναγιώτης Μπίκας, «Ο ρόλος της εικόνας στην έκφραση και τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης στην Ελλάδα: Η περίπτωση των εικονογραφημένων περιοδικών του 19ου αιώνα», *Προσεγγίσεις της καλλιτεχνικής δημιουργίας από την Αναγέννηση ως τις μέρες μας*, Πρακτικά Β' Συνεδρίου Ιστορίας της Τέχνης, 25-27 Νοεμβρίου 2005, Αθήνα 2008, σ. 136-158.

38. Δημήτρης Σαπρινίδης, *Ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας*, ό.π., σ. 117, σ. 117. Γιάννης Γιαννέλης-Θεοδοσιάδης, *Η λαϊκή πολιτική σάτιρα στο τέλος του 19ου αιώνα μέσα από τις εικόνες του Νέου Αριστοφάνη*, Αθήνα [χ.χ.], σ. 128-130.

1896), επί των ημερών των οποίων το ελληνικό κράτος συνήψε διαδοχικά δάνεια με την Τράπεζα, για την αποπληρωμή των οποίων το κράτος τής είχε παραχωρήσει τα έσοδά του από διάφορες πηγές.³⁹ Η δυσβάσταχτη φορολογία που επιβλήθηκε από τον Χαρίλαο Τρικούπη (1832-1896) με τη στήριξη του βασιλιά Γεωργίου Α' (1845-1913) απεικονίστηκαν σε πολλές λιθογραφίες του Νέου Αριστοφάνη. Στο τείχος της 22ας Απριλίου 1888 η Ελλάδα απεικονίζεται καρφωμένη στο σταυρό του μαρτυρίου, ημίγυμνη και ημιθανής. Ο Τρικούπης στερεί τον σταυρό, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης (1824-1905) της δίνει ξύδι για να ξεδιψάσει και ο διοπτροφόρος βασιλιάς παρακολουθεί τη σκληρή σκηνή από μακριά.⁴⁰ Μια Ελλάδα καλλονή, ολόγυμνη, αναγνωρίσιμη μόνο από το στέμμα της απεικονίζεται να πλένεται με λίρες και όχι με νερό. Η σύναψη δανείου από την Αγγλία είχε βρει σύμφωνο τον εκδότη του Νέου Αριστοφάνη, ο οποίος δημοσίευσε την εικόνα αυτή στο τείχος της 7ης Ιουλίου 1890.⁴¹ Ούτε ο Δηλιγιάννης ο επόμενος πρωθυπουργός, γλίτωσε τη σάτιρα του εντύπου για τους οικονομικούς χειρισμούς του. Στο τείχος της 16ης Ιουνίου 1891 (εικ. 8) ο πρωθυπουργός απεικονίζεται ως ζωγράφος, ο οποίος αποτυπώνει στον καμβά του μια Ελλάδα πολύ διαφορετική από εκείνη που του ποζάρει. Η εξιδανικευμένη Ελλάδα του Δηλιγιάννη είναι ένδοξη και υπερήφανη, πλούσια και ισχυρή, ενώ το «μοντέλο» της είναι μια ρακενδύτη, ημίγυμνη γυναίκα, που αναρωτιέται αν πρόκειται και εκείνη να φορέσει τα πλούσια ενδύματα της εικονιζόμενης εκδοχής της.⁴² Μια ακόμη γυμνή Ελλάδα απεικονίστηκε στη γελοιογραφία του τείχους της 1ης Ιανουαρίου 1895 (εικ. 9). Δεμένη σε έναν κίονα, γυμνή και ατελεισμένη, η Ελλάδα προσπαθεί να γλιτώσει από τα χέρια του Ανδρέα Συγγρού (1830-1899), ο οποίος είναι έτοιμος να ασελγήσει επάνω της. Στα χέρια του κρατά προτάσεις για δάνεια με υπέρογκο επιτόκιο που επεδίωκε να συνάψει με το ελληνικό κράτος. Η μορφή της Ελλάδας μοιάζει επηρεασμένη από την αιχμάλωτη Ελληνίδα του Θεοδώρου Ράλλη (1852-1909) στο έργο του η Λεία (Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Α. Σούτζου).⁴³ Βέβαια δεν ήταν όλες οι γελοιογραφίες

39. Λίνα Λοϊβή, *Η ελληνική οικονομία του 19ου αιώνα με τη γραφίδα των γελοιογράφων*, Αθήνα 2011, σ. 112-113.

40. Γιάννης Γιαννέλης-Θεοδοσιάδης, *Η λαϊκή πολιτική σάτιρα στο τέλος του 19ου αιώνα*, ό.π., σ. 158.

41. Λίνα Λοϊβή, ό.π., σ. 139-140.

42. Ό.π., σ. 143-145.

43. Για το έργο βλ. Χρυσάνθος Χρήστου, *Η ελληνική ζωγραφική 1832-1922*, Αθήνα 1993, σ. 78.

κές απεικονίσεις της Ελλάδας προσβλητικές, ούτε τόσο τρομακτικές όσο η τελευταία. Στο τεύχος της 5ης Απριλίου 1896, με αφορμή τους πρώτους σύγχρονους ολυμπιακούς αγώνες που διοργανώθηκαν στην Αθήνα, η Ελλάδα απεικονίστηκε σαν ένα πανύψηλο άγαλμα μιας ιδανικής, αρχαιοπρεπούς μορφής. Κανείς από τους πολιτικούς δεν μπορούσε να φτάσει το ανάστημά της, εκτός από τον Γεώργιο Αβέρωφ (1815-1899), ο οποίος σκαρφάλωσε πάνω στις διαδοχικές του δωρεές προς το κράτος για να σταθεί στο δικό της ύψος.⁴⁴

Στο σατιρικό *Νέο Αριστοφάνη* αλληγορία της Ελλάδας απεικονίστηκε γυμνή, ντυμένη, ηρωική, ταπεινωμένη, ταλαιπωρημένη ή και καλλονή. Σε άλλα εικονογραφημένα περιοδικά, όμως, η ενσάρκωση της Ελλάδας, η αλληγορία του νεοσύστατου κράτους, δεν θα μπορούσε παρά να έχει την όψη μιας μεγαλοπρεπούς, ιδανικής και αρχαιοπρεπούς μορφής. Στο καλλιτεχνικό περιοδικό *Έσπερος*, που εκδίδονταν στη Λειψία της Γερμανίας, στο τεύχος της 15ης/27ης Ιανουαρίου 1892, δημοσιεύθηκε μια λιθογραφία του ζωγράφου Ιακώβου Ρίζου (1849-1926)⁴⁵ που απεικόνιζε την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα. Γράφει ο άγνωστος σχολιαστής του έργου: «Εν τη εικόνι ταύτη παρίσταται η Ελλάς υποδεχομένη αφ' ενός την Θεσσαλίαν ελευθέραν και γηθομένην, βλέπουσα δε αφ' ετέρου προς την κατακειμένην έτι Ήπειρον, την περίλυπον και δούλην. Εν τω προσώπω της Ελλάδος, τω προεξάρχοντι εν τη συνθέσει, απεικονίζεται η χαρά και η λύπη, τα δύο αντίθετα αισθήματα, η μεν χαρά επί τη προσελεύσει της ελευθέρας θυγατρός, η δε λύπη επί τη ταλαιπωρία της ετέρας θυγατρός δούλης έτι».⁴⁶ Η μητέρα Ελλάδα απεικονίζεται ως μια εξιδανικευμένα όμορφη, γαλήνια νέα, η οποία με χάρη και αξιοπρέπεια δέχεται στην αγκαλιά της τη χαμένη της κόρη. Σαν μια αρχαιοελληνική θεά, στεφανωμένη, με το χυτό πέπλο της φανερώνει το κλασικιστικό ιδίωμα του ζωγράφου και την ανάγκη των Νεοελλήνων να πανηγυρίσουν τη διεύρυνση των ορίων του κράτους τους. Ο δημιουργός της, ο Ιάκωβος Ρίζος,⁴⁷ αν και φίλος του ιμπρεσιονιστή Auguste Renoir (1841-1919), μάθητευσε κοντά στον ακαδημαϊκό ζωγράφο Alexandre Cambanel (1823-1889), του οποίου το πνεύμα και την τεχνοτροπία επέλεξε να ακολουθήσει στα δικά του δημιουργήματα.

44. Δημήτρης Σαπρανίδης, *Ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας*, ό.π., σ. 183.

45. Για τον καλλιτέχνη βλ. Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα 18ος-19ος αιώνας*, ό.π., σ. 174-176.

46. «Η προσάρτησις της Θεσσαλίας», εφημ. *Έσπερος*, τχ. 18, 15/27 Ιανουαρίου 1892.

47. Χρυσάνθος Χρήστου, *Η ελληνική ζωγραφική 1832-1922*, ό.π., σ. 76-77.

Αστείρευτη πηγή έμπνευσης πρωτοσελίδων για τις ελληνικές εφημερίδες στάθηκαν ασφαλώς οι προσαρτήσεις στο ελληνικό κράτος των αλύτρωτων περιοχών και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων του 1912-13. Στο φύλλο του εβδομαδιαίου περιοδικού *Ελλάς* της 7ης Οκτωβρίου 1912 η Ελλάδα με τη μορφή της ετοιμοπόλεμης θεάς Αθηνάς σαλπίζει την έναρξη του πολέμου και δίπλα από την εικόνα της αναγράφεται «Εις οιωνός άριστος αμίνεσθαι περί πάτρης». Στο φύλλο της 23ης Δεκεμβρίου 1912 μια επιβλητική, σκοτεινή μορφή στεφανωμένη με φύλλα δάφνης παρατέμπει στη μορφή της Ελλάδας, στην οποία απειθύνεται η επεικφημία: «Ζήτω η Ελλάς!».

Η πολιτική και φιλολογική εφημερίδα *Αιγαίον*, εκδιδόταν στο Βαθύ της Σάμου από την εποχή του καθεστώτος της αυτόνομης ηγεμονίας του νησιού. Την ένωση της Σάμου με την Ελλάδα θεωρούσε το *Αιγαίον* ως την ορθότερη λύση του σαμιακού ζητήματος, γι' αυτό και όταν έγινε πραγματικότητα το Νοέμβριο του 1912 εξέδωσε δύο πανηγυρικά φύλλα σε πολυτελές χαρτί (εικ. 10). Η ένωση με την Ελλάδα διατρανύθηκε με την απεικόνιση μιας ηρωικής, αλληγορικής απεικόνισης της μητέρας πατρίδας με τη μορφή της θεάς Αθηνάς, που κρατά ξίφος και σημαία και κυριαρχεί επί των δρακόμορφων εχθρών της.⁴⁸

Η λέξη «σκλητ» ήταν αγγλική και το 1893 σήμαινε τις προσωρινές αποδείξεις που η κυβέρνηση του Σωτηρίου Σωτηροπούλου (1893) είχε δώσει σε όσους εγγράφηκαν στο δάνειο των κεφαλαιοποιήσεων, μέχρι να τους χορηγηθούν οι ομολογίες. Με αφορμή την πολιτικο-οικονομική αυτή κατάσταση ο δημοσιογράφος Ευάγγελος Κουσουλάκος εξέδωσε σατιρική εφημερίδα με τον τίτλο *Σκλητ*, από την οποία προέκυψε το 1895 η καθημερινή ομώνυμη πολιτική εφημερίδα.⁴⁹ Στο πρωτοσέλιδο της 20ής Σεπτεμβρίου 1912 η Ελλάδα απεικονίστηκε σαν μια λαϊκή, μαιροφορεμένη γυναίκα, η οποία όμως οδηγούσε «τα τέκνα της προς την δόξαν». Στο φύλλο της 20ής Μαρτίου 1913 της ίδιας εφημερίδας η αρχαιοπρεπής Ελλάς απέτιε φόρο τιμής στο δολοφονημένο βασιλιά Γεώργιο Α', στη σορό του οποίου θρηνούσαν οι Νέες Χώρες και τα νησιά.

48. Η έγχρωμη λιθογραφία του εξωφύλλου της εφημερίδας φιλοτεχνήθηκε από τον Κ. Ράμφο. Περισσότερες πληροφορίες για την εφημερίδα βλ. Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπάνου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τίπου. 1784-1974*, τ. Α' (Α-Δ), Αθήνα 2008, σ. 142-243 (λήμμα: Χρήστος Λάνδρος).

49. Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπάνου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τίπου. 1784-1974*, τ. Δ' (Ρ-Ω), Αθήνα 2008, σ. 106-107 (λήμμα: Δέσποινα Παπαδημητρίου), Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού τίπου*, Αθήνα 1957, σ. 237-238.

Τον Ελευθέριο Βενιζέλο (1864-1936) και την πολιτική του υποστήριζε με συνέπεια και συνέχεια η εφημερίδα *Πατρίς* του Σπύρου Σίμου.⁵⁰ Το πρωτοσέλιδο της Πρωτοχρονιάς του 1912 κοσμούσε εικονογράφηση του ζωγράφου Φρίξου Αριστεά (1879-1951), στην οποία απεικονίζεται μια στιβαρή, δυναμική και αρχαιοπρεπής Πατρίδα (Ελλάδα) να χαράσσει στην ασπίδα της το έτος 1912, το έτος των Βαλκανικών Πολέμων, στους οποίους συμμετείχε η χώρα (εικ. 11). Τα πόδια της πατούν στα αποδυναμωμένα σύμβολα του παρελθόντος της (αρχαιότητα, Βυζάντιο), καθώς το μέλλον της, όπως φαίνεται στην εικόνα, βρίσκεται στα ίδια της τα χέρια και στους πολεμικούς της αγώνες.

Η εφημερίδα *Εσπερινή* αγαπήθηκε από το αναγνωστικό κοινό τα πρώτα 30 χρόνια του 20ού αιώνα όχι τόσο για την εγκυρότητα των πληροφοριών της, όσο για τις υπερβολές της, τα περιπετειώδη αναγνώσματά της και τις πλούσιες προσφορές της.⁵¹ Το πρωτοσέλιδο της 6ης Ιανουαρίου 1913 φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Φρίξος Αριστεύς, στο οποίο απεικόνισε μια δωρική, επιβλητική Ελλάδα, στα πόδια της οποίας γονατίζει ο ηττημένος Τούρκος προσφέροντάς της το ξίφος του εις ένδειξη της ήττας, που προήλθε από τον ισχυρό πολεμικό ελληνικό στόλο, όπως υποδηλώνουν τα πλοία στο βάθος. Το βλέμμα της γυναικείας μορφής είναι αυστηρό και στρέφεται προς το γονατισμένο αντίπαλό της περιφρονητικά, τονίζοντας την αξία και το μέγεθος της νίκης της. Ο Αριστεύς, καλλιτέχνης με σπουδές στο Μόναχο, έκανε αισθητή την καλλιτεχνική του παρουσία και προσωπικότητα στην Ελλάδα, καθώς η συμβολιστική του θεματική έφερε έντονες τις επιδράσεις του γερμανικού Νέου Στυλ (Jugendstil).⁵² Στο πρόσωπο αυτού του ιδεαλιστή και συμβολιστή ζωγράφου η αλληγορική μορφή της Ελλάδας βρήκε έναν ιδανικό Πυγμαλίωνα, που την έπλασε σύμφωνα με τις ιδεολογικές και πολιτικές απαιτήσεις της εποχής.

Ευρεία διάδοση και αντίκτυπο στο κοινό δεν είχαν μόνον οι γελοιογραφίες και τα εικονογραφημένα έντυπα, αλλά και οι λαϊκές εικόνες, τα ασπρόμαυρα ή έγχρωμα χαρακτηριστικά δηλαδή, τα φιλοτεχνημένα από ακαδημαϊκούς ή αυτοδίδακτους καλλιτέχνες, που απεικόνιζαν γεγονότα της επικαιρότητας με τρόπο εύληπτο και κατανοητό. Οι λιθογραφίες αυτές

50. Πάνος Καρινόπουλος, *200 χρόνια ελληνικού τύπου, 1784-1984*, Αθήνα 1984, σ. 184.

51. Ό.π., σ. 14.

52. Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα. Ζωγραφική και γλυπτική του 20ού αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 199.

τυπώνονταν σε πολλά αντίτυπα και σε φτηνό χαρτί, ώστε να διατίθενται πολύ οικονομικά ή και δωρεάν.⁵³ Για πρώτη φορά σε λαϊκή λιθογραφία απεικονίστηκε η προσωποποιημένη Ελλάδα στο έργο *Ρήγας-Αναγεννηθείσα Ελλάς-Κοραής* (εικ. 12) στα μέσα του 19ου αιώνα. Η γυναικεία μορφή που ενσαρκώνει το νεοσιστατο κράτος είναι βασανισμένη και εξαντλημένη περιστοιχισμένη από τα σύμβολα της παλαι ποτέ δόξας της. Την βαστούν και την ορθώνουν ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Ρήγας Φεραίος, όχι μόνο για να σταθεί στα πόδια της πολιτικά, αλλά για να αναγεννηθεί πνευματικά. Μάλιστα η λιθογραφία αυτή του εικονογράφου Αδάμ (ενεργός περ. 1860-1875)⁵⁴ μοιάζει να μεταγράφει ελεύθερα την προμετωπίδα του *Σαλτίσματος Πολεμιστηρίου* του Αδαμαντίου Κοραή (1748-1833), της έκδοσης του 1800. Στο χαρακτηριστικό του *Σαλτίσματος*, ίσως την πρώτη εμφάνιση της προσωποποιημένης Ελλάδος στη νεότερη ελληνική εικονογραφία, η γυναικεία μορφή απεικονίζεται ως ρακένδυτη, αιμόφυρτη σκλάβια, με το δυνάστη της ακριβώς μπροστά της και στα πόδια της γκρεμισμένα όλα τα σύμβολα του αρχαίου παρελθόντος της.

Στον 20ό αιώνα προέκυψαν στο ελληνικό κράτος νέα προβλήματα, εξελίξεις και γεγονότα τα οποία εκείνο κλήθηκε να αντιμετωπίσει. Στο πολιτικό σκηνικό η εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου έφερε έναν αέρα ανανέωσης. Η δυναμική του προσωπικότητα και η αυξημένη δημοτικότητα του ενέπνευσαν μια νέα αίσθηση εθνικής ενότητας. Η συνείδηση της κοινής καταγωγής βέβαια έπρεπε επιτακτικά να σφινηλατηθεί τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα εξαιτίας της προκάρτησης στη χώρα νέων εδαφών, στα οποία δεν κατοικούσαν μόνον Έλληνες, αλλά και εξαιτίας των συχνών πολέμων που δοκίμαζαν τον πληθυσμό.⁵⁵ Η λαϊκή εικονογραφία κατέγραψε όλα τα σημαντικά γεγονότα (πολιτικά, στρατιωτικά και κοινωνικά) της νεότερης ιστορίας και υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής καθώς απεικονόταν στα απλά εικονοματικά στοιχεία λαϊκά στοιχεία.⁵⁶ Δεν υπήρχε κα-

53. Ευθυμία Παπασιπύου, «Η λαϊκή εικονογραφία», *Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι εναντίον αιώνων μετά*, εφημ. *Το Έθνος-Ιστορία σήμερα* (ενέκτο), Οκτώβριος 2012, σ. 104-111.

54. Για τον εικονογράφο Αδάμ του Ελευθερίου εκ Καραδενιζ βλ. Γιάννης Γιαννέλλης-Θεοδοσιάδης, *Ο λαός εικονογραφεί την ιστορία του*. Σύλλογη Γιάννη Γιαννέλλη-Θεοδοσιάδη, Αθήνα 2003, σ. 125-140.

55. Richard Clogg, *Συναπτική ιστορία της Ελλάδας*, ό.π., σ. 95-109.

56. Ευθυμία Παπασιπύου, «Η λαϊκή εικονογραφία», ό.π., σ. 104-111. Γιάννης Γιαννέλλης-Θεοδοσιάδης, *Ο λαός εικονογραφεί την ιστορία του*, ό.π., σ. 112-124, 154-186. Απόστολος Δροϊβάρης, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1949)*, Αθήνα 1993, σ. 29.

ταλληλότερο μέσο συνεπώς από τα λαϊκά λιθόγραφα για την αναπαραγωγή της μορφής της προσωποποιημένης Ελλάδας, συμβολικής ενσάρκωσης ολόκληρου του ελληνισμού, υπενθύμιση της μοίρας και της ιστορίας του, μια μορφή που απεικονίστηκε σχεδόν σε κάθε ιστορικό γεγονός.

Στη λιθογραφία του Σωτηρίου Χρηστίδη (1858-1949) *Ο Πανελλήνιος Πόθος Ελλάς-Κρήτη του 1899* απεικονίζεται η Ελλάδα να ασπάζεται την επίσης προσωποποιημένη Κρήτη υπό το βλέμμα των ξένων συμμάχων τους που συνέβαλαν στην αποπομπή των Τούρκων. Η Ελλάδα ορθώνει τη σημαία της, η οποία ανεμίζει πανηγυρικά, ενώ οι υπόλοιπες αλύτρωτες κόρες της στέκουν αιχμάλωτες και δεμένες στη δεξιά πλευρά της σύνθεσης αναμένοντας τη σειρά τους. Σε μια μεταγενέστερη λιθογραφία, επίσης του Χρηστίδη, η Ελλάς απεικονίζεται στο κέντρο της σύνθεσης να ανυψώνει λάβαρο, στο οποίο αναγράφεται: «Αναγέννησις. 15 Αυγούστου 1909. Ζήτω ο στρατός. Ζήτω ο λαός» (εικ. 13).⁵⁷ Με το ξίφος της σκοτώνει τον όφι της συναλλαγής και της ανεντιμότητας και διατρανώνει την αναγέννηση του στρατεύματος και τις μεταρρυθμίσεις στις τάξεις του, τα αιτήματα δηλαδή του Κινήματος στο Γουδί.⁵⁸ Ο Σωτήριος Χρηστίδης υπήρξε ένας από τους σπουδαιότερους και παραγωγικότερους λαϊκούς εικονογράφους. Έμαθε την τέχνη της λιθογραφίας κοντά στον Κάρολο Χάουπτ και τα μυστικά των εκδόσεων από τον Δράκο Παπαδημητρίου (1849-1940). Το τεράστιο έργο του εκτός από λαϊκές λιθογραφίες περιλαμβάνει εικονογραφήσεις εντύπων, εξώφυλλα λαϊκών μυθιστορημάτων, διακόσμηση διπλωμάτων, καρτ ποστάλ έως και μετρητά σχέδια για κέντημα.⁵⁹

Πιο κοντά στην πραγματική, σύγχρονή της γυναίκα παρουσιάστηκε η μορφή της Ελλάδας στη λιθογραφία *Ο ελληνικός στόλος και τα νέα καταληφθέντα μέρη του 1913* (εικ. 14). Η λιθογραφία αυτή του εκδότη Δράκου Παπαδημητρίου χαιρετίζει την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου της 28ης Ιουλίου 1913, πανηγυρίζει για τα προσαρτημένα εδάφη της Ελλάδας και αποτίει τιμή στο θριαμβευτή ελληνικό στόλο και στρατό. Κυρίαρχη στη σύνθεση βέβαια είναι η αλληγορία της Ελλάδας, μια γυναικεία μορφή σχεδόν βγαλμένη από τα περιοδικά του συρμού. Η Ελλάδα απεικονίζεται σαν μια γυναίκα της εποχής, με πλούσια κυματιστή κόμη,

57. Για τα έργα αυτά βλ. Απόστολος Δρούβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1949)*, ό.π., σ. 108, 193.

58. Για το θέμα βλ. Richard Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας*, ό.π., σ. 99-100.

59. Για τη ζωή και το έργο του βλ. Απόστολος Δρούβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1949)*, ό.π.

κομψή κορόνα και αρχαιοπρεπή ενδύματα που παραπέμπούν όμως στα μοντέρνα.⁶⁰ Αντίστοιχα όμορφη και θελκτική, παρά τους αρχαιοπρεπείς πέπλους της, είναι και η αλληγορική Ελλάδα που κοσμεί το χάρτη της χώρας σύμφωνα με τη Συνθήκη των Σεβριών (εικ. 15). Η ιδανική Ελλάδα, η Μεγάλη Ελλάδα, προσωποποιήθηκε από μια εξιδανικευμένη καλλονή που κρατά με περηφάνια και μεγαλοπρέπεια τη γαλανόλευκη.

Διαχρονικά βέβαια την ιδεώδη ενσάρκωση της Ελλάδας συνιστά η Πρόμαχος Αθηνά, όπως απεικονίζεται στη μονόχρωμη λιθογραφία του Σωτηρίου Χρηστίδη *Ο θρίαμβος του Ελληνισμού*. Τιμώμενο πρόσωπο της σύνθεσης είναι ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος παρουσιάζεται σε αρχαιοπρεπές άρμα, σαν το θεό Απόλλωνα. Ο εικονογράφος στην περίπτωση αυτή αναπαράγει πιστά, αν και αντίστροφα, τη σύνθεση *Αιγλή* (1614) του καλλιτέχνη του μπαρόκ Guido Reni (1575-1642) που κοσμεί την οροφή του Palazzo Pallavicini στη Ρώμη. Όλες οι μορφές έχουν μεταγραφεί στη λιθογραφία αυτή εκτός από την ένοπλη Ελλάδα που έχει την όψη της θεάς Αθηνάς με τη μικρή φτερωτή Νίκη στα χέρια, μια προσθήκη του Χρηστίδη για να υπογραμμίσει την ασταμάτητη, νικηφόρο πορεία του Βενιζέλου προς την ολοκλήρωση του οράματός του Ελληνισμού: την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης που διακρίνεται στο βάθος αριστερά.

Για τους Νεοέλληνες βέβαια η μορφή της θεάς Αθηνάς κοιβαλούσε ένα σημαντικό συμβολισμό. Προσωποποιούσε το ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν τους, ιστορικό και καλλιτεχνικό, και επιβεβαίωνε την άρρηκτη σύνδεσή τους με τους αρχαίους προγόνους. Πόσο μάλλον όταν απεικονίζοταν σε γλυπτά έργα τέχνης παραπέμποντας άμεσα στα αρχαιοελληνικά καλλιτεχνικά πρότυπά της. Στο ξεκίνημα λοιπόν της ζωής του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, η επιλογή της μορφής της Αθηνάς (1870-1875)⁶¹

60. Γ. Αναστασιάδης, Θ. Βερέμης, Β. Γοίναρης, Β. Καρδάσης, Β. Κρεμμυδάς, Α. Λιάκος, Ι.Δ. Μιχαηλίδης, Μ. Ρεπούση, Τρ. Σκλαβενίτης, Α. Χασιώτης, «Μια ιστορική λιθογραφία με τα μάτια του σήμερα», *Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι έναν αιώνα μετά*, εφημ. *Το Έθνος-Ιστορία σήμερα (ένθετο)*, Οκτώβριος 2012, σ. 112-122.

61. Ελένη Μάργαρη, «Πολεμώντας στη θέση των ανδρών: Η ηρωική γυναικεία μορφή στη νεοελληνική γλυπτική», ό.π., σ.227. Χρύσανθος Χρήστου, Μιχτώ Κοιμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική γλυπτική 1800-1940*, Αθήνα 1982, σ. 47. Ηλίας Μικονιάτης, *Ελληνική τέχνη. Νεοελληνική γλυπτική*, Αθήνα 1996, σ. 185. Ζέττα Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθηνάς. Υπαιθρια γλυπτική 1834-2004*, Αθήνα 2004, σ. 33. Λάζαρος Λαμέρας, *Χωροθετικό διάγραμμα γλυπτών έργων δήμου Αθηναίων νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα 1975, χ.σ.. Δημήτρης Παυλόπουλος, «Αντίγραφα και παραλλαγές αρχαίων έργων στη νεοελληνική γλυπτική», περ. *Αρχαιολογία*, τχ. 43, Απρίλιος-Ιούνιος 1992, σ. 74.

του γλύπτη Λεωνίδα Δρόση (1843-1884) που τοποθετήθηκε μπροστά στην Ακαδημία των Αθηνών φανέρωνε τη βαθιά ανάγκη των Νεοελλήνων να αποδείξουν το στενό δεσμό τους με την αρχαία Ελλάδα και διαδήλωνε την ταύτισή τους με τις πολιτικές και πολιτιστικές επιλογές των Ευρωπαίων συγχρόνων τους. Πρόκειται μάλιστα για ένα έργο με εικονογραφικό πρότυπό του την Αθηνά του Βαρβακείου, αρχαίο αντίγραφο της χρυσελεφάντινης Αθηνάς του Φειδία.⁶²

Η μορφή της Αθηνάς καθιερώθηκε στη νεοελληνική γλυπτική ως συμβολική αναπαράσταση της Ελλάδας, του πολιτισμού, των αγώνων και της ιστορίας της. Μια παρεμφερής εκδοχή της, μια πολεμίστρια κόρη, αλληγορία του ελληνικού έθνους με τα εικονογραφικά στοιχεία όμως της αρχαίας θεάς, φιλοτέχνησε ο Βάσος Φαληρέας (1905-1979) το 1925/26, όταν ήταν σπουδαστής ακόμη στην Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας. Το έργο *Επί τας* (εικ. 16)⁶³ στήθηκε αρχικά στην κεντρική πλατεία των Ιωαννίνων στη μνήμη των μαχητών του Μπιζανίου. Ο νεαρός τότε γλύπτης ακολούθησε τα ευρωπαϊκά καλλιτεχνικά πρότυπα της εποχής, προσέθεσε όμως στην αλληγορική μορφή την περικεφαλαία της Αθηνάς, ανάγοντάς την σε σύμβολο της Ελλάδας, η οποία θρηνεί το χαμό του τέκνου της, του στρατιώτη που κείτεται στα πόδια της. Παρά τη θεατρικότητα της κίνησής της, σαν μια κοσμική Pietà, η μορφή του Φαληρέα κέρδισε το θαυμασμό και την αποδοχή του κοινού της εποχής.⁶⁴

Η δεκαετία 1920-1930 στην Ελλάδα υπήρξε ιδιαίτερα πλούσια στην παραγωγή και την τοποθέτηση δημόσιων γλυπτών και μάλιστα ηρώων και μνημείων. Η πλειοψηφία των έργων αυτών ήταν παραγγελίες της κεντρικής εξουσίας με στόχο τη διάδοση των πολιτικών και πολεμικών της στόχων και της ιδεολογίας της, καθώς και την εμπέδωση της κοινής εθνικής καταγωγής. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται επίσης η θέσπιση ιστορικών επετείων, ο ορισμός ιστορικών τόπων και πεδίων μαχών, ενέργειες

62. Ηλίας Μικονιάτης, *Νεοελληνική γλυπτική*, ό.π., σ. 185. Δημήτρης Παυλόπουλος, «Αντίγραφα και παραλλαγές αρχαίων έργων στη νεοελληνική γλυπτική», ό.π., σ. 74.

63. Βάσος Φαληρέας, *Γλύπτης-χαράκτης*, χ.τ. [Αθήνα], χ.χ. [1976], χ.σ. Ηλίας Μικονιάτης, «Τα ηρώα των Βαλκανικών πολέμων. Εθνικισμός και πολεμική ταυτότητα», *περ. Αρχαιολογία*, τχ. 59, Απρίλιος-Ιούνιος 1996, σ. 77-78. *Λεξικό Ελλήνων καλλιτεχνών. Ζωγράφοι, γλύπτες, χαράκτες. 16ος-20ός αιώνας*, τ. 4, Αθήνα 2000, σ. 354-355 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

64. Linda Nochlin, *Representing women*, London 1999, σ. 48. Ελένη Μάργαρη, «Πολεμίντας στη θέση των ανδρών», ό.π., σ. 230.

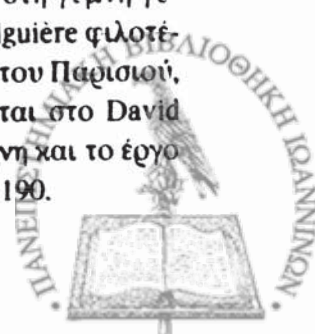
που απέβλεπαν στη σφυρηλάτηση της εθνικής συνειδήσης.⁶⁵ Η αλληγορική μορφή της Ελλάδας διαδραμάτισε ρόλο σημαντικό στην προσπάθεια αυτή, καθώς, μετά το μνημείο του Φαληρέα στα Ιωάννινα, εμφανίστηκε ξανά στη Δράμα, στο *Ηρώο της Αξιούπολης*.⁶⁶ Το έργο του γλύπτη Δημοσθένη Παπαγιάννη (1890-1945;) αφιερωμένο στους πεσόντες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αποκαλύφθηκε στη Δράμα το 1929. Στο γλυπτό απεικονίζεται ένας είζωνας πληγωμένος, με το τοιφέκι του στο χέρι, να υποβαστάζεται από μια γυναικεία μορφή, αρχαιοπρεπώς ντυμένη και δαφνοστεφανωμένη, η οποία κατειθύνει κατενώπιον το βλέμμα της με αποφασιστικότητα και δυναμισμό. Δεν απεικονίζεται πολεμίστρια και, κατά συνέπεια, θα μπορούσε να αποτελεί προσωποποίηση της δόξας ή της ιστορίας, κρίνοντας από το στεφάνι στα μαλλιά και το ειλητό στα χέρια της. Όμως η στήριξη, η βοήθεια που παρέχει στον τραυματισμένο πολεμιστή φανερώνει ότι πρόκειται για την Ελλάδα, τη μητέρα πατρίδα, που προστρέχει τους γιους της, τους στηρίζει στους δύσκολους, αιματηρούς αγώνες που εκείνοι δίνουν για τη δική της ελευθερία.

Η δημόσια γλυπτική αποτελεί ένα σπουδαίο μέσο επικοινωνίας της πολιτείας, των καλλιτεχνών και των χορηγών, όλων όσων παραγγέλλουν και τοποθετούν τα έργα τέχνης, με την κοινωνία, τον τελικό αποδέκτη τους. Γι' αυτό οι δημιουργοί γλυπτών σωματίων όφειλαν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί με τις δημιουργίες τους, προπαντός όταν εκείνες ενσάρκωναν κάποια από τα υψηλότερα ιδανικά του κοινού, όπως την ίδια την πατρίδα. Το 1895 τοποθετήθηκε στην Αθήνα, στη διασταύρωση των λεωφόρων Αμαλίας και Βασ. Όλγας, το σύμπλεγμα των Henri Michel Antoin Charu (1833-1891) και Alexandre Falguière (1831-1900) *Η Ελλάς (στέφει) τον Βύρωνα* (εικ. 17), το οποίο συμπεριλάμβανε μια γυμνόστηθη αλληγορική μορφή της Ελλάδας.⁶⁷ Στο έργο απεικονίζεται ο λόρδος Βύρων να

65. Σιραγιώ Τσιάρα, *Τοπία της εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Αθήνα 2004, σ. 68-69.

66. Ό.π., σ. 67-69.

67. Για το γλυπτό βλ. Ζέττα Αντωνοπούλου, *Τα γλυπτά της Αθήνας*, ό.π., σ. 36-37. Ενδεικτικό της σπουδαιότητας που απέδιδαν οι συγκεκριμένοι καλλιτέχνες στη γυμνή γυναικεία μορφή ως θέμα της γλυπτικής είναι και το γεγονός ότι ο ίδιος ο Falguière φιλοτέχνησε μια γυμνή γυναίκα για τον τάφο του στο νεκροταφείο Père Lachaise του Παρισιού, τον οποίο και κοσμεί ως σήμερα. Το επιτύμβιο μνημείο του απεικονίζεται στο David Robinson, *Saving Graces*, New York/London 1999, σ. 59. Για τον καλλιτέχνη και το έργο του βλ. Janson W. Horst, *Nineteenth century sculpture*, London 1985, σ. 188-190.

δέχεται τιμές από τη νέα, ημίγυμνη Ελλάδα, ενώ πίσω τους μίαν ανδρική μορφή ενσαρκώνει τον υπόδοιλο Ελληνισμό. Μετά από διαγωνισμό που προκηρύχθηκε το 1888 για τη φιλοτέχνηση ανδριάντα του Βύρωνα, το έργο ανατέθηκε στους δύο Γάλλους γλύπτες, γεγονός που προκάλεσε πολλές αντιδράσεις στους καλλιτεχνικούς κύκλους της Αθήνας.⁶⁸ Ένας από τους σπουδαιότερους γλύπτες της εποχής μάλιστα, ο Δημήτριος Φιλιππότης (1839-1919), απαντώντας σε ερώτηση του Δ.Ι.Καλογερόπουλου χαρακτήρισε τη μορφή της Ελλάδας «κοινήν γυναίκα με κρεμασμένους τους μαστούς».⁶⁹ Καλλιτεχνικοί λόγοι ή και προσωπικοί ώθησαν πιθανώς τον Φιλιππότη να κατακρίνει τη γυμνότητα της αλληγορικής μορφής, όπως και ολόκληρη τη σύνθεση. Ωστόσο γίνεται αντιληπτό ότι, ιδιαίτερα εκείνη την εποχή, το γυμνό σώμα στο δημόσιο χώρο προκαλούσε την αιδώς των πολιτών και δεν άρμοζε να προσωποποιεί την έννοια της πατρίδας.⁷⁰

Η τοποθέτηση της μορφής του αρχηγού ενός κράτους ή ενός έθνους στα νομίσματά του αποτελεί συνήθεια που κρατά από τα αρχαία χρόνια. Στα νεότερα χρόνια όμως η κεφαλή του μονάρχη αντικαταστάθηκε από εκείνη της αλληγορικής γυναικείας μορφής, της οποίας το πρόσωπο χαραχθήκε στην επιφάνεια των κερμάτων και τυπώθηκε πάνω στα χαρτονομίσματα. Η συμβολική απεικόνιση του κράτους ή έθνους χρησιμοποιήθηκε για να μεταδώσει τα ιδανικά, τις αρχές και την ιδεολογία του περνώντας από χέρι σε χέρι, από τον έναν πολίτη στον άλλον. Επιπλέον επάνω στα νομίσματα η γυναικεία αλληγορική μορφή έγινε σύμβολο της ανταλλακτικής αξίας των αντικειμένων και κατοχύρωσε με την παρουσία της την ομαλότητα και την ασφάλεια των συναλλαγών μέσα στο κράτος.⁷¹ Εκτός από την ιδεολογική της σημασία απέκτησε δηλαδή και πρακτική χρησιμότητα.

Η μορφή της Marianne εμφανίστηκε σε γαλλικά κέρματα για πρώτη φορά το 1897,⁷² ενώ η καθιστή Germania απεικονίστηκε πιο συχνά σε χαρ-

68. Για τους συμμετέχοντες στο διαγωνισμό και τις κριτικές για τα προπλάσματα που υπέβαλαν βλ. Κώστας Μπαρούτας, *Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1990, σ. 92-93.

69. Ό.π., σ. 137.

70. Για το γυναικείο γυμνό στο δημόσιο χώρο βλ. Ελένη Μάργαρη, «"...ένα ποικίμοσο αδειανό": Εκδοχές του γυναικείου γυμνού στη δημόσια ελληνική γλυπτική του 20ού αιώνα», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 28 (2009), σ. 389-428.

71. Silke Wenk, *Versteinerte Weiblichkeit*, ό.π., σ. 125-126.

72. Maurice Agulhon, Pierre Bonte, *Marianne: Les visages de la République*, σ. 87-88.

τονομίσματα και σπανιότερα σε κέρματα, από τις αρχές του 20ού αιώνα.⁷³ Στην περίπτωση της Ελλάδας ωστόσο οι αλληγορικές απεικονίσεις του έθνους δεν αποτυπώθηκαν στα χαρτονομίσματά της. Στην πρώτη έκδοση τραπεζογραμμάτων της Τράπεζας της Ελλάδος το 1842 δεν απεικονίστηκε σε αυτά αλληγορική μορφή,⁷⁴ ενώ σε επόμενες εκδόσεις κατά το β' μισό του 19ου αιώνα τυπώθηκαν στην επιφάνεια των χαρτονομισμάτων γυναικείες αλληγορικές μορφές άσχετες με την εθνικιστική εικονογραφία. Τις βινιέτες των χαρτονομισμάτων αυτών, οι οποίες ήταν προκατασκευασμένες, είχαν αναλάβει κατασκευαστικές εταιρείες της Αμερικής και της Ευρώπης με αποτέλεσμα να χρησιμοποιηθούν διακοσμητικά μοτίβα και μορφές, σύμβολα της επιθυμητής οικονομικής ειημερίας του κράτους, τα οποία όμως είχαν εμφανιστεί και στα χαρτονομίσματα άλλων χωρών.⁷⁵ Οι μορφές της Αθηνάς (με το κέρασ της Αμάλθειας), της Ειδαμονίας (με το κλαδί φοίνικα), της Ελπίδας, της Γεωργίας και της Οικοτεχνίας τυπώθηκαν πάνω στα ελληνικά τραπεζογραμμάτια από το 1850 έως το 1883, ενώ από το 1886 έως το 1894 κυκλοφόρησε τραπεζογραμμάτιο αξίας 25 δραχμών που απεικόνιζε «γυνή αναπαινόμενη επί αιώρας» στην πρόσθια όψη και «γυνή φέρουσα κεκρίψαλον» στην οπίσθια.⁷⁶

Μόνο η μορφή της Αθηνάς βρήκε το δρόμο της στις βινιέτες των νεοελληνικών νομισμάτων, όμως δεν καθιερώθηκε σε αυτά ως αλληγορική απεικόνιση του ελληνικού κράτους, παρά μόνον ως μια διακοσμητική αναπαράσταση και υπενθύμιση του ιστορικού του παρελθόντος. Στις ομολογίες του κράτους που εξέδωσε η Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδας (1822-1825) αξίας 750 γροσίων στη σφραγίδα του Μινιστέριου της Οικονομίας απεικονιζόταν η μορφή της Αθηνάς με δόρυ, γλαίκα και κλάδους ελιάς.⁷⁷ Επίσης επάνω στα γραμμάτια του κράτους που κυκλοφόρησαν το 1829 αξίας 1800000 γροσίων αποτυπώθηκε ξανά η μορφή της Αθηνάς με κλαδί ελιάς και δόρυ.⁷⁸ Η μορφή της Αθηνάς εμφανίστηκε τέλος και σε χαρτονομίσματα των 100 δραχμών (1892, 1901) (εικ. 18), των 25 δραχμών

73. Silke Wenk, *ό.π.*, 125.

74. Γεράσιμος Νοταράς, *Το ελληνικό χαρτονομισμα. Μια διαδρομή 1822-2002*, Αθήνα 2005, σ. 109.

75. *Ό.π.*, σ. 50.

76. *Ό.π.*, σ. 121-145.

77. *Ό.π.*, σ. 75-76.

78. *Ό.π.*, σ. 80.

(1896), των 500 δραχμών (1902), επιβεβαιώνοντας με το κύρος και την ιστορία της την ισχύ του ελληνικού νομίσματος.⁷⁹

Όπως διαπιστώνεται όμως στις πολλές και ποικίλες απεικονίσεις της αλληγορικής Ελλάδας, η πολιτική τέχνη δεν εμπνεύστηκε τη μορφή της από τη ζωή της σύγχρονης της Ελληνίδας. Η πραγματική, από σάρκα και οστά γυναίκα δεν προσέφερε τη δημιουργική πνοή για τη φιλοτέχνηση της μορφής της Ελλάδας, της παρείχε μόνον την εικόνα της. Καμία γυναίκα δεν συμμετείχε ενεργά στις πολιτικές διεργασίες, ούτε πρωταγωνίστησε στα ιστορικά γεγονότα της εποχής, όπως οι συμβολικές «Ελλάδες» των σατιρικών εντύπων. Ιδιαίτερα η μορφή της πολεμίστριας κόρης ήταν ένα εξ ολοκλήρου φανταστικό δημιούργημα. Ο πολίτης που φέρει όπλο και κατά συνέπεια προστατεύει την πατρίδα του, χαίρει των δικαιωμάτων και προνομίων που εκείνη του παρέχει ως αντίδοτο.⁸⁰ Οι γυναίκες όμως δεν ήταν υποχρεωμένες να πολεμούν, ούτε να οπλοφορούν. Δεν τους επιτρεπόταν, διότι η εικόνα μιας γυναίκας ζωσμένης με όπλα προκαλούσε το σκεπτικισμό, αλλά και τις αντιδράσεις σε πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες, καθώς έθετε σε κίνδυνο και αμφισβήτηση την απολύτως αποδεκτή ιδανική πλευρά της θηλυκότητας.⁸¹

Η πιο αγαπητή ασφαλώς εκδοχή της θηλυκότητας είναι εκείνη της μητρότητας και το 19ο αιώνα η έννοια της μητρότητας συνδέθηκε πολύ στενά με εκείνη του έθνους.⁸² Σε λογοτεχνικά έργα του τέλους του 19ου αιώνα⁸³ η «Μεγάλη Μάνα» θυσίαζε τη ζωή της για να μετατρέψει το παιδί της σε ήρωα, προσφέροντας στην πατρίδα έναν άξιο αγωνιστή άνδρα. Δίπλα του εκείνη, εμφορούμενη από υψηλά ιδανικά και συναισθήματα, παρείχε στο σύντροφο ή το γιο της την ψυχική γαλήνη και αγάπη, σταθερότητα και δύναμη, συμβάλλοντας εξίσου στην προάσπιση και ενίσχυση του έθνους. Με τον τρόπο αυτό η μητρότητα αποδείχθηκε ισάξια του πολεμικού αγώνα, έλαβε ηρωικές διαστάσεις και συνέβαλε σημαντικά στη διαμόρφωση

79. Ο.π., σ. 150-161.

80. Μάρω Παντιλίδου-Μαλούτα, *Το φύλο της Δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα 2002, σ. 48-52.

81. Brian Foss, *Art, War, State and Identity in Britain 1939-1945*, London 2007, σ. 82.

82. Εφη Αβδηλιά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», Χρήστος Χατζημοσιφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β', μέρος 1ο, Αθήνα 2002, σ. 337-339.

83. Χαρίκλεια-Γλαύκη Γκότση, *Ο λόγος για τη γυναίκα και τη γυναικεία καλλιτεχνική δημιουργία στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 99-100.

της υπόθεσης του έθνους προβάλλοντας τη θηλική εικόνα, πάντα μέσα στα πλαίσια του εθνικισμού της εποχής.⁸⁴ Έως το Μεσοπόλεμο η μορφή της μητέρας προτάχθηκε και προβλήθηκε πάντα σε σύζευξη με την έννοια του έθνους και τη διαιώνιση της φυλής. Γι' αυτόν το λόγο διατηρήθηκε η μητρική πλευρά στις μνημειακές καλλιτεχνικές συνθέσεις, παρά την πολεμική εξάρτυση ή την αγωνιστική δύναμη που η γυναικεία μορφή επιδεικνυε.⁸⁵ Είναι τέλος ενδιαφέρον να παρατηρηθεί ότι στις συνθέσεις αυτές η γυναικεία μορφή, αλληγορική αναπαράσταση του ελληνικού έθνους, δεν παρουσιάστηκε ποτέ μόνη. Δεν έχουν δημιουργηθεί στην Ελλάδα μνημεία προς τιμήν της, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Απεικονίστηκε αποκλειστικά για να τιμήσει, να σινοδεύσει και να υποστηρίξει, να προστρέξει και να θρηνήσει κάποιους άλλους: τους άνδρες που πολέμησαν για εκείνη. Όπως όφειλε να πράξει η ιδανική μητέρα.

Ο διαχωρισμός των δύο κόσμων, των ανδρών και των γυναικών, ήταν κατά το 19ο και τις αρχές ακόμη του 20ού αιώνα, απόλυτος και ξεκάθαρος. Μόνο στην τέχνη συνενώθηκαν, στις γυναικείες αλληγορικές μορφές που προσωποποίησαν έθνη και κράτη. Μονον εκεί η γυναίκα μπορούσε να είναι και τολμηρή αγωνίστρια και ταυτόχρονα στοργική μάνα. Πόσο σαφής και ανιπέμβλητος ήταν αυτός ο διαχωρισμός το γνώριζαν στην πραγματικότητα πολύ καλά όλες οι γυναίκες, ακόμη και εκείνες που φαινόταν ότι στη ζωή τους τον είχαν ξεπεράσει. Η βασίλισσα της Βρετανίας Βικτωρία ανέφερε σε γράμμα της σχετικά με την ψήφο των γυναικών την 29η Μαρτίου 1870: «Η βασίλισσα είναι εξαιρετικά ανιτόμομη να στρατολογήσει όλους όσους μπορούν να μιλήσουν και να γράψουν για να συγκρατήσουν αυτήν την τρελή, αιτίαση ανοησία των "Δικαιωμάτων των Γυναικών", με όλους τους επακόλουθους τρόμους, στους οποίους το αδύναμο φύλο της έχει υποκίψει, λησμονώντας κάθε έννοια της γυναικείας λογικής και αξιοπρέπειας... Είναι ένα θέμα που θυμώνει τόσο πολύ τη βασίλισσα, ώστε δεν μπορεί να συγκρατήσει τον εαυτό της. Ο Θεός δημιούργησε τους άνδρες και τις γυναίκες διαφορετικούς-ας αφήσουμε να διατηρήσει ο καθένας τη θέση του».⁸⁶

84. Ό.π., σ. 100.

85. Για το θέμα αυτό βλ. επίσης Ελένη Μάργαρη, «Ηρωισμός και μητρότητα», *Συμβολισμοί και πραγματικότητες. Η γυναικεία μορφή στη νεοελληνική γλυπτική*, δακτυλόγραφημένη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2009.

86. Anne Helmreich, «Domesticating Britannia: Representations of the Nation in Punch: 1870-1880», ό.π., σ. 21-22.

1. Johannes Schilling, *Germania Niederwalddenkmal*, 1871-1883, χαλκός,
Rüdesheim, Γερμανία.

2. Eugène Delacroix, *Η Ελλάδα στα ερείπια του Μεσολογγίου* 1824,
λάδι σε μουσαμά, Bordeaux, Musées des Beaux Arts.

3. Ludwig von Schwanthaler, *Προσωποποίηση της Ελλάδος*, 1836, τέμπερα σε φρέσκο, Αθήνα, Μέγαρο της Βουλής, Αίθουσα των Τροπαίων.

4. Θεόδωρος Βρυζάκης, *Η Ελλάς ειγνωμονισσα*, 1858, λάδι σε μουσαμά, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Α. Σούτζου.

5. Λιονύσιος Βέγιας, *Η ένωση της Εφτανήσου με την Ελλάδα*, περ. 1862, Κέρκυρα, ιδιωτική συλλογή.

6. Ζωγράφος του Μακρυγιάννη. *Η Δίκαια απόφασις του Θεού δια την ατελειθέρωσιν της Ελλάδος*, τέμπερα σε ξύλο, 1836. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

7. Οι βόες της Εθνικής Τραπεζής, περ. Νέος Αριστοκράτης, 23 Αυγούστου 1886.

Εν τω κειμένω ζωγράφω μου ζωγραφίζεται πανότι το κέφαλι κόρη να αποφασίζει να με ενδύσῃ με φορέμα ὅμοιο με
τὸ κέφαλο ποῦ ζωγραφίζεται καὶ να με κάμει να πιτῶ εἰς τὰ κούρελια ποῦ τὰ κάρθηκα πάλιν

8. Για πε μου ζωγράφε μου..., περ. Νέος Αριστοφάνης, 16 Ιουνίου 1891.

Ο ΣΩΤΗΡ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΣΥΓΓΡΟΣ.

9. Ο σωτήρ της Ελλάδος Συγγρός, περ. Νέος Αριστοφάνης, 1 Ιανουαρίου 1895.

ΑΙΓΑΙΟΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΚΑΙ ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
Ι. Δ. ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ

10. Κ. Ράιμος (εικονογράφος), *Εν τούτῳ νικά*, εφημ. *Αιγαίον*, Νοέμβριος 1912.

ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ ΠΡΟΒΑΡΥΤΕΣ
 ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ ΣΠ. Μ. ΣΙΜΟΣ
 ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
 ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
 ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΑΤΡΙΣ
200 ΦΥΛΛΑ

ΠΑΤΡΙΣ, ΥΠΕΡΤΕΡΗ ΕΙΣ ΓΕ-
 ΝΙΚΗΝ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΝ ΚΑΤΑ

11. Φοίξος Αριστεύς, Πατρίς 1912, εφημ. Πατρίς, 1 Ιανουαρίου 1912.

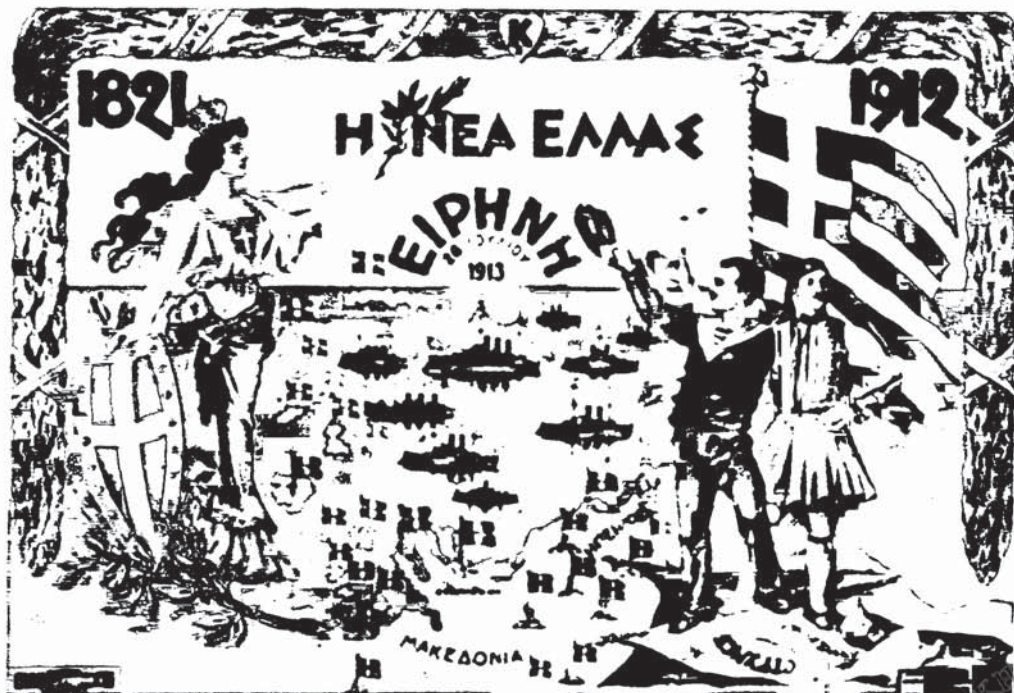

12. Αδάμ, Ρήγας - Αναγεννηθείσα Ελλάς - Κοραΐς, μέσα 19ου αιώνα, ασπρόμαυρη λιθογραφία, Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

13. Σωτήριος Χρηστίδης, *Η Αναγέννησις της Ελλάδος*, 15 Αυγούστου 1909, έγχρωμη λιθογραφία, Συλλογή Ιωάννη Γιαννέλη-Θεοδοσιάδη.

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΣΤΟΛΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΝΕΑ ΚΑΤΑΛΗΦΘΕΝΤΑ ΜΕΡΗ

LA FLOTTE BELLEGIQUE ET LES PAYS CONQUIS

14. Ο ελληνικός στόλος και τα νέα καταληφθέντα μέρη, 1913, έγχρωμη λιθογραφία, εκδ. Δράκος Παπαδημητρίου, Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

15. Γρ. Κουριώτης (εικονογράφος), *Χάρτης της Μεγάλης Ελλάδος*, 1920, καλλιτεχνικό τυπογραφείο Ρεύση.

16. Βάσος Φαληρέας, *Ηρώ των Μιζανιομάχων (Επί τας)*, 1925-26, μάρμαρο, Ιωάννινα. Πάρκο Ηρώων.

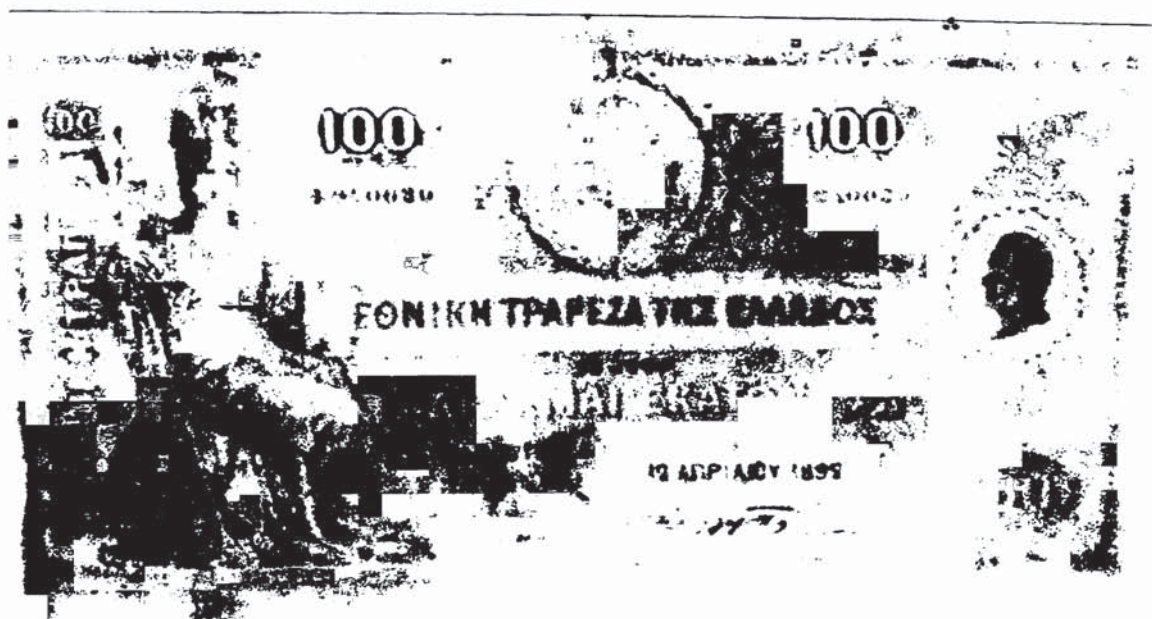

17. Henri Michel Antoin Charu-Alexandre Falguière, *Η Ελλάς τον Βύρωνα*, 1895, μάρμαρο, Αθήνα, λεοφόρος Αμαλίας και λεοφόρος Βασιλίσσης Όλγας.

18. Γραμμάτιο 100 δραχμών (πρόσθια όψη), κυκλοφορία: 17.1.1892- 26.4.1906,
κατασκευή: Staatsnoten Atelier Wien.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΣΙΛΗΣ

ΤΡΕΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ ΗΠΕΙΡΩΤΕΣ ΓΙΑΤΡΟΙ
ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ 1821

Ι. ΔΕΣΥΛΛΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ¹

Ο Δημήτριος Δεσύλλας γεννήθηκε στην Πάργα. Σπούδασε στην Ιατρική Σχολή της Πίζας της Ιταλίας από την οποία έλαβε και διδακτορική διατριβή. Μόλις άρχισε ο Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, τον Ιούνιο του 1821 ήρθε στο Μεσολόγγι, μέσω Λιβόρνου και Μασσαλίας, με υδραϊκό πλοίο ιδιοκτησίας των αδερφών Φόνου και κυβερνήτη τον Δ. Πανούτζο από την Ερμιόνη, στο οποίο επέβαιναν ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος, ο Σταύρος Παρθενόπουλος, ο Χ. Μηλιάνης, ο Γ. Πραϊδης, ο Ανδρέας Λουριώτης, ο Δ. Δράμαλης και ο Γάλλος φιλέλληνας στρατηγός Δελαβελέ.

Μαζί τους έφεραν και παντός είδους πολεμικό υλικό και αρκετή ποσότητα πυρίτιδας. Μετά την άφιξή τους έλαβαν μέρος στη μάχη του Ζαπαντίου και Βραχωρίου. Στη συνέχεια πέρασαν στην Πελοπόννησο και από εκεί στα Σάλωνα, μαζί με τους Θ. Νέγη, Α. Μανσόλα, Γ. Λέλη, Ν. Καριντζά, Άνθιμου Γαζή, Γ. Κωνσταντά και Σφανδαλίδου, όπου υπό τη διοίκηση του Πανουριά κατέλαβαν το φρούριο και αντιμετώπισαν στις Θερμοπύλες τον Μπαϊράμ πασά, ο οποίος εφονεύθη κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων.

Στη συνέχεια επέστρεψε στο Μεσολόγγι. Μετά τη συγκρότηση της Κυβέρνησης της Δ. Ελλάδος και τη συνθήκη φιλίας με τους τουρκαλβανούς, στην οποία πήρε μέρος μαζί με τον συμπολίτη του Απόστολο Καφήρη, εκ μέρους της γενέτειράς τους Πάργας, πήγαν στην Πελοπόννησο με τους Μαυροκορδάτο, Πολύζωϊδη, Πραϊδη, Π. Ρόδιο και τους φιλέλληνες Βροντέλ, Δελαβελαί, Δαβιέ και άλλους Ιταλούς και Γερμανούς, υπό την ηγεσία των Θ. Γρίβα και Θ. Γαρδικιώτη. Εκεί, αφού ενώθηκαν με τα τμήματα των Πετιμεζαίων, Α. Ζαϊμη, Α. Λόντου και Σ. Χαραλάμπους, προσπάθησαν ανεπιτυχώς να καταλάβουν την Πάτρα, εξαιτίας της σθεναρής αντιστάσης των τουρκικών στρατευμάτων του Γιουσούφ πασά.

1. ΕΒΕΛΙΧΟ/ΑΑ 1821, φάκ. Δημήτριος Δεσύλλας.

Μετά την αποτυχία πήρε μέρος στη μάχη των Καλαβρυτίων. Ηττηθέντες συμμετέσχε στην πολιορκία του Ναυπλίου, όπου εφονεύθη και ο γιος της Μπουμπουλίνας. Μετά την αποτυχημένη προσπάθεια κατάληψης του Παλαμηνίου, εστάλη στην Α΄ Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου ως εκπρόσωπος της Ηλείου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Μ. Ασίας και των παρακειμένων νήσων.

Με εντολή του Ι. Κωλέττη, Υπουργού των Στρατιωτικών, μετέβη στην Κόρινθο. Μετά την πτώση του φρουρίου αυτής εστάλη ως αρχίατρος στην Ύδρα, για να προσφέρει τις ιατρικές υπηρεσίες στους ναύτες των πλοίων που μαστίζονταν από τύφο.

Διασωθείς και ο ίδιος από τη νόσο επέστρεψε στο Ναύπλιο το 1823 όπου αναμενόταν η πτώση αυτού, η οποία αποφεύχτηκε με την εισβολή της στρατιάς του Δράμαλη στην Πελοπόννησο.

Κατά τη δεύτερη πολιορκία των Πατρών, εγκλεισθείς στο Αγγλικό Προξενείο μαζί με άλλους, εξήλθε πολεμώντας. Μετά από σκληρές μάχες το τμήμα του έφτασε στην Κορινθία και από εκεί πέρασε στο Μεσολόγγι, όπου αντιμετώπισαν νικηφόρα τα στρατεύματα του Ομέρ Βρυώνη.

Κατά την εισβολή του Ιμπραήμ πασά στην Πελοπόννησο το 1825 η Κυβέρνηση τον διοόρισε Υπουργό της Αστυνομίας. Έλαβε μέρος στη Συνέλευση της Τροιζήνας μαζί με τον υδραίο Πέτρο Μαρχέζη, ως πληρεξούσιος της Ύδρας.

Μετά την επιστροφή του στο Ναύπλιο υπηρέτησε στο Νοσοκομείο της Φιλανθρωπικής Εταιρείας. Με την έλευση του Κυβερνήτη το 1828 εξασκοίσε το επάγγελμα του ιατρού, ως ιδιώτης. Δολοφονηθέντος αυτού εστάλη στην Αίγινα, ως έκτακτος απεσταλμένος συγκροτηθείσας Διοικητικής Επιτροπής με αρχιγραμματέα τον Χρηστίδη. Αφού περάτωσε επιτυχώς όλες τις ανατεθείσες υπηρεσίες, έλαβε μέρος ως πληρεξούσιος αυτής μαζί με το Χρήστο Βλάση στη Συνέλευση του Άργους.

Επί Όθωνα διορίστηκε Έπαρχος της Ανδρου μέχρι το 1834. Όπως ο ίδιος αναφέρει με υπόμνημα προς την εξεταστική Επιτροπή στις 7 Νοεμβρίου 1846, του οφειλόταν για τις υπηρεσίες στον Αγώνα τα ακόλουθα ποσά:

1) Για ένα κιβώτιο που εκλάπη κατά την κάθοδό του στην Ελλάδα στη Μασσαλία, το οποίο περιείχε ιατρικά εργαλεία και χρήματα, 800 τάληρα.

2) Για τα πράγματα που έχασε κατά την εισβολή του Δράμαλη στο Άργος (βιβλία, ιατρικά και χειρουργικά εργαλεία), 2.000 τάληρα.

4) Για δύο ιδιόκτητα πλοία κινριεθέντα στην Πάργα από τον οθωμανικό στόλο που βρισκόταν στα Σίβοτα, 4.500 τάληρα.

5) Για την εξαγορά δύο αιχμαλωτισθέντων αδερφών ευρεθέντων σ' αυτά, 2.500 τάληρα.

6) Για εισφορές που έδωσε στο Μεσολόγγι και Ναύπλιο για την αγορά αρμάτων, 1.000 τάληρα.

7) Για την επισκευή του Νοσοκομείου και για το αλληλοδιδασχτικό σχολείο, ως Πρόεδρος της Φιλανθρωπικής Εταιρείας, 300 τάληρα.

8) Για την αμοιβή των υπαλλήλων του στο Εκτελεστικό, 12.000 τουρκικά γρόσια.

9) Για την αμοιβή οκτώ στρατιωτών, τους οποίους είχε υπό την οδηγία του από το 1821 μέχρι το 1825, γρόσια 4.000, ήτοι σύνολο 16.000 γρόσια.

10) Οι μισθοδοσίες του φονευθέντος αδερφού του Γεωργίου Λεσύλλα στη μάχη του Φαλήρου με το βαθμό του Ταξιάρχου.

11) Για μισθούς τριών μηνών αυτού και 25 στρατιωτών του, κατά την περίοδο που είχε αποσταλεί στην Αίγινα από τη Διοικητική Επιτροπή ως έκτακτος απεσταλμένος, 1.500 τάληρα.

12) Το ένα τέταρτο από τα διασωθέντα ναυάγια που πουλήθηκαν στη Σύρο, 33 δραχμές.

13) Για τις ζημιές που υπέστη η ιδιοκτησία του κατά τη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων και την επιδρομή του Ιμπραήμ πασά από την πυρπόληση μονόροφης οικίας με πέντε καταστήματα, την αρπαγή 1.800 φιαλών κρασιού και 300 σάκων σίτου, 12.200 δραχμές.

14) Για τις ιατρικές, στρατιωτικές και πολιτικές υπηρεσίες στον Αγώνα, 12.000 τάληρα.

15) Για έξοδα κινήσεως με τους τόκους αυτών, που του καθυστέρησε η Κυβέρνηση από το 1839, για περιοδείες στο Νομό Αργολίδας και Κορινθίας ως ταγματάρχη της Φάλαγγας, 15.000 δραχμές.

16) Εκτός αυτού ζητούσε να του αποδοθεί το δικαίωμα της αρχαιότητας ως πρώτου γιατρού, διότι ήταν ο μοναδικός που ήρθε στην Ελλάδα το 1821 και ίδρυσε Νοσοκομείο, που περιέθαλπε Κεφαλλονίτες που έλαβαν μέρος στη μάχη του Βραχωρίου και Ζαπαντίου. Επίσης απαιτούσε να του αναγνωρισθεί η αρχαιότητα ως Γερουσιαστή και να του απονεμηθεί ο βασιλικός Ταξιάρχης του Τάγματος του Σωτήρα.

Για την προσφορά του στην Εθνεγερσία επικαλούνταν ως μάρτυρες τους αδερφούς Γεώργιο και Λάζαρο Κοιντουριώτη, τον Κωλέττη, Μαυροκορδάτο, Α. Μεταξά, Β. Βουδούρη, Α. Μανσόλα, Χριστ. Πετραϊκό, Ιωαν. Ουράνδο, Γρίστη, Καρακατσάνη, Α. Κολιόπουλο, Παρτίδη, Ανδρ. Λουριώτη, Π. Ρόδιο Πολύζοιδη, Στ. Παρθενόπουλο και Χ. Μηλίνη.

Το 1849 διορίστηκε Νομιάτρος Άργους και στις 4 Απριλίου 1855 στο Υγειονομείο του Πειραιά. Το 1856 μετατέθηκε στο Λοιμοκαθατήριο της Αίγινας. Όπως μας πληροφορεί πιστοποιητικό με ημερομηνία 29/8/1861, παντρεύτηκε στο Ναύπλιο στις 17/7/1826, τη θιγατέρα του γιατρού Παναγιώτη Ζωγράφου Ευφροσύνη, η οποία απεβίωσε στην Αίγινα το 1858. Μαζί της απέκτησε ένα γιο το Θεόδωρο. Διέμενε στην Αίγινα.

2. ΙΣΑΥΡΙΔΗΣ ΜΙΧΑΗΛ¹

Ο Μιχαήλ Ισαυρίδης γεννήθηκε στη Μηλιά Μετσόβου. Η οικογένειά του διακρινόταν για την εντιμότητα και τη φιλοπατρία. Ο αδερφός του Ζήνων πήρε μέρος στον Αγώνα από την αρχή με το βαθμό του λοχαγού. Έπεσε ηρωικά μαχόμενος στις 23-4-1827, στη μάχη του Ανάλατου των Αθηνών. Το όνομά του είναι γραμμένο μαζί με άλλων συμπολεμιστών στο Μαισωλείο του Γεωργίου Καραϊσκάκη.

Ο Μιχαήλ σπούδασε Ιατρική στη Γερμανία. Μετά το πέρας των σπουδών επέστρεψε στην γενέτειρα Μηλιά και στη συνέχεια πήγε στην Κωνσταντινούπολη, όπου άσκησε το επάγγελμα του ιατρού. Λόγω της άριστης επιστημονικής του κατάρτισης έχαιρε φήμης και εκτίμησης όχι μόνον από την ομογένεια αλλά και από τους τούρκους.

Εκεί μνήθηκε από τους πρώτους στη Φιλική Εταιρεία και συνέβαλε τα μέγιστα στην επίτευξη των σκοπών της. Φλεγόμενος από την απειλειθείσα της Ελλάδας απέστειλε στην Αίγυπτο το Δημ. Ύπατρο για να στρατολογήσει νέα μέλη στους κόλπους της, ο οποίος όμως, προδοθείς στις οθωμανικές αρχές από κάποιον ομογενή Ζαχαράκη συνελήφθη και εφονεύθη στη Νιαχούστα.

Ο άλλος συνεργάτης του, ο Αναστάσιος Καραμίκος, αποσταλείς για τον ίδιο σκοπό στην Πελοπόννησο, στη Δυτ. Ελλάδα, στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία και διασωθείς κατά τη διάρκεια της περιόδου του από βέβαιο θάνατο, επέστρεψε στη Δ. Ελλάδα και πήρε μέρος στην Επανάσταση.

Ο Ίσαυρος είχε την ατυχία να φιλοξενήσει στο σπίτι του έναν Αιγυπτιώτη ομογενή Ασημάκη από τη Ζάτουνα της Πελοποννήσου συστημένο από τον Ύπατρο, με σκοπό τη μύησή του στη Φιλική Εταιρεία, ο οποίος τον κατέδωσε στις αρχές. Ενημερωθείς όμως έγκαιρα από το φιλικό περιβάλλον, για ν' αποφύγει τη σύλληψη, διέφυγε με πλοίο στην Οδησό και

1. Εφημ. Αιών, 15 Φεβρουαρίου 1850.

από εκεί πήγε στη Μόσχα, όπου από την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος απέκτησε πολύ μεγάλη περιουσία.

Κατά τη διάρκεια του Αγώνα απέστειλε στον αδερφό του Ζήνωνα και στον Καραμίχο σημαντικά χρηματικά ποσά, για την αγορά πολεμοφοδίων και τη συντήρηση των στρατιωτών τους.

Ως γιατρός έχαιρε μεγάλης εκτίμησης από τη ρωσική κοινωνία. Εργάστηκε με πίστη και πάθος για την Εθνική Ανεξαρτησία, χωρίς να διεκδικήσει τίτλους, ακολουθώντας το παράδειγμα των συμπατριωτών του, μεγάλων ευεργετών. Απεβίωσε στη Μόσχα αφήνοντας τη φήμη ενός εξαιρετικού επιστήμονα, έντιμου ανθρώπου και φλογερού πατριώτη, μακριά από τη γενέτειρά του Μηλιά που είχε μέσα στην καρδιά του.

3. ΠΕΛΟΠΙΔΑΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ

Γεννήθηκε στα Γιάννενα. Πριν από την Επανάσταση ασκούσε το επάγγελμα του ιατρού στην Ευρώπη. Εκεί μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία. Το 1817, με εντολή αυτής ήρθε στην Ελλάδα, με σκοπό να προσηλυτίσει αρχιερείς και προκρίτους.

Έλαβε μέρος στον Αγώνα της ανεξαρτησίας από την αρχή με δικό του τμήμα και προσέφερε τις ιατρικές του υπηρεσίες σε πολλά στρατόπεδα με ιδιαίτερο ζήλο, αφιλοκερδώς, όπως φαίνεται από το ακόλουθο πιστοποιητικό του δήμου Τριπόλεως, στο οποίο αναφέρονται τα εξής:¹

«Αριθ. 1035

Εν Τριπόλει τη 9/4/1836

Η Δημαρχία Τριπόλεως
Πιστοποιεί

Ότι ο κ. Κων/νος Πελοπίδας, επιστημονικός ιατρός, γεννημένος εις Ήπειρον και προ της Επανάστασεως παροικών εις Πελοπόννησον, όπου απεστάλη επί σκοπώ κατηχήσεως υπέρ του Ιερού Αγώνος, ενήργη καταλλήλως υπό το επάγγελμα του ιατρού, περιφερόμενος εις διάφορα μέρη της Πελοποννήσου και εσχάτως εγκατασταθείς εις Τρίπολιν, ένθα σχετισμένος με τους σημαντικωτέρους προκρίτους της Πελοποννήσου, ετιμάτο υποληπτόμενος συν τοις άλλοις παρ' όλων και διά τας περί την ιατρικήν γνώσεις του και διά την έντιμον και φιλόανθρωπον διαγωγήν του.

1. ΕΒΕ/ΓΧΟ Αρχείο Αγωνιστών της Επανάστασεως 1821, φ. Πελοπίδας Κων/νος.

Ον μόνον δε προ της ενάρξεως του Ιερού Αγώνου σινετέλεσε προς επίτειξιν του σκοπού, καθοδηγών και δαπανών αφθόνως εις τας πολυειδείς χρείας εξ ιδίων του αλλά και της Επαναστάσεως διαριχθείσης, οπλίσσας εαυτόν ομού και πολλούς άλλους, εξ όσων διετέλουν υπό την οδηγίαν του, εκινήθη κατά των εχθρών, παρειρεθείς εις πολλάς μάχας αιτοπροσώπως και συμπράξας κατά πολύεις την εξόντωσιν των, εκτός τούτων τιμώμενος παρ' όλων των πρωταγωνιστών και κατά το πολιτικόν μέρος, τιμηθείς πολλάκις διά τούτο και με δημοσίους πολιτικάς υπηρεσίας, τας οποίας διεξήγαγε με αισθηράν τιμιότητα και διακεκριμένην φρόνησιν.

Εις βεβαίωσιν λοιπόν των ομολογημένων εκδουλείσειών του και της κατά πάντα χρηστής διαγωγής, εφοδιάζεται με το παρόν πιστοποιητικόν της Δημοτικής Αρχής Τριπόλεως, όπου προ πολλού υπανδρείθεις έχει την σταθεράν διαμονήν του, διά να του χρησιμεύσει, όπου δει.

Ο Δήμαρχος

(Τ.Σ.) Ιωάννης Μ. Κεδρονός»

Για τις ιατρικές και στρατιωτικές του υπηρεσίες βεβαιώνουν και οι δήμαρχοι Κυπαρισσίας¹ και Νυμφασίας², καθώς και οι οπλαρχηγοί Νικήτας Σταματελόπουλος και Ιωάννης Κολοκοτρώνης, όπως φαίνεται από το ακόλουθο πιστοποιητικό³:

«Οι υποφαινόμενοι βεβαιούμεν, ότι ο εξ Ιωαννίνων της Ηλείου Κων/νος Πελοπίδας, ιατρός, απεστάλη κατά το 1817 υπό επισήμων υποκειμένων ομογενών, ειρικομένον τότε εις Ειχιάτην, διά να παρασκευάση τα κινήματα των επισήμων της Πελοποννήσου αρχιερέων, προκρίτων και στρατιωτικών εις το μέγα έργον της Παλιγγενεσίας της πατρίδος και ούτω, αν και ο νοινεχής και ζηλωτής, ούτος συμτολίτης εξεπλήρωσε το ιερόν και υψηλόν καθήκον μετά της απαιτιομένης φρονήσεως και επιτηδειότητος εν τω διαστήματι του προ της Επαναστάσεως τεσσάρων ετών και διά την έναρξιν του Αγώνος απεδείχθη με τον αυτόν ζήλον και ικανότητα, προτρέπων, συμβουλεύων και διά του ιδίου παραδείγματος παρακινών όλους, του να μεθέξωσιν εις τον Ιερόν Αγώνα άνευ τινός δισταγμού.

Ο Κων/νος Πελοπίδας εις τας λαμπράς και αφετέρου τρομεράς και κινδυνωτάτας περιστάσεις, έδειξε και ζήλον και ικανότητα σινοδοειωμέ-

1. Ό.π. Πιστοποιητικό, υπ' αριθ. 237/10-4-1836.

2. Ό.π. Πιστοποιητικό, υπ' αριθ. 416/16-5-1836 εκδοθέν στη Βιτίνα.

3. Ό.π. Πιστοποιητικό, υπ' αριθ. 9358/5-5-1843, Αθήναι.

νην και με γενναιότητα, παρευρεθείς εις διαφόρους πολιορκίας και μάχας.

Μετά την άλωση της Τριπόλεως και καταστροφήν Δράμαλη, διορισθέντος του μακαρίτου Θ. Κολοκοτρώνη αρχιστρατήγου της Πελοποννήσου, διετέλει πλησίον του, ως σύμβουλος μέχρι του 1826 και εν τω μεταξύ τούτω εκτός της συνδρομής του εις το στρατόπεδον, επλήρωσεν και διαφόρους σημαντικάς αποστολάς παρά των τότε Προσωρινών Κυβερνήσεων, καθ' ο αντιπρόσωπος του ρηθέντος αρχιστρατήγου.

Συγκροτηθείσα κατ' εκείνη την εποχήν η εν Επιδαύρω τρίτη των Ελλήνων Συνέλευσις και η συμβάσα ηρωική έξοδος της φρουράς του Μεσολογγίου απεφασίσθη η διακοπή της Συνελεύσεως και ο διορισμός Διοικητικής Επιτροπής με ένα Γενικόν Γραμματέα, ήτις εστοχάσθη αναγκαίον να επιφορτίση τον ειρημένον κ. Πελοπίδαν με τα χρέη του δικαίου της Αστυνομίας και της Διευθύνσεως των Ταχυδρομείων, όστις διέπρεψεν με γενικήν ευαρέσκειαν της Διοικήσεως και του κοινού υπηρετήσας άνευ ουδεμιάς ανταμοιβής.

Εις δε την έλευσιν του Κυβερνήτου της Ελλάδος επροσηλώθη εις διαφόρους υπηρεσίας, τας οποίας, μολονότι απειποιήθη το πρώτον, επείσθη όμως τελευταίον εις τας προτροπάς της Κυβερνήσεως, καθώς και διά τας πότε ανάγκας της υπηρεσίας και εδέχθη αυτός, τας οποίας διεξήγε τιμίως και διακεκριμένως, αλλ' όχι μόνον απεδείχθη ένθερμος ζηλωτής εις πάσαν στρατιωτικήν και πολιτικήν υπηρεσίαν, αλλά και διά της ιατρικής του επιστήμης, ωφέλησε τους πάντας επισκεπτόμενος αυτούς και δίδων, άνευ ουδεμιάς ανταμοιβής, τα απαιτούμενα φάρμακα.

Αναγνωρίζοντας λοιπόν τας ανωτέρω ρηθείσας εκδουλεύσεις του κρίνομεν χρέος μας, εις ένδειξιν της αληθείας, να τον εφοδιάσωμεν με το παρόν μας, διά να τω χρησιμεύση, όπου ανήκει και υποσημειούμεθα.

Εν Αθήναις τη 5/5/1843

Νικήτας Σταματελόπουλος
Ιωάννης Κολοκοτρώνης»

Από το γάμο του με τη σύζυγό του Αικατερίνη απέκτησε τέσσερα παιδιά¹: τον Θεόδωρο, τον Αντώνη, τον Παναγιώτη και την Αγγελική. Διέμενε στην Τρίπολη.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Γ. ΤΣΙΑΛΗΣ

1. Ό.π. Φ. Πελοπίδας Κων/νος.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΗΔΩΝΗΣ

ΚΑΡΥΑΤΙΔΑ

Αέρινη όπως ήταν πάντοτε κι απόμακρη συνδιαλεγόταν
με τους περαστικούς των βροχερών προκρινών της Κέρκυρας.
Ρωτούσε να μάθει μ' εξαντλητική επιμονή
για τον απέναντι νεαρό γλύπτη που σκάλιζε με μανία
ένα ακατέργαστο κοιμιάτι παριανού μαρμάρου.
Περίμενα τ' απογείματα μετά τις δυνατές καταιγίδες
κι έβγαινα ξυπόλητος να την αναζητήσω
περιμετρικά του κτήματος του Μον Ρεπό,
με τους διάσπαρτους κορινθιακούς κίονες,
που μιλούσαν για την ακμή και την παρακμή του έρωτα.
Δε νοιαζόμουν την υγρασία,
την είχα σινηθίσει κατά περίεργο τρόπο
να ροκανίζει τις σάρκες μου, τα όνειρά μου,
τους συλλογισμούς μου,
τα τοπία με την μαύρη ομίχλη και ποιος ξέρει τι άλλα.
Περισσότερο έτρεμα στην ιδέα μήπως
και δεν σιναντούσα την χαμένη Καρυάτιδα,
όπου ένας γλύπτης ίσως κι αθλητής του παρακείμενου σταδίου,
είχε αποδεχθεί τη πρότασή μου να την ξεναγήσει
στην μαγεία της αρχαίας ελληνικής Ιστορίας.
Ένας δαιμονικός αγέρας τάραξε ξάφνου την ηρεμία του κτήματος
και των ακάλυπτων γονάτων της.
Προσπάθησα ματαιώς ν' αντισταθώ στις πύρινες φλόγες των ματιών της,
πριν βυθιστώ και πάλι στη μοναξιά
της γνώριμης και οικείας κερκυραϊκής φύσης.
Με τόση ομορφιά μπροστά μου γινόταν να μην αμαρτήσω:

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΗΔΩΝΗΣ

ΠΑΝΟΣ ΔΗΜ. ΤΖΙΟΒΑΣ

Η Ε' ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΗ Γ. ΚΑΡΑΤΣΑΛΟΥ
ΓΙΑ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΘΡΗΣΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ
ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ (24 ΙΟΥΛΙΟΥ 1920)

Στις 24 Ιουλίου του 1920 συνήλθε το Εποπτικό Εκπαιδευτικό Συμβούλιο Ιωαννίνων, στο οποίο ο Επιθεωρητής της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Ιωαννίνων υπέβαλε τη σχετική του έκθεση, μετά από το τέλος των επιθεωρήσεών του, στα ελληνικά και ετερόθρησκα δημοτικά σχολεία, που λειτουργούσαν στην πρωτεύουσα της Ηπείρου, η οποία χωρίζεται σε δυο μέρη, το γενικό και το ειδικό.

Την έκθεση την είχε συντάξει ο ίδιος γιατί θεώρησε «*ἄτοπον νὰ τὰ γράψῃ, ὡς καὶ τὰ ἄλλα, ὁ βηθὸς μου, ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τὸ προσωπικὸν τῶν σχολείων τούτων*». Στο πρώτο μέρος γίνεται λόγος για το διδακτικό προσωπικό των σχολείων το οποίο, κατά πλειοψηφία, δεν ήταν εκείνο «*τὸ ὁποῖον ἠδύνατο νὰ εἶνε, λόγω τῆς μορφώσεώς του*», γιατί οι περισσότεροι διδάσκαλοι άσκησαν το επάγγελμά τους επί Τουρκοκρατίας,¹ ως απόφοιτοι της Ζωσιμαίας Σχολῆς Ιωαννίνων² και, παρά τη φοίτησή τους στο διδασκαλείο και τα εφόδια που απέκτησαν, δεν κατόρθωσαν να τα προσαρμόσουν στη διδασκαλία τους, γιατί το περιβάλλον «*ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐδέσποζε πανίσχυρος ἡ παράδοσις*» του αρχαίου εκπαιδευτικού κέντρου των Ιωαννίνων και ο κλασικισμός, το αληθινό πνεύμα του οποίου ήταν δύσκολο να κατανοηθεί και να μεταγγισθεί «*εἰς τὰ κατώτατα στρώματα τῶν ὁποίων ἡ μόρφωσις εἶχεν ἀφεθῆ εἰς τὰ δημοτικά καὶ Ἑλληνοδημοτικά σχολεῖα καὶ ἐκ τοῦ ὁποῖου ἀπέμεινε μόνον ἡ πρὸς ξηροῦς γραμματικὸς τύπος προσήλωσις*».

1. Βλ. Αρχεῖο Μητροπόλεως Ιωαννίνων (Α.Μ.Ι.), Πρακτικά Εφορίας των Εκπαιδευτηρίων, ἔτη 1910-1912, σσ. 12-13.

2. Βλ. Κώστας Π. Βλάχος, *Η αλληλογραφία των Ελευθέρων Ζωσιμιάδων*, «*Ηπειρωτικά Χρονικά*», τ. 19. (1975) σσ. 137-276. Στ. Μπέττης, *Οι Ζωσιμιάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση*, Γιάννινα 1998· ἴδιος, *Ο Γεώργιος Σταύρος και τα «Καταστήματα» Νικ. Ζωσιμιάδων στα Γιάννινα*, Γιάννινα 1999· Σπύρος Εργολάβος, *Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1993· Πάνος Δημ. Τζιόβας, *Σελίδες από την ιστορία της Ζωσιμαίας Σχολῆς Ιωαννίνων (Η ανταρσία των μαθητῶν στα 1900 και η ανέγερση του νέου κτιρίου της Σχολῆς)*, Ιωάννινα 1991.

Αναφερόμενος στην τεχνολογία των διδασκάλων υποστήριξε ότι, λόγω του καλοκαιριού, οι παραδόσεις ιψύνονταν σε επικερδή επιστήμη για τους μαθητές εκείνους που επιθυμούσαν να φοιτήσουν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης, ενώ η προσοντολογία τους βασιζόταν στη διδασκαλία της Γραμματικής, που δεν είχαν διδαχθεί «έπαρκώς», όπως και η γλώσσα η οποία τέθηκε στην υπηρεσία της μόρφωσης, με αποτέλεσμα να γίνονται διδάσκαλοι ή ιερείς που είχαν, ως σκοπό, τη νικηφόρα αντιμετώπιση των προβλημάτων της ζωής «τό όποιον καθίστα ἀγωνιώδες καί ἀμήχανον ἡ πτωχεία τοῦ ἐδάφους καί ἡ ἔλλειψις ἐλειθέρων ἐπαγγελμάτων».

Έτσι, αναγκαστικά, αντέγραφαν πιστά ότι διδάσκονταν στην Παλαιά Ελλάδα, η οποία είχε τον ιστορικό κήπο του Κλαιθμύνος ενώ στα Γιάννινα υπήρχαν μερικά βιβλιοπωλεία στα οποία σινοθοίνταν οι διδάσκαλοι και οι ιερείς «ἐξαγοράζοντες τὴν μεσιτείαν ὠρισμένων βιβλιοπωλῶν παρὰ τοῖς διαχειριζομένοις τὰ κληροδοτήματα καί τὰ ἐλέη».

Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις ο Επιθεωρητής κατάληξε στο συμπέρασμα, ότι υπηρετεί στα σχολεία μεγάλος αριθμός παλαδιδασκάλων και διδασκάλων, οι οποίοι «ἐξεπιτιλιζῶσιν ἀλλήλοις καί δημιουργῶσι διαρκῶς τοπικάς διαμάχας περὶ τοῦ προτιμητέου προσώπου», και είχαν δημιουργηθεί από την Ιερατική Σχολή της Νήσου Ιωαννίνων¹ και τα άλλα εκπαιδευτήρια των Ιωαννίνων «ἐκ τῶν ὁποίων ἔχομεν ἀρκετοῖς εἰσέτι ἀξιολιπήτοις, ἀποβλέποντας ἀτλανῶς καί μετὰ πόθου εἰς τὸ ράσον,² δεομένους δέ πρὸς Κύριον νά μεταθέσῃ τοῖς ὑπάρχοντας ἱερεῖς εἰς ζωὴν κρείττονα τῆς παρούσης. Ἰνα ἀναλάβωσιν αὐτοὶ τὴν διακιβέρνησιν τῶν ψυχῶν τοῦ Χριστεπωνίμου πληρώματος καί σίχῃσι πρὸς ἑαυτοῖς καί τὴν κοιλίαν των τὰς οικονομικὰς συνεπείας τῶν τοιούτων ἰτηρεσιῶν», με αποτέλεσμα τα ζωτικά στοιχεία του τόπου να μην ανεχθῶν τον υποβιβασμό του ανθρωπισμοῦ τους και να αναγκαστοῖν να ξενιτεντοῖν. Παράλληλα ὅσα καλά στοιχεῖα δίδασκαν στα σχολεία τα απορροφοῖσε ἡ Μέση Εκπαίδευση «τῆς ὁποίας τὰ ἐκπαιδευτήρια ἐλέγοντο κυρίως σχολεία».

1. Για την Ιερατική Σχολή Νήσου βλ. Οικονόμου Αθ. Γεώργιος, *Η Ιερατική Σχολή της Νήσου Ιωαννίνων (1872-1922)*, «*Ηπειρωτική Εστία*», τόμος 2 (1953), σσ. 892-901, 1046-1054.

2. Βλ. Εὐαγγελίδης Ε. Τρύφων, *Τα ελληνικά σχολεία από της αλώσεως (1453) μέχρι του (1893) μετά προλεγόμενων περὶ της παιδείας παρα τοῖς Βυζαντινοῖς και περὶ της διδασκτικῆς μεθόδου*. Ἐν Αθήναις, τυποῖς Ι. Χατζημάννου, σ. 45· Δημαρὰς Θ. Κ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήναι 1977, σ. 288.

Σε αυτό το περιβάλλον κλήθηκαν, με γενναίες αμοιβές, να δράσουν οι διδάσκαλοι που είχαν άριστη μόρφωση αλλά δεν κατόρθωσαν να επιβληθούν, όσο θα έπρεπε, και αναγκαστικά υποτάχθηκαν στις αντιλήψεις των τοπικών παραγόντων, που ήταν πανίσχυροι, με αποτέλεσμα οι διδάσκαλοι να έχουν, ως διαρκή μέλημά τους, τα γραμματικά και τους στείρους τύπους του κλασικισμού, σχηματίζοντας την πεποίθηση «*ὅτι καὶ ἡ Παιδαγωγικὴ καὶ αἱ συναφεῖς πρὸς αὐτὴν ἐπιστῆμαι ὀφείλουσι νὰ μένωσι σεβασταὶ καὶ ἀναλλοίωτοι ὡς τὰ δόγματα τῆς ἐκκλησίας, περιορίσθησαν εἰς ὅ,τι ἔμαθον ἐν τῷ Διδασκαλείῳ, παρημέλησαν τὴν περαιτέρω μόρφωσίν των καὶ δὲν ἐφρόντισαν οὐδὲ νὰ κατανοήσωσι τοῦλάχιστον βαθύτερον τὰ ὅσα ἔμαθον ἐκεῖ*».

Σ' αυτή την κατάσταση βρήκε τους διδασκάλους της Ηπείρου η αφομοίωση του 1914¹ η οποία «*ὑπὸ τινὰ ἔποψιν*» τους έβλαψε γιατί ενώ ως τότε δίδασκαν κάτω από την τυραννική επίβλεψη των παντοδύναμων τοπικών παραγόντων, υπέρμετρα και καταθλιπτικά, με αποτέλεσμα την αντεκδίκηση των διδασκάλων που εκφράστηκε με απροθυμία, αμέλεια και περιφρονητική ασέβεια.

Παράλληλα στη θέση της σχολικής εφορίας, που είχε ιδρυθεί με το Ν.Δ. 452/1914 και στα μέλη της απαγορεύονταν κάθε ανάμειξη σε εκπαιδευτικά ζητήματα, εκτός από τα οικονομικά και οι αρμοδιότητές της ήταν η καθαριότητα, θέρμανση, υπηρεσία, επισκευή και συντήρηση του σχολείου, η ίδρυση σχολικού κήπου και γυμναστηρίου, η προμήθεια επίπλων, σκευών, οργάνων διδασκαλίας και βιβλίων και η λήψη μέτρων για την υγεία των μαθητών και η εφαρμογή του νόμου περί υποχρεωτικής φοίτησης,² δεν διαπιστώθηκε τίποτε το σπουδαίο γιατί αφενός το αρμόδιο υπουργείο είχε την έδρα του σε μακρινή απόσταση και αφετέρου ο Επιθεωρητής δεν είχε το δικαίωμα αυθημερόν να παύει, ούτε και να κανονίζει τους μισθούς όπως άλλοτε η εφορία και γιατί οι επανειλημμένες αλλαγές επιθεωρητών και οι ανωμαλίες από το 1916 και μετά,³ ήταν οι βασικοί παράγο-

1. Βλ. Ιωάννης Ν. Νικολαΐδης, *Τα Γιάννινα του Μεσοπολέμου*, τόμος Α, Ιωάννινα 1992, σ. 221.

2. Βλ. Χρήστος Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, Εν Αθήναις 1942, σ. 473· Εκδ. Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.

3. Αναφέρεται στην περίοδο του Διχασμού και στα επακόλουθά του. Βλ. Εμμέ Ρούκουνας, *Εξωτερική Πολιτική, 1914-1923*, Αθήναι, σσ 217-218· D. Dakin, *The Unification of Greece*, London 1972, σ. 206.

ντες που εμπόδισαν τη σταθερή κίνηση στα εκπαιδευτικά ζητήματα της Περιφέρειας Ιωαννίνων.

Για τη διόρθωση αυτής της κατάστασης ο επιθεωρητής Γ. Καράτσαλος πραγματοποίησε τις ημέρες των εορτών των Χριστουγέννων δοκιμαστικό τοπικό συνέδριο, στο οποίο έλαβαν μέρος, εκτός από τους διδασκάλους της πόλεως, και διδάσκαλοι και διδασκάλισσες της Περιφέρειας, που ήταν κάτοικοι Ιωαννίνων, αφήνοντας τους Διευθυντές των σχολείων των Ιωαννίνων να ορίσουν, εκτός από τα γλωσσικά και τα υπόλοιπα προς συζήτηση θέματα, και τον τόπο και το χρόνο των συνεδριάσεων.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών του συνεδρίου ο Επιθεωρητής παρατήρησε ότι στις συζητήσεις συμμετείχαν ελάχιστοι διδάσκαλοι, με σύντομες και περιορισμένες παρατηρήσεις, γεγονός που τον ανάγκασε να αναπτύξει μόνος του τις σχετικές συζητήσεις, με την πεποίθηση ότι οι συμμετέχοντες «δέν θά ἦτο δυνατόν νά στέρξουν τοιαύτην ταπεινωσιν, ἀλλ' ὅτι ἐδράττοντο τῆς εὐκαιρίας νά κρίνωσι καί νά ζυγίσωσιν ἐμέ τόν ἴδιον καί τὸ ποσόν καί ποιόν τῆς μορφώσεώς μου καί τῆς πείρας μου», αλλά οι προσδοκίες του δεν δικαιώθηκαν αφού από τις επιθεωρήσεις του, που επακολοιούθησαν στα σχολεία της πόλεως, διαπίστωσε ότι δεν είχε γίνει «μία οὐσιωδέστερα καί περισσότερον ζωογόνος διδασκαλία, ἔστι καί μονομερούς γλωσσικήν» και, ως παράδειγμα, έφερε τη διδασκαλία της καθαρεύουσας, που διδασκόταν στην Ε' και ΣΤ' τάξη και την προσκόλληση των διδασκόντων στη βιβλική σοφία και την πατριδογραφία, που διδάσκονταν με λίγους ορισμούς χωρίς διδακτικά συμπεράσματα, ενώ η χαρτογραφία ήταν άγνωστη, όπως και οι τοπικές παραδόσεις και η τοπική ιστορία, που ήταν γραμμένες μόνο στο πρόγραμμα.

Με βάση αυτά τα συμπεράσματα διαπίστωσε ότι οι διδάσκαλοι των Ιωαννίνων «εὐρίσκονται πρό ἀμηχανίας, προκειμένου νά διδάξουν τοπικήν ἱστορίαν καί τοπικάς παραδόσεις, (καί) διακαιούται κανείς νά ἐκφράζηται μέ τήν πικροτέραν γλῶσσαν περί αὐτῶν».

Αναφερόμενος γενικά στην εκπαιδευτική κίνηση της περιφέρειας του συμπέρανε ότι οι υφιστάμενοί του δεν την παρακολοιθούσαν γιατί δεν είχαν προμηθευτεί παρά ελάχιστα παιδαγωγικά βιβλία, αν και η δαπάνη της αγοράς τους βάρυνε τα σχολικά ταμεία¹ και εξέφρασε το φόβο του για τις μεγάλες αποδοχές των διδασκάλων που «μᾶλλον τήν αἰθάδειαν καί τήν ἀλαζονείαν θά αὐξήσῃ παρά τήν ἐπιμέλειαν καί τόν ζῆλον πρὸς ἐργασίαν».

1. Βλ. Χρήστος Λέφας, *Ιστορίας εκπαίδευσης.....*, σσ. 474-475.

Το συμπέρασμα του επιθεωρητή Καράτσαλου στο γενικό μέρος της έκθεσής του συνοψίστηκε στην κατάσταση των σχολείων της πόλεως, η οποία επιδρούσε και στα σχολεία της περιφέρειας και κατέληξε ότι η περιφέρεια και η πόλη των Ιωαννίνων είχαν πολύ επιμελείς μαθητές και μαθήτριες «ἀπό δσας συνήντησα εἰς τὸν διδασαλικὸν μου βίον».

Το ειδικό μέρος της έκθεσης αναφέρεται στα σχολεία της πόλεως, που είχαν επιθεωρηθεί και τα οποία ήταν το Α' αρρένων (η παλαιά Μαρούτσιος Σχολή),¹ το Β' Αρρένων (Βαλάνειος Σχολή), το Γ' αρρένων (Καπλάνειος σχολή)² και το Δ' αρρένων (Παυλίδειος σχολή).³

Από τα σχολεία των θηλέων είχαν επιθεωρηθεί το Α' θηλέων (Α' Ελισσαβέτειο), το Β' και Γ',⁴ τα νηπιαγωγεία της πόλεως και τα σχολεία των ετεροθρήσκων (Ισραηλιτικό και Μουσουλμανικό).

Στις σχετικές εκθέσεις του ειδικού μέρους κρίνονται οι διδάσκαλοι και οι διδασκάλισσες, ως προς τη διδασκαλία, την ικανότητά τους, την παραγωγική τους κατάρτιση και την κοινωνική τους δράση, δίδεται αναλυτικά ο αριθμός των εγγεγραμμένων και φοιτώντων μαθητών, τα μαθήματα που διδάσκονταν και όσα υποδειγματικά δίδαξε ο Επιθεωρητής και τα γενικά του συμπεράσματα.

Η ανέκδοτη έκθεση Καράτσαλου, είναι γραμμένη σε κόλλα αναφοράς, διαστάσεων 0,29,5 x 22,5 εκ., με μαύρη ανοιχτή μελάνι και είναι η παρακάτω κατά πιστή αντιγραφή από το πρωτόγραφο:

1. Βλ. Ι. Βελοΐδος, *Ελλήνων Ορθοδόξων Αποικία*, Βενετία 1872, σ. 122· Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Εν Αθήναις 1856, τόμος 2, σ. 261 κ.ε. Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχος Α', Ιωάννινα 1971, σ. 65· Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1936, τόμος Α', σ. 159· Μιχαλόπουλος Θεοφ., *Τα Γιάννενα κι η νεοελληνική αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήναι 1930, σ. 47.

2. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία.....*, σ. 250 κ.ε.· Ιωάν. Λαμπρίδης, *Μελετήματα.....*, σ. 72 γενικά· Στ. Μπέττης, *Ζώης Καπλάνης και Καπλάνειος Σχολή*, «Ηπειρωτικά Χρονικά» 1976-1977, σ. 20 κ.ε.

3. Οι διδάσκαλοι της Παυλίδειας Σχολής λάμβαναν μικρούς μισθούς. Βλ. Θεόδωρος Δ. Κοσμάς, *Η Ζίτσα του 19ου αιώνα, Γένεση και εξέλιξη του εκπαιδευτικού φαινομένου (1778-1913)*, Ιωάννινα 2005, σσ 272, 274.

4. Για τα τρία Παρθεναγωγεία Ιωαννίνων βλ. Γεωργίου Αθ. Οικονόμου, *Ιστορία των τριών Ελισσαβετείων Παρθεναγωγείων των Ιωαννίνων επί Τουρκοκρατίας (1848-1913)*, Ιωάννινα εκδ. «Ηπειρωτικής Εστίας», τ. 6 (1957).

Ἐκπαιδευτική Περιφέρεια Ἰωαννίνων

Σχολ. ἔτος 1919-20.

Ἐκθέσις Ε΄

Ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ παρουσιάζω τὰ σχολεῖα τῆς πόλεως Ἰωαννίνων. Διὰ τὰ σχολεῖα τῆς ἑδρας μου ὑποβάλλω συνήθως ἰδίαν ἐκθεσιν, ἀφ' ἐ-νός μὲν, διότι δὲν τὰ ἐπιθεωρῶ συνεχῶς κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον οὐδέ ἀπαξ, / ἀλλὰ εἰς πᾶσαν εὐκαιρίαν, ἀφ' ἑτέρου δέ, διότι καὶ τὰ ἀντίγραφα τῆς ἐκθέ-σεως ταύτης θεωρῶ ἄτοπον νὰ τὰ γράψῃ, ὡς καὶ τὰ ἄλλα ὁ βοηθός μου, ὁ ὁ-ποῖος ἀνήκει εἰς τὸ προσωπικόν τῶν σχολείων τούτων.

Τὸ προσωπικόν λοιπὸν τῶν ἐν τῇ πόλει σχολείων κατὰ πλειονοψη-φίαν δὲν εἶνε ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἔπρεπε καὶ τὸ ὁποῖον ἠδύνατο νὰ εἶνε λό-γω τῆς μορφώσεώς του. Οὐκ ὀλίγοι τῶν ἐν τῇ πόλει διδασκάλων, ἀφ' οὗ ἐξή-σκησαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα ὡς τελειόφοιτοι τοῦ / ἐνταῦθα Γυμνασίου, κατόπιν ἐφοίτησαν εἰς τὸ Διδασκαλεῖον, φέροντες μεθ' ἐ-αυτῶν ποσὸν μορφώσεως καὶ πείραν διδασκαλικήν, πράγματα τὰ / ὁποῖα ἐπέτρεπον εἰς αὐτοῖς ν' ἀντιληφθῶσιν ἀκόπως καὶ εὐχερῶς πάντα τὰ ἐν / τῷ Διδασκαλεῖῳ διδασκόμενα μαθήματα, παρεῖχον δὲ σοβαρὰν ἐγγύτησιν / περὶ τοῦ ὅτι θ' ἀπέβαινον οἱ ἀριστοὶ τῶν δημοδιδασκάλων τοῦ Πανελληνί-ου. Δυστυχῶς δὲν συνέβη αὐτό. Τὸ προσωπικόν μας τὸ συνέθλιψεν τὸ περιβάλλον, / ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐδέσποζε πανίσχυρος ἡ παράδοσις τοῦ ἀρχαίου τοῦ-/του Πανελληνίου ἐκπαιδευτικοῦ κέντρου καὶ ὁ κλασικισμὸς, τοῦ ὁποῖου τό/ ἀληθὲς πνεῦμα ἦτο πολὺ δύσκολον νὰ κατανοηθῇ καὶ νὰ μεταγισθῇ ὡς τὰ / κατώτερα στρώματα, τῶν ὁποίων ἡ μόρφωσις εἶχεν ἀφεθῇ εἰς τὰ δημοτικά / καὶ Ἑλληνοδημοτικά σχολεῖα καὶ ἐκ τοῦ ὁποῖου ἀπέμεινε μόνον ἡ / πρὸς ξηροὺς γραμματικοὺς τύπους προσήλωσις. Ἡ τεχνολογία ἠψοῦτο εἰς / περιωπὴν αὐτοτελοῦς καὶ ἐπικερδοῦς ἐπιστήμης, λόγῳ τῶν κατὰ πᾶν θέρους ἰδιωτικῶν / παραδόσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἐκαλοῦντο, καλοῦνται δὲ εἰς περιορισμένην κλίμακα καὶ τώρα ὑπὸ τῶν βουλομένων νὰ φοιτήσωσιν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Μέ-/σης ἐκπαιδεύσεως. Καὶ ἐτέθησαν μὲν ὑπὸ τῶν δημοδιδασκάλων μας κατό-/πιν τὰ πέντε στάδια εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Γραμματικῆς, ἀλλ' ἡ Γραμ-/ματικὴ δὲν ἐτέθη ἐπαρκῶς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς διδασκαλίας καὶ γλώσσης, οὐδέ ἡ / γλῶσσα εἰς

τήν ύπηρεσίαν τῆς καθόλου μορφώσεως, ἥτις / εἶχεν ἐκπέσει εἰς ἀληθῆ προσοντολογία, δυνάμει τῆς ὁποίας ἡ δυνατό-/της νὰ γίνῃ διδάσκαλος ἢ ἱερεὺς καὶ ν' ἀντιμετωπίσῃ νικηφόρως τὸ / πρόβλημα τῆς ζωῆς τὸ ὁποῖον καθίστα ἀγωνιῶδες καὶ ἀμήχανον ἢ πτω-/χρεία τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ ἔλλειψις ἐλευθέρων ἐπαγγελμάτων. Ἄντέγραφον δηλ. / πιστῶς τὴν Παλαιάν Ἑλλάδα καθὼς ἐκεῖ εἶχομεν τὸν ἱστορικὸν κῆπον τοῦ / κλαυθμῶνος, ἐνταῦθα ἔχομεν μερικὰ βιβλιοπωλεῖα, πρὸ τῶν ὁποίων / συνωθοῦντο οἱ μνηστῆρες τῶν δύο διαληφθέντων ἐπαγγελμάτων, ἐκλιπαροῦν-/τες καὶ ἔξαγοράζοντες τὴν μεσιτείαν ὠρισμένων βιβλιοπωλῶν παρὰ τοῖς/ διαχειριζομένοις τὰ κληροδοτήματα καὶ τὰ ἐλέη / κα-/θῶς καὶ ἐκεῖ εἶχομεν πληθὺν θεσιθήρων, ταράσσουσαν διαρκῶς καὶ ἐπικινδύνως/ τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τῆς Πολιτειακῆς μηχανῆς, ἐνταῦθα εἶχομεν πληθὺν / ἱερέων καὶ διδασκάλων, ἵνα ἐξευτελίζωσιν ἀλλήλους καὶ δημιουργῶσι διαρκῶς / τοπικὰς διαμάχας περὶ τοῦ προτιμητέου προσώπου. Ἐδημιουργεῖτο προσέ-/τι καὶ πολυάριθμος ἐφεδρεία διὰ τῆς ἱερατικῆς σχολῆς τῆς Νήσου καὶ τῶν λοιπῶν / ἐκπαιδευτηρίων, ἐκ τῶν ὁποίων ἔχομεν ἀρκετοὺς εἰσέτι ἀξιολυπῆτους, ἀπο-/βλέποντας ἀπλανῶς καὶ μετὰ πόθου εἰς τὸ ράσον, δεομένους δὲ πρὸς Κύριον / νὰ μεταθέσῃ τοὺς ὑπάρχοντας ἱερεῖς εἰς ζωὴν κρείττονα τῆς παρούσης, / ἵνα ἀναλάβωσιν αὐτοὶ τὴν διακυβέρνησιν τῶν ψυχῶν τοῦ Χριστεπωνύμου / πληρώματος καὶ σύρῃσι πρὸς ἑαυτοὺς καὶ τὴν κοιλίαν τῶν τὰς οἰκονομικὰς / συνεπειὰς τῶν τοιούτων ὑπηρεσιῶν. Ἐννοεῖται, ὅτι τὰ ζωτικὰ στοιχεῖα τοῦ / τόπου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ στέρξωσι τοιοῦτον ὑποβιβασμὸν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ / των καὶ ἐτρέποντο πρὸς τὴν ξένην, ὅσα δὲ τυχὸν καλὰ στοιχεῖα εὐρίσκον-/το εἰς τὰς διδασκαλικὰς τάξεις, τὰ ἀπερρόφα ἢ Μέση Ἐκπαίδευσις, τῆς / ὁποίας τὰ ἐκπαιδευτήρια ἐλέγοντο κυρίως σχολεῖα.

Ἐντὸς τοιούτου περιβάλλοντος εἶχον κληθῆ μετὰ τιμῶν καὶ γενναίων ἀμοι-/βῶν νὰ δράσωσιν οἱ δημοδιδάσκαλοί μας, δημοδιδάσκαλοι ἀρίστης μορ-/φώσεως ὡς διελήφθη ἀνωτέρω. Δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιβληθῶσιν ὅσον ἔ-/πρεπεν, ἀλλ' ὑπετάγησαν κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸ περιβάλλον καὶ τὰς ἀντιλήψεις / τῶν τοπικῶν παραγόντων, οἵτινες βεβαίως ἦσαν πανίσχυροι, διότι τὸ γλωσσό-/κομον εἶχον καὶ τὰ βαλλόμενα ἐβάσταζον. Ἐχοντες οἱ διδασκαλοί μας / οὔτοι ὡς διαρκῆς μελημά των τὰ γραμματικὰ καὶ τοὺς τύπους στεί-/ρου κλασικισμοῦ, οἵτινες μένουσιν ἀναλλοίωτοι, ἐσχημάτισαν φαίνεται βα-/θμηδῶν τὴν πεποίθησιν, ὅτι καὶ ἡ Παιδαγωγικὴ καὶ αἱ συναφεῖς πρὸς αὐτὴν / ἐπι-

στῆμαι ὀφείλουσι νά μένωσι σεβασταί καί ἀναλλοίωτοι ὡς τὰ δόγμα-
/τα τῆς ἐκκλησίας, περιορίσθησαν εἰς ὃ,τι ἔμαθον ἐν τῷ Διδασκαλείῳ,
παρη-/μέλησαν τὴν περαιτέρω μόρφωσίν των καί δέν ἐφρόντισαν
οὐδέ νά κατανο-/ήσωσι τοῦλάχιστον βαθύτερον τὰ ὄσα ἔμαθον ἐκεῖ.
Δέν ἐξηγεῖται κατ' ἄλ-/λον τρόπον πῶς διδάσκαλοι ἀρίστης μορφώ-
σεως ἔμειναν στάσιμοι καί / δέν ἐπικυτοστάτησαν εἰς τὴν ὀλίγην ἐκ-
παιδευτικὴν κίνησιν τῆς τελευ-/ταίας εἰκοσιπενταετίας.

Εἰς τὴν κατάστασιν ταύτην εὔρε τοῖς διδασκάλους μας ἡ ἀφομοί-
ωσις / τοῦ 1914, ἡ ὁποία ὑπὸ τινὰ ἔποψιν ἐβλάπεν ἀναμφισβητήτως,
διότι, ἐν ᾧ ἕως / τότε ὑπὸ τὴν τυραννικὴν ἐπίβλεψιν παντοδυνάμων
τοπικῶν παραγόντων ἤρ-/γάζοντο ὑπερμέτρως καί καταθλιπτικῶς,
κατόπιν παρουσίασαν ὑπὸ μορφῆν / ἐκδικήσεως ἀπροθυμίαν, ἀμέλει-
αν καί περιφρονητικὴν ἀσέβειαν πρὸς / τοῖς τοπικοῖς παράγοντας.
Εἰς τὴν θέσιν τῆς σχολικῆς ἐφορείας δέν ἐβλε-/πον τίποτε τὸ σπου-
δαῖον, ἀφ' οὗ τὸ μὲν Σ^ο Ὑπουργεῖον ἦτο μακρὰν, ὃ δέ / ἐπιθεωρητῆς
δέν εἶχε δικαίωμα νά παίη αἰθήμερόν, οὐδέ νά κανονίζῃ / τοῖς μι-
σθοῦς, ὡς ἄλλοτε ἡ ἐφορεία. Ἐπηρεολοῦθησε κατόπιν ἡ ἐπανειλημ-
/μένη ἀλλαγὴ Ἐπιθεωρητῶν καί αἱ ἀπὸ τοῦ 1916 καί ἐφεξῆς ἀνωμα-
λίας, ᾧ-/στε δέν κατέστη δυνατὸν νά δοθῇ σταθερὰ κινήσις εἰς τὰ ἐκ-
παιδευτικά / τῆς περιφερείας μας. Τὴν κατάστασιν δέν ἠδυνάμην ν'
ἀντιληφθῶ καλῶς / ἐξ ἀρχῆς. Κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν Χριστογενένων
ἐπεχείρησα νά κάμω δοκι-/μαστικῶς τοπικὸν σινέδριον, διότι παρί-
σταντο οἶκ ὀλίγοι καί ἐκ τῶν διδα-/σκάλων καί διδασκαλισσῶν τῆς
περιφερείας, οἵτινες εἶνε κάτοικοι Ἰωαννίνων.

Ἀφῆκα εἰς τοῖς διευθιντὰς τῶν σχολείων νά ὀρίσωσιν ἐκτὸς τοῦ
Γλωσσικοῦ / τὰ λοιπὰ συζητητέα θέματα ὡς καί τόπον καί χρόνον συ-
νεδριάσεων. / Παρατήρη-/σα, ὅτι δέν μετείχον τῶν συζητήσεων παρὰ
ἐλάχιστοι καί οἵτοι μὲ βραχεί-/ας καί περιορισμένας παρατηρήσεις,
ᾧστε ἠναγκάσθην νά λέγω ὡς ἐπὶ / τὸ πλεῖστον μόνος μου, ὡς νά ἔκα-
μνα παραδόσεις. Ὑπέθεσα ὅτι δέν / θὰ ἦτο δυνατὸν νά στέρξουν τοι-
αύτην ταπεινώσιν, ἀλλ' ὅτι ἐδράττοντο τῆς / εὐκαιρίας νά κρίνωσι
καί νά ζυγίσωσιν ἐμέ τὸν ἴδιον καί τὸ ποσὸν καί ποι-/ὸν τῆς μορφώ-
σεώς μου καί τῆς πείρας μου. Δυστυχῶς τὰ κατόπιν γεγο-/νότα μὲ
ἐστέρησαν καί τῆς εὐχαρίστου ταύτης ὑποψίας, διότι ἐκ τῆς ἐπι-/θε-
ωρήσεως, ἦν ἐνήργησα εἰς τὰ σχολεῖα τῆς πόλεως, ἐξάγεται, ὃ-/τι καί
εἰς τὴν θέσιν τῶν πολλῶν καί ξηρῶν Γραμματικῶν τύπων, οἱ ὅποιοι/
παρεμερίζοντο πλέον, δέν ἐτοποθετήθη μία οἰσιωδεστέρα καί περισ-
σότερον / ζωογόνος διδασκαλία, ἔστω καί μονομερῶς γλωσσική. Ἐ-

φρόντισα νά εξακρι-/βύσω πῶς τοῦλάχιστον ἐδιδάσκετο ἢ καθαρεύουσα ἐν τῇ Ε΄ καὶ ΣΤ΄ τάξει, ἀλ-/λά καὶ ἐκεῖ ἐγένετο ἡ ἐργασία τόσον ἐλλιπῶς ὑπὸ τῶν περισσοτέρων, ὄ-/σον δὲν ἐπετρέπετο εἰς διδασκάλους τοιαύτης μορφώσεως. Τὸ χαρακτηρι-/στικώτερον φαινόμενον τῆς προσκολλήσεως τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν εἰς τὴν σο-/φίαν τὴν βιβλικήν, τὴν δάνειον, εἶνε τὸ ὅτι ἡ Πατριδογραφία διδά-/σκεται μὲ ὀλίγους ὀρισμούς, ἄνευ διδακτικῶν περιλάτων, ἢ χαρτογρα-/φία εἶνε ἄγνωστος, τὸ δὲ κεφάλαιον καθ' ὃ πρέπει νά διδαχθῶσιν ἢ το-/πικὴ ἱστορία καὶ αἱ τοπικαὶ παραδόσεις, ἀφέθη νά μένη γεγραμμέ-/νον εἰς τὸ πρόγραμμα μόνον, διότι δὲν εὔρισκετο βιβλίον διδακτικὸν νά τ' ἀναγρά-/ψη αὐτὰ τὰ πράγματα. Ὅταν διδάσκαλοι εἰς τὰ Γιάννινα / εὔρισκονται πρὸ ἀμηχανίας, προκειμένου νά διδάξουν τοπικὴν / ἱστορίαν καὶ τοπικὰς παραδόσεις, δικαιούται κανεὶς νά ἐκφράζηται μὲ / τὴν πικροτέραν γλῶσσαν περὶ αὐτῶν. Τὴν ἐκπαιδευτικὴν κίνησιν δὲν / τὴν παρακολουθοῦν, καίτοι ἠδύναντο δαπάνη τῶν σχολικῶν ταμείων νά / προμηθεύωνται τ' ἀπαραίτητα βιβλία καὶ περιοδικά. Τὸ δελτίον τοῦ Παι-/δαγωγ. ὀμίλου, καίτοι εἶνε ἐπὶ τάπητος τὸ γλωσσικὸν ζήτημα, οὐδεὶς τὸ / παρακολουθεῖ. Ἐκ τοῦ περὶ παιδὸς βιβλίου τοῦ Α. Βίβει ἐλάχιστα/ ἀντίτυπα ἠγοράσθησαν καὶ ταῦτα ὑπὸ διδασκάλων τῆς ὑπαίθρου χύ-/ρας, οὐδὲν δὲ ὑπὸ διδασκάλων τῆς πρωτεύουσης. Ἐκ τῆς νέας μεταφρά-/σεως τῆς Παιδαγωγικῆς τοῦ Κονραὶ οὐδεὶς ἔδειξε προθυμίαν νά προ-/μηθευθῇ. Ἐκ τοῦ βιβλίου περὶ σφαλμάτων ἐν τῇ διδασκαλίᾳ οὐδεὶς / μέχρι σήμερον προῦμηθεύθη ἀντίτυπον. Καὶ αὐτὰ τὰ δύο ἐκπαιδευτ. / περιοδικά, τὰ ὅποια ἔχομεν, τὸν Ἐκπαιδ. Ἐρευνητὴν καὶ τὴν Ἐκπαι-/δευτ. Ἐπιθεώρησιν καὶ ὅσα τὰ λαμβάνουσι δαπάνη τῶν σχολικῶν τα-/μείων, δὲν τὰ παρακολουθοῦσιν ἐπαρκῶς.

Κατόπιν τοιαύτης καταστά-/σεως ἀναγκάζομαι νά συμμερισθῶ ἐξ ὀλοκλήρου τὴν γνώμην σεβα-/σμίου καὶ ἀξιολόγου διδασκάλου, γνωστοῦ εἰς τὸ Πανελλήνιον, τοῦ Κου Χα-/ραλάμπους Κυριακάτου, ὅστις, ἐπανελθὼν πρὸ τινος εἰς τὴν δημοσίαν / ὑπηρεσίαν, μου γράφει μετριοφονέστατα, ὅτι εὔρισκει πολὺν τὸν / μισθόν, τὸν ὅποιον δίδει ἡ Πολιτεία, ἐκφράζει δὲ τὴν γνώμην, / ὅτι οἱ ὀλιγώτερον ἀξιοῦ ἀμοιβῆς εἶνε καὶ οἱ περισσότερον θορυβοῦντες κα-/τὰ τοῦ τελευταίου Νόμου. Ἐχω / κ' ἐγὼ τὸν φόβον, ὅτι ὁ τελευταῖος Νόμος / μὲ τὰς μεγάλας ἀποδοχὰς μᾶλλον τὴν αὐθάδειαν καὶ τὴν ἀλαζονείαν / ἢ αὐξήσῃ παρὰ τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὸν ζῆλον πρὸς ἐργασίαν.

Ἐμακρογόρησα ἐν τῇ εἰσηγήσει μου περὶ τῶν σχολείων τῆς / πό-

λεως, διότι ή κατάσταση τούτων επίδρα και επί τών σχολείων τής περιφέρειας. Έπανελημμένως μου συνέβη είς παρατηρήσεις, τās όποι-/ας έκαμνα είς διδασκάλους τών χωρίων, να μου αντιπαρατη-/ρήσουν, ότι και είς τὰ Γιάννινα έτσι γίνεται. Έτι περισσότερο θά / δυσφορήση τις, αν λάβη υπ' όψιν, ότι ή περιφέρειά μας και ιδίως ή πό-/λις τών Ίωαννίνων έχει τοίς έπιμελεστέροισ μαθητάς και τās έπιμελεστέ-/ρας μαθητριάς από όσας συνήνητσα είς τόν διδασκαλικόν μου βίον. / Όφείλω τέλος να δηλώσω έν τή είσηγήσει μου ταύτη, ότι τὰ σχολεία τών / θηλέων τής πόλεως εργάστησαν περισσότερο και καλύτερον από τὰ σχο-/λεία τών αρρένων. Παρουσιάζω έφεξής διά βραχέων τήν κατάστα-/σιν ένός εκάστου τών σχολείων και τήν εργασίαν εκάστου/ διδασκάλου.

A) Δημοτ. σχολεία Ιωαννίνων

1) Α^ο Αρρένων

Είνε ή Μαρούτσειος σχολή εκ τών αρχαιοτέρων και ιστορικοτέρων του Πανελ-/ληνίου, έν τή όποια άντήχησε και ή φωνή του Εύγε-νίου Βουλγάρεως.¹

Τό σχολικόν / κτήριον διατηρεί τήν αρχαιολογικήν αξίαν, έλαχί-στας πιθανώς υποστάν επισκειάς. / Έ έν αϊτω εργασία είνε καλή όπωσδήποτε και τοϋτο όφείλεται είς τόν διειθυν-/τήν αιτου άφ' ένός Γεωργ. Βογάν² και είς τόν διδασκ. τής Α' τάξεως Λάζαρο. Φιλίδην.³

Έν τή Α' τάξει μέ διδάσκαλον τόν Λάζαρον Φιλίδην εύρον παρό-ντα 25 / επί 34 έγγεργ. Έ εργασία καλή, καιτοι ακοικονται περισσό-τερον του δέοντος ό διδάσκαλος / δέν έπιμένει δε όσον θά έπρεπεν είς τό να δίδονται υπό τών μαθητών πλήρεις και / σαφείς απαντή-σεις. Έ Ανάγν. καλή, ή Αριθμητική επίσης καλή ή δε Πατρι-/δογνω-σία και αί λεκτικαί άσκήσεις μέ άριστήν ανάλυσιν. Δυστυχώς δέν δυ-νά-/μεθα να τόν κρατῶμεν διαρκώς έν τή Α' τάξει χάριν τών δύο

1. Βλ. Παν. Αραβαντινός, Χρονογραφία..., τόμος Β', σ. 279 κ.ε.

2. Ο Βογάς είχε χρηματίσει κατά την Τουρκοκρατία διδάσκαλος της Γ^α τάξης της Κα-πλανειου Σχολής με μισθό σε 20φραγκα το σχ. έτος 1910 και ξαναδιορίστηκε και σχ. έτος 1912-1913 με μισθό 60 20φραγκα. Βλ. Α.Μ.Ι., ό.π., σ. 13 και 58.

3. Ο Φιλίδης υπηρέτησε στη Βαλάνειο Σχολή το σχ. έτος 1912-13 με μισθό 60 20φρα-γκα. Βλ. Α.Μ.Ι., ό.π., σ. 58.

άλλων γερόντων. / Είνε ανάγκη και τῶ ἀναθέσωμεν πλέον και τὴν Γ' και Δ' διά τινα ἔτη ἵνα παρα-/κολουθήσῃ ἐπαρκῶς και τὴν ὕλην και τὴν διδασκαλίαν τῶν τάξεων ἐκείνων, ὥστε, / ὅταν βραδύτερον τῶ ἀνατεθῇ ἡ διεύθυνσις τοῦ σχολείου, νὰ εἶνε κάτοχος ὄλων / τῶν λεπτομερειῶν και νὰ δύνται νὰ ἐνασκήσῃ πράγματι τὰ τε δικαιώμα-/τά του και καθήκοντά του ὡς διευθυντοῦ, διότι ἐπὶ τοῦ παρόντος δι-ευθύνται / σχολείων δὲν ὑπάρχουσι παρ' ἡμῖν, ἀλλ' ἀπλῶς διδάσκα-λοι τῶν ἀνωτέρων τάξεων.

Ἐν τῇ Β' τάξει μὲ διδάσκαλον τὸν Ἀπόστ. Νικολαΐδην,¹ γέροντα/ μὲ ἓνα ὀφθαλμὸν, καθ' ὅσον ὁ ἕτερος εἶνε βεβλαμμένος, εὔρον παρόν-τα 31/ ἐπὶ 43 ἔγγεγρ. Ἡ γλωσσικὴ διδασκαλία ἦτο ἐλλιπής, καίτοι οἱ μαθηταὶ του / ἀναμφιβόλως θὰ ἤλθον καλῶς παρεσκευασμένοι. Ἐκ τῆς Α' τάξ. Ἡ Ἀναγν. ἐλλιπής και μη-/χανικὴ, ἐκφράζονται δὲ ἀτελέ-στατα οἱ μαθηταὶ. Ἡ Ἀριθμητι-/κὴ μ' ὄλα ταῦτα ἀνεκτὴ. Ἐδίδαξα ὑποδειγμ Ἀναγν. Ἀριθμητ. και Πατριδογραφίαν.

Ἐν τῇ Γ' και Δ' μὲ διδάσκαλον τὸν ἕτερον και πρεσβύτερον γέρο-ντα / Κωνστ. Ζῶτον² εὔρον παρόντα 36 ἐπὶ 46 ἔγγεγρ. Καίτοι ὁ δι-δάσκαλος εἶνε ἐκ / τοῦ Διδασκαλείου Κερκύρας, τίποτε δὲν προδίδει, ὅτι ἐφοίτησεν εἰς αὐτό. Ἡ διδα-/σκαλία του ἐντελῶς μηχανικὴ και ἄτονος. Ἐλλιπής και ἡ Ἀναγν. ἐλλιπής και ἡ Ἀρι-/θμητικὴ και ἡ Φυσ. Ἱστορία και ἡ Γεωγραφία. Ἀναμφισβητήτως εἶνε ὑποδεέ-/στερος τοῦ προηγουμένου. Διὰ νὰ μὴ πέσῃ πολὺ εἰς τὴν συνείδησιν τῶν μαθητῶν / τοῦ ἔκαμα και μερικᾶς Γραμματικᾶς παρατηρήσεις, ἀπλουστάτας μὲ τὴν ἐλπί-/δα, ὅτι ἐκεῖ θὰ ἀπήντων οἱ μαθηταὶ και θὰ ἱκανοποιεῖτο ἡ φιλοτιμία των, / διότι εἶδα νὰ θλίβωνται και αὐτοὶ ἐπειδὴ δὲν ἦτο δυ-νατὸν νὰ συνεννοηθῶμεν, / ἀλλὰ και ἐκεῖ ἐπεκράτει σύγχυσις δεινὴ. / Ἐν τῇ Ε' και ΣΤ' τάξει μὲ διδάσκαλον τὸν ἀειθαλῆ γέροντα Γεώργιον / Βογᾶν εὔρον παρόντα 24 ἐπὶ 29 ἔγγεγρ. Εἶνε ἀξιοθαύμαστος ἡ φι-λοπονία του / και ὁ ἐνθουσιασμός του και τοὶ ἔχει τεσσαράκοντα ἐτῶν ὑπηρεσίαν. Καὶ ἡ μόρφωσις του εἶνε καλὴ, διότι προέρχεται ἐκ τοῦ / Διδασκαλείου Ἀθηνῶν, ὅπου ἐφοίτησεν ὡς τελειόφ. τοῦ Γυμνασίου.

1. Ο Αποστόλος Νικολαΐδης δίδαξε τὸ ἔτος 1910-1911 στη Μαρούτσειο Σχολὴ (Γη Τά-ξη) στην οποία ξαναδιορίστηκε και τὸ σχ. ἔτος 1911-1912 με μισθὸ ἀντίστοιχα 34 και 35 20/φραγκα. Βλ. Α.Μ.Ι., ὄ.π., σ. 13 και 58.

2. Ο Κων. Ζῶτος δίδαξε στη Βαλάνειο Σχολὴ τα σχολικὰ ἔτη 1910-11 (Γη τάξη) και 1911-12 στη Μαρούτσειο σχολὴ με μισθὸ ἀντίστοιχα 42 20/φραγκα και 48 20/φραγκα. Βλ. Α.Μ.Ι., ὄ.π., σ. 13.

/ Γνήσιος και κλασικός τύπος Ἡπειρώτου. Ὅταν τῷ ἀνήγγελλθη ὅτι / εἰς τὴν μάχην τοῦ Σκρᾶ ἐφονεύθη ὁ υἱός του, ἀνθυπολοχαγός τότε, εἶδησις ἢ ὁποῖα εὐτυχῶς ἦτο ψευδής, / ὑπέμεινε τὸ ἄγγελμα Σπαρτιατικῶς, ἠρκέσθη δὲ μόνον νὰ εἴπῃ «ἄμ' / ἀλλιῶς δὲ γένιτι Πατρίδα βλέπ'ς». / Τῷ συνέστησα μὴ- / νον νὰ συγκρατῆ ἑαυτὸν και νὰ μὴ παθαίνεται ἐν τῇ διδασκαλίᾳ. Τῷ ὑπέ-/δειξα πῶς νὰ διδάσκη τὴν Ἀνάγνωσιν και Ἀριθμητικὴν και πῶς νὰ δίδῃ τὴν ἀπασχό-/λησιν και πῶς μὲ ὀλιγωτέραν κατανάλωσιν δυνάμεων νὰ ἐπιτυχᾶνῃ καλύτε-/ρα ἀποτελέσματα.

2) Β" Ἀρρένων Ἰωαννίνων.

Τὸ δεῦτερον δημοτ. σχολεῖον τῆς πόλεως μας εἶνε ἡ λεγομένη Βαλά-/νειος σχολὴ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς. Πανάρχαιον κτήριον και τοῦτο.

Ἡ ἐργασία ἐν τῷ σχολεῖῳ τούτῳ κατωτέρα τοῦ προηγουμένου. Καμμία / ζωὴ ἐν τῷ σχολεῖῳ τούτῳ ἐὰν ἐξαίρεση τις τὸν διδάσκαλον τῆς Β' τάξ. Θωμᾶν / Μήτσον, Βορειο-Ἡπειρώτην.

Ἐν τῇ Α' τάξ. εὔρον παρόντα 64 ἐπὶ 68 ἐγγεγρ. μὲ διδά-/σκαλον τὸν Εὐάγγ. Ζαγόρον τέως ἀξιωματικόν, κατὰ Νοέμβριον ἐπανελ-/θόντα ἐκ τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ. Σχολικὴ τάξις και πειθαρχία ὄχι ἐπι-/μελημένη. Λεκτικαὶ ἀσκήσεις και Πραγματογνωσία ἐπίσης: Τὰ / παιδιὰ δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἐκφρασθοῦν εὐχερῶς και σαφῶς, ἀπὴν-/των δὲ μονολεκτικῶς και ἀπροσέκτως, διότι και ἡ μηχανικὴ κατα-/νομὴ τῶν ἐρωτήσεων γίνεται τυχεῶς. Ἡ Ἀνάγνωσις ἐπίσης ἐλ-/λιπῆς. Ὁ πρῶτον ἀνθυπολοχαγός φαίνεται νὰ εὐρίσκει στενὰ τὰ / ὄρια τοῦ διδασκαλικοῦ σταδίου. Τὸν παλλικαρισμὸν, τὸν ὁποῖον ἐλη-/σμόνησε, φαίνεται, νὰ ἐκδείξῃ εἰς τὸ στρατιωτικόν του στάδιον, ἐκρι-/νεν εὐκολώτερον νὰ ἐπιδείξῃ εἰς τὸ διδασκαλικόν, πρωτοστατήσας / εἰς τὸ ἀντιπειθαρχικόν και ἀπερίσκεπτον κίνημα.

Ἐν τῇ Β' τάξει εὔρον παρόντα 36 ἐπὶ 47 ἐγγεγρ. / διδάσκαλον δὲ τὸν Θωμᾶν Μήτσον ἐκ Βορ. Ἡλείου. Φιλόπο-/νος και εὐσυνειδήτος. Εἰς ὄλα τὰ μαθήματα καλὴ ἢ ἐργασία. Ἐλα-/χίστας ὑποδείξεις τῷ ἔκαμα.

Ἐν τῇ Γ' και Δ' εὔρον παρόντα 68 ἐπὶ 76 ἐγγεγρ. Εἶνε τοποθετη-/μένος ὁ νεοδιορισθεὶς δημοδιδάσκαλος Κατσικᾶς Δημητρ. Μαντζί-/λας, τὸν ὁ-/ποῖον ἀπέσπασε ἐκεῖθεν, διότι δὲν ὑπῆρχεν ἀριθμὸς μαθητῶν, δικαιο-/ολογῶν τὴν ἐκεῖ παρουσίαν του. Φαίνεται φιλόπονος.

ἀλλά δὲν δύνα-/μαι ἀκόμη ν' ἀποφανθῶ περὶ αὐτοῦ, διότι ἡ ἐργασία τῶν τάξεων / τούτων ὀφείλεται εἰς τὸν Κωνστ. Σιωμάλαν, τοποθέντα εἰς Τόσκει, / ὁ ὁποῖος φαίνεται προσεκτικός, φιλόπονος καὶ εὐσυνειδήτος, θὰ πα-/ράσχη δὲ ἀρίστας ὑπηρεσίας εἰς τὴν κοινότητα Τόσκει, ἡ ὁποί-/α εἶνε κατευθυνθουσιασμένη ἀπὸ τὴν ἐργασίαν του, θὰ διευκολύνη / δὲ πολὺ καὶ τὴν ὑπηρεσίαν, διότι δὲν εἶχομεν πρὸς τὴν περιφέρει-/αν ἐκείνην τῆς ποταμίας Κωκυτοῦ καὶ Ἀχέροντος ἄλλον διδά-/σκαλον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον νὰ λαμβάνουν / προχείρως καὶ εὐκόλως ὁδηγίας οἱ πέριξ ὑποδιδάσκαλοι.

Ἐν τῇ Ε' καὶ ΣΤ' εὗρον παρόντα 11 ἐπὶ 16 ἐγγεγρ. μέ / διδάσκαλον τὸν διευθυντὴν Χριστόδ. Γκόβελαν.¹ ἄτονος καὶ ἀπρόθυμος / ὁ διδάσκαλος παρὰ τὴν μόρφωσίν του. Ὀχυρωθεὶς ὀπισθεν τοῦ Προγράμ-/ματος, τὸ ὁποῖον ὀρίζει ὀλιγωτέρας ὥρας διὰ τὸν διευθυντὴν, ἔδωκεν εἰς τὸν / διδάσκαλον τῆς Β' Θωμᾶν Μῆστον καὶ τὴν Ἀριθμητικὴν τῶν τάξεων / του. Τὰ γλωσσικὰ ἐντελῶς ἄψυχα καὶ ἄνευ ἐπαρκοῦς κατανοήσεως καὶ ἐπεξερ-/γασίας. Μηχανικὴ μόνον κλίσις ὀνομάτων καὶ ρημάτων, τὰ ὁποῖα / μποροῦν νὰ λέγουν οἱ μαθηταὶ ὡς ραπτομηχαναὶ ἄνευ ἐνεργοῦ / συμμετοχῆς τοῦ διδασκάλου εἰς τὸ μάθημα. Εἰς τὴν Ἱστορίαν καὶ Γεω-/γραφίαν ἡ αὐτὴ κατάστασις.

3) Γ^ω Ἄρρ. Ἰωαννίνων.

Εἶνε ἡ λεγομένη Καπλάνειος Σχολή. Καὶ ἐνταῦθα / ἡ ἐργασία ἐλλιπής. Ὁ διευθυντὴς Χριστόδουλος Δεβέκος,² εὐσυνει-/δήτος ἄνθρωπος καὶ καλῆς μορφώσεως εἶνε ὁ μόνος μετὰ τοῦ διευ-/θυντοῦ τοῦ Α' Γεωργ. Βογᾶ, οἱ ὁποῖοι ὀμολογοῦν, ὅτι δὲν γίνεται ἐργασία εἰς / τὰ σχολεῖα μας. Ἐκ τῶν κατωτέρων τάξεων τῶ προσκομίζου ἐλλιπῶς κα-/τηρητισμένους μαθητάς. Οἱ καλύτεροι πηγαίνουν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Μέσης,/ μένου δὲ διὰ τὴν Ε' καὶ ΣΤ' ὅσοι δὲν εἰσάγονται ἐκεῖ.

Ἐν τῇ Α' καὶ Β' τάξει εὗρον παρόντα 52 ἐπὶ 71 ἐγγε-/γραμ. μέ δι-

1. Ὁ διδάσκαλος Χρ. Γκόβελαν χρημάτισε διευθυντὴς τῆς Βαλανεῖου Σχολῆς τα ἔτη 1910-1911 καὶ 1912-1913 με ετήσιο μισθὸ 70 20/φραγκα. Βλ. Α.Μ.Ι., ὀ.π., σσ. 13 καὶ 58.

2. Ὁ διδάσκαλος Χριστόδουλος Δεβέκος χρημάτισε ἐπὶ Τουρκοκρατίας Διευτὴς τῆς Καπλανεῖου σχολῆς γιὰ τα ἔτη 1910-1911 καὶ 1912-1913 με ετήσιο μισθὸ ἀντίστοιχα 57 καὶ 65 φραγκα. Βλ. Α.Μ.Ι., ὀ.π., σ. 14 καὶ 60.

δάσκαλον τὸν Σωτ. Γκόβελαν¹ προερχόμενον ἐξ ἀφομοι-ώσεως, γέροντα καὶ χωλὸν τὸν ἕνα πόδα. Καθ' ὃν τρόπον γίνεται ἡ διδά-/σκαλία εἶνε ἀφεικτος συνέπεια νὰ λείπη ἡ τάξις καὶ ἡ σχολικὴ / πειθαρχία. Ἡ ἐρώτησις διατυποῦται τυχαίως, ἀπειθῖνεται τυχαίως καὶ δὲν αἰ-/σθάνεται τὴν ὑποχρέωσιν ν' ἀπασχολῆται μὲ ὁλόκληρον τὴν τάξιν. Εἰς τοιαύ-/τας τάξεις ἰφίσταται μαρτύριον, ὅστις ἐπιχειρεῖ νὰ διδάξῃ ὑποδειγμ(ατικά).

Ἐν τῇ Γ καὶ Δ εὔρον παρόντα 48 ἐπὶ 67 ἐγγεγρ. μὲ διδά-/σκαλον τὸν Πέτρον Βέργον² ἐκ Διδασκαλείου προερχόμενον. Καλύτερος/βεβαίως τοῦ προηγουμένου, ἀλλ' ἄτονος, χαλαρὸς καὶ ἀπρόθυμος, ἡ δὲ ἐργα-/σία ἐλλιπής. Δίναται νὰ δικαιολογηθῇ ἐν μέρει ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι παραλαμ-/βάνει μαθητὰς ἀκαταρτίστους παρὰ τοῦ προηγουμένου καὶ τὸ ἐπόμενο / ἔτος πρέπει νὰ ἀνατεθῶσιν εἰς αὐτὸν αἱ δύο κατώτεραι τάξεις.

Ἐν τῇ Ε' καὶ ΣΤ' εὔρον παρόντα 20 ἐπὶ 21 ἐγγεγρ. μὲ διδάσκα-/λον τὸν διευθυντὴν Χριστόδ. Δεβέκον, σεβασμιὸν καὶ καλῆς μορφώσεως δι-/δάσκαλον. Ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν λειτουργοῦν αἱ ἄλλαι τάξεις καὶ ἐκ τοῦ γε-/γονότος, ὅτι μόνον ὅσοι μαθηταὶ ἀπορρίπτονται ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸν σχολεῖον / φοιτῶσιν εἰς τὴν Ε' καὶ ΣΤ' τάξιν δικαιολογεῖται ἡ κατάστασις εἰς τὴν εὐρίσκον-/ται οἱ μαθηταὶ εἰς ὅλα τὰ μαθήματα. Ἐδίδαξα ὑποδειγμ. τὰ πλεῖστα / τῶν μαθημάτων καὶ παρετήρησα, ὅτι λείπουν στοιχειώδεις γνώσεις τῶν ὁποί-/ων ἡ ἔλλειψις δὲν ἐπιτρέπει τὴν πραγματικὴν ἀφομοίωσιν τῆς ὕλης τῶν μαθητῶν τῶν / ἀνωτέρων τάξεων.

4) Δ^ο Ἀρρένιον Ἰωαννίνων

Ἡ Δ^ο δημοτ. σχολὴ ἀρρ(ένων) εἶνε ἡ λεγομένη Παυλίδειος. Καὶ ἐν-/ταῖθα ἡ ἐργασία ἐπίσης ἐλλιπής. Τὸ κακὸν εἶνε ὅτι ἡ κατάστασις ὀφεί-/λεται κυρίως εἰς τὸν διευθυντὴν Ἰωάν. Σάκκον, ἔχοντα τὸν ἰδιωτικὸν βίον / λίαν ἀνώμαλον. Ἔχει νὰ διεξαγάγῃ δικαστικὸν ἀγῶνα, ἵνα διαζευχθῇ τὴν δευ-/τέραν σιζυγὸν του, νηπιαγωγὸν αὐτὴν, ἴσως δὲ κατὰ κοινὴν πεποιθήσιν καὶ ἔ-/τερον ἀγῶνα πρὸς ἀναζήτησιν τρι-

1. Ο Γκόβελας εἶχε χρηματίσει δ/ντὴς τῆς Καπλανεῖου Σχολῆς τα ἔτη 1910-1911 καὶ 1912-1913 με ετήσιο μισθὸ ἀντίστοιχα 50 καὶ 60 εικοσόφραγκα. Βλ. Α.Μ.Ι., ὁ.π., σ. 13 καὶ 58.

2. Ο Βέργος εἶχε χρηματίσει δ/ντὴς τῆς Καπλανεῖου Σχολῆς τα ἔτη 1910-1911 καὶ 1912-1913 με ετήσιο μισθὸ ἀντίστοιχα 50 καὶ 60 εικοσόφραγκα. Βλ. Α.Μ.Ι., ὁ.π., σ. 13 καὶ 58.

της συζύγου. Συνέπεια τῆς ἀνωμαλίας / τοῦ ἰδιωτικοῦ του βίου εἶνε ἡ ἀμέλειά του καὶ ἡ ἀδυναμία του εἰς τό / νά ἐργασθῆ καὶ αὐτὸς νά δώσῃ δὲ τὸ παράδειγμα καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς διδά-/σκάλους τοῦ σχολείου του.

Ἐν τῇ Α΄ καὶ Β΄ τάξει εὔρον παρόντα 56 ἐπὶ 64 ἐγγεγρ. μὲ διδά-/σκαλον τὸν Νικολ. Σωτηριάδην¹ προερχόμενον ἐκ τοῦ τετραταξίου Λιδα-/σκαλείου. Ἄδικον νά φθεῖρεται τοιοῦτος διδάσκαλος ὑπὸ τοιοῦτον διευθι/ντήν. Ἡ ἐργασία του καλὴ ὅπωςδήποτε, ἀλλὰ λείπει ἡ σχολικὴ τά-/ξις, ἡ ἀκρίβεια καὶ ἐν γένει ἡ ζωὴ. Εἶνε ἀνάγκη νά τὸν παρακολουθῆ-/σω καὶ τὸν ἐνθαρρύνω ἐπὶ ἓν τοῦλάχιστον ἀκόμη ἔτος εἰς τὰς δύο κατωτέρας τάξεις.

Ἐν τῇ Γ΄ καὶ Δ΄ εὔρον παρόντα 48 ἐπὶ 56 ἐγγεγρ. μὲ διδάσκα-/λον τὸν Βασίλειον Γάκην ἔξ ἀφομοιώσεως προερχόμενον. Φιλόπρονος εἶνε ὅπως-/δήποτε, ἀλλὰ ἄνευ ἐπιγνώσεως τῶν συνθηκῶν ὑφ' ἃς δύναται νά διεξα-/χθῆ τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου. Τὴν διδασκαλία λ.χ. τῆς Γεωγραφίας, Ἱστο-/ρίας καὶ Θρησκευτικῶν δὲν δυσκολεύεται νά ἐμπιστευθῆ καὶ εἰς βιβλία.

Ἐν τῇ Ε΄ καὶ ΣΤ΄ εὔρον παρόντα 18 ἐπὶ 24 ἐγγεγρ. μὲ διδά-/σκαλον τὸν διευθυντὴν τοῦ σχολείου Ἰωάννην. Σάκκον, περὶ τοῦ ὁποῦ διε-/λάβομεν ἀνωτέρω. Ἡ διδασκαλία του ἄτονος καὶ ἀπρόσεκτος, ἐμπέδωσις καὶ κατανόησις δὲν ὑπάρχει, ἐλλείψεις δὲ ἀσυγχωρήτους παρουσιάζου-/σιν οἱ μαθηταὶ εἰς ὅλα τὰ μαθήματα καὶ ἰδίως εἰς τὰ Γλωσσικὰ καὶ τὰ / Μαθηματικά.

5) Α^{ων} Θηλέων Ἰωαννίνων.

Τὰ σχολεῖα Θηλέων τῆς πόλεως μας ὀνομάζονται ὅλα Ἐλισα-/βέτεια ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς ἰδρυτρίας αὐτῶν. Τὸ παρὰ τὴν Μαρούτσειον / Α^{ων} Ἐλισαβέτειον ὑπῆρξε τὸ ἀτυχέστερον ὄλων τῶν σχολείων τῆς πόλεως. / Ἡ διευθύντρια Καλλιρρόη Ζαμπίρα, ἡ ὁποία συνεκράτη ὅπωςδήποτε τὴν κατάστασιν, ἀσθενικὴ πάντοτε, ἠσθένησε σοβαρῶς ἐφέτος, / ἀπέσχε τῶν καθηκόντων τῆς ἐπὶ μίαν τριμηνίαν, μετὰ δυσκο-/λίας δὲ ἀνέλαβε καθήκοντα καὶ κατόπιν. Τὸ ὑπόλοιπον προσωπικὸν τῆς σχο-/λῆς εἶνε τοιοῦτον, ὥστε, ὅτε κατὰ τὸν χειμῶνα ἔτο-

1. Ο Σωτηριάδης εἶχε υπηρετήσῃ ἐν τῇ κοινότητι Σταυρακίου τα σχ. ἔτη 1904-1905 με ἐτήσιο μισθὸ ἀντίστοιχα 50 καὶ 60 εικοσόφραγκα Βλ. Α.Μ.Ι., ὁ.π., φάκελος πιστοποιητικῶν Λιδασκάλων.

ποθέτησα εκεί προσω-/ρινῶς μίαν ὑποδιδάσκαλον ἐκ σχολείου τινός μὴ λειτουργοῦντος τὴν ἐπο-/χὴν ἐκείνην, ἢ συνοικία' ἔμεινε κατειχαριστημένη ἀπὸ τὴν ὑποδιδάσκαλον.

Ἐν τῇ Α' καὶ Β' εὔρον παρόντα 76 ἐπὶ 89 ἔγγεγρ. μὲ διδασκάλισ-/σαν τὴν Ἀσπασίαν Ζαφειρίδου, προερχομένην ἐκ τοῦ Διδασκαλείου / Ἀθηνῶν. Τὸ παρελθὸν τῆς διδασκαλίσεως εἶνε ἀναμφισβητήτως ἀκάθαρτον, / ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κατώρθωσε νὰ ὑπανδρευθῆ καὶ μά-/λιστὰ νὰ εἶνε καὶ μὴ-/τηρ ἤδη ἐπιπροσθέτως δὲ καὶ τὸ γεγονὸς, ὅτι ὁ σὺζυγὸς τῆς εἶνε ἐπίστρατος / μὲ ἠνάγκασε νὰ μὴ εἰσηγηθῶ ἐφέτος τὴν πρότασιν τοῦ π.ἔ. περὶ/ μεταθέσεως τῆς ἐντεῦθεν. Ἡ ἐργασία ἐν τῷ σχολείῳ πάντοτε ἐλλιπής/ ἀλλ' ἐφέτος ἐδεινώθη ἢ κατάστασις, διότι ἀπέσχεν ἐπὶ τρίμηνον τῶν/ καθηκόντων λόγῳ τοκετοῦ. Ἀπὸ τοῦ προ-/σεχοῦς σχολικοῦ ἔτους πρέπει βε-/βαίως νὰ ληφθῶσι μέτρα διαφορε-/τικά.

Ἐν τῇ Γ' καὶ Δ' εὔρον παρόντα 38 ἐπὶ 46 ἔγγεγρ. μὲ διδα-/σκάλισσαν τὴν Ἑλένην Παλάσκα προερχομένην ἐκ τοῦ Διδασκα-/λείου. Ἦτο μέχρι τοῦ Νοεμβρίου ἀναπληρώτρια εἰς τὸ Β' Ἀρρένων, κατό-/πιν / δὲ ἐτοποθετήθη ἐνταῦθα. Καίτοι νέα, δὲν φαίνεται ὁμῶς νὰ ἔχη ὄρεξιν / νὰ ἐργασθῆ. Ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ ἀδελφὸς τῆς, λοχαγὸς τοῦ πεζικοῦ, ἐφο-/νεύθη ἐν Οὐκρανία, ἔδειξε τὸ Συμβούλιόν μας πᾶσαν στοργὴν καὶ / προτίμησιν κατὰ τὴν τοποθέτησίν τῆς καὶ λόγῳ τοῦ γεγονότος τούτου / ἀπέφυγον νὰ τὴν τιμωρήσω κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο.

Ἐν τῇ Ε' καὶ ΣΤ' εὔρον παρόντα 26 ἐπὶ 30 ἔγγεγρ. μὲ / διδασκά-/λισσαν τὴν διευθύντριαν Καλλιρρόην Ζαμπύρα φιλόπο-/νον καὶ εὐ-/συνείδητον, ἀλλ' ἀσθενικὴν σωματικῶς καὶ ἄτονον ἐν τῇ διευθύνσει, διότι / οὐδέποτε ἠθέλησε ν' ἀναφέρῃ τὰς ἀπουσίας τῶν ἄλλων. Ἡ ἐργασία / τῆς ἐφέτος διεκόπη πέραν τοῦ τριμήνου σχεδὸν λόγῳ ἀσθε-/νείας, αἱ δὲ / μαθήτριά τῆς ἐφοίτησαν εἰς τὰ ἄλλα σχολεῖα τῆς πόλε-/ως καὶ κατώρθω-/σαν νὰ παρακολουθήσουν, προήχθησαν δὲ ὅλαι αἱ φοιτήσασαι / ἂν δὲν ἀπατῶμαι. Ἀπὸ τοῦ ἐπιόντος ἔτους πρέπει νὰ ἐνισχυθῆ εἰς / τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διευθυντικῶν τῆς καθηκόντων, ἵνα

1. Το Α' Θηλέων, ὡς πρῶτο Ελισαβέτειο Παρθεναγωγεῖο ἀρχικὰ στεγάσθηκε στὴν Ἁγία Μαρίνα καὶ στὴν οδὸ Ἀραβαντινοῦ κοντὰ στὴν Καπλάνειο σχολὴ καὶ μόνον τὸ ἔτος 1897 στὸν πόλεμον στεγάσθηκε στὴν Παπαζόγλειο Ὑφαντικὴ Σχολὴ. Βλ. Γεώργιος Αθ. Οικονόμου, Ἱστορία..., σ. 23.

κρατήση τὴν ἀπαιτούμε-/νὴν πειθαρχίαν καὶ ἐπιβλήθη εἰς τὰς δύο ἄλλαις διδασκαλίσσαις.

6) Β^ο Θηλ. Ἰωαννίνων.

Ἐνταῦθα εἶχομεν καλὴν σχετικῶς ἐργασίαν. Καὶ ἡ διευθύντρια/ ἐργάζεται καὶ τὸ προσωπικὸν τῆς κατὰ πλειοψηφίαν εἶνε καλόν.

Ἐν τῇ Α' τάξει εὖρον παρόντα 52 ἐπὶ 76 ἐγγεγρ. μὲ διδασκά-/λισσαν τὴν Ἐλπίδα Χρυσοχοῦδου ἐκ τοῦ Διδασκαλείου προερχομένην. / Ἡ ἐργασία ἦτο καλὴ εἰς ὄλα τὰ μαθήματα.

Ἐν τῇ Β' τάξει εὖρον παρόντα 29 ἐπὶ 38 ἐγγεγρ. μὲ διδα-/σκάλισσαν τὴν Βαρβάραν Καμπᾶ. Ἡ ἐργασία ἐλλιπής, ἰδίως εἰς τὴν / Πραγματογνωσίαν καὶ Πατριδογραφίαν ἢ ὅποια διδάσκεται μὲ ὀρισμούς. / Καὶ εἰς τὴν Ἀριθμητικὴν ἐπίσης ἄτονα πράγματα καὶ ἐλλιπῆ.

Ἐν τῇ Γ' καὶ Δ' εὖρον παρόντα 50 ἐπὶ 58 ἐγγεγρ. μὲ διδα-σκάλισσαν τὴν Ἀριστέαν Βαρζακίδου ἐπίσης ἐκ τοῦ Διδασκαλείου/ου προερχομένην. Ἡ ἐργασία καὶ ἐκεῖ ἦτο καλὴ ὅπωςδὴποτε εἰς/ ὄλα τὰ μαθήματα ἐκτὸς τῆς ἱστορίας εἰς τὴν ὅποιαν ἐδειλίασε, διότι εἶ-/νε φυσικὰ ἄτολμος ἢ διδασκάλισσα. Τὸ μάθημα τοῦτο ἐννοεῖται ὑφί-/σταται τὰς χειροτέρας παρεξηγήσεις καὶ κακοποιεῖται περισσότερο / τῶν ἄλλων μαθημάτων εἰς τὰ σχολεῖα μας, θὰ κάμω δὲ ἰδιαίτεραν / συνεδρίασιν περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας.

Ἐν τῇ Ε' καὶ ΣΤ' εὖρον παρόντα 42 ἐπὶ 50 ἐγγεγρ. μὲ δι-/δασκάλισσαν τὴν διευθύντριαν Ἀριστέα Κούπαρη προερχομένην καὶ / αὐτὴν ἐκ τοῦ Διδασκαλείου. Καὶ ἐκεῖ ἡ ἐργασία ἦτο καλὴ, διεφαίνετο δὲ / ἡ φιλοπονία τῆς, καίτοι ἔχει, ὡς καὶ οἱ πλείστοι τῶν διδασκάλων, σαφῆ / ἀντίληψιν περὶ τῆς διδασκαλίας τῶν μαθημάτων τῶν ἀνωτέρων τάξεων. Πάν-/τως αὐτὴ ἦτο ἡ ἐνδεδειγμένη διὰ τὴν θέσιν τῆς διευθύντριας.

7^ο/ Γ' Θηλέων Ἰωαννίνων.

Καὶ ἐνταῦθα εἶχομεν καλὴν ὅπωςδὴποτε ἐργασίαν. Καὶ ἡ διευ-/θύτρια Νεονίλλη Κούπαρη, ἀδελφὴ τῆς προηγουμένης, εἶνε φιλόπο-/νος καὶ αἱ λοιπαὶ διδασκάλισσαι ἠκολούθουν ὅπωςδὴποτε τὸ παράδειγμα / τῆς. Τὸ κακὸν ἦτο, ὅτι δὲν εἶχομεν αἰθούσας παραδόσεως ὥστε ἡ Α' / καὶ ἡ Β' καθ' ὄλον τὸν χειμῶνα εἰργάζοντο μόνον μετὰ μεσημβρίαν ἐν / αἰθούσαις τοῦ γειτονικοῦ σχολεῖου τῶν ἀρρένων, τὸ ὅποιον εἶχεν αἰθούσας διαθέσιμους, ἀργοῦντος ἑνὸς διδασκάλου

κατά τās μεταμε-/σημβρινās ώρας. Είνε τὸ μόνον πεντατάξιον σχολεῖον τῆς πόλεως καὶ ἔχει / τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν μαθητριῶν.

Ἐν τῇ Α΄ τάξει εὗρον παρόντα 54 ἐπὶ 64 ἔγγεγρ. μὲ διδα-/σκάλισσαν τὴν Σοφίαν Μπαῖρακτάρη ἐκ τοῦ Ἄρσακειοῦ Πατρῶν / προερχομένην. Φιλόπονος καὶ εἰλικρινῆς ἡ διδασκάλισσα, καίτοι δὲν ἔχει / σαφῆ ἀντίληψιν τοῦ τρόπου τῆς διδασκαλίας. Ἡ ἐργασία τῆς ἦτο καλῆ ὁ-/πρωσδήποτε ἐν τῇ Ἀναγνώσῃ καὶ τῇ Ἀριθμητικῇ. Αἱ λεκτικαὶ ἀσκήσεις / καὶ ἡ Πατριδογνωσία ἐλλυπεῖς καθὼς εἰς ὄλα τὰ σχολεῖα.

Ἐν τῇ Β΄ τάξει εὗρον παρόντα 42 ἐπὶ 54 ἔγγεγρ. μὲ διδα-/σκάλισσαν τὴν Πολυξένην Μολιβάδα,¹ ἐκ Διδασκαλείου² προερχομένην, ἔχου-/σαν δὲ δεκαπενταετῆ ὑπηρεσίαν. Εἶνε φιλόπονος ἡ διδασκάλισσα καὶ ἀρκε-/τῆς μορφώσεως, ἀλλὰ παρουσιάζει τὸ σῖνηθες ἐλάττωμα τοῦ νὰ μὴ δύνα-/ται νὰ προσαρμόσῃ τὴν πράξιν εἰς τὴν θεωρίαν, νὰ πιστεύῃ δὲ ὅτι εἶνε / ἄλλο θεωρία καὶ πράξις. Τὴν παρηκολούθησα διδάσκουσιν / καὶ τὰ Γλωσσικὰ τῆς Ε΄ τάξεως ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ διαφαίνεται κάποια ἀπό-/κλισις πρὸς μηχανισμόν. Σαφῆς ἀντίληψις περὶ τοῦ σκοποῦ ἐκάστου / μαθήματος λείπει ἢ δὲ αἰτενέργεια φαίνεται ἀποκεκλεισμένη.

Ἐν τῇ Γ΄ τάξει εὗρον παρόντα 25 ἐπὶ 27 ἔγγεγρ. μὲ διδα-/σκάλισσαν τὴν Αἰκατερίνην Καλυδοπούλου. Ἐπιθεώρησα κατὰ τινα / ἡμέραν, καθ' ἣν ἀπουσίαζεν ἡ διδασκάλισσα. Ἡ ἐργασία ἦτο ἀνεκτὴ / εἰς ὄλα τὰ μαθήματα.

Ἐν τῇ Δ΄ τάξει εὗρον παρόντα 43 ἐπὶ 52 ἔγγεγρ. μὲ διδασκά-/λισσαν τὴν Ἄρτεμιν Λιούμα, προερχομένην ἐκ τῶν Ζαπτεῖων / Κωνσταντινουπόλεως.³ / Ἡ φιλοπονία τῆς κα-/ταφαίνεται, ἀλλὰ παρουσιάζει καὶ αὐτὴ τάσιν πρὸς μηχανισμόν, ὥστε / δὲν δύναται τις νὰ ἴδῃ διδασκαλίαν μὲ ζωὴν καὶ μὲ αἰτενέργειαν, οὔτε / ἀνάλυσιν καὶ ἐπεξεργασίαν ἐπαρκῆ τῆς διδασκομένης ὕλης.

Ἐν τῇ Ε΄ καὶ ΣΤ΄ εὗρον παρόντα 65 ἐπὶ 78 ἔγγεγρ. μὲ διδα-/σκάλισσαν τὴν διευθύντριαν τοῦ σχολεῖου Νεονίλλην Κούπαρη. Εἶ-/νε ἡ φιλοπονιωτέρα καὶ περισσότερον μορφωμένη διδασκάλισσα τῆς πόλεως μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι παρουσιάζει μίαν ἀτολμίαν καὶ ἔλλειψιν /

1. Για τὴν Πολυξένη Μολιβάδα βλ. Γεώργιος Αθ. Οκονόμου, *Ἱστορία...*, σσ 67-68.

2. Για τὸ διδασκαλεῖο Ἰωαννίνων βλ. Κων/νος Ι. Κίτσος, *Ἡ Ἱστορία τοῦ Διδασκαλείου Ἰωαννίνων καὶ τῆς Ζωσιμαίας Παιδαγωγικῆς Ακαδημίας*, Ἀθῆνα-Γιάννινα 1988.

3. Για τὰ Ζωγράφεια Διδασκαλεῖα βλ. Κων/νος Ι. Κίτσος, *Τὰ Ζωγράφεια Διδασκαλεῖα (Κεστοράτι Ἀργυροκάστρου (1874-1891))*, Ἰωάννινα 1985.

πρωτοβουλίας παρά τήν δεκαπενταετή υπηρεσίαν της. Καλή ή / έργα-
σία της εις όλα τὰ μαθήματα, ἀλλά ὄχι μέ πολλήν ζωὴν καὶ / αὐτε-
νέργειαν. Καὶ εἰς τὰ Γλωσσικὰ καὶ εἰς τὴν Ἀριθμητικὴν λείπει ἡ /
σαφὴς ἀντίληψις τοῦ σκοποῦ καὶ ἡ πλήρης ἐπεξεργασία. Πάντως ἐν /
συγκρίσει πρὸς τὸ ἄλλο προσωπικὸν εἶνε ἐκ τῶν καλυτέρων, δίκαιον
/ δὲ εἶναι νὰ ἐνισχυθῆ καὶ αὐτὴ ἐν τῇ διευθύνσει, διότι κατ' ἐπανά-
ληψιν παρετήρησα νὰ προσέρχονται αἱ λοιπαὶ διδασκάλισσαι πολὺ
/ βραδύτερον τῆς διευθυντρίας.

Β") Νηπιαγωγεία.

Ἐν τῇ πόλει ἔχομεν καὶ τρία νηπιαγωγεία, προσηρτημένα εἰς τὰ /
σχολεῖα τῶν θηλέων. Κατὰ τὴν γνώμην μου ἡ διατήρησις των δύνα-
ται / νὰ δημιουργήσῃ ζήτημα. Καθιεροῦται προηγούμενον, δυνάμει
τοῦ ὁποῖου / εἶνε ἐπόμενον νὰ ἰδρυθῶσι καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τοιαῦτα
ν' ἀπορρο-/φήσουν ὀλόκληρον τὸ προσωπικόν, τὸ ὁποῖον ἔχομεν, εἰς
Ἑλληνοφώ-/νους κοινότητας, εἰς στιγμήν κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ Κρά-
τος περικλείει / ἐντὸς τῶν συνόρων του τόσους ξενόφωνους πληθυ-
σμούς. Εἰδικῶς διὰ τὴν / Ἑπείρον ἔνθα αἱ νηπιαγωγοὶ οὐδέποτε προ-
σηρμόσθησαν πρὸς τὴν ἀντί-/ληψιν, ὅτι προορίζονται διὰ τοὺς ξενο-
φώνους πληθυσμούς, δημιουργεῖται τὸ ἄτοπον ὅτι καμμία νηπια-
γωγὸς δὲν δύναται νὰ ἡσυχάσῃ καὶ νὰ ἐργα-/σθῆ εἰς ξενοφώνους κοι-
νότητας, διότι διαρκῶς ἐπιζητοῦσιν ἅπασαι νὰ / τοποθετηθῶσιν ἐντὸς
τῆς πόλεως οὐδὲ ἔχει μελετηθῆ τὸ ζήτημα τῆς διδα-/σκαλίας τῶν ξε-
νοφώνων. Οὐτε καὶ ὡς νηπιαγωγεία συνήθη παρουσι-/άζουν ἐργα-
σίαν, δυναμένην νὰ δικαιολογήσῃ τὴν διατήρησίν των. Ἐ-/χουν με-
ταβληθῆ καὶ αὐτὰ εἰς σχολεῖα συνήθη μὲ σχολικὴν πειθαρχί-/αν καὶ
μηχανικὴν ἐπιτέλεσιν ὠρισμένων παιγνιδίων καὶ ὠρισμένων ἀ-/σκή-
σεων.

Τὰ νηπιαγωγεία μας εἶνε καὶ τὰ τρία διτάξια, εἰς ἕκαστον δὲ ἔξ
αὐτῶν / ὑπηρετεῖ μία νηπιαγωγὸς Α' τάξεως καὶ μία Β'.

Ἐν τῷ Α' Νηπιαγωγείῳ φοιτῶσιν 90 περίπου ἄρρ. καὶ θήλεα. Δι-
ευ-/θύντρια εἶνε ἡ νηπιαγωγὸς Α' τάξ. Ἐλένη Μπούντα, βοη-/θὸς δὲ ἡ
Εὐανθία Κασσιούμη, ἄχρι τοῦδε προσωρ. νηπιαγωγός.

Ἐν τῷ Β' Νηπιαγωγείῳ φοιτῶσιν ἄνω τῶν 100. Διευ-/θύντρια εἶνε
ἡ νηπιαγωγὸς Α' τάξ. Ἀλεξάνδρα Γρηγορίου, βοηθός δὲ ἡ νηπιαγω-
/γὸς Β' Εὐανθία Μπλανογιάννη ἄχρι τοῦδε προσωρινή.

Ἐν τῷ Γ' Νηπιαγωγείῳ φοιτῶσιν 90 περίπου. Διευ-/θύντρια ἡ νηπιαγωγὸς Α' τάξ. Ἀλεξάνδρα Μπάρια ἄχρι τοῦδε προσωρινή.

Εἰς δὲ σχεδὸν εἶνε τοῦ αἰτοῦ τύπου ἐργασία. Χωρὶς ζω-/ὴν πραγματικὴν, ἀλλὰ μὲ σχολικὴν πειθαρχίαν. Τὴν περισσοτέραν/ ζῶν παρῴσθαι τὸ Β' Νηπιαγωγεῖον, ὅπου καὶ ἡ διευθύντρια Ἀλε-/ξάνδρα Γρηγορίου καὶ ἡ βοηθὸς τῆς Εὐανθία Μπλανογιάννη / ἐργάζονται μὲ περισσοτέραν ὄρεξιν, μὲ περισσοτέραν στοργὴν πρὸς τὰ νή-/πια καὶ μὲ ὀλιγωτέραν πειθαρχίαν.

Γ') Σχολεῖα ἑτεροθρήσκων.

Ἐν τῇ πόλει ἔχομεν καὶ σχολεῖα ἑτεροθρήσκων, ἦτοι Μου-/σουλμανικά καὶ Ἰσραηλιτικά ἀφρένων καὶ θηλέων.

1) Ἰσραηλιτικά σχολεῖα. Εἶνε γεγονός, ὅτι αὐτὰ τὰ λεγόμενα Ἰσραηλιτικά σχολεῖα / τὰ ἔχοντα σχέσιν μὲ τὴν Alliance Israelite universelle / ἔχω λόγους νὰ μὴ τὰ βλέπω εὐχαρίστως, ἀλλὰ μοῦ ἔδωκαν καὶ ἀφορ-/μῆς οἱ ἐνταῦθα συμπολίται ἐνισχύσαντες τὴν περὶ αὐτῶν γνώμην μου.

Οἱ Φραγκολιβαντινοὶ διδάσκαλοι τῶν σχολείων τούτων ἐθισθέντες / νὰ ζῶσιν ἐντὸς τοῦ καταλιθέντος Τουρκικοῦ κράτους ὑπὸ τὴν προστα-/σίαν διομολογήσεων,¹ ἐπιθυμοῦν διακαῶς νὰ πιστεῖουν ὅτι καὶ ἤδη ὑ-/πὸ τὸ Ἑλληνικὸν κράτος δύνανται νὰ συνεχίσωσι τὴν δράσιν των μὲ / τὴν αὐτὴν μορφήν σχέσεων ἀπέναντι τοῦ Κράτους. Δὲν ἐγνώριζον, ὅτι / εἶχον ἀφεθῆ ἐν τῇ πλάνῃ ταύτῃ καὶ δὲν ἔδωκα προσοχὴν εἰς τὴν ἐκλογὴν / τῶν ἐν ταῖς σχολαῖς ταύταις διοριστέων προσώπων. Παρουσιάσθη κα-/ποτε εἰς τὸ γραφεῖον μου ὁ Πρόεδρος τῆς ἐνταῦθα Ἰσραηλιτικῆς κοινότη-/τος καὶ παρεπονέθη πρῶτον μὲν, ὅτι ἡ διδασκάλισσα τὴν ὁποῖαν εἶχομεν εἰς τὴν / σχολὴν των δὲν ὑπακοίει εἰς τὴν διευθύντριαν, δεύτερον δέ, ὅτι δὲν / διορίσαμεν ἐπαρκῆ ἀριθμὸν διδασκάλων εἰς τὰ σχολεῖα των, τὰ ὁποῖ-/α δὲν δύναται νὰ συντηρῆσθαι ἢ κοινότης του. Τῷ ἀπήντησα, ὅτι / ὡς πρὸς τὸν διορισμὸν ἐπαρκοῦς ἀριθμοῦ διδασκάλων τὸ Κράτος τὸ / Ἑλληνικὸν τὸ ὁποῖον

1. Για τὸ καθεστῶς των διομολογήσεων βλ. Χατζηλοικᾶς Ι. *Περὶ τῆς Προξενικῆς Δικαστικῆς Δικαιοδοσίας ἐν Τουρκίᾳ*, Ἀθῆναι 1907· Π. Κοντογιάννης, *Οἱ προστατειόμενοι*, Ἀθῆναι, τόμος ΚΘ', σσ. 17 κ.ε.· Νικολ. Πανταζόπουλος, *Τὰ «Προνόμια» ὡς πολιτικός παράγων εἰς τὰς σχέσεις Χριστιανῶν-Μουσουλμάντων*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Επιστημονικὴν Ἐπετηρίδα Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οικονομικῶν Ἐπιστημῶν, τόμος Θ', Θεσσαλονικὴ 1975.

τούς θεωρεῖ πολίτας του, θὰ φροντίσῃ νὰ κάμῃ / καὶ δι' αὐτοὺς ὅ,τι καὶ διὰ τοὺς λοιποὺς πολίτας του, ἀδιακρίτως θρησκευ-/τικῶν πεποιθήσεων, ὡς πρὸς τὴν σχέσιν ὅμως τῶν διδασκάλων τοῦ / Κράτους ἀπέναντι τῶν διδασκόντων τὰ Γαλλικὰ ἐν τῇ σχολῇ των δὲν / θὰ εἶνε δυνατὸν νὰ τοὺς εὐχαριστήσωμεν μειοῦντες τὴν Κρατικὴν / ἔννοιαν ἀπέναντι ἀνθρώπων κακομαθημένων ἀπὸ διομολογήσεις.

Ἡ σύγκρισις στὶς μεταξὺ τῆς ἐκεῖ διδασκαλίας μας Ἑλένης Πασχάλη / καὶ τῆς Γαλλοφώνου διευθύντριας ἔλαβε κάποιαι διαστάσεις καὶ ἔφθασε / μέχρι τῆς Γενικῆς Διοικήσεως ἢ ὑπόθεσις, ὁπότε ἔξεβλήθη τῆς ὑπη-/ρεσίας καὶ ὁ διευθυντῆς καὶ ἡ διευθύντρια τῆς Ἰσραηλιτικῆς σχολῆς / ἀντικατέστησε δὲ σιωπηλῶς τὴν εἰρημένην διδασκαλίαν Ἑλένην Πασχάλη, ἢ ὁποῖα ὡς πρωτόπειρος δὲν ἐχειρίσθη καλῶς τὸ ζήτημα, / διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Γ' Πολυξένης Μολυβάδα, γνωριζούσης / καὶ τὰ Γαλλικὰ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶνε, ὅτι δὲν κατωρθώσαμεν λόγῳ / καὶ τῶν περιστάσεων νὰ ἐμφανίσωμεν ἀκεραίαν τὴν Κρατικὴν ἐπι-/βολὴν ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μὲ ἠνάγκασε νὰ / μὴ εἰσέλθω πρὸς ἐπιθεώρησιν. Ἀπὸ τοῦ προσεχοῦς ἔτους συνε-/πεία ἐγκρίσεως τοῦ Σ^ο Ὑπουργείου θὰ διορίσωμεν καὶ δευτέραν δι-/δασκάλισαν ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ, θὰ καταβληθῇ δὲ προσπάθεια / νὰ διορισθῶσι πρόσωπα ἐπιβολῆς.

Ἐν τῇ σχολείῳ τῶν ἀρρένων τῆς αὐτῆς κοινότητος ἔχο-/μεν τὴν διδασκαλίαν Εὐφημίας Βεκερῆ, φιλόπονον ὅπως-/δήποτε, ἀλλὰ μειονεκτοῦσαν ὑπὸ ἔποψιν ὑγείας καὶ ἀντοχῆς καὶ / τὸν καλὸν καὶ φιλόπονον δημοδιδάσκαλον Στέφανον Παπαχρήστου, τοὺς / ὁποίους θὰ ἀντικαταστήσωμεν, ἂν δυνηθῶμεν, ἀπὸ τοῦ προσεχοῦς / σχολικοῦ ἔτους.

2) Μουσουλμανικὰ σχολεῖα.

Οἱ συμπολίται οὗτοι, στερούμενοι διδασκαλίας ἰδικῆς των, / τὸ ἔκαμαν μεικτὸν τὸ σχολεῖον των, πρᾶγμα πρωτοφανὲς διὰ τὴν / φυλὴν αὐτήν. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅμως, ὅτι εἶνε μεικτὸν τὸ σχολεῖον καὶ ὅ-/τι δὲν ἔδωκε κανεὶς προσοχὴν διὰ τὴν φοίτησιν τῶν μαθητῶν καὶ / μαθητριῶν εἶχεν ἐλαττωθῆ ὁ ἀριθμὸς πάρα πολὺ, ἐν ᾧ κατ' ἀπαί-/τησίν των ἐνεκρίθη καὶ διορισμὸς διδασκάλου εἰς τὸ σχολεῖον τῶν ἀρ-/ρένων, ὡς ἦτο διορισμένη καὶ διδασκάλισσα εἰς τὸ σχολεῖον τῶν θη-/λέων. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶνε Ἑλληνόφωνοι καὶ δὲν ἦτο ζήτημα ἀ-/νάγκης ἐπείγουσας ὁ διορισμὸς διδασκάλων ἐκεῖ, ἀλλ' ἀπλῶς

ζήτημα ὑπο-/χρεώσεως τοῦ Κράτους ἀπέναντι τῶν πολιτῶν του. Ζήτημα ἀνάγκης / εἶνε μόνον νὰ δινηθῶμεν νὰ στρατολογήσωμεν ἐκ τῶν Ἑλληνο-/φώνων τούτων Ὀθωμανῶν, ὄσους δινηθῶμεν εἰς τὸ μέλλον, νὰ τοὺς / εἰσαγάγωμεν εἰς τὰ εἰδικὰ δι' αὐτοὺς ὑποδιδασκαλεῖα, ἵνα δημι-/ουρηθῶμεν ἑλληνόφωνον διδακτικὸν προσωπικὸν διὰ τὰς / πολλὰς Ὀθωμανικὰς κοινότητες, τὰς ὁποίας περικλείει πλεόν τὸ / Κράτος ἐντὸς τῶν συνόρων του.

Ἐν τῷ Ὀθωμανικῷ σχολείῳ τῶν θηλέων εὗρον παρόντα 28 / ἐπὶ 45 ἔγγεγραμ. μετὰ διδασκάλισσαν τὴν Ἀνδρονίκην Μέλῃ ἀρι-/στεύσασαν καὶ βραβευθεῖσαν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Ἀρσάκειον. Ἡ ἐρ-/γασία ἦτο καλὴ εἰς ὅλας τὰς τάξεις, ἀφ' οὗ μόνον Ἀνάγνωσιν / εἶχε νὰ διδάξη καὶ ὀλίγας Γραμματικὰς παρατηρήσεις.

Ἀπὸ τοῦ ἐπομένου σχολικοῦ ἔτους ἐλπίζω νὰ ἔχομεν φοίτη-/σιν καλιτέραν καὶ νὰ δώσωμεν καλιτέραν κατεῦθινσιν εἰς τὴν λει-/τουργίαν τῶν σχολείων τούτων.

Ἐν Ἰωαννίνοις τῇ 19 Ἰουλίου 1920

Ὁ Ἐπιθεωρητὴς
Γ. Καράσαλος
(Τ.Υ.)

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΛΙΟΣ

Η ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ (1930-1950)*

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο την έρευνα της εξέλιξης του πρεβεζάνικου πληθυσμού κατά το χρονικό διάστημα 1930-1950. Βασική πηγή για τη μελέτη της πληθυσμιακής αναλογίας του δήμου και των οικισμών που υπάγονταν σ' αυτόν, το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, αποτελούν οι απογραφές του πληθυσμού της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος των ετών 1928, 1940 και 1951. Στις παραπάνω απογραφές παρατηρείται μία πληθυσμιακή πύκνωση των οικισμών του δήμου κατά τα προπολεμικά και τα μεταπολεμικά χρόνια.

Η στρατηγικής σημασίας θέση της Πρέβεζας, η μορφολογία και το κλίμα της, καθώς και οι ευνοϊκές ιστορικές συνθήκες, ήταν από τους βασικότερους παράγοντες, που μετέτρεψαν το λιμάνι της σε διαμετακομιστικό κέντρο του εμπορίου μέχρι το 1950. Επίσης, οι απαλλοτριώσεις εθνικών, ιδιωτικών και εκκλησιαστικών γαιών, σε συνδυασμό με την έλευση προσφύγων και τη δημιουργία προσφυγικών συνοικισμών, στάθηκαν άποφασιστικής σημασίας για την ανάπτυξη της γεωργίας-ελαιώνα της Πρέβεζας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να επηρεαστεί τόσο το πληθυσμιακό δυναμικό του δήμου με αυξητικές τάσεις –ιδιαίτερα από το 1928 και εξής– όσο και η επαγγελματική σύνθεση των κατοίκων του.

Η Πρέβεζα, πρωτεύουσα του ομώνυμου νομού, πόλη και λιμάνι της Ηπείρου, αποτελεί το νοτιότερο άκρο της Ηπείρου¹, που συνδέει την ηπει-

---

* Το κείμενο αποτελεί απόσπασμα από τη διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία μου *Δήμος Πρέβεζας: Πληθυσμιακή εξέλιξη και επαγγελματική σύνθεση (1930-1950)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική κοινωνία: Ιστορία-Λαϊκός Πολιτισμός, Ιωάννινα 2013. Μια βελτιωμένη μορφή της εργασίας αυτής βρίσκεται στο στάδιο εκτύπωσης, σε βιβλίο.

1. Το όνομα 'Ηπειρος δόθηκε στην περιοχή που ορίζεται από το Ιόνιο πέλαγος στα δυτικά, την οροσειρά της Πίνδου στα ανατολικά, το Ακροκεραύνιο ακρωτήριο και τα σύνο-

ρωτική ενδοχώρα με τη νότια Ελλάδα. Η χερσόνησος της Πρέβεζας γειτνιάζει με μία πεδιάδα, την οποία διασχίζουν ο Άραχθος και ο Λούρος ποταμός². Στην πεδιάδα αυτή σήμερα καλλιεργούνται πρώιμα φρούτα και λαχανικά, εσπεριδοειδή, ελαιόδενδρα και δημητριακά, που αποτελούν τα κύρια προϊόντα του νομού.

Ο πίνακας 1, οδηγεί στην σύνταξη του διαγράμματος 1, στο οποίο αποτυπώνεται με τον πλέον παραστατικό τρόπο, η πληθυσμιακή αναλογία του πρεβεζάνικου πληθυσμού, τόσο στον ομώνυμο δήμο, όσο και στους υπόλοιπους οικισμούς του δήμου. Ο πίνακας είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικός και προσφέρεται για την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων γύρω από τις συχνότητες του ανδρικού και του γυναικείου φύλου, που θα αναλυθούν παρακάτω.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

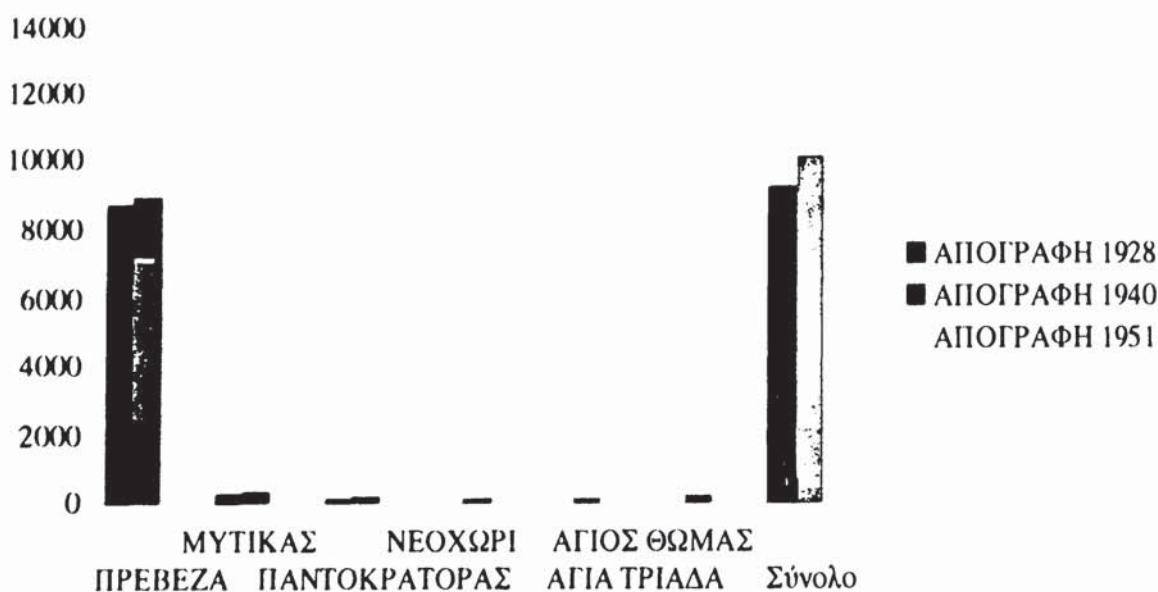
ΟΙΚΙΣΜΟΙ	ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1928	ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1940	ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1951
ΠΡΕΒΕΖΑ	8659	8923	11.008
ΜΥΤΙΚΑΣ	344	396	477
ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ	174	212	226
ΝΕΟΧΩΡΙ	-	159	152
ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ	-	118	100
ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ	-	248	333
Σύνολο	9.177	10.056	12.296

ρα της Ιλλυρίας και της Μακεδονίας στα βόρεια και τον Αμβρακικό κόλπο στα νότια. Για τα γεωγραφικά όρια της Ηπείρου βλ. *A Dictionary of Greek and Roman Geography*, Νέα Υόρκη 2006, σ. 831 κ. ε. και N. G. L. Hammond, *Ηπειρος. Η γεωγραφία, η αρχαία έρευνα, η ιστορία και η τοπογραφία της Ηπείρου και των παρακείμενων χωρών*, τόμ. Α', Αθήναι 1971, σ. 3-45.

2. N. G. L. Hammond, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 157.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928³, ο πολεοδομικός ιστός του δήμου Πρέβεζας, αποτελείται από την *Πρέβεζα*, τον *Μύτικα* και τον *Παντοκράτορα*. Η συγκέντρωση του πληθυσμού παρατηρείται στον οικισμό της *Πρέβεζας* με 8.659 κατοίκους. Ακολουθεί ο *Μύτικας* με 344 κατοίκους και τέλος, ο *Παντοκράτορας* με 174 κατοίκους. Έτσι, ο συνολικός πληθυσμός του δήμου Πρέβεζας, σύμφωνα με τον *πίνακα 1*, αποτελείται από 9.177 κατοίκους. Συνεπώς, ο πληθυσμός της *Πρέβεζας* χαρακτηρίζεται ως ημιαστικός και οι πληθυσμοί των *Μύτικα* και *Παντοκράτορα* ως αγροτικοί.

Η ενδελεχής μελέτη του *πίνακα* οδηγεί σε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα, τα οποία φανερώνουν τις πληθυσμιακές συχνότητες, τόσο του συνολικού πληθυσμού του δήμου, όσο και της κατά φύλλο σύνθεσης του πληθυσμού. Ως εκ τούτου τα συμπεράσματα αυτά βοηθούν στην κατανόηση των οικονομικών μηχανισμών της πρεβεζάνικης κοινωνίας. Δηλαδή, οι αυξημένες πληθυσμιακές συχνότητες τόσο του γυναικείου όσο και του ανδρικού φύλου από το 1928 και εξής, συνδέονται, ως επί το πλείστον, με επαγγέλματα που σχετίζονται κυρίως με το λιμάνι, τη θάλασσα και τη γε-

3. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος, Δευτέρα έκδοσις, περιέχουσι τας μέχρι τέλους του έτους 1934 Διοικητικές μεταβολάς, εν Αθήναις 1935, σ. 291.*

ωργία και ειδικότερα με τον ελαιώνα. Η άποψη αυτή αυτή προκύπτει από την ενδελεχή μελέτη των μαθητολογίων της περιόδου 1930-1950⁴, η οποία έρχεται να επιβεβαιώσει την άποψη ότι η οικονομική ζωή της Πρέβεζας την συγκεκριμένη χρονική περίοδο, γνωρίζει ιδιαίτερη άνοδο που οφείλεται κυρίως στους βασικότερους οικονομικούς πυλώνες της, επαναλαμβανόμε, το λιμάνι, τη θάλασσα, και τη γεωργία και από και πέρα σε κάποια άλλα επαγγέλματα, που σχετίζονται, έστω έμμεσα, με το λιμάνι.

Το σημαντικότερο στοιχείο που εξάγεται από την απογραφή του 1928, είναι η μεγαλύτερη αναλογία του ανδρικού πληθυσμού, με συνολική πληθυσμιακή συχνότητα 25,09%, έναντι του γυναικείου σε όλους τους οικισμούς. Ειδικότερα, στον οικισμό της Πρέβεζας η διαφορά ανδρών και γυναικών ανέρχεται στο 26,43%, στον Μιτικά στο 4,76% και στον Παντοκράτορα στο 4,70%. Ο ανδρικός πληθυσμός εμφανίζεται μεγαλύτερος έναντι του γυναικείου για τους εξής λόγους: α. Αντιλήψεις της εποχής σχετικά με την ελλιπή καταγραφή του γυναικείου πληθυσμού, β. Ανάγκη καταγραφής του ανδρικού κυρίως πληθυσμού για στρατολογικούς και φορολογικούς κυρίως λόγους, γ. Υψηλότερη θνησιμότητα του γυναικείου, ειδικά στην νεαρή ηλικία, λόγω των δυσκολιών των τοκετών, δ. Πληθυσμιακές μετακινήσεις γυναικών, λόγω παντρειάς. Ωστόσο, είναι γενικά αποδεκτό ότι όσον αφορά τις απογραφές του ελλαδικού χώρου από το 1920 και εξής, οι άνδρες εμφανίζονται στις πραγματικές τους διαστάσεις, δηλαδή λιγότεροι των γυναικών⁵. Εν τούτοις, κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να ισχύει στην πρεβεζάνικη κοινωνία, όπου το φαινόμενο αυτό αρχίζει να γίνεται αισθητό από το 1940 και εξής.

Η απογραφή του 1928 φανερώνει μία σταδιακή εποίκιση πεδινών οικισμών, η οποία αυξανόταν ολοένα και περισσότερο σε σχέση με το 1913. Καθοριστικής σημασίας σ' αυτό στάθηκαν η απεικονιστική της Πρέβεζας και όλης της Ηπείρου γενικότερα, καθώς και ο σταδιακός εκσυγχρονισμός των καλλιεργητικών μεθόδων⁶. Επιπλέον, από το 1917 άρχισε σταδιακά η απαλλοτρίωση εθνικών, ιδιωτικών και εκκλησιαστικών γαιών σε ακτήμονες αγρότες, η οποία εντατικοποιήθηκε από το 1922 και εξής, με

4. Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Πρέβεζας, *Μαθητολόγια 1930-1938, 1938-1944, 1938-1949, 1949-1950*.

5. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999, σ. 123-125.

6. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ηπειρο (1820- 1913)*, Αθήνα 2003, σ. 71-78.

την εγκατάσταση των προσφύγων στην αγροτική ενδοχώρα⁷. Εξάλλου, ένας επιπλέον ανασταλτικός παράγοντας που αποτελούσε νορμότερα τροχοπέδη για την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής, ήταν και το φαινόμενο των συχνών πολέμων με όλες τις συνέπειες τους για τον ανδρικό πληθυσμό (θάνατοι και, συνεπώς, έλλειψη εργατικών χεριών κλπ.). Τέλος, άλλος ένας σημαντικός λόγος της εποίκισης των πεδινών οικισμών της Πρέβεζας το 1928, αποτελεί το γεγονός της εξάρτησης της οικονομίας της από το λιμάνι της, φαινόμενο το οποίο αρχίζει να γίνεται περισσότερο αισθητό από την απογραφή του 1940 και εξής -δεδομένου ότι άνθρωποι και προϊόντα αρχίζουν να διακινούνται μέσα από την Πρέβεζα- λόγω της υπαρξης του λιμανιού και λόγω των οικονομικών δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα σ' αυτό, τουλάχιστον μέχρι το 1950, που αποτελεί διαμετακομιστικό κέντρο της Πρέβεζας⁸.

Το 1940, ο πολεοδομικός ιστός του δήμου Πρέβεζας διευρύνθηκε, καθώς τώρα αποτελείται από 6 οικισμούς: από τον οικισμό της Πρέβεζας, της Αγίας Τριάδας, του Αγίου Θωμά, του Μύτικα, του Νεοχωρίου, και του Παντοκράτορα⁹. Η συνολική έκταση αυτών των οικισμών ανέρχεται σε 85.039 στρέμματα. Πρόκειται για πεδινούς οικισμούς με χαμηλό υψόμετρο, με τον οικισμό του Νεοχωρίου να έχει το μεγαλύτερο υψόμετρο με 50 μέτρα. Ακολουθεί η Αγία Τριάδα, με 40 μέτρα. Ο Άγιος Θωμάς έχει 20 μέτρα υψόμετρο, ο Μύτικας 15 μέτρα, η Πρέβεζα 10 μέτρα, ενώ το χαμηλότερο υψόμετρο εμφανίζεται στον οικισμό του Παντοκράτορα με 5 μέτρα¹⁰.

7. Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα (όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπολέμο 1919-1928)*, Αθήνα 1987, σ. 45-46, 48· Κ. Κόρης, *Νησιωτικά, πληθυσμιακές μετακινήσεις, δημογραφικές ανακατατάξεις και οικονομικές διαμορφώσεις, από την οθωμανική περίοδο στον 20ο αιώνα*, Ιωάννινα 2004, σ. 88· Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα-Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα 1986, σ. 173-199· ο ίδιος, *Εθνικισμός και οικονομική ανάπτυξη, Η Ελλάδα στο μεσοπολέμο*, Αθήνα 1978, σ. 21-22, 43, 45-48· Θ. Σακελλαρόπουλος, *Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής Ιστορίας*, Αθήνα 2003, σ. 57-58, 201, 266-270, 282, 295.

8. Β. Ανδίκος, *Πρέβεζα 1945-1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική εξέταση*, Πρέβεζα 1991, σ. 103-221.

9. ΕΣΥΕ., *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940, Πραγματικός πληθυσμός, κατα νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητες, πόλεις και χωριά, εν Αθήναις 1950*, σ. 319.

10. Για υψόμετρα και έκταση σε στρέμματα βλ. ΕΣΥΕ., *Προσωρινόν Αλφαβητικόν Έντυρον των Συνοικισμών και λοιπών τόπων της Ελλάδος, κατά την γενικήν απογραφήν*

Από την απογραφή του 1940, γίνεται αντιληπτό ότι σε κανέναν οικισμό δεν γίνεται ακόμη λόγος για αστικό πληθυσμό, δεδομένου ότι κανένας δεν υπερβαίνει τους 10.000 κατοίκους. Ο συνολικός πληθυσμός του δήμου, σύμφωνα με τον πίνακα 1, ανέρχεται στους 10.056 κατοίκους. Ο ημιαστικός πληθυσμός της Πρέβεζας αγγίζει τις 8.923. Οι οικισμοί Αγία Τριάδα, Άγιος Θωμάς, Μίτικας, Νεοχώρι και Παντοκράτορας είναι ακόμη αγροτικοί, αφού, σε κανέναν οι κάτοικοι δεν υπερβαίνουν τους 2.000 κατοίκους. Αξιοσημείωτη σ' αυτή την απογραφή είναι η μείωση της διαφοράς της πληθυσμιακής αναλογίας μεταξύ ανδρών και γυναικών, σε σχέση με την απογραφή του 1928, αφού, στην Πρέβεζα, οι άνδρες εμφανίζονται περισσότεροι από τις γυναίκες, κατά 19,50%, στην Αγία Τριάδα με συχνότητα 18,51% και στον Άγιο Θωμά με 10,16%. Αντίθετα, στους υπόλοιπους οικισμούς παρατηρείται το φαινόμενο υπερίσχισης του γυναικείου φύλου. Ειδικότερα, στον Μίτικα, οι γυναίκες εμφανίζονται περισσότερες κατά 4,12%, στο Νεοχώρι με 6,49% και στον Παντοκράτορα με 14,14%.

Η σύγκριση της απογραφής του 1940 με την απογραφή του 1928 στους κοινούς οικισμούς απογραφών, αποκαλύπτει μια αύξηση του ανδρικού φύλου και στους τρεις οικισμούς σε σχέση με το 1928, που ανέρχεται στο 1%. Ο οικισμός της Πρέβεζας εμφανίζει αμελητέα αύξηση, με 0,47%, ενώ, οι οικισμοί του Μίτικα και του Παντοκράτορα, εμφανίζουν μία αύξηση του πληθυσμού κατά 10,22% και 11,23% αντίστοιχα. Οι συγκεκριμένοι οικισμοί βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, επομένως, είναι πολύ πιθανό να εινοούνταν οι τοπικές μετακινήσεις μεταξύ τους.

Ανάλογη αύξηση παρατηρείται και στο γυναικείο φύλο το 1940, σε σχέση με το 1928. Η αύξηση αυτή μάλιστα, ανέρχεται συνολικά στο 7,43% και είναι πιο έντονη σε σχέση με το ανδρικό φύλο. Στην Πρέβεζα, το γυναικείο φύλο εμφανίζει αύξηση κατά 6,30%, στον Μίτικα αύξηση 20,23% και στον Παντοκράτορα αύξηση 32,94%. Η σημαντικότερη αύξηση παρατηρείται λοιπόν, στον οικισμό του Παντοκράτορα.

Όμως, το βασικότερο γεγονός που διαπιστώνουμε σ' αυτή την απογραφή, είναι η μείωση της διαφοράς της πληθυσμιακής συχνότητας μετα-

---

του πληθυσμού της 16ης Οκτωβρίου 1940. Αθήναι 1948· Λεξικόν των Δήμων Κοινοτήτων και Σινοικισμών της Ελλάδος, επί τη βάσει της απογραφής του πληθυσμού του έτους 1951 και των επελευθωσίων μέχρι τέλους Ιουνίου 1955 Διοικητικών μεταβολών και εγκριθεισών μετονομασιών. Αθήναι 1956· Λεξικό των Δήμων/Κοινοτήτων, Δημοτικών/Κοινοτικών Διαμερισμάτων και Οικισμών της Ελλάδος. Αθήνα 2004.

ξύ ανδρικού και γυναικείου φύλου, η οποία ήδη άρχισε να φαίνεται, σε πρώιμο βέβαια ακόμη στάδιο, από το 1928 και εξής, σε αντίθεση με τις περισσότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου που είχε αρχίσει από το 1920. Επίσης, η μεγάλη άνοδος της πληθυσμιακής γυναικείας συχνότητας υποδηλώνει και ένα άλλο γεγονός. Δηλαδή, στους προσφυγικούς πληθυσμούς δεσπόζουν κυρίως γυναίκες και γέροντες, όπως στον Παντοκράτορα -ο οποίος δέχτηκε πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη- καθώς η Μικρασιατική καταστροφή έπληξε κυρίως τον ανδρικό πληθυσμό¹¹.

Από την απογραφή του 1951¹², γίνεται αντιληπτή η πληθυσμιακή άνοδος του δήμου Πρέβεζας, που φθάνει τους 12.296 κατοίκους, σύμφωνα με τον πίνακα 1 (δηλαδή μια αύξηση του συνολικού πληθυσμού του κατά 22,27%). Μία σημαντική καινοτομία στην απογραφή του 1951, είναι το ότι η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας δίνει στις απογραφές, μόνο το σύνολο κατοίκων. Δηλαδή, δεν εμφανίζεται η κατά φύλο σύνθεση του πληθυσμού. Έτσι, στην Πρέβεζα, τον Άγιο Θωμά, στον Μύτικα και στον Παντοκράτορα παρατηρείται αύξηση κατά 23,26%, 34,27%, 20,45% και 6,60% αντίστοιχα. Αντίθετα, παρατηρείται μείωση του πληθυσμού στην Αγία Τριάδα κατά 18,00% και στο Νεοχώρι κατά 4,60%. Αυτή η μείωση του πληθυσμού οφείλεται πιθανότατα, αφενός στο γεγονός ότι οι οικισμοί βρίσκονταν σε πολύ κοντινή απόσταση μεταξύ τους -πράγμα που ευνοούσε τις τοπικές μετακινήσεις- και αφετέρου στο γεγονός ότι μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο η πόλη αρχίζει να υποδέχεται σημαντικό αριθμό ατόμων από την περιφέρεια, τα οποία κατέφυγαν στην πόλη για να προφυλαχτούν από τα εμφυλιοπολεμικά γεγονότα¹³.

Από την απογραφή του 1951 όμως και εξής παρατηρείται μια σοβαρή οικονομική και πληθυσμιακή κάμψη στην αγροτική ενδοχώρα του νομού, καθώς και στον δήμο της Πρέβεζας. Η μείωση αυτή οφείλεται προφανώς στο γεγονός ότι πολλοί κάτοικοι της υπαίθρου και της πόλης μετακινήθη-

11. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Επίτομος ιστορία της εις Μικράν Ασίαν εκστρατείας 1919-1922*, σ. 471· Κ. Κόμης, *Νησιωτικά*, σ. 81· ο ίδιος, *Πρέβεζα*, υποσημ. 202, σ. 125.

12. ΕΣΥΕ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 7ης Απριλίου 1951. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωριά έκδοσις περιέχουσα δι' υποσημειώσεων τας μέχρι τέλους Ιουνίου 1955 επεληθούσας διοικητικές μεταβολάς και εγκριθείσας μετονομασίας*, εν Αθήναις 1955, σ. 156.

13. Κ. Κόμης, *Σύναμμα, Κοινωνικές δομές και όψεις του νεοελληνικού χώρου: Πόλεις, Πληθυσμιακές μετακινήσεις, Μηχανισμοί κυριαρχίας και άλλα σχετικά ζητήματα*, Ιωάννινα 2007, σ. 339· Β. Αυδίκος, *ό.π.*, σ. 62-79.

καν προς τις υπερπόντιες χώρες (ΗΠΑ, Αυστραλία, Καναδάς), προς την Ευρώπη (Γερμανία) και προς την Αθήνα, καθώς και σε αλλά μεγάλα εσωτερικά αστικά κέντρα¹⁴. Σ' αυτό συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό ο κατατεμαχισμός των γαιών, κάτι που αποτελούσε ένα επίσης αγκάθι για τον αγροτικό πληθυσμό, γεγονός και ενίσχυε τις μετακινήσεις. Εξάλλου, ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής γεωργίας είναι η τάση προς κατάτμηση μάλλον παρά προς συγκέντρωση.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΛΙΟΣ

---

14. Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα, επιμέλεια Β. Κοτζαμάνης, Λ. Μαράτου-Αλιμπράντη, Αθήνα 1994, σ. 80-82, 90, 195-201· Guy Burgel, Αθήνα η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας, μετάφραση Πέτρος Ρυλμόν, Αθήνα 1976, σ. 24-37, 60, 153, 372-373, 380-382· Β. Αυδίκος, *ό.π.*, σ. 73-75· Γ. Βαβαρέτος, *Νεότεροι αστικοί νόμοι*, Αθήναι 1934, σ. 115-234· Κ. Κόμης, *Νησιωτικά*, σ. 100-107.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ

Η ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ
ΣΤΟ ΛΥΚΑΥΓΕΣ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ

Διατρέχοντας τον τύπο της εποχής της απελευθέρωσης των Ιωαννίνων, ερχόμαστε σε επαφή με πλήθος δημοσιευμάτων - αφιερωμάτων, σχετικά με την πόλη των Ιωαννίνων, τους κατοίκους, τα ήθη και τις παραδόσεις, την ιστορία και τα σύγχρονα με την εποχή οικονομικο-κοινωνικά χαρακτηριστικά της. Τα συγκεκριμένα αφιερώματα κατ' αρχάς έχουν χαρακτήρα ενημερωτικό, εν όψει της απελευθέρωσης των Ιωαννίνων, πατριωτικό, με αναφορές στην ελληνικότητα και στην ιστορία της περιοχής, και θριαμβικό για τη σπουδαιότητα του συγκεκριμένου στρατιωτικού κατορθώματος.

Τα εν λόγω δημοσιεύματα εντοπίζονται στο άμεσο χρονικό διάστημα που περιβάλλει το γεγονός και ιδίως μετά το τελικό σχέδιο επιχειρήσεων που οδήγησε στη νίκη του ελληνικού στρατού και στην είσοδό του στην πόλη, δηλαδή στην περίοδο από 15/2/1913 έως 30/4/1913.¹

Πηγή μας αποτέλεσαν εφημερίδες από την Αθήνα: «Αθήναι», «Ακρόπολις», «Εφημερίς», «Καιροί», «Νέα ημέρα Τεργέστης», «Πατρίς» και «Σκρίπ»· την Πάτρα: «Νεολόγος Πατρών»· τη Σάμο: «Αιγαίον», αλλά και τη Σμύρνη: «Αμάλθεια»· τη Νέα Υόρκη: «Ατλαντίς» και την Αλεξάνδρεια: «Ταχυδρόμος – Ομόνοια».²

Στις 29 Ιανουαρίου 1913 ο Γιώργος Βεντήρης, ανταποκριτής της εφη-

---

1. Σχετικά με την απελευθέρωση των Ιωαννίνων και τον τύπο της εποχής, βλ. Μ. Παππά, «Η απελευθέρωση των Ιωαννίνων όπως αποτυπώθηκε στον τύπο της εποχής» στο <http://www.ioannina.gr/p2/images/typos/typos1913.pdf> (1/1/2013)· η ίδια, «Η απελευθέρωση των Ιωαννίνων: ο τύπος της εποχής», *εφημ. Έθνος (ένθετο: Έθνος Ιστορία σήμερα)*, Αθήνα 9/2/2013, τχ. 5, σ. 44-51· Ε. Χατζούδη - Τούντα, *Ταξιδεύοντας από την Αθήνα στο Μπιζάνι: μέσα από τα φύλλα των εφημερίδων του 1912-1913*, εκδ. Ε.Η.Μ., Ιωάννινα 2012, γι νικιάς.

2. Το υλικό αντλήσαμε από την Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και την Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδας.

μερίδας «Ακρόπολις» στο ηπειρωτικό μέτωπο, περιγράφει την εικόνα των Ιωαννίνων, όπως αποκαλύπτεται μπροστά του από το άνοιγμα που σχηματίζεται μεταξύ των κορυφών Μπιζανίου και Καστρίτσας, λίγες εβδομάδες πριν την κατάληψη της πόλης από τον ελληνικό στρατό:

«(...) Και νά τα Γιάννενα. Από ένα κοίλωμα της κορυφογραμμής του Μπιζανίου, η Μοιραία Πόλις απλώνεται σε μακριά γραμμή μινωρέδων, συντροφευμένων με κυπαρίσσια, λεικιών σπιτιών και ωχρερίθρων μεγάρων. (...) Το σινίφασμα της τραγικά ηρωικής παραδόσεώς της με τους πόθους της εθνικιστικής μας ψυχής, οι αιματωμένοι της θρύλοι, το πέρασμα του Αλή επάνω της ως πορφύρας και θανάτου, οι πανέμορφοι γυναίκες της, η παρθενική της Ελληνικότης, μία λάμψις θρύλλινης πραγματικότητας, όλη της η ιστορική ζωή ζυμωμένη με το αίμα μυριάδων νεοελλήνων εμπρός εις το Μπιζάνι, μεταβάλλουν τα Γιάννενα σε πόλιν παραμυθιού, προς την οποίαν ολόκληρος η Φυλή έλκεται ακαταγώνιστα. Από μακριά μας φαντάζει μοναδικά ωραία, εξαισία μεγαλοπρεπής, απεράμιλλα πολυένδοξος, μεγαλωμένη στα μάτια μας και μυστοποθεινή, ωσάν υπερθαυμαστός πολίτιμος λίθος με έλξιν αγαπημένου μαγνήτου. (...)»³

Πολλοί και ποικίλοι είναι οι χαρακτηρισμοί που αποδίδονται στα Ιωάννινα. Πόλη των θρύλων, των παραδόσεων, της ποίησης, των δημοτικών τραγουδιών και των ονειροπολήσεων, αλλά και της τυραννίας, «χιλιοτραγουδισμένα» και «μυριοξακουσμένα». Πόλη απόρθητη για την οποία καιγόταν ο Σεφκέτ πασάς ότι προ των τειχών της θα συντρίβονταν οι στρατοί και των τεσσάρων συμμάχων. Χαρακτηρίζεται, επίσης, ως μία από τις σημαντικότερες περιφερειακές πόλεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ επισημαίνεται ότι τα Ιωάννινα υπήρξαν η κοιτίδα των δασκάλων του Γένους και ως εκ τούτου της αναγέννησης του νεώτερου ελληνισμού, αλλά και το σύμβολο των εθνικών αγώνων.⁴

Στο σύνολο των αφιερωμάτων διαφαίνεται η πρόθεση να γίνει σαφής ο αμιγής ελληνικός χαρακτήρας της περιοχής, ακόμη και με στοιχεία

3. «Ο ελληνικός αετός που πετάει υπεράνω των Ιωαννίνων», *εφημ. Ακρόπολις*, έτος ΚΖ', αρ. 10.244, Αθήναι 29/1/1913, σ. 1. Βλ. επίσης Ε. Χατζοΐδη - Τούντα, *ό.π.*, σ. 260-264.

4. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι*, έτος ΙΑ', αρ. φ. (126) - 3.751, Αθήναι 22/2/1913, σ. 1· «Η νέα Ελλάς: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, *ό.π.*, αρ. 10.268, 24/2/1913, σ. 2· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ατλαντίς*, έτος 20όν, αρ. 3360, Νέα Υόρκη 6/3/1913, σ. 2· «Τα Ιωάννινα: το πάλαι», *εφημ. Νεολόγος Πατρών*, έτος ΙΘ', αρ. 6582, Πάτρα 22/2/1913, σ. 1· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς*, έτος 24, περίοδος Β', αρ. 6887, Αθήναι 22/2/1913, σ. 3.

υπερβολής.⁵ Η γειτνίαση με τα Επτάνησα θεωρείται ότι υπήρξε καθοριστικής σημασίας για τη διατήρηση του εθνικού της χαρακτήρα, ενώ σημειώνεται ότι μετά τα Ορλωφικά (1770), κυρίως, διαμορφώθηκε στα Ιωάννινα μία εστία ελληνικού πολιτισμού, η οποία βρέθηκε στην πιο λαμπρή της περίοδο την εποχή του Αλή πασά.⁶

Τα Ιωάννινα, πρωτεύουσα της Ηπείρου, ήταν επίσης έδρα Γενικής Διοίκησης και Μητρόπολης, Στρατιωτικής Διοίκησης, Εφετείου, Πρωτοδικείου και Εμποροδικείου. Επίσης, στην πόλη διατηρούσαν προξενεία η Αυστροουγγαρία, Ιταλία, Ρωσία, Ρουμανία και η Ελλάδα και υποπροξενεία η Γαλλία και η Αγγλία.⁷

Η γεωγραφική θέση του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων στις παρυφές του όρους Μιτσικέλι, στους πρόποδες του οποίου απλώνεται η λίμνη Παμβώτιδα με τη Νήσο, περιγράφεται λεπτομερώς, καθώς και η μορφολογία του εδάφους, με έντονες αναφορές στο κάλλος της περιοχής, στους λόφους, στα δάση, στους κήπους και στην παντελή έλλειψη θορύβου. Τα Ιωάννινα αναφέρονται και ως Πινδούπολη, εξαιτίας της εγγύτητάς τους με την οροσειρά.⁸

5. Σε άρθρο της εφημερίδας «Καιροί» υποστηρίζεται η εξής άποψη (για τα Ιωάννινα): «μετά την Κωνσταντινούπολην υπήρξεν η κατ' εξοχήν και ελληνική και ελληνίζουσα πόλις». Βλ. στην ίδια εφημερίδα «Τα περιπόθητα Ιωάννινα», έτος 41, αρ. 52, Αθήναι 22/2/1913, σ. 2.

6 «Τα περιπόθητα Ιωάννινα», *εφημ. Καιροί, ό.π.*, αρ. 52, 22/2/1913, σ. 2· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς, ό.π.*, αρ. 6888, 23/2/1913, σ. 2.

7 «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκρίπ*, έτος Κ', περίοδος Γ', αρ. 6,331, Αθήναι 24/2/1913, σ. 1-2. Βλ. επίσης Σπ. Λουκάτος, «Το βιλαέτι των Ιωαννίνων (Ηπείρου) στα χρόνια της απελευθέρωσής του από τον οθωμανικό ζυγό, 1910-1913» στο *Γιάννινα - Ήπειρος 19ος-20ός αι.: Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου*, Γιάννινα 1993, σ. 59.

8 «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι, ό.π.*, αρ. φ. (126) - 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Η λίμνη», *εφημ. Ακρόπολις, ό.π.*, αρ. 10.263, 19/2/1913, σ. 2· στην ίδια εφημερίδα, «Η νέα Ελλάς: τα ζωντανά Γιάννενα», *ό.π.*, αρ. 10.269, 25/2/1913, σ. 1· στην ίδια εφημερίδα, «Η νέα Ελλάς: τα ζωντανά Γιάννενα», *ό.π.*, αρ. 10.270, 27/2/1913, σ. 3· στην ίδια εφημερίδα, «Η νέα Ελλάς: τα ζωντανά Γιάννενα», *ό.π.*, αρ. 10.275, 4/3/1913, σ. 3· «Τα Ιωάννινα: ιστορικά και γεωγραφικά πληροφoρία», *εφημ. Αμάθεια*, έτος 75, αρ. 10442, Σμύρνη 1 (14)/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ατλαντίς, ό.π.*, αρ. 3360, 6/3/1913, σ. 2· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς, ό.π.*, αρ. 6888, 23/2/1913, σ. 2. Βλ. επίσης Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά μελετήματα, τυχ. Ιον: Περιγραφή της πόλεως Ιωαννίνων*.

Ακολουθούν ιστορικές αναδρομές, άλλες περισσότερο καί άλλες λιγότερο ακριβείς, και πάντα σύμφωνα με τα επιστημονικά δεδομένα της εποχής. Αναφέρονται στοιχεία, σχετικά με την πρώτη εγνωσμένη εγκατάσταση πληθυσμού στην περιοχή,⁹ τη βυζαντινή περίοδο και το Δεσποτάτο της Ηπείρου, την οθωμανική κατάκτηση, την επανάσταση του Διονυσίου Φιλοσόφου ή Σκυλοσόφου και την εποχή που ακολούθησε εστιάζοντας ιδιαίτερα στην περίοδο του Αλή πασά του Τεπελενλή. Συνήθως, οι αναδρομές εμπλοιτίζονται με τοπικούς θρύλους και προφορικές μαρτυρίες, όπως διασώθηκαν κυρίως από τα δημοτικά τραγούδια και τη λαϊκή παράδοση.¹⁰

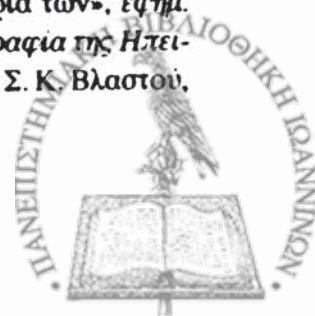
Η θρυλική και αμφιλεγόμενη μορφή του Αλή πασά αποτελεί ορόσημο σε κάθε αναφορά, με γλαφυρές συνήθως περιγραφές της προσωπικότητάς του. Κατά την περίοδο της ηγεμονίας του -σημειώνεται- η εμφάνιση του ίδιου και κατά συνέπεια των Ιωαννίνων ξεπερνούσε τα τοπικά σύνορα,

---

νων, Τυπογραφείον Βλαστού Βαρβαρήγου. Εν Αθήναις 1887, σ. 12-14· Δ. Σαλαμάγκας, *Περίπατοι στα Γιάννινα*, εκδ. Ε.Η.Μ., Ιωάννινα 1993, σ. 26-27.

9. Ως πρώτη μαρτυρία, σχετικά με την ύπαρξη του οικισμού, μνημονεύονται τα πρακτικά της Συνόδου της Κωνσταντινούπολης (879), στα οποία αναφέρεται ο Ζαχαρίας, επίσκοπος των Ιωαννίνων. Ωστόσο, πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στον χώρο του κάστρου έφεραν στο φως λείψανα αρχαίας οχύρωσης, μετατοπίζοντας τις απαρχές της ιστορίας της πόλης στην αρχαιότητα. Βλ. Β. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το κάστρο των Ιωαννίνων*, ΥΠ.ΠΟ. - 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα 2009, σ. 39-43· Σ. Παππάς, *Ιωάννινα. Η ίδρυση της πόλης*, Σύλλογος Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2009, σ. 15-18.

10. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι*, ό.π., αρ. φ. (126) - 3.751, 22/2/1913, σ. 1· στην ίδια εφημερίδα, «Πώς περιήλθον τα Ιωάννινα εις τους Τούρκους εν έτει 1431», ό.π., αρ. φ. (126) - 3.751, 22/2/1913, σ. 1· στην ίδια εφημερίδα, «1453-1821-1912», ό.π., αρ. φ. (127) - 3.752, 23/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα δια μέσου των αιώνων», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.266, 22/2/1913, σ. 3· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ταχιόδρομος - Ομόνοια*, έτος 33ον, αρ. 46, Αλεξάνδρεια 23/8/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα: ιστορικοί και γεωγραφικοί πληροφορίες», *εφημ. Αμάθεια*, ό.π., αρ. 10442, 1 (14/3/1913, σ. 1· στην ίδια εφημερίδα, «Τα Ιωάννινα δια μέσου των αιώνων», ό.π., αρ. 10442, 2 (15/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ατλαντίς*, ό.π., αρ. 3360, 6/3/1913, σ. 2· στην ίδια εφημερίδα, «Ο πληθυσμός και η ιστορία των Ιωαννίνων», ό.π., αρ. 3360, 6/3/1913, σ. 5· «Τα Ιωάννινα: το παλαι», *εφημ. Νεολόγος Πατρών*, ό.π., αρ. 6582, 22/2/1913, σ. 1· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς*, ό.π., αρ. 6887, 22/2/1913, σ. 3· «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκριπ*, ό.π., αρ. 6.329, 22/2/1913, σ. 2. Βλ. επίσης Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών*, Εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1856, τ. Α' & Β'· Ι. Λαμπρίδης, ό.π., σ. 24-46.

ενώ ήταν πολυάριθμοι οι λόγιοι, περιηγητές, συγγραφείς και λογοτέχνες του εξωτερικού, οι οποίοι επισκέφτηκαν την πόλη για να τον γνωρίσουν. Το πασαλίκι των Ιωαννίνων στις μέρες του περιελάμβανε την Ήπειρο, αλλά και το μεγαλύτερο τμήμα της Αλβανίας, τη νοτιοδυτική Μακεδονία μέχρι τον Αξιό ποταμό, τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, εκτός των Αθηνών, το βόρειο τμήμα της Εύβοιας και την Πελοπόννησο, εκτός της Μάνης. Την εποχή αυτή τα Ιωάννινα υπήρξαν ένα από τα σπουδαιότερα βιοτεχνικά και εμπορικά κέντρα της βαλκανικής χερσονήσου.¹¹ Από την άλλη πλευρά, ο Αλή πασάς έμεινε στη μνήμη των ανθρώπων για τη σκληρότητά του, επίσης, με τις αγχόνες του ιστορικού πλάτανου ή «Πλάτωνα», τα τσιγκέλια και τα μπουντρούμια του κάστρου.¹²

Την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε δημοσιεύθηκε σε αποσπάσματα στην εφημερίδα «Καιροί» το διήγημα του Ν. Σπανδώνη, με τίτλο: «Τα αιματοβαφή Γιάννενα: η κυρα Βασιλική και ο Αλή πασάς». Το συγκεκριμένο έργο προσπάθησε να σκιαγραφήσει την προσωπικότητα του Αλή πασά, του «ανθρωπόμορφου αλλά και ιδιοφυούς τέρατος», σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του συγγραφέα, ενώ η ιστορία περιπλέκεται γύρω από το πρόσωπο της τελευταίας συζύγου του, κυρα-Βασιλικής.¹³

11. Γ. Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, εκδ. Ι.Μ.Ι.Α.Χ., Ιωάννινα 1988, σ. 33-52.

12. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι, ό.π.*, αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα δια μέσου των αιώνων», *εφημ. Ακρόπολις, ό.π.*, αρ. 10.266, 22/2/1913, σ. 3· «Χρονογραφικά σελίδες: Ήπειρος – Ιωάννινα», *εφημ. Αμάθεια, ό.π.*, αρ. 10441, 28 (13)/2/1913, σ. 1· στην ίδια εφημερίδα, «Οποίος ο Αλή πασάς», *ό.π.*, αρ. 10444, 5 (18)/3/1913, σ. 1· «Το μενού του Αλή», *εφημ. Εστία, δευτέρα έκδοσις, Αθήναι 27/2/1913*, σ. 1· «Ο Τεπελενλής Αλή πασάς», *εφημ. Μακεδονία, έτος Β΄*, αρ. 489, 3/3/1913, σ. 1-2· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς, ό.π.*, αρ. 6887, 22/2/1913, σ. 3. Βλ. επίσης Τ. Lyman, *Επίσκεψη στα Γιάννινα και στον Αλή πασά (1819): απόσπασμα ημερολογίου*, Ιωάννινα 2005· Σ. Αραβκιντινός, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή*, εκδ. Πύρρος, Αθήναι 1979· Κ. Ράμφος, *Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή πασά*, Εκ της Τυπογραφίας των τέχν. Ανδ. Κορομηλά, Εν Αθήναις 1862· Τ. Βουρνάς, *Αλή Πασάς Τεπελενλής*, εκδ. αφών Τολίδη, Αθήναι 1978· Α. Μουφτή, *Αλή Πασάς ο Τεπελενλής (1744-1822)*, εκδ. Ε.Η.Μ., Ιωάννινα 1980· Μ. Κυργιάννης, *Το πασαλίκι των Ιωαννίνων στην εποχή του Αλή - πασά - Τεπελενλή (1788-1822)*, εκδ. Κ. Στουμπούκης, χ.τ. 1984· Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Αρχείο Αλή Πασά: Συλλογής Ι. Χώτζη Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2007-2009, τ. 1-4· Α. Παπασταύρος, *Αλή πασάς: από λήσταρχος ηγεμόνας*, εκδ. Απειρωτών, Ιωάννινα 2013, τ. 1-2.

13. «Τα αιματοβαφή Γιάννινα», *εφημ. Καιροί, ό.π.*, αρ. 56, 26/2/1913, σ. 1-2. Το διήγημα δημοσιεύεται σε αποσπάσματα, σχεδόν ημερησίως, έως τις 21/4/1913.

Επιπλέον, ο θρύλος της κυρα Φροσίνης και των υπόλοιπων δεκαέξι γυναικών που πνίγηκαν στη λίμνη, και κατά μία εκδοχή έγιναν Νεραίδες, δεσπόζει στα δημοσιεύματα και συνδέεται με τα δεινά των χριστιανών, εξαιτίας της σκληρότητας και της αιθαιρεσίας του πασά.¹⁴

Επίσης, τα Ιωάννινα αναφέρονται ως κέντρο των ηρωικών υπερασπιστών του αγώνα «της σπάθης και της διανοίας» και ως τόπος στον οποίο κυκλοφορούσαν για πολλά έτη η ιδέα της εθνικής αναγέννησης.¹⁵ Στην αυλή του Αλή πασά εκπαιδεύτηκαν άνδρες των όπλων και αγωνιστές της επανάστασης του 1821,¹⁶ ενώ στις φυλακές και στον ιστορικό πλάτανο της πόλης άφησαν την τελευταία τους πνοή ήρωες, οι οποίοι συνέλαβαν την ιδέα της εθνικής εξέγερσης.¹⁷ Επιπλέον, από τους κόλπους της ελληνικής κοινότητας εξήλθαν σημαντικοί λόγιοι και εμπνευστές της εθνικής ιδέας, λαμπροί επιστήμονες και έμποροι, οι οποίοι δημιούργησαν δίκτυα και στην Ευρώπη.¹⁸

14. Στην εφημερίδα «Εφημερίς» δημοσιεύεται σε αποσπάσματα το έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη «Αι ηρωίδες των Ιωαννίνων: μία ρωμαντική και πατριωτική ιστορία». Βλ. ομώνυμο άρθρο, *εφημ. Εφημερίς*, περίοδος Γ', αρ. 465 (11.065), Εν Αθήναις 25/2/1913, σ. 1. Επίσης, η εφημερίδα Πατρίς, από τις 23/2/1913 και εξής, δημοσιεύει σε μορφή φυλλαδίου το έργο του Φωκίωνα Φωτόπουλου: «Η κυρα Φροσίνη (Η Γιαννιώτισσα)». Βλ. επίσης «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι, ό.π.*, αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα δια μέσου των αιώνων», *εφημ. Ακρόπολις, ό.π.*, αρ. 10.266, 22/2/1913, σ. 3· στην ίδια εφημερίδα, «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *ό.π.*, αρ. 10.278, 7/3/1913, σ. 3· «Η κυρα Φροσίνη», *εφημ. Αμαλθεία, ό.π.*, αρ. 10451, 12 (25)/3/1913, σ. 1. Η πραγματική αιτία του πνιγμού των δεκαεπτά γυναικών δεν είναι διασαφηνισμένη, από τις πηγές. Οι εκτελέσεις έγιναν με το πρόσχημα της προστασίας των δημόσιων ηθών. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα 2001, τ. Γ1, σ. 397-408.

15. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι, ό.π.*, αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς, ό.π.*, αρ. 6887, 22/2/1913, σ. 3.

16. Αναφέρονται τα ονόματα των: Οδυσσέα Ανδρούτσου, Αθανάσιου Διάκου, Γεώργιου Καραϊσκάκη, Φώτου Τζαβέλλα, Σπυριού Σπυρομήλιου, Μάρκου Μπότσαρη, Θανάση Βάγια, Βεληγρέκα. Βλ. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι, ό.π.*, αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα δια μέσου των αιώνων», *εφημ. Ακρόπολις, ό.π.*, αρ. 10.266, 22/2/1913, σ. 3· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς, ό.π.*, αρ. 6887, 22/2/1913, σ. 3.

17. Αναφέρονται οι Αντώνης Κατσαντώνης και Ευθύμιος Βλαχάβας. Βλ. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι, ό.π.*, αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα δια μέσου των αιώνων», *εφημ. Ακρόπολις, ό.π.*, αρ. 10.266, 22/2/1913, σ. 3.

18. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι, ό.π.*, αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1.

Η φιλοπατρία των Ελλήνων των Ιωαννίνων εξαιρείται από το σύνολο του τύπου, ενώ υπάρχουν πολλές αναφορές στους εθνικούς ευεργέτες, οι οποίοι απέκτησαν πλούτο στο εξωτερικό και ενίσχυσαν την πατρίδα τους με χορηγίες και φιλανθρωπικό έργο. Δημόσια σχολεία, νοσοκομεία, γηροκομεία και πτωχοκομεία λειτουργούσαν από τα εν λόγω κληροδοτήματα, ενώ –όπως αναφέρεται- στην πόλη έθαλλε ο κοινωνικός βίος.¹⁹

Επιπλέον, τα αφιερώματα εστιάζουν στη σχέση των Ιωαννίνων με τη φιλολογική παράδοση και τα ελληνικά γράμματα, ήδη από την εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου, όταν το 1206 η οικογένεια των Φιλανθρωπινών ίδρυσε την πρώτη μεγάλη ελληνική Σχολή, αλλά και με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, καθώς εκεί δίδαξαν οι σημαντικότεροι δάσκαλοι του Γένους και έδρασαν αξιόλογοι λόγιοι της εποχής.²⁰ Άλλωστε, στην αυλή του Αλή πασά είχαν συγκεντρωθεί επιφανείς προσωπικότητες με καθήκοντα γραμματέα, ιατρού, σύμβουλου και διπλωμάτη.²¹

Από την άλλη πλευρά, πολλά αφιερώματα κάνουν μνεία στους περιηγητές που επισκέφθηκαν την πόλη στο παρελθόν και έγραψαν για αυτή. Ανάμεσά τους αναφέρονται ο Ισπανοεβραίος Βενιαμίν «εκ Τουδέλης» (1160), ο οποίος περιέγραψε την πόλη ως πολυάνθρωπη και σημαίνουσα,

19. Μερικά από τα ονόματα που μνημονεύονται είναι των αδερφών Ζωσιμά, Μαρούτση, Καπλάνη, Ζάππα καθώς και των Μπαλάνου, Γεωργίου Χατζηκώστα, Γεωργίου Σταύρου, Εμμανουήλ Γκιούμα, Γεωργίου Αβέρωφ. Βλ. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι, ό.π.*, αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ταχυδρόμος – Ομόνοια, ό.π.*, αρ. 46, 23/8/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα επί Αλή πασά», *εφημ. Αμάλθεια, ό.π.*, αρ. 10442, 1 (14)/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ατλαντίς, ό.π.*, αρ. 3360, 6/3/1913, σ. 2. Βλ. επίσης Γ. Πλουμίδης, «Ο ελληνισμός της Ηπείρου στις παραμονές της απελευθέρωσής του (1905 περ.-1912)», *Λακδώνη, τ.χ. Στ'*, Ιωάννινα 1977, σ. 363-366.

20. Όπως οι Τσεχούλης, Βησσαρίων Μακρής, Γεώργιος Σουγδουρής, Μεθόδιος Ανθρακίτης, Μανασσής Πλέσσα, Μπαλάνος Βασιλόπουλος και Κοσμάς, Μάνθος Οικονόμου, Μελέτιος γεωγράφος, Ασιώπιος, Ευγένιος Βούλγαρης, Αθανάσιος Ψαλλίδας, Ιωάννης Βηλακίς και Γεώργιος Σακελλάριος.

21. Όπως οι Αλέξιος Νούτσος, Αναστάσης της οικογένειας Αργύρη, Ιωάννης Κωλέτης, Σπύρος Κολοβός, Σταύρος Τσαπαλάμος. Βλ. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι, ό.π.*, αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα δια μέσου των αιώνων», *εφημ. Ακρόπολις, ό.π.*, αρ. 10.266, 22/2/1913, σ. 3· «Τα Ιωάννινα επί Αλή πασά», *εφημ. Αμάλθεια, ό.π.*, αρ. 10442, 1 (14)/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ατλαντίς, ό.π.*, αρ. 3360, 6/3/1913, σ. 2· «Τα περιπόθητα Ιωάννινα», *εφημ. Καιροί, ό.π.*, αρ. 52, 22/2/1913, σ. 2· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς, ό.π.*, αρ. 6887, 22/2/1913, σ. 3.

όσον αφορά στο εμπόριο και στην βιοτεχνία, ιδίως των χρυσών κοσμημάτων.²²

Επίσης, ο Spon (1666) βρήκε την πόλη σε μεγάλη ακμή, ενώ ο εμπορικός πράκτορας της Γαλλίας στην Ήπειρο, Γκαρνιέ (1702), παρέβαλλε τα Ιωάννινα της εποχής με τη Μασσαλία.²³

Σιχνές είναι επίσης οι αναφορές στον Γάλλο πρόξενο Ποικεβίλ, ο οποίος κάλυψε με το έργο του την περίοδο του Αλή πασά και της Ελληνικής Επανάστασης, αλλά και στον Παρί, πρόξενο των Ιωαννίνων και μέλος της Γαλλικής Σχολής, ο οποίος εκτόνησε μελέτη, σχετικά με τα Ιωάννινα.²⁴

Επιπλέον, μνημονεύεται ο Holland, ο οποίος λίγο πριν την απεικόνιση ανέφερε ότι το εύρος της πόλης ήταν αρκετά μεγαλύτερο συγκριτικά με το μέγεθος του πληθυσμού της. Οι πλατείες της ήταν κατάφυτες από κυπαρίσσια, ενώ το εσωτερικό της σκοτεινό και οι οδοί της ακανόνιστοι. Ανάμεσα στα αξιοθέατα συμπεριέλαβε τα παζάρια, τα οποία εκτείνονταν σε 10 έως 12 οδούς της πόλης.²⁵

Σχεδόν σε όλα τα αφιερώματα περιλαμβάνονται δημογραφικά στοι-

22. «Τα Ιωάννινα δια μέσου των αιώνων», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.266, 22/2/1913, σ. 3· «Τα Ιωαννίνα», *εφημ. Ταχυδρομός – Ομιόνοια*, ό.π., αρ. 46, 23/8/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα δια μέσου των αιώνων», *εφημ. Αμάλθεια*, ό.π., αρ. 10442, 2 (15)/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ατλαντίς*, ό.π., αρ. 3360, 6/3/1913, σ. 2. Βλ. επίσης Ι. Λαμπριδής, ό.π., σ. 24.

23. «Τα Ιωάννινα δια μέσου των αιώνων», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.266, 22/2/1913, σ. 3· «Τα Ιωαννίνα», *εφημ. Ταχυδρομός – Ομιόνοια*, ό.π., αρ. 46, 23/8/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα δια μέσου των αιώνων», *εφημ. Αμάλθεια*, ό.π., αρ. 10442, 2 (15)/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ατλαντίς*, ό.π., αρ. 3360, 6/3/1913, σ. 2· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικίων παραδόσεων», *εφημ. Πατρις*, ό.π., αρ. 6887, 22/2/1913, σ. 3. Βλ. επίσης J. Spon – G. Wheeler, *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676*, A Lyon 1678, τ. Α' σ. 140· Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία...*, ό.π., τ. Α', σ. 231.

24. «Τα περιπόθητα Ιωάννινα», *εφημ. Καιροί*, ό.π., αρ. 52, 22/2/1913, σ. 2. Βλ. επίσης F.C.H.L. Rouqueville, *Voyages dans la Grèce*, A Paris 1820· ο ίδιος, *Ταξίδι στην Ελλάδα: Τα Ηπειρωτικά*, εκδ. Ε.Η.Μ., Ιωάννινα 1994, τ. 1-3.

25. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι*, ό.π., αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικίων παραδόσεων», *εφημ. Πατρις*, ό.π., αρ. 6887, 22/2/1913, σ. 3. Βλ. επίσης Sir H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, εκδ. αφών Τολίδη, Αθήνα 1989· Α. Παλασταιρός, *Τα Γιάννενα του 19ου αιώνα: όπως τα περιέγραψαν και τα απεικόνισαν οι ξένοι περιηγητές: Λείψωμα, Τυποεκδοτική Ηπείρου, Γιάννενα 1994.*

χεία, υποδεικνύοντας την αριθμητική υπεροχή των χριστιανών έναντι των μουσουλμάνων και των εβραίων. Βέβαια, τα παρατιθέμενα δεδομένα είναι ανακριβή, ενώ παρουσιάζουν διάφορες αποκλίσεις μεταξύ τους.²⁶ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούμε στην απογραφή, η οποία διενεργήθηκε αμέσως μετά την προσάρτηση των Ιωαννίνων. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1913, λοιπόν, ο πληθυσμός της πόλης ανερχόταν στις 16.804 ψυχές. Πιο συγκεκριμένα, το 72% του συνολικού πληθυσμού (12.118) ήταν χριστιανοί, το 13% (2.184) μουσουλμάνοι και το 15% (2.502) εβραίοι.²⁷ Ωστόσο, η δημογραφική όψη της πόλης πριν την απελευθέρωση ήταν διαφορετική, ιδίως ως προς τα ποσοστά των μουσουλμάνων και των εβραίων,²⁸ ενώ πρέπει να συνυπολογίσουμε ότι κατά την απογραφή του 1913 δεν απογράφηκαν οι απόντες, οι στρατιώτες, καθώς και οι έγκλειστοι των φυλακών.²⁹

Από την άλλη πλευρά, πολλοί συντάκτες επιχείρησαν και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις. Οι κάτοικοι των Ιωαννίνων παρουσιάζονται ως φιλόκαλοι, φιλόθρησκοι, ευσεβείς, ελεήμονες, φιλόξενοι, φίλεργοι, οικονομοί, ευπροσήγοροι, περίεργοι, ευτράπελοι, εραστές των διασκέδασεων

26. Οι αποκλίσεις κυμαίνονται από 17.000 έως και 30.000 κατοίκους. Βλ. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι*, ό.π., αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.268, 24/2/1913, σ. 2· «Τα Ιωάννινα: ιστορικά και γεωγραφικά πληροφορία», *εφημ. Αμάλθεια*, ό.π., αρ. 10442, 1 (14)/3/1913, σ. 1· στην ίδια εφημερίδα, «Χρονογραφικά σελίδες: Ήπειρος – Ιωάννινα», ό.π., αρ. 10441, 28 (13)/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ατλαντίς*, ό.π., αρ. 3360, 6/3/1913, σ. 2· στην ίδια εφημερίδα, «Ο πληθυσμός και η ιστορία των Ιωαννίνων», ό.π., αρ. 3360, 6/3/1913, σ. 5· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς*, ό.π., αρ. 6888, 23/2/1913, σ. 2· «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκριπ*, ό.π., αρ. 6,329, 22/2/1913, σ. 2· στην ίδια εφημερίδα, «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», ό.π., αρ. 6,331, 24/2/1913, σ. 1-2.

27. Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι: χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, εκδ. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2003, σ. 344-345, 436.

28. Οι κάτοικοι πριν την πολιορκία (1912) υπολογίζονταν σε 18.878, εκ των οποίων το 51% (9.530) ήταν χριστιανοί, το 25% (4.752) μουσουλμάνοι και το 24% (4.596) εβραίοι. Βλ. Μ. Κοκολάκης, ό.π., σ. 344-345.

29. Μ. Κοκολάκης, ό.π., σ. 277-280. Βλ. επίσης Ι. Νικολαΐδης, ό.π., τ.Α', σ. 76-77· Σπ. Λοιβάτος, ό.π., σ. 62-74· Λευθύνους Στατιστικής, *Απαρίθμησης των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Αθήνα 1915. Βλ. επίσης, Γ. Σταυράκης, *Απογραφή του πληθυσμού, γ.τ.*, 1916, σ. 44· Μ. Χουλιαράκης, *Ιστορική απογραφική άποψη της Ελλάδος 1900-1971*, Αθήνα 1975, σ. 27-28.

και των συμποσίων. Ειδικά οι γυναίκες χαρακτηρίζονται ως ευφρείς, ευαίσθητες, καθάρεις και με έναν ιδιαίτερο τύπο ομορφιάς, ο οποίος αμειβωνόταν ενίοτε από τη χρήση ψιμιθίου. Μεταξύ των άλλων, στους μουσουλμάνους αποδίδεται το στοιχείο της αδράνειας, σε αντιδιαστολή με την ενεργητικότητα των χριστιανών.³⁰

Όλοι οι κάτοικοι των Ιωαννίνων και των τριών εθνοτήτων μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, η οποία αναγνωριζόταν ως ισότιμη με την τουρκική στις επίσημες διοικητικές πράξεις έως τα τέλη του 19ου αιώνα.³¹ Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι οι χανούμισσες και οι ηλικιωμένες γυναίκες, ακόμα και λίγο πριν την απεικονιστική, δεν γνώριζαν ότι η γλώσσα που μιλούσαν ήταν η ελληνική. Αντίθετα, πίστευαν ότι μεταχειρίζονταν την τουρκική. Επίσης, υποστηρίζεται ότι η μόνη γλωσσική διαφορά που υπήρχε μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών ήταν στη λέξη «Θεός», την οποία οι τουρκογιαννιώτες προέφεραν ως «Θεγός».³²

Από την άλλη πλευρά, λόγω της άνθησης του εμπορίου, ήδη από τον 17ο αιώνα, ήταν αρκετοί εκείνοι που μιλούσαν ξένες γλώσσες, ήταν γνώστες του ευρωπαϊκού πολιτισμού και φορούσαν δυτικές ενδυμασίες.³³

Εν γένει, οι μουσουλμάνοι της πόλης αντιμετώπιζονταν με συμπάθεια, ενώ επισημαίνεται ότι -πέραν των διαδόσεων- δεν είχαν βλάβει ποτέ κανέναν. Αντίθετα, οι ισχυροί των Ιωαννίνων (μπέηδες, εφέντηδες και αγάδες) βοηθούσαν τους χριστιανούς και τους προστάτειαν από τους διωγμούς της οθωμανικής εξουσίας και τις αιθαιρεσίες των Αλβανών, κάθε φορά που προέκυπτε θρησκευτικό ζήτημα ή επαναστατική κινητοποίηση. Η πλειοψηφία της συγκεκριμένης κοινότητας σχηματίστηκε έπειτα από μαζικούς εξισλαμισμούς, οι οποίοι σημειώθηκαν έως και τρεις αιώνες μετά την οθωμανική κατάκτηση.³⁴ Οι ίδιοι δήλωναν ότι ήταν ελληνικής καταγωγής, ενώ η αντίθεση ορισμένων με την προσάρτηση της περιοχής στην

30. «Τα Ιωάννινα», εφημ. Αθηναι, ό.π., αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1.

31. Ε. Νικολαΐδου, «Προτάσεις της επιτροπής του Βιλαετίου Ιωαννίνων πάνω στο σχέδιο μεταρρυθμίσεων της Πύλης (1879-1880)», Δωδώνη, τόμ. 10, Ιωάννινα 1981, σ. 348-355· Μ. Κοκολάκης, ό.π., σ. 51-52.

32. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», εφημ. Ακρόπολις, ό.π., αρ. 10.270, 27/2/1913, σ. 3· «Χρονογραφικά σελίδες: Ήπειρος – Ιωάννινα», εφημ. Αμάθεια, ό.π., αρ. 10441, 28 (13)/2/1913, σ. 1.

33. «Τα Ιωάννινα επί Αλή πασά», εφημ. Αμάθεια, ό.π., αρ. 10442, 1 (14)/3/1913, σ. 1.

34. Ένα μικρό ποσοστό του συνόλου ήταν μουσουλμάνοι έποικοι, οι οποίοι στελέχωναν τον διοικητικό και στρατιωτικό μηχανισμό. Βλ. Μ. Κοκολάκης, ό.π., σ. 53-56.

Ελλάδα εκλαμβάνονταν ως φόβος για την πιθανή απώλεια των προσοδοφόρων αξιωμάτων τους. Ο Χρήστος Χριστοβασίλης, συντάκτης σχετικού άρθρου, καταλήγει σχολιάζοντας ότι δεν υπήρχε λόγος να εκπατρισθούν οι τουρκογιαννιώτες, πιθανολογώντας πως η ελληνική κυβέρνηση θα βοηθούσε προς αυτή την κατεύθυνση.³⁵

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με τη ρωμανιώτικη παράδοση, οι εβραίοι των Ιωαννίνων ήταν εγκατεστημένοι στην περιοχή, ήδη από την εποχή που ακολούθησε την καταστροφή του δεύτερου Ναού (70 μ.Χ.). Εντούτοις, θεωρείται βέβαιη η ύπαρξη της κοινότητας κατά τη βυζαντινή περίοδο, με πρώτη μαρτυρία το χρυσόβουλλο του 10ου αιώνα, το οποίο όριζε τη συνοίκηση των εβραίων με τους χριστιανούς στο κάστρο των Ιωαννίνων. Οι γιαννιωτοεβραίοι ήταν ελληνόγλωσσοι και ονομάζονταν, επίσης, «Γραιγοί». Μάλιστα, οι σεφαραδίτες που εγκαταστάθηκαν στα Ιωάννινα, μετά την εκδίωξή τους το 1492, απώλεσαν σταδιακά τόσο την ισπανική γλώσσα όσο και τα έθιμά τους, ενώ μπορούσε κανείς να τους διακρίνει μόνο από τα επίθετα.³⁶

Περίφημη ήταν, επίσης, η δημοτική ποίηση και ιδίως τα δίστιχα των Ιωαννίνων, τα οποία εξαπλώθηκαν σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Στους γάμους και στις διασκεδάσεις διεξάγονταν «μονομαχίες» με δίστιχα, ενώ -όπως σημειώνεται- πολλοί έρωτες ξεκινούσαν και πολλά συνοικέσια τελείωναν με τα δίστιχα αυτά. Από τη συγκεκριμένη ποιητική δραστηριότητα δεν αποτελούσαν εξαίρεση οι μουσουλμάνοι ούτε οι εβραίοι, ενώ τα στιχάκια έφεραν τα διακριτικά στοιχεία της προέλευσής τους από τις διάφορες εθνότητες.³⁷

35 «Η νέα Ελλάς: τα ζωντανά Γιάννενα», εφημ. Ακρόπολις, ό.π., αρ. 10.271, 28/2/1913, σ. 3.

36 «Η νέα Ελλάς: τα ζωντανά Γιάννενα», εφημ. Ακρόπολις, ό.π., αρ. 10.273, 2/3/1913, σ. 2· στην ίδια εφημερίδα, «Η νέα Ελλάς: τα ζωντανά Γιάννενα», ό.π., αρ. 10.274, 3/3/1913, σ. 3· «Οι Εβραίοι εν Ιωαννίνοις», εφημ. Αμάθεια, ό.π., αρ. 10451, 12 (25)/3/1913, σ. 4. Βλ. επίσης R. Dalven, *The Jews of Ioannina*, ed. Cadmus press, Philadelphia Pennsylvania 1990· A. Fromm Bacola, *We are few: folklore and ethnic identity of the jewish community of Ioannina Greece*, UMI, Michigan 1992· H. Ikonomopoulos Marcia, *In memory of the jewish community of Ioannina*, Bloch publishing company, USA 2004· Ε. Νάχμαν, *Γιάννενα: ταξίδι στο παρελθόν*, Talos press, Αθήνα 1996· Γ. Παπαϊωάννου, «Η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων και η ιστορία της», *Χρονικά*, τ. κατ', αρ. φ. 184, Μάρτιος-Απρίλιος 2003, σ. 3-8.

37 «Η νέα Ελλάς: τα ζωντανά Γιάννενα», εφημ. Ακρόπολις, ό.π., αρ. 10.280, 9/3/1913, σ. 3.

Όσον αφορά στην εικόνα της πόλης, το φρούριο των Ιωάννινων, χτισμένο στο βραχώδη λόφο που προβάλλει στη λίμνη Παιμψύτιδα, περιγράφεται ως το ωραιότερο σημείο της. Μία ένυδρη τάφρος απομόνωνε τη χερσόνησο του φρουρίου από την υπόλοιπη πόλη, ενώ η μετακίνηση των κατοίκων και των εμπορευμάτων διεξαγόταν με κινητή γέφυρα.³⁸ Κατά την περίοδο του Αλή πασά (αρχές 19ου αι.), πραγματοποιήθηκαν εργασίες ανακαίνισης του φρουρίου, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι σύγχρονες με την εποχή ανάγκες οχύρωσης. Αναφέρεται, επίσης, ότι εντός των τειχών ήταν αποθηκευμένα 120.000 καντάρια μπαρούτι, ενώ όσες φορές οι αρχές θέλησαν να τα απομακρύνουν αντιμετώπισαν την αντίδραση των κατοίκων, λόγω ενδεχόμενης ανατίναξης.³⁹

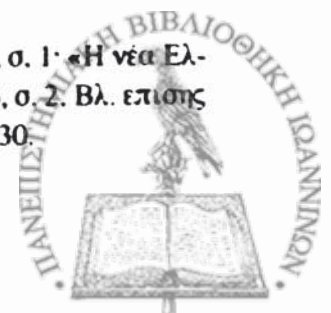
Η πόλη ήταν χτισμένη εντός και εκτός του φρουρίου. Αποτελούνταν από 22 σινοικίες, σύμφωνα με τον Ιωάννη Λαμπριόδη (1887) ή από 36, όπως αποτυπώθηκε στον χάρτη του Παναγιώτη Τζαμακλή (1902),⁴⁰ στις οποίες ήταν εγκατεστημένοι σύμμεικτα χριστιανοί και μωισουλμάνοι κάτοικοι, εκτός από μία αμιγώς μωισουλμανική γειτονιά εντός του φρουρίου και δύο εβραϊκές. Η δίωξη του χριστιανικού πληθυσμού από το κάστρο και η υποχρεωτική εγκατάστασή τους στην παραλίμνια περιοχή «Σιαράβα» οφειλόταν στα αντίποινα των οθωμανικών αρχών, έπειτα από την αποτυχημένη εξέγερση του Διονυσίου του Φιλόσοφου ή Σκυλόσοφου το 1611. Η εκκένωση του φρουρίου από το χριστιανικό στοιχείο πραγματοποιήθηκε έως το 1618, ενώ οι ναοί και οι μονές καταστράφηκαν. Ως συνέπεια της εν λόγω οικιστικής μεταβολής ήταν η σταδιακή ανάπτυξη του εκτός των τειχών οικισμού.⁴¹

38 Οι απόψεις των ερευνητών, σχετικά με τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης τάφρου, καθώς και των υπόλοιπων που περιέζωναν τους λόφους και την πόλη εκτός οχύρωσης, διαίστανται. Βλ. Β. Παπαδοπούλου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 247.

39 «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, *ό.π.*, αρ. 10.272, 1/3/1913, σ. 2· «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκρπ.*, *ό.π.*, αρ. 6.330, 23/2/1913, σ. 2. Βλ. επίσης Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Σύμβολη στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, εκδ. Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1994, σ. 176-214· Β. Παπαδοπούλου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 37-109· Ι. Λαμπριόδη, *ό.π.*, σ. 20-22.

40 Ι. Λαμπριόδη, *ό.π.*, σ. 16-19· Γ. Κανετάκης, *ό.π.*, σ. 133-151.

41 «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθηναί*, *ό.π.*, αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, *ό.π.*, αρ. 10.268, 24/2/1913, σ. 2. Βλ. επίσης Β. Παπαδοπούλου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 125-139· Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 29-30.

Κέντρο της πόλης αποτελούσε η αγορά, το παζάρι (çarsi),⁴² στην οποία εκτυλισσόταν ο δημόσιος βίος της πολυεθνικής τοπικής κοινωνίας, κατ' αναλογία του προτύπου οργάνωσης της οθωμανικής πόλης.⁴³ Από την άλλη πλευρά, οι οδοί της ήταν κατά το πλείστον στενά καλντερίμια, τα οποία διέκοπταν αρκετά μεγάλες πλατείες, ενώ επικρατούσε παντελής έλλειψη οχετών. Επίσης, αν και ήδη από τον 19ο αιώνα είχαν γίνει προσπάθειες για αναμόρφωση του πολεοδομικού ιστού,⁴⁴ η πόλη υστερούσε κατά πολύ από άποψη ρυμοτομίας και οδών.⁴⁵

Ο φωτισμός του κέντρου της, κατά τις νυχτερινές ώρες, διεξαγόταν με φανούς πετρελαίου. Ωστόσο, ήταν ανεπαρκής και πολύ συχνά η πόλη βυθιζόταν στο σκοτάδι.⁴⁶ Παρόμοια εικόνα παρουσίαζε και η ύδρευση, καθώς δεν υπήρχε σημαντικό σύστημα παροχέτευσης ύδατος. Το νερό της λί-

42. Η ανοιχτή αγορά ονομαζόταν çarsi ή pazar ή meydan, ενώ η σκεπαστή bezesten. Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 54.

43. Ν. Τοδογον, *Η βαλκανική πόλη 15ος – 19ος αιώνας: κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, τ. Α', σ. 34-35· Γ. Κανετάκης, *ό.π.*, σ. 69-92· Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 53-55.

44. Μετά την ολοκληρωτική καταστροφή της πόλης, η οποία συντελέστηκε κατά την περίοδο της πολιορκίας του Αλή πασά (1820-1822), λήφθηκαν ορισμένα μέτρα για την αναμόρφωση του πολεοδομικού ιστού. Επίσης, μετά την πυρκαγιά, η οποία έπληξε το κέντρο της πόλης το 1869, η οθωμανική διοίκηση προέβη στη ρυμοτόμηση του εμπορικού και βιοτεχνικού κέντρου. Το 1871 αποφασίστηκε η γενική ανοικοδόμηση της αγοράς και η χάραξη οδών με δενδροστοιχίες. Το 1877 φυτεύτηκαν 150.000 κλήματα στα πέριξ των Ιωαννίνων, ενώ ο Ρασήμ πασάς προέβη στη δημιουργία εθνικού κήπου (Μιλιέτ Μπαχτσέ), ο οποίος πωλήθηκε εν τέλει το 1876. Επίσης, το 1878 προτάθηκε η αναδάσωση των λόφων των Ιωαννίνων και του Μιτσικελίου. Για περισσότερα, βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 245-247· Λ. Σαλαμάγκας, *Καθώς χάραζε η λευτεριά*, εκδ. «Ηπειρωτική Εστία», Γιάννινα 1963, σ. 38-39.

45. «Η νέα Ελλάς: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, *ό.π.*, αρ. 10.269, 25/2/1913, σ. 1· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς*, *ό.π.*, αρ. 6888, 23/2/1913, σ. 2· «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκρίπ*, *ό.π.*, αρ. 6.331, 24/2/1913, σ. 1-2. Βλ. επίσης Ι. Λαμπριδής, *ό.π.*, σ. 26-33· Λ. Σαλαμάγκας, *Καθώς χάραζε...*, *ό.π.*, σ. 34-38· Γ. Κανετάκης, *ό.π.*, σ. 174-176· Σπ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 59-60.

46. Ο προϋπολογισμός του Δήμου το 1910 ανερχόταν σε 2.000 τουρκικές λίρες, ποσό που δεν επαρκούσε ούτε για τις βασικές ανάγκες της πόλης. Βλ. Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, σ. 358-359. Βλ. επίσης «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκρίπ*, *ό.π.*, αρ. 6.331, 24/2/1913, σ. 1-2. Παρόμοια εικόνα παρουσίαζε και ο προϋπολογισμός μετά την απελευθέρωση όντας ιλλεμιματικός (74.200) δρ. το σύνολο των εσόδων έναντι 106.187 και 20/000 δρχ. τα έξοδα). Βλ. Ιστορικό Αρχείο Δ.Ι. (Α.Α.Ι.), χφ. 1, αρ. 25, 13/5/1913, φ. 14ν-16ν.

μνης ήταν πόσιμο, ενώ η καλύτερη πηγή της βρισκόταν στην Ντραμπάτοβα, από την οποία συνήθιζαν να αγοράζουν νερό οι εύποροι κάτοικοι. Τα σπίτια διέθεταν συνήθως πηγάδια και στέρνες στις αυλές τους, ενώ σε κεντρικά σημεία υπήρχαν βρύσες. Οι Στρατιώνες, το Δημοτικό Νοσοκομείο Κουραμπά, καθώς και οι τέσσερις βρύσες της πλατείας του Ωρολογίου τροφοδοτούνταν με νερό της λίμνης, μέσω μιας ειδικής ιπποκίνητης αντλίας.⁴⁷

Οι οικίες ήταν μονώροφες, διώροφες, τριώροφες και σχετικά ευρείες.⁴⁸ Οι ελληνικές ήταν κατά το πλείστον λιθόκτιστες, ενώ οι τουρκογιαννιώτικες πλινθόκτιστες. Έκαστη οικία είχε κήπο με λουλούδια και οπωροφόρα δένδρα, ενώ σε ορισμένες υπήρχαν και λαχανόκηποι, όπου μεταξύ των άλλων καλλιεργούνταν και καπνός. Σιχνά εντοπιζόνταν, επίσης, αμπέλια, ενώ -όπως σχολιάζεται- τα Ιωάννινα, από απόσταση και ιδίως την Άνοιξη, έδιναν την εντύπωση μεγάλου περιβολιού. Σύμφωνα με τον Leake, κατά την περίοδο του Αλή πασά οι οικίες των Ιωαννίνων συγκαταλέγονταν στις ωραιότερες που μπορούσε κανείς να συναντήσει σε περιφερειακές πόλεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁴⁹

Επίσης, στους ιερούς ναούς της πόλης συμπεριλαμβάνονταν 8 εκκλησίες, 17 τζαμιά και 2 συναγωγές. Τα εντός του φρουρίου τζαμιά είχαν καταλάβει θέσεις εκκλησιών, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα εκτός οχύρωσης.⁵⁰

47. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.269, 25/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκρπ.*, ό.π., αρ. 6.331, 24/2/1913, σ. 1-2. Βλ. επίσης Δ. Σαλαμάγκας, *Κάθως χάραξε...*, ό.π., σ. 49· Γ. Κανετάκης, ό.π., σ. 170-172· Ι. Νικολαΐδης, ό.π., τ. Α', σ. 65-66..

48. Ως ωραιότερες ελληνικές οικίες αναφέρονται εκείνες των Σακελλαρίδη, Αδαμίδη, Βλάχου, Μέκιου, Διαλέση, Ζώτου, Στέγγου, Γκάνιου, Δάνου, Βλαχλείδου, Λιάμπτη Κολοβού, Πλακίδα Τσιγαρά, Χριστίδου κ.ά. Αντίστοιχες τουρκογιαννιώτικες ήταν των Εοσάτ, Ταλαάτ αγά Ποστατζή, Μουσταφά πασά, Γιουσούφ Αλοπούλου κ.ά. Αξιόλογες ήταν επίσης και ορισμένες εβραϊκές, όπως των Ιουδά Λεβή, Μεναχέμ Λεβή, Μποχαράκη Λεβή κ.ά. Βλ. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.269, 25/2/1913, σ. 1. Βλ. επίσης Γ. Κανετάκης, ό.π., σ. 152-166.

49. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι*, ό.π., αρ. φ. (126) - 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.268, 24/2/1913, σ. 2· «Ιωάννινα, η πόλις των θρούλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς*, ό.π., αρ. 6888, 23/2/1913, σ. 2. Βλ. επίσης Γ. Κανετάκης, ό.π., σ. 129-131· Ι. Λαμπριδής, ό.π., σ. 20· Σπ. Λοικάτος, ό.π., σ. 59-60.

50. Επίσης σε αυτή την περίπτωση, οι πληροφορίες στα περισσότερα αφιερώματα είναι ανακριβείς και αντικρουόμενες. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρο-*

Αναφέρεται, επίσης, ότι τα κωδωνοστάσια, τα οποία είχαν καταργηθεί μετά την αποτυχημένη επανάσταση του 1611, επανήλθαν το 1908 με την ανακήρυξη του Συντάγματος. Μάλιστα, ήταν τουρκογιαννιώτης εκείνος που ανέλαβε να σημάνει πρώτος την καμπάνα της Μητρόπολης μετά από σιωπή 300 ετών.⁵¹ Επιπλέον, στις εισόδους της πόλης και στη συνοικία Λειβαδιώτη βρισκόνταν εγκατεστημένοι τρεις τεκέδες, μουσουλμανικά μοναστήρια. Οι Σιέχηδες (Ηγούμενοι) των τεκέδων αναγνωρίζονταν ως άγιοι και απήλαιναν μεγάλες τιμές, από τους πιστούς.⁵² Μάλιστα, ασκούσαν και καθήκοντα θρησκευτικού ιατρού και εξορκιστή κάθε ασθένειας. Ωστόσο, τα Ιωάννινα ανέδειξαν και δύο χριστιανούς αγίους, τον Ιωάννη τον Ιωαννίτη και τον Νεομάρτυρα Γεώργιο.⁵³

Σύμφωνα με τη μουσουλμανική παράδοση, σε έναν από τους τεκέδες των Ιωαννίνων φυλάσσονταν δύο τρίχες από τα γένια του Μωάμεθ, ενώ ο απονεμόμενος σεβασμός σε αυτές ήταν απερίγραπτος. Στην πόλη υπήρχε, επίσης, μασονική στοά με την ονομασία «Προμηθεύς», την οποία είχαν συστήσει μέλη και των τριών εθνοτήτων.⁵⁴

Επίσης, η χριστιανική κοινότητα συντηρούσε τέσσερα ελληνικά δημοτικά σχολεία, τρία παρθεναγωγεία, καθώς και ένα γυμνάσιο, την περίφημη Ζωσιμαία Σχολή. Επιπλέον, λειτουργούσαν δύο νοσοκομεία (Χατζηκόστα και Δημοτικό), αλλά και γηροκομείο, πτωχοκομείο, κατάστημα «Ελεών», κοινωνικό φαρμακείο, ιερατική σχολή, άσυλο απόρων γυναικών και ορφανοτροφείο - υφαντήριο. Η μουσουλμανική κοινότητα λει-

---

πολις, *ό.π.*, αρ. 10.268, 24/2/1913, σ. 2· στην ίδια εφημερίδα, «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *ό.π.*, αρ. 10.269, 25/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ταχυδρόμος – Ομόνοια*, *ό.π.*, αρ. 46, 23/8/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα: ιστορικά και γεωγραφικά πληροφορία», *εφημ. Αμάλθεια*, *ό.π.*, αρ. 10442, 1 (14)/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ατλαντίς*, *ό.π.*, αρ. 3360, 6/3/1913, σ. 2· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς*, *ό.π.*, αρ. 6888, 23/2/1913, σ. 2. Βλ. επίσης Ι. Λαμπρίδης, *ό.π.*, σ. 42.

51. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, *ό.π.*, αρ. 10.270, 27/2/1913, σ. 3.

52. Αναφέρεται ο Στέχ Χασήμης, ο οποίος αγιοποιήθηκε εν ζωή.

53. Ο Άγιος Ιωάννης υπέστη μαρτυρικό θάνατο το 1556, ως κρυπτοχριστιανός. Η λατρεία του στην πόλη επισκιάστηκε μετά την ανακήρυξη του Νεομάρτυρα Αγίου Γεωργίου το 1839, ο οποίος απαγχονίστηκε επίσης ως κρυπτοχριστιανός. Βλ. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, *ό.π.*, αρ. 10.276, 5/3/1913, σ. 2· στην ίδια εφημερίδα, «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *ό.π.*, αρ. 10.277, 6/3/1913, σ. 2.

54 «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, *ό.π.*, αρ. 10.277, 6/3/1913, σ. 2.

τουρνούσε ιεροσπουδαστήρια (μεντρεσέδες), όπως και γυμνάσιο, παρθεναγωγείο και προκαταρκτικές σχολές. Η εβραϊκή διέθετε τέσσερα σχολεία, συμπεριλαμβανομένων της Σχολής της Alliance και ενός παρθεναγωγείου. Επίσης, στην πόλη υπήρχε ιταλική σχολή και αντίστοιχη ρουμανική εμπορική.⁵⁵

Στο δυτικό και ανατολικό τμήμα της πόλης υπήρχαν μπιστόνια. Τα προϊόντα που καλλιεργούνταν στην περιοχή των Ιωαννίνων ήταν κυρίως τα δημητριακά (καλαμπόκι, βρώμη, κριθάρι, σιτάρι), ο καπνός και τα όσπρια. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Ακρόπολις», τα Ιωάννινα διέθεταν τα καλύτερα λαχανικά. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι υπήρχαν ντομάτες που ζύγιζαν μία οκά και το ίδιο ίσχυε για το πράσο και τη μελιτζάνα, ενώ οι μπάμιες ήταν εξαισιες. Επιπλέον, η παραγωγή σε φρούτα ήταν πολυποίκιλη: Δαμάσκηνα, «καΐσιά»,⁵⁶ κορομήλα, μήλα, καρύδια, σταφύλια, κεράσια, βίσινα, αγλάδια και προπαντός σίκα.⁵⁷ Παρ' όλα αυτά, η καλλιέργεια λαχανικών, αλλά και η δένδροκομία και αμπελοφυγία, βρισκόταν σε χαμηλό επίπεδο. Ωστόσο, η καλλιέργεια του εγχώριου καπνού αλλά και άλλων ποικιλιών, όπως αυτής της Ξάνθης, αναπτισσόταν συστηματικά στην Ήπειρο την εποχή που διερευνούμε.⁵⁸

Λόγω της γεωμορφολογίας του εδάφους, η κτηνοτροφία αποτελούσε την κύρια ενασχόληση των κατοίκων. Μάλιστα, αναφέρεται ότι το κρέας με προέλευση τα Ιωάννινα ήταν εξαιρετικό· ιδίως δε το κριαρίσιο και το «κατσικομοϊνχο».⁵⁹ Το γάλα και το γιαούρτι ήταν άριστης ποιότητας, ενώ η παραγωγή τυριού και βουτύρου ήταν επίσης σημαντική. Στην περιοχή παραιοσκευάζονταν, με ατελή ωστόσο μέσα, το κεφαλοτύρι, το βαρελίσιο τυρί, το οποίο εξαγόταν και στην Αμερική, και το κεφαλλονίτικο,

55. «Τα Ιωάννινα δια μέσον των αιώνων», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.266, 22/2/1913, σ. 3· «Τα Ιωάννινα επί Αλή πασά», *εφημ. Αμάλθεια*, ό.π., αρ. 10442, 1 (14)3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα: το πάλαι», *εφημ. Νεολόγος Πατρών*, ό.π., αρ. 6582, 22/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκριπ*, ό.π., αρ. 6.331, 24/2/1913, σ. 1-2. Βλ. επίσης Γ. Κανετάκης, ό.π., σ. 92-129· Σπ. Λουκάτος, ό.π., σ. 74-80.

56. Από την τοιχοκική λέξη «Kayisi», η οποία αναφέρεται σε ένα είδος βερίκοκου.

57. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.268, 24/2/1913, σ. 2.

58. «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκριπ*, ό.π., αρ. 6.335, 1/3/1913, σ. 1-2· στην ίδια εφημερίδα, «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», ό.π., αρ. 6.336, 2/3/1913, σ. 2. Βλ. επίσης Σπ. Λουκάτος, ό.π., σ. 83-85· Μ. Κοκολακής, ό.π., σ. 39-41.

59. Αλλιώς βετούλι. Βλ. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.268, 24/2/1913, σ. 2.

από προσκεκλημένους Κεφαλλονίτες τυροκόμους.⁶⁰ Παρ' όλα αυτά, η κτηνοτροφία, κατά την εποχή στην οποία αναφερόμαστε, παρουσίαζε σημαντικές καθυστερήσεις, ενώ δεν επαρκούσε ούτε για την κάλυψη των εσωτερικών αναγκών. Για παράδειγμα, αναφέρεται ότι συνηθιζόταν η εισαγωγή τυριού σε δοχεία από την Ανδριανούπολη, αν και θεωρούταν κατώτερο ποιοτικά, ενώ έφτανε στην τοπική αγορά σε υψηλότερη τιμή.⁶¹ Σύμφωνα με τη στατιστική του 1910 που δημοσίευσε η εφημερίδα της Σμύρνης «Αμάλθεια», οι πρόσοδοι από την κτηνοτροφία, για το σύνολο της Ηπείρου, υπολογίζονταν μόλις στα 2.911.000 φράγκα.⁶²

Τα ψάρια της λίμνης ήταν άφθονα. Η λίμνη φημιζόταν κυρίως για τα χέλια, τα οποία πωλούνταν ζωντανά μέσα σε σκάφες με νερό. Μάλιστα, οι εκάστοτε πασάδες είχαν τη συνήθεια να τα στέλνουν ως δώρα σε διάφορους υπουργούς στην Υψηλή Πύλη, αλλά και στον ίδιο τον σουλτάνο. Επίσης, το μικρό ψάρι τσίμα ήταν διαδεδομένο, εξαιτίας της χαμηλής τιμής του (10 παράδες η οκά, ήτοι 6 λεπτά).⁶³

Ωστόσο, η καραβίδα, η οποία μπορεί να ζύγιζε έως και 150 δράμια, θεωρούταν το ωραιότερο ορεκτικό. Επίσης, η λίμνη ήταν σπουδαίος υδροβιότοπος, με πολυπληθέστερα πτηνά τις φαλαρίδες και τα βουτηχτάρια. Το κυνήγι τους ήταν διαδεδομένο και διεξαγόταν με βάρκες, ανάμεσα στους καλαμιώνες.⁶⁴ Από την Παμβώτιδα προέρχονταν και οι ιατρικές βδέλλες, οι οποίες χρησίμευαν ως πανάκεια κάθε νόσου, ενώ κατά το παρελθόν αποτελούσαν εξαγωγίμο προϊόν.⁶⁵

60. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.269, 25/2/1913, σ. 1.

61. «Η γεωργία εν Ηπείρω», *εφημ. Αμάλθεια*, ό.π., αρ. 10451, 12 (25)/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκρίπ*, ό.π., αρ. 6,337, 3/3/1913, σ. 2. Βλ. επίσης Σπ. Λουκάτος, ό.π., σ. 85.

62. «Η γεωργία εν Ηπείρω», *εφημ. Αμάλθεια*, ό.π., αρ. 10451, 12 (25)/3/1913, σ. 1. Βλ. επίσης Μ. Κοκολάκης, ό.π., σ. 43-44.

63. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.268, 24/2/1913, σ. 2· στην ίδια εφημερίδα, «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», ό.π., αρ. 10.269, 25/2/1913, σ. 1· «Οι κήποι των Ιωαννίνων», *εφημ. Αμάλθεια*, ό.π., αρ. 10442, 2 (15)/3/1913, σ. 3.

64. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.276, 5/3/1913, σ. 2.

65. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.276, 5/3/1913, σ. 2.

Προσφιλές έδεσμα των κατοίκων ήταν και το σικώτι,⁶⁶ ενώ χαρακτηριστικά αναφέρεται ως απολαινωτικότερο πρόγευμά τους το εξής: «καραβίδα, τσιότσιο σκότι και μισολάγνη».⁶⁷ Ο πατσάς ήταν εξίσου αγαπημένο φαγητό και μαγειρευόταν στα χάνια νωρίς το πρωί και ορισμένες εποχές του χρόνου, ενώ υπήρχε η συνήθεια να τον τρώνε πριν τη δουλειά.⁶⁸

Από την άλλη πλευρά, η βιομηχανία των γουναρικών και η βυρσοδεψία είχαν υποστεί σημαντική ύφεση, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, εξαιτίας της ελλιπούς κατάρτισης των επαγγελματιών, των παρωχημένων μεθόδων και της μικρής ανταγωνιστικότητας έναντι των εισαγόμενων βιομηχανικών προϊόντων. Για παράδειγμα, το δέρμα, το οποίο εξαγόταν ως ακατέργαστο, επέστρεφε στην τοπική αγορά, από τις χώρες του εξωτερικού, ως βιομηχανικό προϊόν με πολλαπλάσια τιμή. Παρ' όλα αυτά, είχε διασωθεί εν μέρει η κηροπλαστική και η εριουργία. Επίσης, οι συντεχνίες που κατασκεύαζαν τα περιφθημα μεταξωτά υφάσματα και τα χρυσά κοσμήματα είχαν καταστραφεί ολοσχερώς.⁶⁹

Τα Ιωάννινα κατά την προηγούμενη οθωμανική περίοδο συνδέονταν από ξηράς με την Παραμιθιά, τους Φιλιάτες, τη Σαγιάδα, την Κόνιτσα, το Λεσκοβίκι, το Μέτσοβο, το Αργιρόκαστρο, τους Αγίους Σαράντα, την Πρέβεζα, το Δέλβινο, το Μαργαρίτι, τη Φιλιπτιάδα, το Μπεράτι, την Αιλίωνα, την Πρεμετή και το Τεπελένι. Το δίκτυο στο σύνολό του βρισκόταν σε άσχημη κατάσταση με εξαίρεση την οδική σύνδεση με το λιμάνι της Πρέβεζας και το λιμάνι της Σαλαώρας. Σημαντικό επίγειο, επίσης, αποτελούσαν οι Άγιοι Σαράντα. Η γεωγραφική θέση της περιοχής την καθιστούσε ενδιάμεσο σταθμό των εμπορικών οδών που ξεκινούσαν από τη Θεσσαλονίκη και τη Θεσσαλία και αφετέρου από τη Σαγιάδα και την Άρτα. Επιπρόσθετα, η εγγιότητά της στο Ιόνιο και την Κέρκυρα ενίσχυσαν

66. Εξάλλον, το «σκωπαράδες» αποτελούσε χαρακτηριστικό προσωπείο των Γιαννιωτών.

67. Μισολάγνη: Μισό γαλόσι κρασί.

68. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.270, 27/2/1913, σ. 3.

69. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθηναί*, ό.π., αρ. φ. (126)–3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Η γεωργία εν Ηπείρω», *εφημ. Αμάθεια*, ό.π., αρ. 10451, 12 (25)/3/1913, σ. 1· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς*, ό.π., αρ. 6888, 23/2/1913, σ. 2· «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκρίπ*, ό.π., αρ. 6.340, 6/3/1913, σ. 6. Βλ. επίσης Γ. Παταγεωργίου, ό.π., σ. 259-264· Σπ. Λοιβάτος, ό.π., σ. 85-86· Μ. Κοκολακίς, ό.π., σ. 42.

τους δεσμούς, εκτός των άλλων, και με την Ευρώπη καθιστώντας τα Ιωάννινα σημαντικό εμπορικό κέντρο ήδη από τον 17ο αιώνα.⁷⁰

Παρ' όλα αυτά, κατά την απελευθερωτική περίοδο, τα οικονομικά χαρακτηριστικά της πόλης ήταν εντελώς διαφορετικά με αντιπροσωπευτικότερα την πρωτόγονη συγκοινωνία, η οποία διεξαγόταν ακόμα, κατά το πλείστον, με υποζύγια και ημίονους, το προβληματικό, εκτός από τον κύριο οδικό άξονα, χερσαίο δίκτυο, την παντελή έλλειψη δημόσιας ασφάλειας, την ανίσχυρη ανταγωνιστικότητα και την ως εκ τούτου επικράτηση των μονοπωλίων, ιδίως της Αυστροουγγαρίας και της Ιταλίας.⁷¹

Κατά συνέπεια, η οικονομική κίνηση της αγοράς ήταν περιορισμένη ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, ενώ υπήρχε παθητικό ανάμεσα στις εισαγωγές και στις εξαγωγές, το οποίο καλυπτόταν κυρίως από τα εμβάσματα των μεταναστών και τους προϋπολογισμούς των Αγαθοεργών Καταστημάτων.⁷² Σύμφωνα με τα κατά προσέγγιση δεδομένα που παρουσιάζει σε άρθρο του ο Χριστοβασίλης, οι εισαγωγές στην Ήπειρο συνολικά κατά την προαπελευθερωτική περίοδο έφταναν ετησίως τα 8.550.000 φράγκα. Κυριότερες χώρες εισαγωγής ήταν εν πρώτοις η Ιταλία, η Αυστρία και η Αγγλία· ακολουθούσαν η Γαλλία, η Ρουμανία, η Βουλγαρία και η Ελλάδα, ενώ σπανιότερες ήταν οι εισαγωγές από διάφορες άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, τη Γερμανία, την Ελβετία και τις Κάτω Χώρες. Όσον αφορά στο κόστος ανά είδος εισαγωγής, τις υψηλό-

70. «Η νέα Ελλάδα: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.273, 2/3/1913, σ. 2· «Τα Ιωάννινα: ιστορικά και γεωγραφικά πληροφορίες», *εφημ. Αμάθεια*, ό.π., αρ. 10442, 1 (14)/3/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα επί Αλή πασά», *εφημ. Αμάθεια*, ό.π., αρ. 10442, 1 (14)/3/1913, σ. 1. Βλ. επίσης Γ. Μακρής – Στ. Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σ. 127-234· Γ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 32, 65-66, 273-274· Γ. Πλουμίδης, ό.π., σ. 359-360· Σπ. Λουκάτος, ό.π., σ. 81· Μ. Κοκολάκης, ό.π., σ. 36-37· Γ. Κανετάκης, *Το Κάστρο: Συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, εκδ. Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1994, σ. 27-30.

71. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθήναι*, ό.π., αρ. φ. (126) – 3.751, 22/2/1913, σ. 1· «Τα Ιωάννινα επί Αλή πασά», *εφημ. Αμάθεια*, ό.π., αρ. 10442, 1 (14)/3/1913, σ. 1· «Τα περιπόθητα Ιωάννινα», *εφημ. Καιροί*, ό.π., αρ. 52, 22/2/1913, σ. 2· «Ιωάννινα, η πόλις των θρύλων και των εθνικών παραδόσεων», *εφημ. Πατρίς*, ό.π., αρ. 6888, 23/2/1913, σ. 2· «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», *εφημ. Σκρίπ*, ό.π., αρ. 6,331, 24/2/1913, σ. 1-2· στην ίδια εφημερίδα, «Τα Ιωάννινα: όλη η μεγάλη ιστορία των», ό.π., αρ. 6,332, 26/2/1913, σ. 2. Βλ. επίσης Γ. Πλουμίδης, ό.π., σ. 362-363· Γ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 32-34, 139-291· Σπ. Λουκάτος, ό.π., σ. 59-61, 80-81· Μ. Κοκολάκης, ό.π., σ. 38.

72. Γ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 280-281· Μ. Κοκολάκης, ό.π., σ. 44-46.

τερες θέσεις καταλάμβαναν τα υφάσματα και τα άλευρα, ακολουθούσαν τα αποικιακά, ενώ σπανιότερες ήταν οι εισαγωγές σε δέρματα, οίνο, οινόπνευμα και πετρέλαιο. Παρ' όλα αυτά, το υψηλότερο ποσό διατίθετο για την εισαγωγή των υπόλοιπων - διαφόρων ειδών.

Από την άλλη πλευρά, οι εξαγωγές έφταναν, κατά προσέγγιση επίσης, τα 4.700.000 φράγκα ετησίως. Η Ιταλία και η Αυστροουγγαρία ήταν οι κυριότερες χώρες εξαγωγής, ενώ ακολουθούσαν οι διάφορες άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και η Ελλάδα. Τα σημαντικότερα είδη εξαγωγής ήταν το ελαιόλαδο, τα βελανίδια, χρυσόξυλλα, μαλλιά, δέρματα (από αιγοπρόβατα), τα κίτρα, η πίσσα, ο παλαιός χαλκός, τα τυριά, το βούτυρο, τα ψάρια, πουλερικά, αυγά, άλογα και τα βοοειδή.⁷³

Ως συμπέρασμα, αναφέρεται ότι η περιοχή παρουσίαζε σημαντικές καθυστερήσεις σε όλους τους τομείς, καθώς η οθωμανική διοίκηση, ιδίως μετά την πτώση του Αλή πασά, δεν κατόρθωσε να προκαλέσει κάποια μορφή δημογραφικής και οικονομικής ανόδου είτε χωροταξικής βελτίωσης.⁷⁴

Τα αφιερώματα ολοκληρώνονται, ως επί το πλείστον, με σχόλια περί ανακούφισης ολόκληρου του έθνους για την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, της πόλης που -όπως επισημαίνεται- συνδέθηκε με τις τύχες του Γένους. Επίσης κατάδηλος είναι ο ενθουσιασμός, ο οποίος εντάσσεται στο πνεύμα της εθνικής αγαλλίασης, για τη σπουδαιότητα της νίκης του ελληνικού στρατού.⁷⁵

Το ενδιαφέρον που προκάλεσαν τα εν λόγω αφιερώματα του τύπου, καθώς και τα ημερολόγια και οι σχετικές εκδόσεις είχαν ως επακόλουθο τη συρροή πλήθους κόσμου από διάφορα μέρη της Ελλάδας στα Ιωάννινα. Η πόλη με την πλούσια πνευματική παράδοση, την αγωνιστική δραστηριότητα, το φυσικό κάλλος και τη μακραίωνή ιστορία αποτέλεσε πόλο έλξης και σημείο ενδιαφέροντος για μία μεγάλη μερίδα διανοουμένων, και όχι μόνο, της εποχής, οι οποίοι κατέφθιναν, για να την επισκεφθούν και να τη γνωρίσουν ως ελευθερομένη, πλέον.⁷⁶

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ

73. «Η νέα Ελλάς: τα ζωντανά Γιάννενα», *εφημ. Ακρόπολις*, ό.π., αρ. 10.273, 2/3/1913, σ. 2. Πρβλ. Γ. Πλοϊμίδης, ό.π., σ. 360-361· Γ. Παταγεωργίου, ό.π., σ. 18. Βλ. επίσης Σπ. Λουκάτος, ό.π., σ. 81-83.

74. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Αθηναί*, ό.π., αρ. φ. (126) - 3.751, 22/2/1913, σ. 1.

75. «Τα Ιωάννινα», *εφημ. Ατλαντίς*, ό.π., αρ. 3360, 6/3/1913, σ. 2· «Τα αματωβαφή Γιάννενα», *εφημ. Καιροί*, ό.π., αρ. 56, 26/2/1913, σ. 1-2.

76. Ι. Νικολαΐδης, ό.π., τ. Α', σ. 64-65.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΣΙΑΓΚΑΒΕΛΗ

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ - ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Το εσωτερικό εμπόριο: Οι τύποι αγοράς

Στα Γιάννενα, όπως και σε κάθε άλλη πόλη του ελλαδικού χώρου, οι οικονομικοί μηχανισμοί είναι εκείνοι που καθορίζουν την εξέλιξη της οικονομίας στο χώρο και την αργή ή γρήγορη ανάπτυξή της. Ένας από τους μηχανισμούς αυτούς, ο βασικότερος θα λέγαμε, είναι το εμπορικό κεφάλαιο, το οποίο λειτουργεί στο πλαίσιο της εξωτερικής και εσωτερικής αγοράς. Όταν κάνουμε λόγο για εσωτερική αγορά, εννοούμε κυρίως ένα συνδυασμό τοπικών αγορών, πάντα στα πλαίσια της αυτοκρατορίας και συγκεκριμένα του ίδιου του καζά. Η οικονομία της Ηπείρου και ειδικότερα του καζά των Ιωαννίνων, υπήρξε ιδιαίτερος ανθηρή κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, λόγω της συντεχνιακής της οργάνωσης και της ισχυρής, τοπικής και διεθνούς αγοράς.

Στο εσωτερικό εμπόριο, λειτουργούν τρεις βασικοί τύποι αγοράς:¹ Η διαρκής αγορά (τα μαγαζιά), η εβδομαδιαία (το παζάρι) και τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια (ή αλλιώς εμποροπανηγύρεις), εκ των οποίων οι δύο πρώτοι τύποι θα μπορούσαμε να πούμε πως συνυπάρχουν. Πιο συγκεκριμένα, η διαρκής αγορά λειτουργεί στα πλαίσια της πόλης. Εκεί συγκεντρώνεται η αγροτική παραγωγή προκειμένου να διοχετευτεί στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων ή σε κέντρα εισαγωγών ώστε η παραγωγή να κατανεμηθεί στην ενδοχώρα. Στα πλαίσια αυτού του τύπου γίνεται, επίσης, η οποιαδήποτε επεξεργασία ή μεταποίηση των προϊόντων από τις συντεχνίες, έτσι ώστε να εξομαλυνθεί ο ανταγωνισμός της εσωτερικής αγοράς, ιδίως, στα Γιάννενα, όπου οι συντεχνίες διατηρούν την πρωταρχική θέση στην οικονομία της περιοχής. Ο δεύτερος τύπος αγοράς, αυτός της εβδομαδιαίας, συνυπάρχει με τον διαρκή τύπο στις πόλεις, χωρίς

1. Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία (τη' και ιθ' αι.)*, Αθήνα 1988, σ. 33.

ωστόσο να λειτουργεί αρνητικά ο ένας τύπος αγοράς ως προς τον άλλον. Η εβδομαδιαία αγορά, που γινόταν κάποτε έως και δυο φορές την εβδομάδα, δίνει τη δυνατότητα στους άμεσους παραγωγούς να εμπορευματοποιήσουν μέρος του πλεονάσματος της παραγωγής τους, καθώς και την πραγματοποίηση συμφωνιών μεταξύ των αγοραστών και πωλητών με αποτέλεσμα τη διακίνηση της παραγωγής.²

Εκτός, όμως, από τους δυο αυτούς βασικούς τύπους, υπήρχαν και τα ετήσια εμπορικά πανηγύρια, τα οποία έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της οικονομίας και τη διαμόρφωση ισχυρών εμπορικών δικτύων τόσο στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου όσο και έξω από αυτόν. Τα εμπορικά αυτά πανηγύρια, συγκροτούνταν συνήθως έξω από τις πόλεις, σε συγκεκριμένους κόμβους οδικών δικτύων ή στην ακτίνα των πόλεων. Δεν τα συναντούσε κανείς, μέσα, στο κέντρο της πόλης. Τα πανηγύρια αυτά, αποτελούν τον βασικό κρίκο σύνδεσης του εσωτερικού εμπορίου με το εξωτερικό. Εκτός αυτού, μια εμποροπανήγυρις, παίζει πολύ σημαντικό ρόλο διότι, εκτός από τη σύνδεση εσωτερικού-εξωτερικού εμπορίου, στήνει τα δίκτυα, αποτελεί κέντρο ανταλλαγής νομισμάτων, αφήνοντας ωστόσο, ενίοτε, χώρο για κερδοσκοπικά παιχνίδια στην τιμή των νομισμάτων.³ Επίσης, εξυπηρετεί την πίστωση, ενώ λειτουργεί και εξοφλητικά γιατί έχουμε αργή κυκλοφορία του χρήματος. Και τέλος, μπορεί να λειτουργήσει θετικά στην εξέλιξη των συναλλαγών και των ισοτιμιών.

Ο θεσμός αυτός έχει πανάρχαιες καταβολές, καθώς υπάρχουν αναφορές γι' αυτόν μέχρι και από τον Στράβωνα.⁴ Ήταν πολύ διαδεδομένος κατά την Βυζαντινή περίοδο, κάτι που αποτελεί αδιάψευστο τεκμήριο για την συμβολή του στην οικονομική και κοινωνική ζωή, ενώ περίοδος ακμής του ήταν αυτή, της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αυτό συνέβη διότι την εποχή αυτή, η αυτοκρατορία, περιμένει να τονώσει την οικονομία της και να ξεφύγει από την κρίση μέσω των εμποροπανηγύριων.

Όσον αφορά την εσωτερική αγορά των Ιωαννίνων, τα μαγαζιά λειτουργούσαν σε καθημερινή βάση, ενώ η εβδομαδιαία αγορά (ή αλλιώς παζάρι) μια φορά την εβδομάδα. Οι πληροφορίες μας δεν είναι πολλές για

2. Ευάγγελος Δημητριάδης, *Το Βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά τον 19ο αιώνα. Γιαννενα: Από την «Πόλη-Παζάρι» στην «Πόλη-Πρακτορείο»*. Ιστορική χωρολογική – πολεολογική – κτιριολογική μελέτη. Θεσσαλονίκη 1993, σ. 40.

3. Σπίρος Ασδραχάς, ό.π. σ. 35.

4. Αφέντρα Γ. Μοιζάκη, «Εμποροπανηγύρεις – Το εμπόριο της περιλάνησης», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχος 116, (2010).

τον 18ο αιώνα, αλλά μέσα από τις πηγές διαπιστώνουμε πως λάμβαναν χώρα μέσα στις πόλεις. Τον 19ο αιώνα, όμως, το πληροφοριακό υλικό αυξάνεται και η μελέτη του μας δείχνει πως η συγκρότηση της εβδομαδιαίας αγοράς, γινόταν, εκτός από το κέντρο της πόλης, σε κεφαλοχώρια και χωριά.⁵ Η εβδομαδιαία αγορά έφερε σε επικοινωνία και επαφή την ύπαιθρο με την πόλη. Στα Γιάννενα, μια πόλη που παρουσίαζε σπουδαία βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα, το Παζάρι και γενικότερα η γιαννιώτικη αγορά, συγκαταλέγονταν ανάμεσα στις μεγαλύτερες και πλουσιότερες αγορές της βαλκανικής χερσονήσου.⁶

Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούμαστε από πλήθος πληροφοριών και πιο συγκεκριμένα μαρτυρίες περιηγητών. Ο Holland για παράδειγμα, στα πλαίσια της αφήγησης του οδοιπορικού του, μας αναφέρει πως την αγορά της Θεσσαλονίκης τη βρίσκει κατά πολύ φτωχότερη από αυτή των Ιωαννίνων.⁷ Έτσι λοιπόν το γιαννιώτικο παζάρι, με τα πολυάριθμα στενά και εργαστήρια, που βρίσκονταν απέναντι από το κάστρο, κοντά στη λίμνη και στον κεντρικό άξονα της κύριας εμπορικής οδικής αρτηρίας Άρτας - Ιωαννίνων,⁸ αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους οικονομικούς παράγοντες της περιοχής και της περιόδου. Επίσης, μέσα στην περιοχή του Παζαριού, υπήρχαν μικρότερης μορφής παζάρια, σε καθένα από τα οποία πουλιόταν, ειδικής κατηγορίας και συγγενικά προϊόντα, συνήθως απευθείας από τον παραγωγό στον καταναλωτή.⁹ Για παράδειγμα, υπήρχε το κρεμμυδοπάζαρο, το αλευροπάζαρο, το κριθαροπάζαρο, το σταφυλοπάζαρο, που με τον καιρό έγιναν τοπωνυμικά. Τα παζάρια αυτά ήταν υπαίθρια και περιοδικά. Κατά τον ίδιο περίπου τρόπο, ήταν παλιά συγκεντρωμένες και άλλες βιοτεχνικές ή επαγγελματικές τάξεις. Τα Καλλαντζίδικα, τα Μπρουζάδικα, τα Τσαρουχάδικα, τα Χασάπικα, τα Ζαρζαβατζίδικα κ.ά. Άρα, κάθε εμπορικό είδος πουλιόταν και αγοραζόταν σε συγκεκριμένο μέρος μέσα στο παζάρι. Με άλλα λόγια, το παζάρι ήταν χω-

5. Κώστας Καρανάτσης, «Η Εβδομαδιαία αγορά (ή Παζάρι) κατά τον 19ο αι. στην Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 32(1997), σ. 334.

6. Γιώργος Παπαγεωργίου, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιωάννινα 1982, σ. 44.

7. H. Holland, *Ταξίδια στα Ιόνια νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, Αθήνα 1989, σ. 47-48.

8. Γ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 42.

9. Κωνσταντίνος Κουλίδας, *Τα Γιάννενα που έφθιναν (Συννοικίες - τοπωνύμια - Ιεροί Ναοί - Μοναστήρια)*, Ιωάννινα 2010, σ. 218.

ρισμένο σε εξειδικευμένα τμήματα όπου ο πελάτης μπορούσε να βρει ένα συγκεκριμένο προϊόν, χωρίς να είναι αναγκασμένος να περιφέρεται άσκοπα και να ταλαιπωρείται.¹⁰ Ένα, ίσως, αρνητικό που θα μπορούσαμε να σημειώσουμε σχετικά με το Παζάρι των Ιωαννίνων, θα ήταν οι μικροί και στενοί δρόμοι του, οι οποίοι έτεμναν ο ένας τον άλλο, χωρίς ουσιαστικά, να υπάρχει κάποιο ρυμοτομικό σχέδιο. Αυτό είχε σαν συνέπεια οι δρόμοι να είναι πολύ σκοτεινοί και το βράδυ θα καθίστανται μέχρι και επικίνδυνοι, καθώς θα μπορούσαν να αποτελέσουν καταφύγιο εγκληματιών της πόλης. Όμως, ακόμη και γι' αυτό, ο Αλή πασάς κατάφερε να βρει λύση διορίζοντας φρουρούς, τους παζαρμπασιάδες (pazarbası)¹¹, οι οποίοι μαζί με τα αγριόσκυλά τους, δεν άφηναν κανέναν να πλησιάσει.

Επομένως, το παζάρι, δηλαδή το μέρος όπου συγκεντρωνόταν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού κατά τη διάρκεια της ημέρας, ήταν από τα πιο σημαντικά μέρη, λόγω της διακίνησης μεγάλης ποσότητας υλικών αγαθών και του ρόλου του ως ανταλλακτήριο νομισμάτων. Περιηγητές συγκρίνουν το παζάρι αυτό με το αντίστοιχο της Κωνσταντινούπολης, υπερβάλλοντας φυσικά ως προς τον αριθμό των καταστημάτων και τον όγκο των συναλλαγών. Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως το Γιαννιώτικο παζάρι γινόταν στο εμπορικό κέντρο της Ηπείρου, που από τα τέλη του 18ου αιώνα ήταν η πρωτεύουσα του πασαλικιού του Αλή πασά. Οι Γιαννιώτες ήταν έμπειροι έμποροι και ασχολούνταν από παλιά τόσο με το εσωτερικό όσο και με το εξωτερικό εμπόριο.¹² Οι περισσότεροι από αυτούς είχαν ταξιδέψει στην Ειρωίτη και είχαν μάθει καλά, όχι μόνο τις γλώσσες αλλά και τα έθιμα και τις συνήθειες των Ειρωιταίων. Έτσι, επικοινωνούσαν άνετα στη γλώσσα εκείνου με τον οποίο εμπορευόνταν, πράγμα πολύ σημαντικό, ειδικά για το εξωτερικό εμπόριο. Μ' αυτού του είδους την αγορά τα Γιάννενα γρήγορα εξελίχθηκαν σε αδιαφιλονίκητο εμπορικό κέντρο, βασικό συγκοινωνιακό κόμβο της περιοχής για τις ενδιάμεσες και κυρίως για τις κοντινές αποστάσεις που δείχνουν και το είδος του διεξαγόμενου εμπορίου.¹³

10. H. Holland, ό.π. σ. 110.

11. Γ. Παπαγεωργίου, ό.π. σ. 42.

12. Νικολάι Τοντόροφ, *Η Βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνας: κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, Αθήνα 1986, σ. 383.

13. Ευάγγελος Δημητριάδης, ό.π. σ. 46.

Οι ετήσιες αγορές

Αφού μιλήσαμε για τους τύπους αγοράς και αναφερθήκαμε πιο αναλυτικά στους δυο πρώτους, θα περάσουμε τώρα στον σημαντικότερο εξ αυτών, τα ετήσια, δηλαδή, εμπορικά πανηγύρια (ή αλλιώς γνωστά ως εμποροπανηγύρεις). Όπως προαναφέραμε, τα εμπορικά πανηγύρια έχουν τις ρίζες τους στην αρχαιότητα. Στη διάρκεια όμως της Τουρκοκρατίας, οι εμποροπανηγύρεις εντοπίζονται στο Βαλκανικό χώρο με μεγαλύτερη συχνότητα. Ο ρόλος των εμποροπανηγύρεων είναι κυρίως διαμετακομιστικός, ενώ συγκροτούν ένα ενιαίο εμπορικό δίκτυο έξω από τις πόλεις. Υπάρχουν ιστορικοί που υποστηρίζουν, πως οι εμποροπανηγύρεις πολλαπλασιάζονται από τον 19ο αιώνα και έπειτα.¹⁴ Αυτό σηματοδοτεί την εξέλιξη της οικονομίας, τη διακίνηση των εμπορευμάτων μέσω ενός ισχυρού εμπορικού δικτύου, ενώ έρχεται να υπογραμμίσει τη χαλάρωση του συντεχνιακού θεσμού και να μας εισάγει στην αρχή της ενοποίησης των αγορών. Ο πολλαπλασιασμός αυτός των εμποροπανηγύρεων ενώνει την οικονομία της υπαίθρου με αυτή της πόλης και οδηγεί στο εκχρηματισμό της. Πρόκειται, δηλαδή, για μια νέα εποχή που αρχίζει. Οι εμποροπανηγύρεις έδιναν τη δυνατότητα της προσφοράς μεγάλης ποικιλίας εμπορευμάτων και της κατανομής τους σε όλα τα σημεία της ενδοχώρας και σε όλη τη διαδικασία της εξέλιξής τους, διατηρούν μια σύνθετη μορφή που τη χαρακτηρίζει αυτή η ποικιλία εμπορευμάτων.

Ο ρόλος τους ήταν κυρίως διαμετακομιστικός και οι ανταλλαγές στις πόλεις ήταν σαφώς πιο ζοηρές απ' ό,τι στην ύπαιθρο και πολύ περισσότερο εκχρηματισμένες. Μέσα από αυτές διευρύνονταν η εμπορική εμβέλεια της εκάστοτε περιοχής και της δινόταν η δυνατότητα να λειτουργήσει η ίδια ως εμπορικό κέντρο για τις γειτονικές προς αυτήν περιοχές. Συνεχίζοντας τη μελέτη του θεσμού, σκόπιμο θα ήταν να αναφερθούμε στους τύπους των ετήσιων αυτών πανηγυριών. Υπήρχαν οι περιφερειακές εμποροπανηγύρεις και οι διαπεριφερειακές.¹⁵ Στις πρώτες η διάρκεια ήταν 1 με 2 εβδομάδες, κάλυπταν μια ακτίνα 50-300 χιλιομέτρων και είχαν μεγαλύτερο όγκο συναλλαγών.

14. Ειρηγγιλία Βουτσοπούλου, «Πόλη και Εμποροπανήγυρη», *Πρακτικά του Αιθναίου Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 1985, τ. 2, σ. 439.

15. Αγγλική Λάιου-Θωμαδάκη, *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου: από τον 7ο ως τον 15ο αιώνα*, τόμ. 2ος, Αθήνα 2006, σ. 552.

Αντίθετα, οι διαπεριφερειακές εμποροπανηγύρεις διάρκοιςαν 3-8 εβδομάδες, καλύπτοντας μια ακτίνα άνω των 300 χιλιομέτρων. Αιτού του είδους τα εμπορικά πανηγύρια είχαν μεγαλύτερο τζίρο και σ' αυτά γινόταν εμπόριο κυρίως ειδών πολυτελείας. Αυτές ήταν που λειτουργούσαν και ως κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου (όπου τα είδη πολυτελείας αγοράζονται και πωλούνται χονδρικά). Πολλές εμποροπανηγύρεις πρωτομαρτυρούνται μετά το 1204 ή το 1261, πράγμα, όμως, που δεν αποκλείει το να έχουν παλαιότερη προέλευση, αφού καμιά τους δεν τεκμηριώνεται πως καθιερώθηκε κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους.¹⁶

Κάτι άλλο που πρέπει να επισημανθεί, είναι η επιρροή της Εκκλησίας στο θεσμό της εμποροπανηγύρεως. Αυτό μας δείχνει μια άμεση σχέση μεταξύ της εμπορικής δραστηριότητας και των εορτών των αγίων, στους οποίους είναι αφιερωμένοι οι ναοί και τα μοναστήρια. Έχουν, δηλαδή, διπλό χαρακτήρα, τόσο θρησκευτικού προσκυνήματος όσο και εμπορικών συναλλαγών.

Τα ετήσια αυτά πανηγύρια, αποτελούσαν πόλο έλξης μακρινών πληθυσμών και φυσικά εμπορίων. Οδήγησαν την οικονομία πολλών περιοχών στα ύψη, έπαιξαν μείζονα ρόλο στην εξέλιξη των συναλλαγών, των ισοτιμιών, της πίστωσης, καθώς ρυθμίζαν τη συναλλαγματική ισοτιμία. Μαζί με τη διακτίνωση, επίσης, των δυτικών αγαθών, μεταφερόταν εκτός από τα ίδια τα αγαθά, από περιοχή σε περιοχή και από χώρα σε χώρα, και η κουλτούρα.

Οι εμποροπανηγύρεις των Ιωαννίνων

Όπως και σε κάθε άλλη περιοχή με έντονη εμπορική δραστηριότητα, έτσι και στα Γιάννενα υπήρχε ο θεσμός της εμποροπανηγύρεως. Τα Γιάννενα ήταν η μόνη πόλη σε ολόκληρη την Οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία είχε δυο ετήσια εμπορικά πανηγύρια.¹⁷ Προτού να προχωρήσουμε στη μελέτη των δυο αιτών εμπορικών πανηγυριών, κρίνουμε σκόπιμο να επισημάνουμε κάποιες πληροφορίες που έχουμε σχετικά με την ύπαρξη άλλων εμποροπανηγύρεων, στα Γιάννενα διαχρονικά. Υπάρχουν αναφορές για παλαιότερα πανηγύρια, που όμως δε γνωρίζουμε το χρόνο δημι-

16. Στο ίδιο, σ. 574.

17. Σπύρος Αοδραχάς, *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία (1η και 2η αι.)*, Αθήνα 1988, σ. 36.

ουργίας ή παύσης τους. Σχετικά, αναφέρει ο Π. Αραβαντινός, «*Εμπορική πανήγυρις εκροτείτο το πάλαι εις Ιωάννινα, ήν αναφέρει το Χρυσόβουλλον του Ανδρονίκου, ήτις άγνωστον πότε έπαυσε*». ¹⁸ Για το ίδιο θέμα, η Κατερίνα Ασδραχά σημειώνει πως η αρχαιότερη μαρτυρία γι' αυτό είναι ένα χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1321). Σύμφωνα με το παραπάνω έγγραφο, το πανηγύρι γινόταν προς τιμήν του Αρχιστρατήγου των Άνω Δυνάμεων, δηλαδή του αρχάγγελου Μιχαήλ, η εκκλησία του οποίου βρισκόταν μέσα στο κάστρο. Το πανηγύρι διαρκούσε 15 μέρες, αρχίζοντας από τη γιορτή του Αγίου Δημητρίου και λήγοντας στις 8 Νοέμβρη. Τα εισοδήματα από αυτό (τα οποία προέρχονταν από τους φόρους που πλήρωναν οι έμποροι για τα εμπορεύματα που πωλούσαν στο πανηγύρι) τα καρπώνονταν η εκκλησία των Άνω Δυνάμεων και οι κληρικοί. Επρόκειτο για ένα πολύ σημαντικό πανηγύρι, το οποίο συνέχισε να γίνεται και μετά την κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους, το 1430. ¹⁹ Επίσης, αναφέρεται πως υπήρχε και άλλη μια εμπορική πανήγυρης, η οποία λάμβανε χώρα στα Γιάννενα, στις 26 Οκτωβρίου και διαρκούσε 15 ημέρες. ²⁰ Πιθανότατα να υπήρχαν και άλλα τέτοιου είδους πανηγύρια, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν οι απαραίτητες πληροφορίες που θα οδηγούσαν στην τεκμηρίωσή τους.

Εκτός, λοιπόν, από τις παραπάνω αναφορές, λόγος γίνεται κυρίως για τις δυο μεγάλες εμποροπανηγύρεις που γνώρισαν την ακμή τους στα χρόνια του Αλή πασά. Ο Αραβαντινός κάνει λόγο για το πανηγύρι της Πωγωνιανής, το οποίο διεξαγόταν αρχικά στην πόλη Διπαλίτσα και διαρκούσε 15 ημέρες, αλλά μετά την καταστροφή της μεταφέρθηκε στα Γιάννενα διατηρώντας την αρχική του ονομασία. Πιο συγκεκριμένα, η αρχή της ετήσιας αυτής εμποροπανήγυρης, ανάγεται στον 7ο αιώνα και ξανασυστάθηκε από τον Αλή πασά στα τέλη του 19ου. Συγκεκριμένα, το πανηγύρι της «Πωγωνιανής» καθιερώθηκε το 670 μ.Χ. από τον Κωνσταντίνο Πωγωνάτο στην επαρχία Πωγωνιανής, όπου παρέμεινε σχεδόν 500 χρόνια, προτού ο αυτοκράτορας Αλέξιος το μεταφέρει από εκεί στην επισκο-

18. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Αθήνα 1856, τόμ. Β΄, σ. 251.

19. Catherine Asdracha, «Les foires en Epire médiévale», *XVI Internationaler Byzantinistenkongress*, (Wien 4-9 October 1981, Akten t. II/3), Wien 1982, σ. 437-438.

20. Δημήτριος Σαλαμάγκας, «Ένα παλιό πανηγύρι», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 8, (1959), σ. 890.

πή Δρυϊνουπόλεως, το 1092.²¹ Αναφορικά, μπορούμε να επισημάνουμε πως το Χρονικό της μονής Τσέπου (ΒΔ του Αργυροκάστρου) που κατονομάζει ως ιδρυτή της τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ΄ Παλαιολόγο, κάνει λόγο για ένα πολύ μεγάλο πανηγύρι.²² Παραμένοντας εκεί για παραπάνω από δυο αιώνες, μεταφέρθηκε εκ νέου, από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, το 1336-1339, στην Ιερά Μονή Μολιβδοσκεπάστου, τον ιερό ναό, δηλαδή, της Αρχιεπισκοπής της Πωγωνιανής. Αυτή η μεταφορά της εμποροπανηγύρεως, κυρίως λόγω της διαμάχης ανάμεσα στις εκκλησιαστικές αρχές της Δρυϊνουπόλεως και του Αργυροκάστρου για το ποιος θα καρπωνόταν τα έσοδα του πανηγυριού, συνεχίστηκε έτσι μέχρι την καταστροφή της πόλης Διπαλίτσας, που σήμαινε αυτόματα την κατάργηση του πανηγυριού και τη συγχώνευσή του με αυτό των Ιωαννίνων. Παρά τις διαθέσιμες όμως πληροφορίες, οι ιστορικοί διαφωνούν ως προς τον ακριβή χρόνο κατάργησης και συγχώνευσης της εμποροπανηγύρεως «Πωγωνιανής» με αυτή των Ιωαννίνων. Δεν μπορεί όμως να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι η μεταφορά του πανηγυριού αυτού είναι άμεσα συνδεδεμένη με την καταστροφή της πόλης Διπαλίτσας. Κατά τον ιστορικό Λαμπρίδη, η «Πωγωνιανή» μεταφέρθηκε στα Γιάννενα το 1792. Με την μεταφορά της, μετά από απόφαση της Γενικής Διοικήσεως, εκδόθηκε διάταγμα που αφορούσε την ανανέωσή της, στη θέση Βονίλλας ή Μπουνίλλας, δηλαδή το προκίστιο των Ιωαννίνων που ενώθηκε έπειτα με την ίδια την πόλη. Με βάση λοιπόν τις μαρτυρίες που έχουμε, η έναρξή της τοποθετείται τον Δεκαπενταϊγούστο και διαρκούσε, συνήθως, μέχρι τα τέλη του μήνα.²³

Η συγκεκριμένη εμποροπανηγύρις, γνώρισε ιδιαίτερη ακμή ήδη από τα χρόνια που βρισκόταν στην Διπαλίτσα, αφού «κατά χιλιάδας σιτηροχοντο εις ταίτην και ετοποθετοίντο εις τετράγωνον τι παρά την μονή Μολιβδοσκεπάστου, αλλά και εξ Ειρκώτης κηρβάνια κατήρχοντο»²⁴, κάτι που μας επιτρέπει να υποθέσουμε μια αντίστοιχη και ακόμη μεγαλύτερη επιτυχία της «Πωγωνιανής» και μετά τη συγχώνευσή της με αυτή των Ιωαννίνων.

21. Σταύρος Γκατσόπουλος, «Η εμποροπανηγύρις "Πωγωνιανή" και η πάλαι ποτέ ακμάσασα πόλις Διπαλίτσα», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 9, (1960) σ. 144.

22. Catherine Asdracha, ό.π. σ. 439-411.

23. Δημήτριος Σαλαμάγκας, ό.π. σ. 891.

24. Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα (Ζαγοριακά - 1870, Διάφοροι Λόγοι κτλ.)*, τόμ. Α΄, Ιωάννινα 1971, σ. 125.

Το δεύτερο μεγάλο ετήσιο πανηγύρι στα Γιάννενα ήταν η Εμποροπανήγυρις της Μπουνίλας, η οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την θρησκευτική γιορτή του Αϊ-Γιάννη της Μπουνίλας. Το εν λόγω πανηγύρι συστάθηκε από τον Αλή πασά το 1800, επειδή σκόπευε να μετατρέψει την πόλη σε μια αποθήκη εσωτερικού εμπορίου σε βάρος των πανηγυριών του Μαυρονόρους των Γρεβενών και του Μεγάροβου του Μοναστηρίου.²⁵ Το πανηγύρι της Μπουνίλας δε γνώρισε την ίδια επιτυχία με αυτό της «Πωγωνιανής», διότι επικρατούσε ο φόβος των υπερβολικών φορολογικών απαιτήσεων εκ μέρους του Αλή πασά, κάτι το οποίο απομάκρυνε κατά πολύ τόσο τους ντόπιους εμπόρους όσο και τους ξένους. Ο χρόνος διεξαγωγής του τοποθετείται στον Ιούλιο, ενώ αργότερα μεταφέρθηκε στον Ιούνιο.²⁶ Το πανηγύρι αυτό λάμβανε χώρα στον Αϊ Γιάννη της Μπουνίλας, ο οποίος χαρακτηριζόταν ως όαση πρασινάδας στην ερημιά του γύρω κάμπου.²⁷ Υπάρχουν, ωστόσο, αναφορές για το εν λόγω πανηγύρι που μας πληροφορούν για μια αλλαγή του χρόνου διεξαγωγής του. Ο Δημήτριος Σαλαμάγκας αναφέρει χαρακτηριστικά, πως το ετήσιο πανηγύρι του, ο Αϊ-Γιάννης της Μπουνίλας, άρχιζε στις 29 Αυγούστου, και προσθέτει πως έσφυζε από ζοή, καθώς το πλήθος ήταν πυκνό, οι δρόμοι γιορταστικοί και πρόσχαροι, ενώ η σκόνη δημιουργούσε σύννεφο, λόγω του πλήθους των προσκυνητών και των ανθρώπων που συνέρεαν στην πόλη.²⁸ Τον ίδιο χρόνο διεξαγωγής εντοπίζουμε και αλλού. Πιο συγκεκριμένα, ο Κ. Φωτόπουλος γράφει, ότι «στην τοποθεσία αυτή όπου υπάρχει σαν ενοριακός ναός ο Άγιος Ιωάννης Μπουνίλα, εξακολουθεί να συνεχίζεται το από πολύ παλιά χρόνια ονομαστό πανηγύρι στη μνήμη του εορταζόμενου Αγίου (29 Αυγούστου). Αρχίζει από την παραμονή το απόγευμα με τη συρροή πλήθους στην εν λόγω περιοχή».²⁹

Επίσης, αλλού αναφέρεται, πως η εμποροπανήγυρις της Μπουνίλας διαρκούσε 15 μέρες μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας. Στη συνέχεια έως

25. Γεώργιος Παπαγεωργίου, ό.π. σ. 49.

26. Σπύρος Ασδραχάς, ό.π. σ. 35.

27. Δημ. Σαλαμάγκας, «Ο Αη Γιάννης της Μπουνίλας», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 8, (1959), σ. 132.

28. Δημ. Σαλαμάγκας, «Ένα παλιό πανηγύρι», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 8, (1959), σ.893

29. Κώστας Φωτόπουλος, *Τα Γιάννενα, Οι Μαχαλάδες, τα σοκάκια και τα τοπωνύμια τους με τις ιστορικές και λαογραφικές παραδόσεις και ανέκδοτα*, Αθήνα 1986, σ.59

και σήμερα, διαρκεί από την παραμονή της μνήμης του Αγίου, δηλαδή 28 Αυγούστου μέχρι και την επομένη, 29 Αυγούστου.³⁰

Η μετάθεση της εποχής των πανηγυριών, που εντοπίζουμε παραπάνω, φαίνεται να δηλώνει αντίστοιχες μεταβολές στο περιφερειακό εμπόριο. Η αλλαγή της ημερομηνίας έναρξης ενός πανηγυριού μπορεί επίσης να συνδεθεί με τις επιδημίες, τους πολέμους ή τις αναστατώσεις στο εσωτερικό των Βαλκανίων. Όλα αυτά προκαλούσαν αλλαγή στο χρόνο διεξαγωγής των πανηγυριών, ο οποίος ακολουθούσε έναν κυκλικό ρυθμό και είχε χαρακτηριστικά συνέχειας.³¹

Τώρα, όσον αφορά τα Γιάννενα, οι δυο ετήσιες πανηγύρεις, ανήγαγαν την Πόλη σε μεγάλο εμπορικό κέντρο, το οποίο είχε διαμετακομιστικό χαρακτήρα, ενώ τα πανηγύρια του χαρακτηριζόνταν διεθνή λόγω της μεγάλης εμβέλειάς τους. Σους χάρτες επικοινωνίας που παρατίθενται στο τέλος της εργασίας, βασισμένους σε μαρτυρίες και σε πηγές ξένων ταξιδιωτών, παρατηρούμε πως οι εμπορικές αυτές πανηγύρεις ήταν χώροι διάθεσης προϊόντων και του εμπορίου γενικότερα. Μπορούμε να διακρίνουμε, μελετώντας τις πηγές, τόσο τα δίκτυα όσο, ως ένα βαθμό, και τον όγκο ή την ποιότητα των συναλλαγών. Αναλυτικότερα, τα Γιάννενα αποτελούσαν κόμβο άφιξης και αναχώρηση καραβανιών που μετέφεραν τα προϊόντα³² με κατεύθυνση το εσωτερικό, αλλά κυρίως το εξωτερικό. Όσον αφορά τα εισαγόμενα, στην αγορά των Ιωαννίνων, προϊόντα, είτε αυτή είχε τοπικό, διατοπικό ή διεθνή χαρακτήρα, σπουδαίο ρόλο έπαιξαν τα εισαγόμενα από τις Σέρρες εμπορεύματα.³³ Επίσης, εντοπίζουμε συναλλαγές μεταξύ Θεσσαλίας – Ηπείρου³⁴, Ιωαννίνων – Ζαγοράς, (καθώς από τη Ζαγορά εισάγεται μετάξι στα Γιάννενα), Θεσσαλικού κάμπον και οικισμών Πηλίου – Ιωαννίνων με φορτία βαμβακερών υφασμάτων ή ακατέργαστου βαμβακιού.³⁵

Ο Γάλλος πρόξενος Garnier, λέει πως εισάγονταν από τη Σμύρνη άριστης ποιότητας υφάσματα, σεντόνια (στενά και φαρδιά), καθώς και άλλα

30. Κωνσταντίνος Κουλίδας, *Τα Γιάννενα που εφίγαν*, Ιωάννινα 2010, σ. 371.

31. Emilie Themopoulou, «Les foires dans les Balkans au XIXe siècle: mutations observées et evolution des foires», *Südost-Forschungen* 59/60 (2000/2001), σ. 255.

32. Δημήτρης Ανωγιάτης – Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση στον Ελλαδικό Χωρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1993, σ. 50.

33. Emilie Themopoulou, ό.π. σ. 263.

34. Δημήτρης Ανωγιάτης – Πελέ, ό.π. σ. 58.

35. στο ίδιο, σ. 195-196.

προϊόντα, όπως καφές, ζάχαρη των γαλλικών αποικιών, ρολόγια από τη Γενεύη, εμπορεύματα από τη Μασσαλία πετράδια, μόλυβδος ή προϊόντα όπως λουλάκι, μάλλινα και μεταξωτά υφάσματα, χρυσό νήμα, χρυσές ταινίες και κρεμέζι³⁶ από άλλες περιοχές της Ευρώπης. Στην αγορά των Ιωαννίνων και κυρίως στις εμποροπανηγύρεις, εισάγονται εμπορεύματα από τα Ιόνια νησιά και από τα λιμάνια της Αδριατικής.³⁷ Μπορούμε, επίσης, να πούμε πως μεγάλο μέρος των εμπορικών συναλλαγών καταλάμβανε το ζωοεμπόριο, κάτι που συνδέεται άμεσα με τις μορφολογικές ιδιαιτερότητες του τόπου. Άξιο, επίσης, αναφοράς είναι το γεγονός ότι όντας τα Γιάννενα μια πόλη των συντεχνιών, και αυτές έπαιζαν σημαντικό ρόλο τους στα πλαίσια μιας εμποροπανήγυρης.³⁸ Πιο συγκεκριμένα, στα Γιάννενα τα μέλη των συντεχνιών υποχρεωνόταν να κλείνουν τα μαγαζιά τους και να συμμετέχουν στην εμποροπανήγυρη, εκθέτοντας τα εμπορεύματά τους σε προσωρινά κατασκευασμένα μαγαζιά. Η συμμετοχή τους εθεωρείτο απαραίτητη προϋπόθεση για την σίγουρη επιτυχία του κάθε πανηγυριού.³⁹ Κρίνουμε απαραίτητο να προσθέσουμε, πως κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, στην Ήπειρο και ιδίως στα Γιάννενα, υπήρχε μεγάλη εμπορική κίνηση. Στα Γιάννενα ήταν, επίσης, εγκατεστημένα προξενεία της Γαλλίας, της Αγγλίας και της Αυστρίας, ενώ οι πρόξενοι ήταν συγχρόνως και εμπορικοί αντιπρόσωποι. Επομένως, τα δίκτυα συναλλαγών και επικοινωνίας ήταν ισχυρά και διατηρούσαν σε ακμή το εμπόριο της περιοχής, μέσω των εμποροπανηγύρεων και, φυσικά, μέσω της εγχώριας αγοράς. Σχετικά δε με τα εξαγόμενα εμπορεύματα, τα Γιάννενα επικοινωνούσαν, στο πλαίσιο εμπορικών συναλλαγών, με όλη την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Γερμανία, και πολλές άλλες σημαντικές πόλεις της Ευρώπης στέλνοντας σε αυτές, εκτός από δημητριακά προϊόντα, πρινοκόκι, βαμβάκι, λινάρι, καπνό, ρύζι, κερύ και βουβαλοδέρματα που έφερναν από τη Βλαχία, δέρματα κατεργασμένα και μη, καπότες βλάχι-

36. Ιωάννης Αναστασίου, «Ο Πολιτισμός της Ηπείρου στην περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Νέα Εστία*, Τόμ. ΠΘ', σ. 588.

37. Κώστας Καφανάσης, «Οι Ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 11, τεύχος 21, σ. 321.

38. Κατά τον Γ. Παπαγεωργίου «Οι Γιαννιώτικες συντεχνίες είχαν έντονη παρουσία με αντιπροσώπους τους στα διάφορα εμπορικά πανηγύρια της Ηπείρου, αλλά και άλλων λίγο ή περισσότερο απόμακρων περιοχών». Γ. Παπαγεωργίου, *ό.π.* σ. 43.

39. Emille Théodorou, *ό.π.* σ. 255-260.

κες, μετάξι, χειροτεχνικά έργα, όπλα, μαλλί και άλλα κτήνοτροφικά προϊόντα.⁴⁰

Λόγω όλων αυτών των προϊόντων που έφταναν από τα γειτονικά λιμάνια στα Γιάννενα και στη συνέχεια προωθούνταν στη Θεσσαλία, στη Μακεδονία και άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, χαρακτηρίστηκε ο ρόλος του εμπορίου της πόλης διαμετακομιστικός.

Τα Γιάννενα αποτελούσαν νευραλγικό σημείο στο σύστημα χερσαίων επικοινωνιών,⁴¹ με μια εμπορική κίνηση άγνωστη για τα δεδομένα του σήμερα⁴² και λόγω των συχνών αναφορών των δυο εμποροπανηγύρεων, μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε ως πόλη ύψιστης σημασίας, όσον αφορά τον θεσμό της εμποροπανηγύρεως, ακριβώς γιατί ήταν η μοναδική πόλη στα Βαλκάνια, στην οποία συγκροτούνταν δυο ετήσια μεγάλα εμπορικά πανηγύρια. Πολλά, όμως, άλλαξαν από τότε ως σήμερα και μαζί με αυτά, φυσικά, και ο θεσμός της εμποροπανηγύρεως, ένεκα της επιθυμίας για τη μοντερνοποίηση.⁴³

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

- Αραβαντινός Παναγιώτης, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. 2ος, Εν Αθήναις 1856.
 Σαλαμάγκας Δημήτρης, «Τα Γιάννενα εδώ και πενήντα χρόνια (Απόσπασμα από το βιβλίο της Nora Bielecka, *Jouvenirs de Jannina*, Paris 1913, κατά μετάφραση Δημ. Σαλαμάγκα)», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 9, (1960).
 Holland Henry, *Ταξίδια στα Ιόνια νησιά, Ηπειρο, Αλβανία (1812-1813)*, Αθήνα 1989.

Β. ΜΕΛΕΤΕΣ

- Αναστασίου Ιωάννης, «Ο Πολιτισμός της Ηπείρου στην περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Νέα Εστία*, τόμ. ΠΘ'.

40. Ιωάννης Αναστασίου, ό.π. σ. 588.

41. Κώστας Καρανάτσης, ό.π. σ. 320.

42. Δημήτριος Σαλαμάγκας, «Τα Γιάννενα εδώ και πενήντα χρόνια (Απόσπασμα από το βιβλίο της Nora Bielecka, *Jouvenirs de Jannina*, Paris 1913, κατά μετάφραση Δημ. Σαλαμάγκα)», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 9, (1960), σ. 2.

43. Μαρίνα Μαρινέσκου, «Τα Βαλκανικά Παζάρια», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 37, (1988), σ. 353.

- Αναγιάτης – Πελέ Δημήτρης, *Λρόμοι και διακίνηση στον Ελλαδικό Χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1993.
- Ασδραχάς Σπύρος, *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία (1η' και 1θ' αι.)*, Αθήνα 1988.
- Βουτσοπούλου Ευαγγελία, «Πόλη και Εμποροπανήγυρη», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμ. 2ος, Αθήνα 1985, τ. 2.
- Γκατσόπουλος Σταύρος, «Η εμποροπανήγυρις «Πωγωνιανή» και η πάλαι ποτέ ακμάσασα πόλις Διπαλίτσα», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 9, (1960).
- Δημητριάδης Ευάγγελος, *Το Βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά τον 19ο αιώνα. Γιάννενα: Από την «Πόλη-Παζάρι» στην «Πόλη-Πρακτορείο». Ιστορική χωρολογική – πολεολογική – κτιριολογική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Καρανάτσης Κώστας, «Η Εβδομαδιαία αγορά (ή Παζάρι) κατά τον 19ο αι. στην Ήπειρο», *Ηπειρωτικά χρονικά*, τόμ. 32 (1997).
- Καρανάτσης Κώστας, «Οι Ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος–18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρις», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 11, τεύχος 21, σ. 321.
- Κουλίδας Κωνσταντίνος, *Τα Γιάννενα που έφυγαν (Συνοικίες – τοπωνύμια – Ιεροί Ναοί – Μοναστήρια)*, Ιωάννινα 2010.
- Λάιου-Θωμαδάκη Αγγελική, *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου : από τον 7ο ως τον 15ο αιώνα*, τόμ. 2ος, Αθήνα 2006.
- Λαμπριδής Ιωάννης, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα (Ζαγοριακά – 1870, Διάφοροι Λόγοι κτλ.)*, τόμ. 1ος, Ιωάννινα 1971.
- Μαρινέσκου Μαρίνα, «Τα Βαλκανικά Παζάρια», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 37, (1988).
- Μουζάκη Αφέντρα Γ., «Εμποροπανηγύρεις – Το εμπόριο της περιπλάνησης», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχος 116, (2010).
- Παπαγεωργίου Γιώργος, *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιωάννινα 1982
- Σαλαμάγκας Δημήτριος, «Ένα παλιό πανηγύρι», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 8, (1959).
— «Ο Αη Γιάννης της Μπουνίλας», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 8, (1959).
- Τοντόροφ Νικολάι, *Η Βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνας: κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, Αθήνα 1986.
- Φωτόπουλος Κώστας, *Τα Γιάννενα, Οι Μαχαλάδες, τα σοκάκια και τα τοπωνύμια τους με τις ιστορικές και λαογραφικές παραδόσεις και ανέκδοτα*, Αθήνα 1986.
- Asdracha Catherine, «Les foires en Epire médiévale», *XVI Internationaler Byzantinistenkongress*, (Wien 4-9 October 1981, Akten t. II/3), Wien 1982.
- Théodoropoulou Emilie, «Les foires dans les Balkans au XIXe siècle: mutations observées et evolution des foires», *Südost-Forschungen* 59/60 (2000/2001).

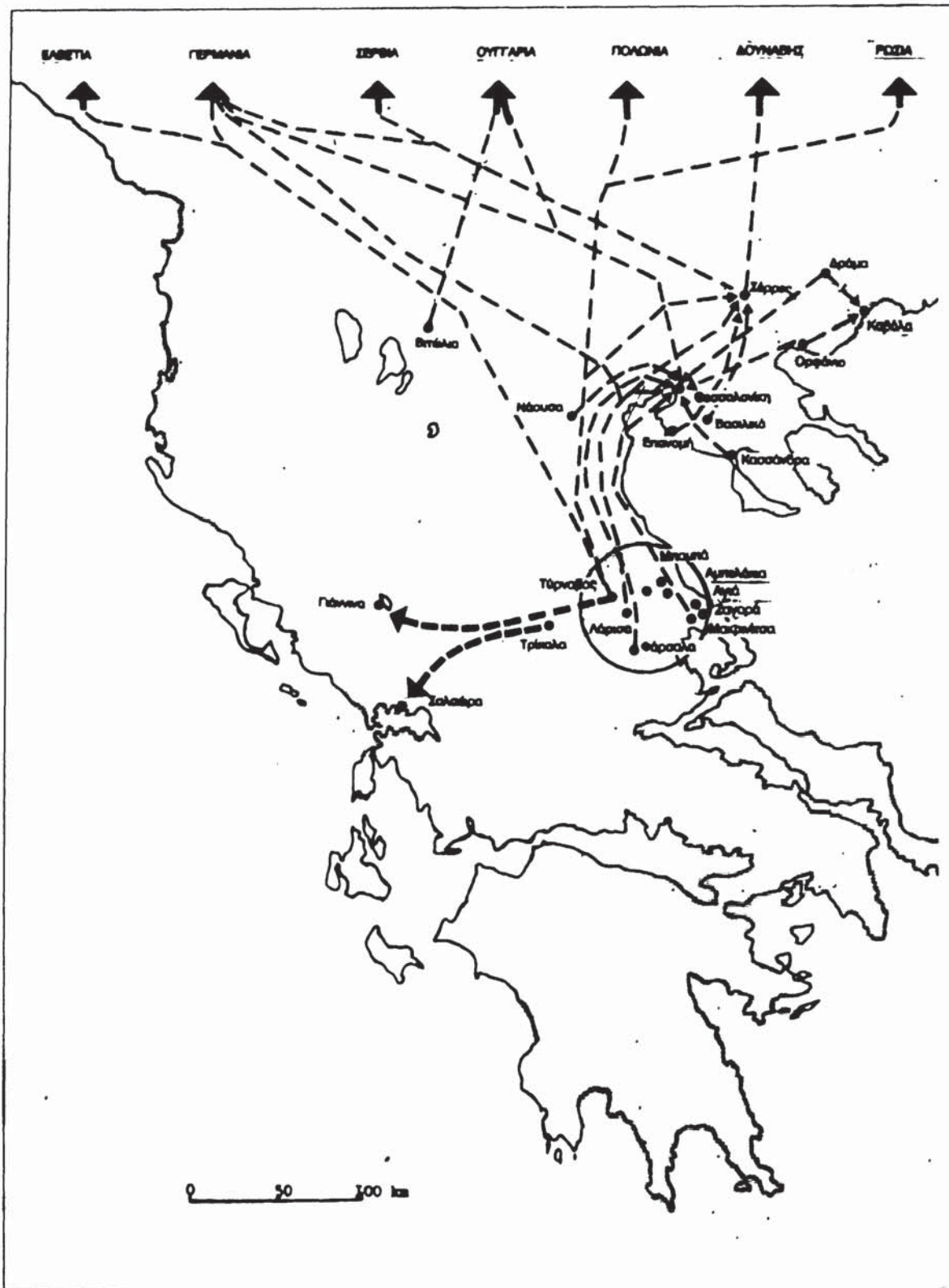

Ο ίδιος χάρτης. Εδώ φαίνεται καθαρά ο ρόλος της πόλης των Ιωαννίνων ως πρωτεύουσα σαντζακίων, εμπορικό κέντρο, έδρα βιοτεχνιών και έδρα ετήσιων εμποροπανηγύρεων.

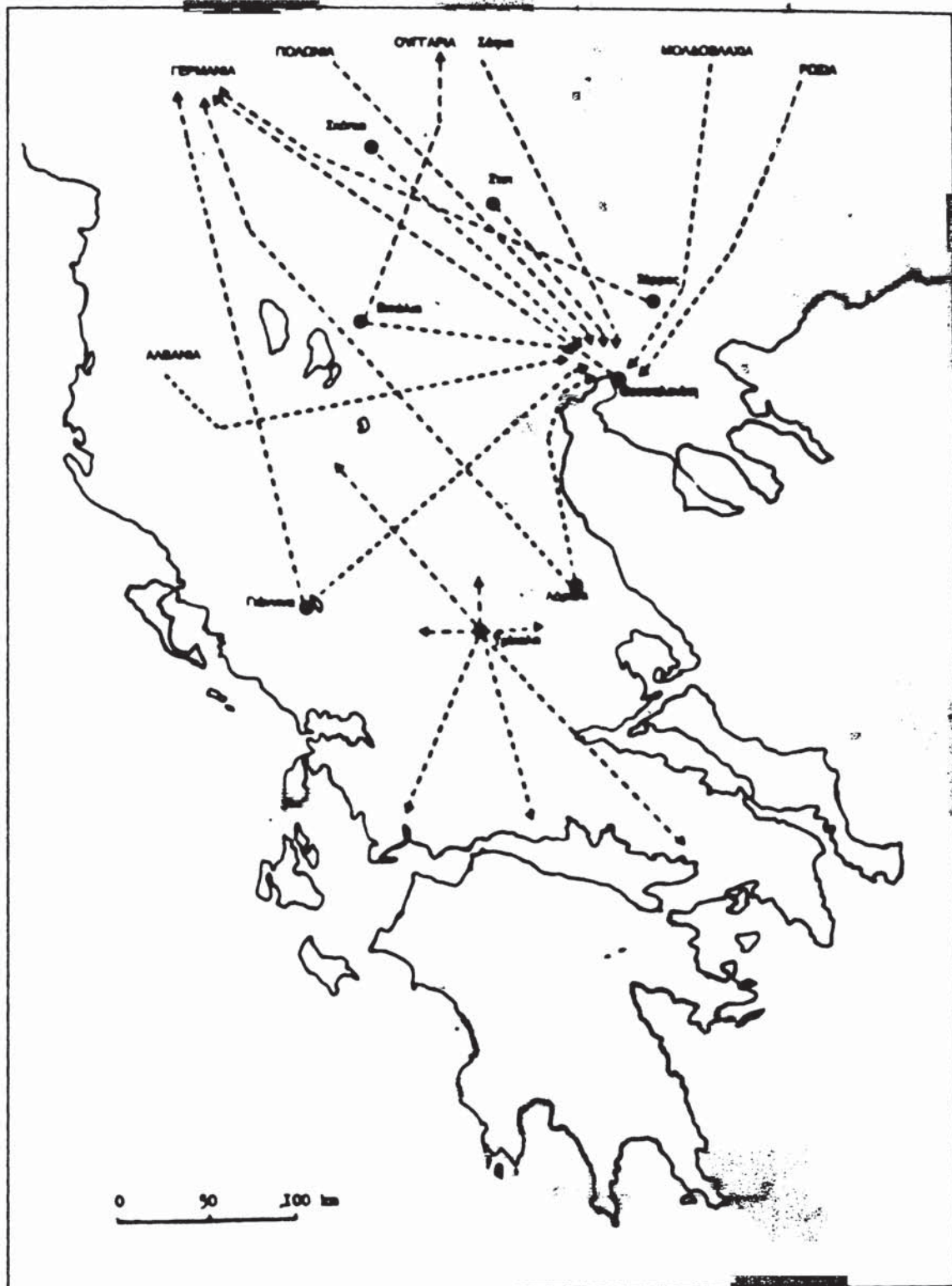

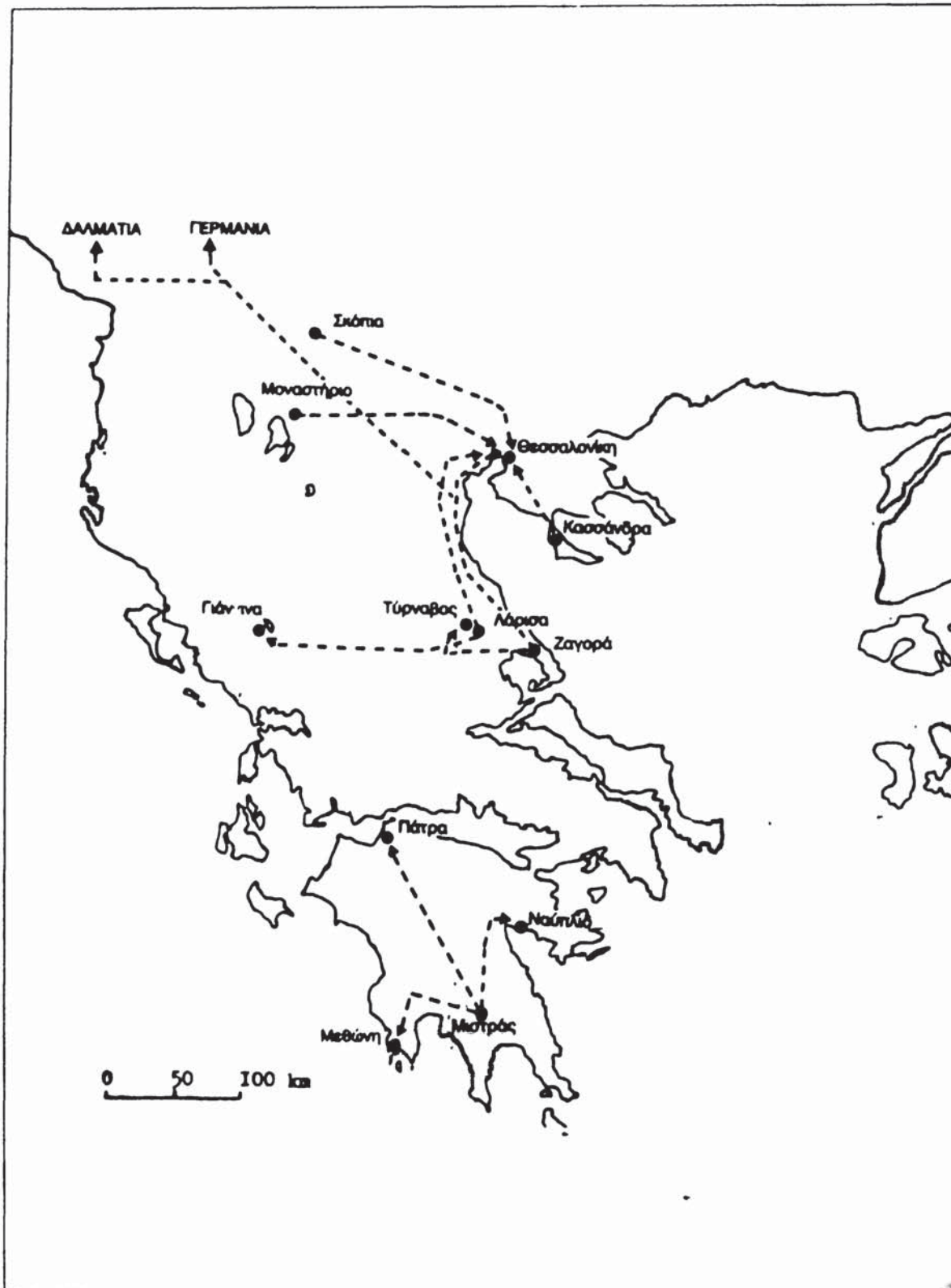
Ορισμένες κατευθύνσεις μεταφοράς των εμπορευμάτων στην Ελλάδα τον 18ο αιώνα (το βαμβάκι.) Ανωγιάτης - Πελέ Δημήτρης, Δρόμοι και διακίνηση στον Ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα, Αθήνα 1993.

Ορισμένες κατευθύνσεις μεταφοράς των εμπορευμάτων στην Ελλάδα τον 18ο αιώνα (τα δέρματα). Ανωγιάτης - Πελέ Δημήτρης, Δρόμοι και διακίνηση στον Ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα, Αθήνα 1993.

Ορισμένες κατευθύνσεις μεταφοράς των εμπορευμάτων στην Ελλάδα τον 18ο αιώνα (το μετάξι). Ανωγιάτης - Πελέ Δημήτρης, Δρόμοι και διακίνηση στον Ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα, Αθήνα 1993.

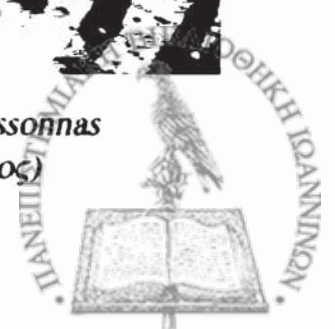

*Παζάρι στα Γιαννενα το 1915. Fred Boissonnas
(Φρεντερίκ Μπουασονά, Γαλλο-Ελβετός φωτογράφος)*

*Πρωινή σκηνή στη Γιαννιώτικη αγορά το 1949. Fred Boissonnas
(Φρεντερίκ Μπουασονά, Γαλλο-Ελβετός φωτογράφος)*

ΙΩΑΝΝΙΝΑ - "Άγιος" Ιωάννης Μπουνίλας
 JANINA - Saint-Jean à Bounila

Άγιος Ιωάννης Μπουνίλας, Ιωάννινα 1901. Η φωτογραφία απεικονίζει το πανηγύρι της Μπουνίλας που διατηρείται μέχρι τώρα, με διαφορετική όμως μορφή. Πίσω από την εκκλησία η σημερινή πυκνοδομημένη περιοχή ήταν τότε βοσκότοποι και χωράφια. Ιωαννίνων Ενθύμιον, εκδ. Ι. Ιωαννίδης Ιωάννινα, 1901.

Επιγραφή στη θύρα του ναού. Φωτογραφία: Σιούλης Απόστολος, 2014.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΛΗΣ

ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ

Χρόνε, σταμάτα να γιρνάς,
τα νιάτα να χαρούμε.
Κάθε αιγή χαμογελάς,
το δειλι, αγωνιούμε.
Κοιφελιασμένη τη ζωή,
τη σέρνεις στα σοκάκια
μέσα σε καλιφόσπιτα,
σε λαμπερά παλάτια...
Τι άραγε την καρτερεί,
τι τάχα περιμένει,
αφού μέσα στη δίνη σου
γεννιέται και πεθαίνει;
«Καλέ μου χρόνο, άρχοντα,
της ομορφιάς του κόσμου,
δος μου τα χρόνια πο 'χασα,
και πάρε όλο το βιος μου...

ΝΟΣΤΙΜΟ ΗΜΑΡ

Ηφαιστειο ο νόστος
για κάθε Οδισσέα,
Στα δεσμά τον κρατάει
σαν Προμηθέα,
κλειώνοντας χρόνια,
στης καρδιάς του τα κλώνια,
τη δική του Ιθάκη,
της αιγής του τη μοίρα,
όνειρα π' άνθισαν
κι έμειναν στείρα...

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΛΗΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΝ. ΧΑΡΙΣΗΣ

ΓΕΦΥΡΑ ΡΙΟΥ - ΑΝΤΙΡΡΙΟΥ

«ΕΚ ΛΟΓΟΥ ΤΕ ΚΑΙ ΥΠ' ΑΝΑΓΚΗΣ»

Α. Γενικά

Σχεδόν 20 χρόνια πριν, μια τεράστια γέφυρα, πρωτόγνωρη για τη χώρα μας, έκανε πραγματικότητα τη ζεύξη του ακρωτηρίου του Ρίου με το απέναντι ακρωτήριο του Αντιρρίου. Από τότε, όσοι την είδαν να εκτείνεται από την μια άκρη στην άλλη και ιδιαίτερα οι δυτικο/ελλαδίτες Αιτωλο-Ακαρνανές και Ηπειρώτες, που πάνε κι έρχονται στο «κλεινόν άστυ» της πρωτεύουσας τακτικά, την καμαρώνουν. Τη θαυμάζουν για την ευκολία που τους προσφέρει να περάσουν απέναντι ακόμα και με καιρούς που κάποτε τους τυραννούσαν. Ακόμα, γιατί ξεπερνάει σε μέτρο το καθιερωμένο που, όπως σημειώνει ο Λογγίνος, ως «*υπέρ/μετρο και μέγα ενέχει το κακό*», αλλά «*τη μεγαλοφροσύνη του θεού... το μέγα θαυμάζεται*».

Έτσι, κάθε φορά που αντικρίζω τη γέφυρα του Ρίου-Αντιρρίου, ή τη σκέφτομαι, βλέπω να προβάλλει το κρίσιμο ερώτημα: θαυμάζουμε τη γέφυρα για μόνο το μέγεθός της ή υπάρχει και κάτι άλλο που την κάνει θαυμαστή; Κι έτσι, με την πρόκληση αυτή, φτάνω στο να ψάξω και ν' αναδείξω κάποια τυχόν σημεία άδηλα, που έχουν την δυνατότητα να την κάνουν να θεωρείται «*θαύμα*».

Ίσως μια πρώτη απάντηση στο ερώτημα αυτό να είναι ότι το κατορθώνει, γιατί είναι καλοσχεδιασμένη από εμπνευσμένους και σοφούς μάστορες της Τέχνης. Όμως, αυτό δεν αληθεύει γιατί, απ' όσο ξέρω, δεν σχεδιάστηκε από αρχιτέκτονα ή άλλον καλλιτέχνη, αλλά προέκυψε από τη σύνθεση των στοιχείων που η επιστήμη υπαγόρευε, με τρόπο ώστε να εξασφαλίζει τη στατική της επάρκεια. Επομένως, είναι έργο το οποίο δεν έχει δεχθεί τη μαγεία της Τέχνης και γι' αυτό, η συγκινησιακή του δράση δεν μπορεί παρά να βασιζέται και σε κάτι άλλο άδηλο. Ιδού, λοιπόν, η πρόκληση: ποιοί είναι εκείνοι οι συντελεστές που κάνουν τη γέφυρα του Ρίου-Αντιρρίου εικόνα «*θαυμαστή*»; Αυτό είναι λοιπόν το ζητούμενο κι αυτές οι δυνάμεις πρέπει να αποκαλυφθούν. Όμως, όχι μέσα από μια στενή, περιορισμένη και «*στεγνή*» θεωρία περί σχημάτων, χρωμάτων κ.τ.τ., αλλά μέσα από μια θεώρηση που θα ανατρέξει σε όλα όσα στοιχειοθετούν το έρ-

γο ως «κόσμο» ικανό να δονεί τον ψυχισμό μας, να συν/κινεί¹ κι όπως σημειώνει κάπου ο Π. Μιχελής, να χτίζεται ένας «κόσμος στον κόσμο μέσα κρυφός και απόκοσμος». Γι' αυτό και ο σκοπός μου δεν είναι άλλος από το να φτάσω, όσο αυτό είναι δυνατόν, στα ίχνη εκείνων των φανερών και άδηλων συντελεστών που κάνουν το έργο να μοιάζει με θαύμα, κι ακόμα στο «πόθεν» πηγάζει η τόση συγκινησιακή του ενέργεια.

Γίνεται, λοιπόν, φανερό πως η αποκάλυψη των συντελεστών που προηγούμενα υπαινίχθηκα, απαιτεί μια θεωρία που θα αφορά τόσο στις ιδιαιτερότητες του τόπου, νοούμενου ως φυσικού χώρου και ιστορικής παράδοσης, όσο και του έργου, νοούμενου ως χρήσης, μορφής, ύφους κλπ. Γιατί τα δυο μαζί, ο χώρος ως το όλον εν δυνάμει περιβάλλον και το έργο ως ίδια οντότητα περιβαλλόμενη, μέσα από την συνέκφρασή τους, μορφώνουν το ύφος και ήθος του έργου και ορίζουν τη συγκινησιακή του συμπεριφορά. Έτσι, με την έννοια αυτή, είναι ανάγκη να γίνει αναφορά σε όλο το φάσμα των παραμέτρων που συνιστούν την αισθητική υπόσταση του τόπου και της θέσης της γέφυρας όπως, το φυσικό και ιστορικό τους φορτίο που φέρουν, οι συμβολισμοί των μορφών, ο λόγος που τα ορίζει και τα συνέχει και δίνει νόημα, αλλά και όσα άλλα φκιάνουν τα αισθηματά που η θεωρία της γέφυρας αναδύει και το πέρασμά της εμπνέει.

B. Η γέφυρα

1. Τοπογραφία και ιστορικά στοιχεία

Τα δυο ακρωτήρια, του Ρίου, που στα αρχαία χρόνια λεγόταν και «Δρέπανον» και του Αντιρρίου που κι αυτό τότε λεγόταν «Μολίκριον»,¹ είναι δυο αντικριστές ακτές, που ανήκουν σε δυο ξεχωριστούς τόπους: στα βόρεια εκτείνεται η Λοκρίδα και η Αιτωλία και στα νότια, έναντι, η Αχαΐα [εικ. 1]. Στους τόπους αυτούς είναι γνωστό πως στην αρχαιότητα ζούσαν, όπως και σήμερα ζουν, κοινωνίες με πολλά ξεχωριστά συνήθεια και που κάποτε ήταν ακόμα και εχθρικές. Έτσι, με την έννοια αυτή, το κάθε ακρωτήριο ανήκει σε ένα ξεχωριστό κόσμο, ενώ, τα δυο μαζί ως πόλοι, συνιστούν μια σιζιγία δύο διακριτών και ετερόσημων πόλων. Καθώς δε, αυτά συγκλίνουν το ένα προς το άλλο, δημιουργούν ένα στενό θαλάσσιο πέρασμα: μια πύλη που οδηγεί από τον κλειστό και περιορισμένο Κοριν-

1. Photius Lexicogr., Scr. Eccl., Theol., Bibliotheca Codex 279, 534a, 19 «Και ῥίον μὲν, φησί, λέγομεν ἄπαν ὄρους ἀκρωτήριον, ἰδίως δὲ τὸ Μολίκριον».

Ειχ. 1. Η θέση της Γέφυρας

θιακό κόλπο στο ανοιχτό Ιόνιο, το «ατέραντο» πέλαγος, τη Μέσογείο και επέκεινα. Και γι' αυτό, τοπογραφικά, πέρα από το χωρισμό της στεριάς στα δύο, στη θάλασσα μορφώνεται μια τομή που ξεχωρίζει από τη μια μεριά το μικρό μέρος, που είναι ίδιον και οικείον και απ' την άλλη, το όλον, που είναι κοινό, αλλά άγνωστο και άξενο.

Το στενό αυτό θαλάσσιο πέρασμα, έχει επισημανθεί από την αρχαιότητα ως μια σημαντική τοπογραφική ιδιαιτερότητα. Ο Στράβων, τον 1ο αι. π.Χ., κάνει την παρακάτω ενδιαφέρουσα αναφορά: «ενταίϑα γαρ πρότον αξιόλογον συναγωγὴν λαμβάνουσι προς ἀλλήλας αἰ ἐκατέρωθεν ἀκταί· προϊούσαι δὲ πλέον τελέως συμπύπτοιαι κατά τὸ Ρίον καὶ τὸ Ἀντίρριον, ὅσον δη πέντε σταδίων [5 x 200 μ. = 1000 μ. περίπου] ἀπολείπουσαι πορθμόν» ... «ἔστι δὲ τὸ μὲν Ρίον τῶν Ἀχαιῶν ἀλιτενῆς [παραθάλασσια] ἀκρα, δρεπανοειδῆ τινά ἐπιστροφὴν εἰς τὸ ἐντὸς ἔχουσα· καὶ δη καλεῖται Δρέπανον· κείται δὲ μεταξύ Πατρῶν καὶ Αἰγίου Ποσειδῶνος ἱερὸν ἔχουσα· τὸ δ' Ἀντίρριον ἐν μεθορίοις τῆς Αἰτωλίας καὶ τῆς Λοκρίδος ἰδρύται, καλοῖσι δὲ Μολίκριον Ρίον»². Κατὰ τὸν γεωγράφο δὲ Ἀγαθήμερον «ὁ Κορινθιακὸς ἀναχεῖται κόλπος, ζ σταδίων [7 x 200 μ. = 1400 μ. περίπου] σὺγκλειόμενος στόματι κατὰ τὸ Ρίον ἀκρον».³

Σημαντικὴ μαρτυρία εἶναι ἀκόμα ὁ μῦθος ποῦ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι: «τοῦ δ' Ἡσιόδου τὸν νεκρὸν εἰθὺς ἀπὸ τῆς γῆς ὑπολαβοῖσα δελφίνων ἀγέλη πρὸς τὸ Ρίον ἐκόμιζε καὶ τὴν Μαλικρίαν [Ἀντίρριον]. ἐτίγχανε δὲ Λοκροῖς ἢ τῶν Ρίων καθεστῶσα θησία καὶ πανηγυρίς, ἣν ἀγοῖσιν ἐτι νῖν [μετὰ ἀπὸ 5 αι.] περιφανῶς περὶ τὸν τόπον ἐκείνον»⁴... «ὡς δ' ὠφθῆ προσφερόμενον τὸ σῶμα [ὁ νεκρὸς] θαιμιάσαντες ὡς εἰκὸς ἐπὶ τὴν ἀκτὴν κατέδραμον καὶ γνωρίσαντες ἐτι πρόσφατον τὸν νεκρὸν, ἀπαντα δεῖτερα τοῦ ζητεῖν τὸν φόνον ἐποιοῖντο διὰ τὴν δόξαν τοῦ Ἡσιόδου». Τοῦ συμβολίζει εἰτούτος ὁ μῦθος δὲν δηλώνεται ποιεθνά. Μαρτυρεῖται ὁμῶς πῶς, οἱ θησίες καὶ τὰ πανηγύρια ποῦ καθιερώθηκαν ἀπὸ τὸν 8ο αι. π.Χ. καὶ «περιφάνως» λάμβαναν χώρα γιὰ αἰῶνες σποῦ τὸπο αὐτόν, σημαῖναν τιμὴν «διὰ τὴν δόξαν τοῦ Ἡσιόδου», τοῦ 2ου, μετὰ τὸν Ὀμηρο, μέγιστοῦ ποιητῆ.

Ὅμως γιὰτί ὁ μῦθος διάλεξε αὐτὸ τὸ σημεῖο; Τι ὁμως μπορεῖ να σημαίνει τὸ ὅτι μῖα ἀγέλη ἀπὸ τὰ πιο ὁμορφα πλάσματα τῆς φύσης ἔφεραν τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ ποιητῆ σποῦ πέρασμα τοῦ Ρίου-Ἀντίρριου; Ἐχῶ τὴν ἀποψη

2. Strabo Geogr., Geographica. 8.2.3.7., 8.2.3.12.

3. Agathemerus Geogr., Geographiae informatio "Geographi Graeci minores. 2", 24 23.

4. Aristoteles Phil. (384-322 π.Χ.) Fragmenta varia, 23-426.

Εικ. 2. Το πέρασμα του Κορινθιακού κόλπου στο Ιόνιο.
«ο Κορινθιακός ανοίχεται κόλπος σιγκλειόμενος στόματι κατά το Ρίον άκρον» (Αγαθήμερος)

και πιστεύω πως έφεραν τον νεκρό εδώ, γιατί κατά την αντίληψη των ανθρώπων εκείνων των χρόνων, το στενό αυτό πέρασμα συμβόλιζε το άκρο και όριο του κόσμου, αλλά και πύλη που οδηγεί έξω και πέραν· εκεί όπου γεννιέται το μυστήριο του άπειρου για το οποίο αιώνες πριν ο Αναξίμανδρος είπε πως: «...φάναι την πάσαν αιτίαν έχειν της του παντός γενέσεως τε φθοράς»,⁵ και ο Σικελιανός, στον καιρό μας, ονόμασε: «Μυστικό βασίλειο των αιώνιων κοσμικών ρυθμών... κλειδί... της δημιουργικής ψυχής».

Από τα παραπάνω, μαρτυρείται ότι τα δυο ακρωτήρια, το Ρίον ή «Δρέπανον» και το Αντίρριον ή «Μολύκριον», είναι δυο πόλοι που ο καθένας φέρει το δικό του ξεχωριστό κόσμο, αλλά και που οι δυο συναποτελούν μια συζυγία η οποία σημειολογικά και συμβολικά προσδίδει στη γεωγραφική αυτή θέση μια ξεχωριστή ιδιαιτερότητα.

Μια ιδιαιτερότητα που δείχνει τα δυο άκρα της να τείνουν «εις συναγωγήν»· δηλαδή, να ενωθούν, ωσάν να θέλουν να φιλιώσουν αλλά και ν' ασφαλίσουν την αγκαλιά του κόλπου από τα έξω, άγνωστα και ανέλεγκτα, του πελάγους [εικ. 2]. Όμως η θέση αυτή είναι και σημαδιακή. Γιατί, πέραν του ότι φέρει μνήμες από γεγονότα που καθόρισαν τη μοίρα λαών, σημαίνει και μαζί θυμίζει το «τέρμα πλανημάτων» μιας πορείας ζωής που πρέπει να είναι «μνήμα τοις πάσιν Βροτοίς».⁶

5. Anaximandros Phil. Testimonia, 10.2.

6. Aeschylus Trag., Prometheus vinctus 828-841.

Για όλα αυτά που ιστορικά έλαβαν χώρα, ή έχουν αποδοθεί στο Ρίο-Αντίρριο ως τοπογραφία και ρόλο, πιστεύω πως η θέση του αποτελεί γεωγραφικά «σημείο» κρίσιμο για την καθημερινότητα και συμβολικά «σήμα» σημαίνον από τη μια μεριά την «σιν/αγωγήν» (έλξη) των άκρων σε πάντρεμα συμφιλίωσης, αλλά και ασφάλισης, και από την άλλη την «επαγωγήν» (εισαγωγή) της ύπαρξης εις τα «επέκεινα», μέσα από το πέρασμά του.

2. Κατασκευή

Την κατασκευή της Γέφυρας την πρωτοανήγγειλε κατά την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα ο Χαρίλαος Τρικούπης, που καταγόταν από το γειτονικό Μεσολόγγι. Ο Τρικούπης εμπνευσμένος από ένα σχετικό δημοσίευμα του Εμίλ Μπιρνόιφ,⁷ ως Πρωθυπουργός της Ελλάδας υποστήριξε, κατά τη διάρκεια μιας αγόρευσής του στη Βουλή στις αρχές του 1889, την αναγκαιότητα γεφύρωσης αυτού του στενού. Όμως, ο διαγωνισμός κατασκευής της γέφυρας προκηρύχτηκε σχεδόν... 100 χρόνια αργότερα, το 1991, ενώ οι διαδικασίες και οι μελέτες κράτησαν 6 χρόνια και η κατασκευή της άλλα επτά. Έτσι, τα εγκαίνια έγιναν μετά από 13 χρόνια, την 7η Αυγούστου του 2004, οπότε και της δόθηκε το όνομα «Χαρίλαος Τρικούπης». Τη γέφυρα ανέλαβε να κατασκευάσει και κατασκεύασε μια σύμπραξη τεχνικών εταιρειών με την επωνυμία «Γέφυρα Α.Ε.».

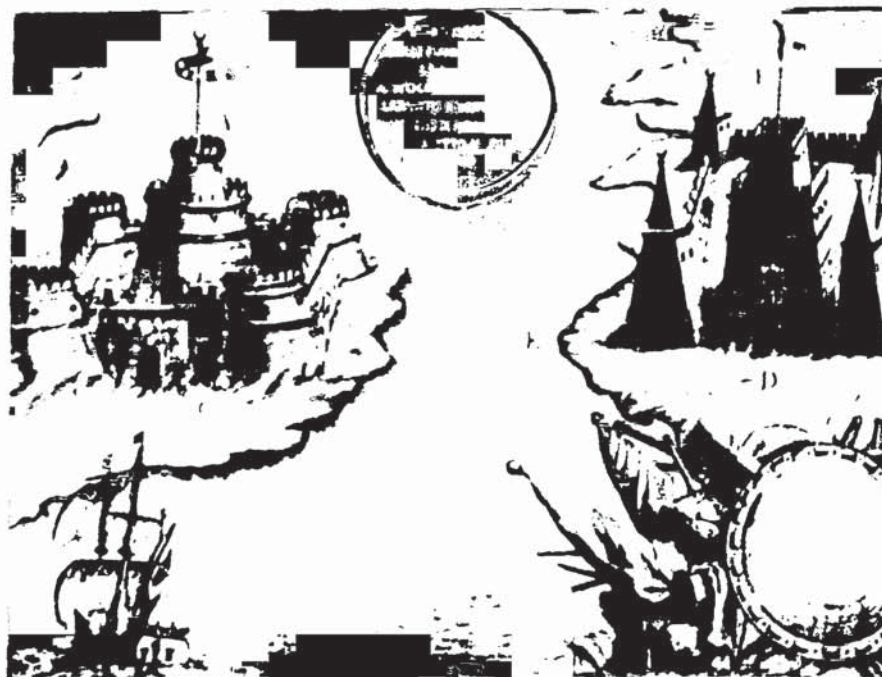
Τυπολογικά η γέφυρα αυτή είναι μια γέφυρα «καλωδιωτή» που δεν είναι πρωτότυπη, μιας και ο τύπος της συναντιέται και στις πιο πρωτόγονες κατασκευές της παράδοσης [εικ. 6]. Τα κύρια χαρακτηριστικά τεχνικά της στοιχεία είναι ότι το μήκος της ανέρχεται στα 2.252 μ. και είναι μεγαλύτερο από το μήκος της Γκόλντεν Γκέιτ του Σαν Φρανκίσκου κατά 300 μ. περίπου. Στηρίζεται σε τέσσερις πυλώνες ύψους 113 μ. πάνω από τη θάλασσα που είναι τοποθετημένοι σε αποστάσεις ανά 560 μ., ενώ η θεμελίωση κάθε πυλώνα έχει διάμετρο 90 μ. και βρίσκεται σε βάθος που φτάνει τα 65 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Τέλος, το πλάτος του οδοστρώματος είναι 27 μ. [εικ. 7, 8].

Η γέφυρα έχει εντυπωσιακές αντοχές. Σχεδιάστηκε και κατασκευάστηκε με προδιαγραφές υψηλής ασφάλειας, ώστε να αντέχει σε σεισμό μεγαλύτερο των 7,4 της κλίμακας Ρίχτερ. Έχει υπολογιστεί, ακόμα, να αντέχει σε ενδεχόμενη σύγκρουση τάνκερ εκτοπίσματος έως και 180.000 τό-

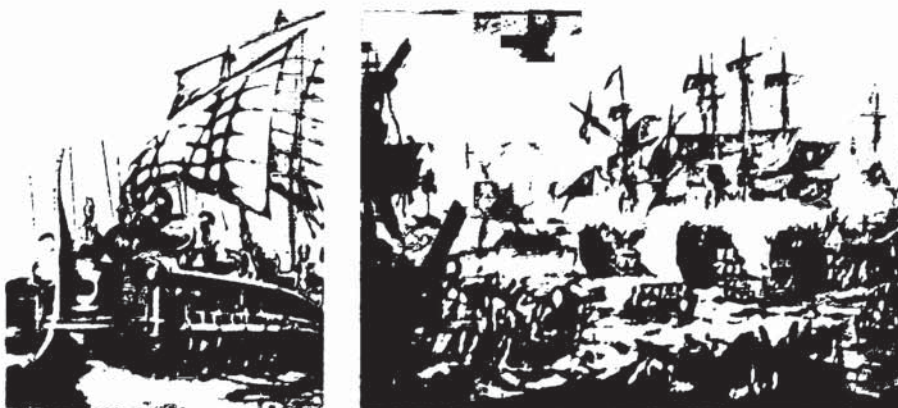
7. Διευθυντής της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας.

Εικ. 3. Τα κάστρα στο Ρίο και το Αντίρριο. [Χαλκογρ. 17ου αι.]

Εικ. 4. Ναυμαχίες Ρίου το 429 π.Χ. και Ναυπάκτου το 1571.

Εικ. 5. Τμήμα του κάστρου στο Ρίο με το φάρο.

Εικ. 6. Κρεμαστή παραδοσιακή γέφυρα.

νων, καθώς και σε ταχύτητα ανέμου 265 χλμ./ώρα, που αντιστοιχεί σε τυφώνα του ανώτατου δυνατού επιπέδου. Τέλος, είναι σχεδιασμένη έτσι ώστε να απορροφά πιθανές μετατοπίσεις των βάθρων της τάξεως των 8 χιλ./έτος, προς οποιαδήποτε κατεύθυνση. Κόστισε δε, 630 εκ. ευρώ.

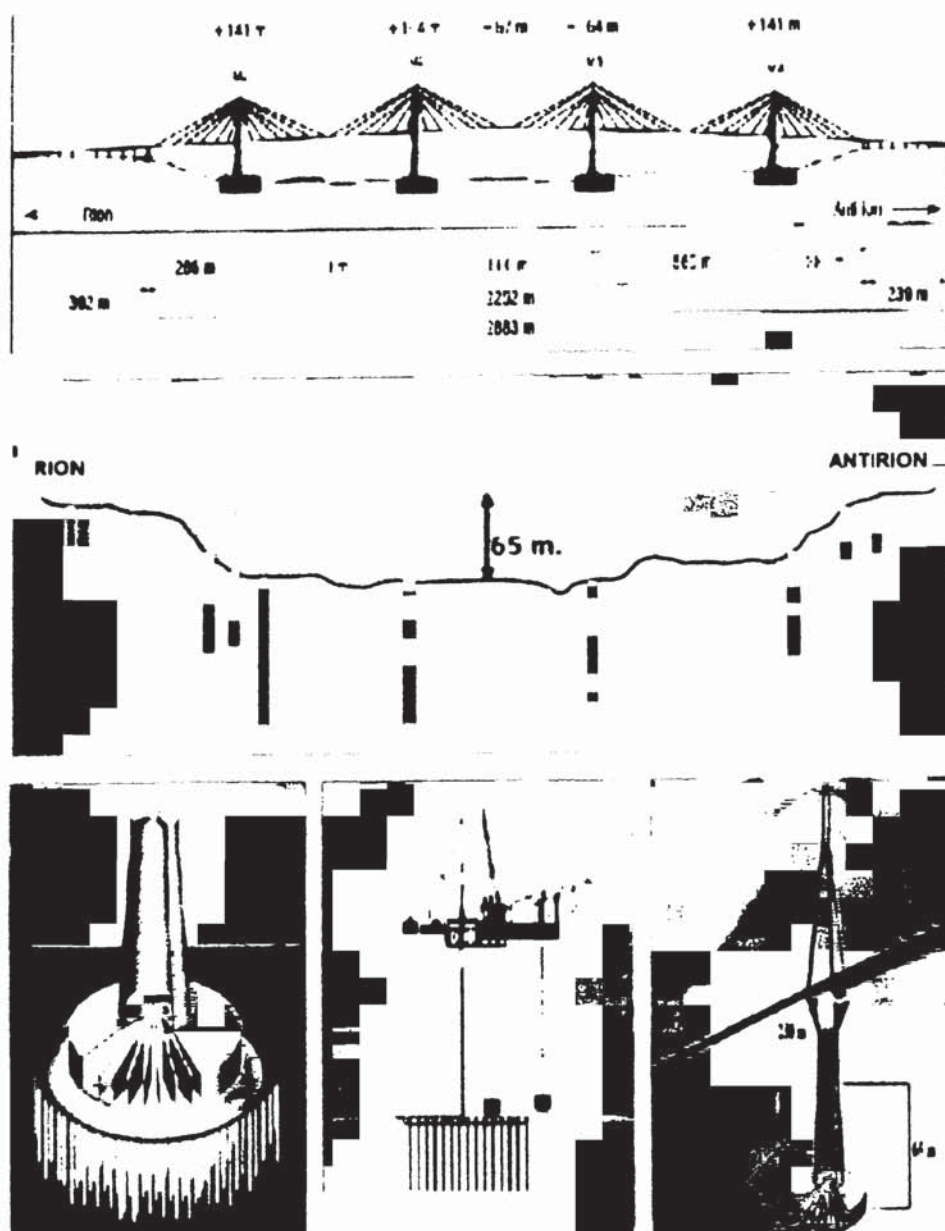
Ίσως, το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της γέφυρας αυτής, που συγκαταλέγεται στις πρώτες όλου του κόσμου, είναι το ότι, όπως ανέφερα προηγουμένα, δεν σχεδιάστηκε από αρχιτέκτονα ή από κάποιον που σπούδασε την Τέχνη σε Σχολές Καλών Τεχνών. Αλλά, υπαγορεύτηκε από τις ανάγκες χρήσης και τις συνθήκες· ειδικότερα, τα γεωκλιματολογικά δεδομένα του τόπου στην ορισμένη θέση. Τοίτο σημαίνει ότι είναι έργο σοφίας,⁸ δηλαδή έργο των «κατά φύσιν επαϊόντων» οι οποίοι ως επιστήμονες έχουν «πλήρη και ακριβή γνώση του θέματος» σε ό,τι αφορά στα αιτήματα της φύσης και των υλικών, αλλά και αζωτέλεσμα «σύνθεσης»,⁹ που σημαίνει τον καλύτερο τρόπο σύνθεσής τους. Αποκαλυπτική μαρτυρία για τον τρόπο σχεδιασμού και την κατασκευή της γέφυρας αποτελεί και το γεγονός ότι όλες οι αναφορές σε αυτήν, περιορίζονται αποκλειστικά σε περιγραφές της χρήσης και των τεχνικών στοιχείων της, όπως των υλικών και επιστημονικών μεθόδων, χωρίς καμιά απολύτως αναφορά σε αισθητική. Γι' αυτό και πρέπει να θεωρείται έργο «νοησιαρχίας».

Έτσι λοιπόν, θα 'λεγα πως η γέφυρα του Ρίου-Αντιρρίου είναι απο-

8. Ηράκλειτος, απ. DK 112 M23f. «...σφιγμένη αληθία λέγειν και ποιείν κατά φύσιν επαϊόντας».

9. Σιν+είμι: συν/έρχομαι, συνένωση, συνάντηση, συμβολή, αλλά και διαλέγω. Cyrillus Theol., De sancta trinitate dialogi. Sources chrétiennes Aubert 397,18. «Τὸ γὰρ, οἶμαι, δεῖν ὁδὸν ἰέναι βασιλικήν, οἷχ ἕτερον... ».

Ειχ. 7. Τεχνικά στοιχεία της γέφυρας Ρίου-Αντιρρίου.

Ειχ. 8. Η γέφυρα Ρίου-Αντιρρίου.

κλειστικά έργο του «νου» και μάλιστα, κατά τον ορισμό: «πνεύμα θεϊόν σοφίας και συνέσεως και επιστήμης εν παντί έργω διανοείσθαι και αρχιτεκτονήσαι». ¹⁰

3. Έργο

Λειτουργικά, η γέφυρα Ρίου-Αντιρρίου, έδωσε συνέχεια στο διττικό οδικό άξονα της Χώρας, την Ιόνια οδό όπως λέμε, αλλά και τη δυνατότητα της απρόσκοπτης από καιρούς και άλλα εμπόδια επικοινωνίας της νότιας Ελλάδας με την Αιτωλοακαρνανία, την Ήπειρο κι ακόμα πιο πάνω, με ξένα μέρη. Υπολογίζεται δε, ότι στο διάστημα της 20ετίας που λειτουργεί, έδωσε πέρασμα σε περίπου 100.000.000 οχήματα, εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπων, μυριάδες τόνους εμπορευμάτων και άλλα. Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε πως έδωσε τη δυνατότητα να περνάει και να μετακινείται απέναντι ο,τιδήποτε με τη μεγαλύτερη άνεση και ασφάλεια σε όλους τους καιρούς. Και έτσι, μόρφωσε ένα δεσμό ισχυρό και πολύ ωφέλιμο, ανάμεσα σε δυο κόσμους αντικριστούς και διάφορους, όπως: το άστυ των φώτων και των θορύβων με το Μεσολόγγι του μύθου και των «ελεύθερων πολιορκημένων».

Όμως, το πέρασμα της θάλασσας με τη γέφυρα και η ροτα των καραβιών, συνέταξαν ένα υπερτοπικό σταιρο[ς]δρομι που σημάδεψε τη θέση ως κόμβο/εστία σύγκλισης των αεπανταχού ταξιδιωτών. Και εκεί όπου κάποτε και για αιώνες μόνον τριήρεις, γαλέρες και πολίκαρτα ιστιοφόρα μπορούσαν να πορεύονται ελεύθερα προς τα μακρινά να πραγματευτούν το κέρδος και ν' αδράξουν τ' όνειρο, με τα καραβάνια να στέκονται καθηλωμένα κι αδύναμα να περάσουν απέναντι, τώρα, όλα μπορούν να τρέχουν πάνω-κάτω ασταμάτητα, μέρα και νύχτα για οφέλη, για δόξες, αλλά και για χίμαιρες. Θα ήταν δε άδικο αν παραλείπαμε να πούμε πως η γέφυρα αυτή, σε όσους την παρατηρούν κι αυτούς που τη διαβαίνουν, προσφέρει και αίσθημα υπερηφάνειας, δείχνοντας στο γένος των ανθρώπων πως μπόρεσε να υποτάξει το «θυμό» της θάλασσας, που ήθελε να χωρίζει τον τόπο στα δυο.

Έτσι, το έργο της γέφυρας, πέρα από την ευκολία, την ωφέλεια της χρήσης και την υπερηφάνεια, προσφέρει ακόμα ό,τι ως επικοινωνία σημαίνει η ένωση τόπων και λαών.

10. Αγία Γραφή, Έξοδος, 31,2,4. Εκκλησιαστής 1.26.3.

4. Μορφολογία

Η γέφυρα δεν διαθέτει στοιχεία με ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες «καλλιτεχνικές» μορφές, αλλά ούτε κάποιο διάκοσμο, χρώματα και άλλα σχετικά. Είναι «άκρως» λιτή κι απέριττη, φτιαγμένη με τα απολύτως αναγκαία που μπορούν υπηρετούν το σκοπό της. Δείχνει σχεδόν αδιάφορη για στολίδια.

Τα τέσσερα βάθρα της, αποτελούν γραμμικά στοιχεία από μπετόν τα οποία, κατά τη μορφή τους, για όποιον τα βλέπει από μακριά, μοιάζουν ολόιδια με τεράστια ανθρωπόμορφα πλάσματα που αναδύονται μέσα από τη θάλασσα [εικ. 10]. Καθώς δε αυτά στοιχίζονται σε ευθεία και σε ίσες μεταξύ τους αποστάσεις, διαμορφώνουν μια αυστηρή συμμετρία με αποτέλεσμα αυτή να δημιουργεί το αίσθημα της απόλυτη «τάξης» και η γέφυρα να δείχνει στέρεα. Ειδικότερα, το οξυκόρυφο της μορφής τους, καθώς όλα τα στελέχη τους σμίγουν στην «κεφαλή», τους κάνει να μοιάζουν ωσάν βέλη που βγαίνουν μέσα από τα σκοτεινά βάθη της θάλασσας και εκτοξεύονται αναστάσιμα στο λαμπρό φως του ουρανού. Έτσι, διαφοροποιούνται εντελώς από τα παραδοσιακά βάθρα και άλλες συμβατικές μορφές στήριξης που εφαρμόστηκαν στο παρελθόν, πότε ως λιθοδομές που εκτείνονταν τοξωτά, πότε ως πεσσοί ογκώδεις που παρίσταναν Τιτάνες ή κοσμούσαν με πύργους και γιρλάντες και, σημερινά, αποτελούν όγκους από μπετόν άμορφους και κυνικά αδιάφορους [Εικ. 9].

Εικ. 9. Μορφές βάθρων γεφυρών παραδοσιακές και σύγχρονες.

Από τους παραπάνω βάθρα/πυλώνες, εκτείνονται καλωδιώσεις που αποτελούνται από ισχυρά ατσάλινα καλώδια και το καθένα αναλαμβάνει ένα μέρος από το φορτίο του οδοστρώματος. Οι καλωδιώσεις αυτές, ιδιαίτερα όταν συμβαίνει να αντικρίζονται από ορισμένες θέσεις και ο ήλιος να τις φωτίζει από ειδικές γωνίες, δείχνουν ωσάν πελώριες ανοιχτές φτε-

ρούγες. Σε όποιον, δε, διαβαίνει τη γέφυρα, δείχνουν να σχηματίζουν οξυκόρυφες φωτεινές αψίδες. Οι αψίδες αυτές, πέραν του ότι προκαλούν την αίσθηση της έλξης προς ανά/ταση, καθώς ισαπέχουν η μια από την άλλη δημιουργούν, κατά την διέλευσή της, μια έντονη, διαφορετική και σταθερά σύμμετρα επαναλαμβανόμενη συνθήκη, η οποία κυριαρχεί ως ρυθμός και αλλοτριώνει τον ιδιό/ρρυθμο του διερχόμενου. Όμως, σημαντικό γεγονός είναι, ακόμα, το ότι οι καλωδιώσεις αυτές, από μακριά, μοιάζουν με ανοιχτά φτερά, που κάνουν τα ανθρωπόμορφα βάρη να δείχνουν όμοια με φτερωτούς Τιτάνες που προκαλούν δέος [εικ. 11].

Τέλος, το οδόστρωμα που εκτείνεται με ελαφριά υπερύψωση πάνω από τη θάλασσα, καθώς προβάλλει στο φως του ορίζοντα, δείχνει όμοιο με λεπτή λυρική μονοκονδυλιά. Όπως, δε, εκτοξεύεται από τη μιαν άκρη σε μιαν άλλη μακρινή κι απρόσιτη, μοιάζει ίδια με βολίδα που χάνεται στο άπειρο. Και από την άλλη, πάλι, καθώς βρίσκεται πολύ πάνω από τη θάλασσα, και πάνω από καράβια και τα μανιασμένα κύματα, γίνεται κάτι σαν το «μαγικό χαλί» των παραμιθιών που σε πάει εδώ και εκεί κι απ' τον ένα τόπο στον άλλον, κάνοντας τον ταξιδευτή να νοιώθει ωσάν πουλί πετούμενο στα ουράνια.

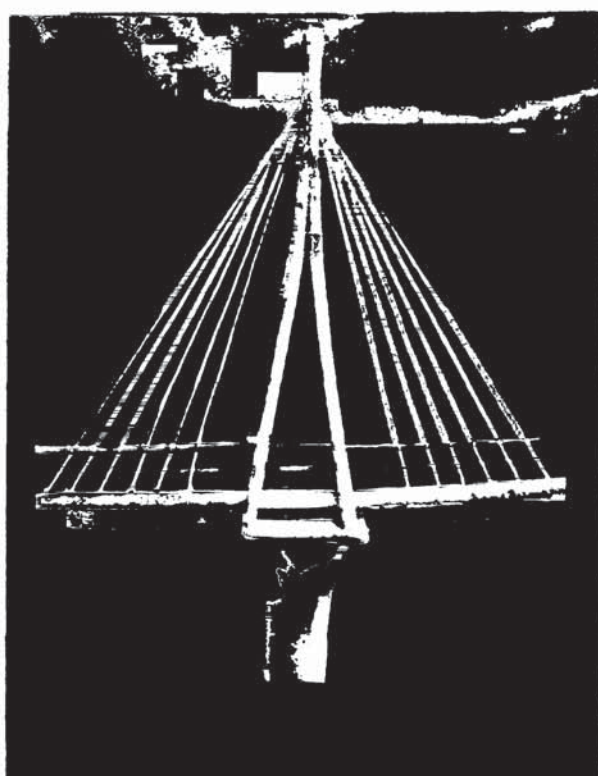
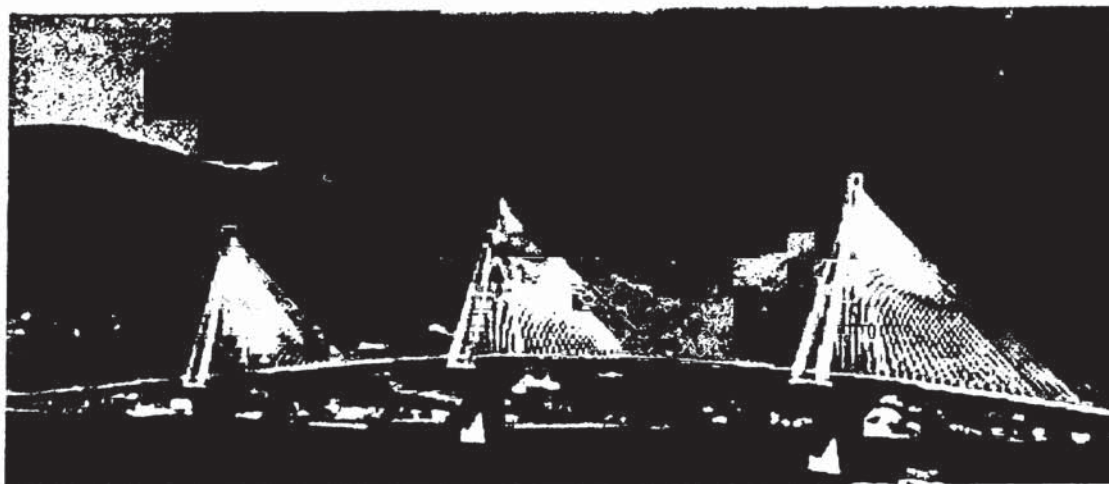
Με την έννοια, λοιπόν, των παραπάνω, μορφολογικά, η γέφυρα του Ρίου-Αντιρρίου αποτελεί σύνθεση που συν/άπτει μορφές δραματικές με λυρικές με τρόπο απλό, λιτό, ώστε να δημιουργείται η εικόνα μιας ορισμένης, ισόρροπης και αισθητής τάξης. Μια εικόνα η οποία, καθώς προβάλλεται στην ατλαντοσύνη του φωτεινού ορίζοντα, δείχνει να μεταμορφώνεται σε όραμα που εκστασιάζει.

5. Σιγκινησιακή συμπεριφορά

Τη συνθήκη σιγκίνησης που η γέφυρα προκαλεί και βιώνει ο θεατής και ο χρήστης, όπως και προηγούμενα υπαινίχθηκα, δεν συνθέτουν μόνον τα όσα έχουν προηγούμενα σημειωθεί σχετικά με την αισθητική της έκφανση· μορφώνονται και από άλλα όπως τα αισθήματα που η χρήση της προσφέρει, το κατόρθωμα που ως τεχνικό έργο επιδεικνύει, οι πανάρχαιοι μύθοι που την πλαισιώνουν. Έτσι, η όποια σιγκινησιακή της ενέργεια δεν αποτελεί έκφραση αυτής καθ' αυτής της γέφυρας, αλλά είναι συν/έκφραση αυτής αλλά και όσων «ορατών τε και αοράτων» την περιβάλλουν. Με την έννοια αυτή θα έλεγα πως τέτοιοι συντελεστές είναι:

5.1. Ο χώρος νοούμενος κατά τον Πλάτωνα ως «δοχείο όπου λαμβάνει χώρα κάθε τι αισθητόν και πλαισθητόν», που περιβάλλει και φορτίζει και

Εικ. 10. Μορφές πυλώνων

Τα βράχια, ασάν μυθικά όντα ξεπετιούνται απ' τα βραχιά νερά, να φυλάνε τον κόσμο του κόλπου

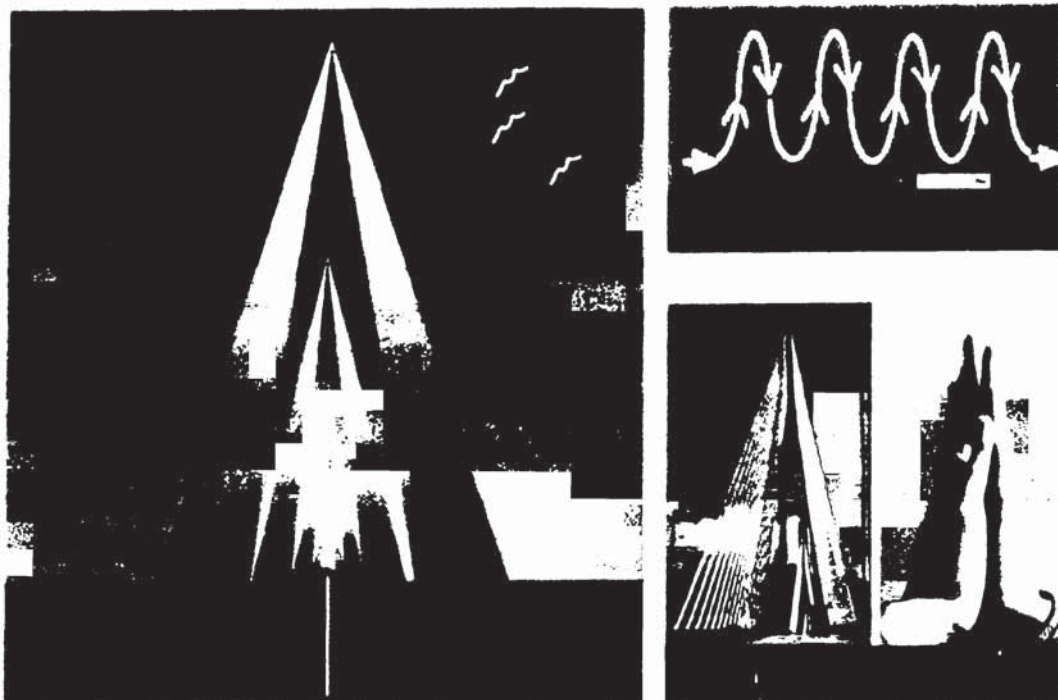
ως φόντο αναδεικνύει τη γέφυρα. Ιδιαίτερα δε εδώ, όπου η θέση της συμβαίνει να είναι σημαδιακή, η επιρροή του είναι καταλυτική. Έκι αυτό, γιατί βρίσκεται στο σημείο όπου η θάλασσα, λες και σκόπιμα χωρίζει τον τόπο σε δυο, για να 'ναι ο ένας του Μωριά, τόπος της γαλήνης των λειμώνων, και ο άλλος, της Ρούμελης, τόπος κακοτράχαλος των βουνών. Γιατί, εδώ, τέμνονται δυο κοσμικοί άξονες: του Βορρά-Νότου που ορίζει ο αιτοκινητόδρομος και το κανάλι της θάλασσας που οδηγεί απ' την Ανατολή στη Δύση. Γιατί, ακόμα το σημείο αυτό, σινιστά «ομφάλιον», όπου σταυρώνουν οι συζυγίες των τεσσάρων σημείων του ορίζοντα και το τέλος μιας πορείας γίνεται αφετηρία μιας άλλης. Αλλά και γιατί είναι μια θέση όπου σμίγουν τα αντίθετα: ένας τόπος ήπιος μ' έναν άλλον αντίπερα, τραχύ και μια θάλασσα οικεία με μιαν άλλη άξενη. Με άλλα λόγια είναι σημαδιακή γιατί είναι πέρασμα από μια κατάσταση σε μιαν άλλη αντίθετη, αλλά και συμπληρωματική. Και αυτό είναι κάτι που η ιστορική εμπειρία το διέκρινε, το μόρφωσε σε μύθο που «επικριπτόμενος παραινεῖν τι και διδάσκει» και, ακόμα, το έκανε τελετή που μινεί στα νοητά και ως επαναλαμβανόμενη συντηρεί το συμβολισμό τους. Το έκανε μνήμη και τελετή για να αναδείξει το Ρίο-Αντιρρίο ως πέρασμα και να κρατήσει ζωντανό το συμβολισμό του ως σημείου μετάστασης: «να περάσει η ψιχή για να συμπτυχθεί στα ίδια και σε αντίθετη πορεία εκπτυχθεί στον Κόσμο»¹¹ πέρασμα για το οποίο ο Αισχύλος στον Προμηθεΐ Δεσμώτη [828-841], θα πει πως πρέπει να «έχουν γραμμένο οι θνητοί στα θνητικά του νου τους δειτέρια». Αιτός λοιπόν ο κόσμος της θέσης όπου εκτείνεται η γέφυρα του Ρίου-Αντιρρίου, όσο και αν «κρίπτεσθαι φιλει» κι αν μένει σιωπηλός και δεν κραιγάζει, ασφαλώς συγκινησιακά την υποστηρίζει και συμβάλλει στη μόρφωση του ήθους της. Θα έλεγα δε πως η συμβολή αυτή είναι ότι το φόντο του ζωγραφικού πίνακα ή το «ίσον» της υμνωδίας που, χωρίς να λένε κάτι συγκεκριμένο, χρωματίζουν την αισθητική τους έκφραση.

5.2. Η χρήση της γέφυρας είναι ένας άλλος συντελεστής, λόγω του ότι δίνει τη δυνατότητα εύκολα να περάσεις απέναντι, να δεις τόπους ξέμακρους και ν' ανταμύσεις ανθρώπους ξένους, να ανταλλάξεις ήθη και αγαθά κι άλλα που είναι ευλογία. Και μάλιστα, όλα αυτά να τα πραγματώνεις με τρόπο πρωτόγνωρο: να περνάς απέναντι ψηλά και πάνω απ' τις

11. Χρ. Μαλεβίτση, *Περί του τραγικού*. Εκδ. Ειθινή 1992, σ. 126. «Το πέρασμα αποτελεί αρχετυπο ψυχής το οποίο συναντιέται συχνά στη μυθολογία, ... στην Αργοναυτική εκστρατεία το πέρασμα από τις Συμπληγάδες πέτρες, τη Σκύλα και τη Χαριβδή, ... από την ενδομήτρια στην εξωμήτρια ζωή», βλ. και Στήλες του Ηρακλέους.

Α1 Τάσεις, εντάσεις και ρυθμός

Α2 Συμβολική παράσταση γέφυρας

Α3 Η γέφυρα ως όραμα

Εικ. 11. Μορφές και προσομοιώσεις Γέφυρας Ρίου-Αντιρρίου.

θάλασσες, όπου «εκεί πλοία διατορεύονται, δράκων, ούτος ον έπλασας εμπαιζειν αυτη». Δίκαια λοιπόν, από την εικολία και χάρη που προσφέρει η χρήση της ως πέρασμα, η γέφυρα έγινε «σήμα» ελευθερίας και χάρης, και συνακόλουθα, «παραμιθίας». Γι' αυτό και συγκίνησιακά τέρπει τα εκατομμύρια των εκατομμυρίων χρήστες, που την διαβαίνουν και θα τέρπει αυτούς όλους που θα τη διαβούν.

5.3. Η κλίμακα των μεγεθών της γέφυρας και όσων επηρεάζουν την παρουσία είναι χωρίς αμφιβολία υπέρ/μετρη. Η υπερ/άνθρωπη μορφή των πυλώνων τους μυθολογεί, το υπέρ/λαμπρο φως του ορίζοντα εξαυλώνει την εικόνα της και την κάνει να μοιάζει με όραμα, και το υπέρ/μετρον των μεγεθών της την κάνει ικανή να προκαλεί δέος. Με την έννοια αυτή ετοιμή η γέφυρα σημαίνει την υπέρ/βαση και κατορθωμα, μιας και «πάσαν ...θάλασσαν και γην εσβατόν τη ημετέρα τόλμη καταναγκάσαντες γενέσθαι»¹² που συγκίνησιακά, πέραν από θαυμασμό εμπνέει υπερ/ηφάνεια.

5.4. Οι καλωδιώσεις ανάρτησης που ενώ φέρουν μόνιμα τεράστια φορτία και υποφέρουν, δείχνουν ανάλαφρες να «παίζουν» στο φως. Και όπως αλλάζουν μορφή και συμπεριφορά δείχνουν: τότε ν' ανεμίζουν στην αύρα της θάλασσας και τότε χρισωμένες να γίνονται ιστός αράχνης, φτερά πεταλούδας, ή, ακόμα, όμοιες με παλάμες που ανατείνουν σε ώρα δέησης [εικ. 11]. Όλα αυτά δίνουν την αίσθηση μαγείας.

Εικ. 12. Τρόποι άρσης βαρών.

5.5. Ο τρόπος με τον οποίο οι πιλώνες φέρουν τα φορτία του οδοστρώματος αποτελεί συντελεστή άξιο ιδιαίτερης προσοχής [εικ. 12]. Οι πιλώνες δεν βαστάζουν το βάρος του με την «κεφαλήν» τους ή με τα χέρια ινκωμένα, πράγμα που προκαλεί σύν/θλιψη, αλλά το αφήνουν να κρέμεται ώστε τα χέρια να εφ/ελκύνονται, πράγμα που είναι πιο άνετο.¹³ Με τον τρόπο αυτόν τα βάρη ενεργούν ομόλογα με τον άνθρωπο σε αντίστοιχες περιπτώσεις. Θα έλεγα γι' αυτό, πως: ο θεατής βρίσκει τον τρόπο λει-

12. Θουκυδίδης, *Επιτάφιος Λόγος Περικλή*, 2.41.15.

13. Απόδειξη είναι το κράτημα μιας σακούλας που δεν τη βαστάμε με υπερ/ινκωμένο χέρι, αλλά και το άθλημα της άρσης βαρών όπου ο αθλητής ενώ με κατεβασμένα χέρια κρατάει άνετα τα βάρη με ινκωμένα δεν τα αντέχει.

τουργίας των πυλώνων ως κατά φύσιν ορθότερον και οικείον. Και, με την έννοια αυτή, θα μπορούσε να λεχθεί πως οι πυλώνες και σε προέκταση η γέφυρα με το θεατή της συνδέονται με δεσμό· δεσμό όχι μόνο κατά τη μορφή των πυλώνων, όπως έχει σημειωθεί, αλλά και τη συμπεριφορά τους, πράγμα που, τελικά, προσομοιώνει τη γέφυρα με τον άνθρωπο, ώστε να δείχνει οικεία και φιλική. Έτσι δε, οι πυλώνες, παρά το υπέρμετρο μέγεθος και το απόκοσμο της μορφής τους, δεν τρομάζουν. Αντίθετα, προκαλούν φόβο, αλλά και «δέος» θαυμασμού που κολακεύει το θεατή μιας και τους βλέπει ως αν συγγενή του είδωλα. Και για όλα αυτά, τα υπερ/μεγέθη και υπέρ-/ογκα και τα μυθικά «στοιχεία» της γέφυρας, λόγω του οικείου τρόπου συμπεριφοράς, δεν τρομάζουν, παρά δείχνουν φυσικά και θαυμαστά.

5.6. Οι μύθοι. Έχω την άποψη πως βασικό ρόλο στη συγκινησιακή συμπεριφορά της γέφυρας ασκούν και οι μύθοι τους οποίους οι αιώνες έχουν υφάνει για τα απανταχού και λογιών-λογιών γεφύρια· τα έργα που υψώνονται πάνω από φαράγγια, ποτάμια και έλη, με δράκους και ξωτικά, αλλά και τόπους σημαδεμένους από ήρωες κι αγίους. Ακόμα, πιστεύω πως θα ήταν μεγάλο λάθος να νομίζουμε ότι τη συγκινησιακή ενέργεια της γέφυρας του Ρίου-Αντιρρίου συνιστούν αποκλειστικά και μόνον τα όσα προηγούμενα έχουν αναφερθεί ως συντελεστές συγκινησιακής έκφρασης. Γιατί και αυτή η γέφυρα, όπως και κάθε άλλη, σημαδεύεται από έννοιες και αισθήματα τα οποία έχουν ιστορικά συνδεθεί με το ρόλο που 'χει παίξει το γεφύρι στη ζωή των ανθρώπων. Και εννοώ όλα εκείνα που έγιναν θρύλος, μύθος και έθιμο και μας ακολουθούν μέχρι σήμερα, άλλα μέσα από αφηγήματα, άλλα από παραμύθια κι άλλα από παροιμιόμυθους· ή, έστω, αναδύονται ως ενθυμήσεις μέσα από κείμενα και φωτογραφίες παραδοσιακών γεφυριών, κάποιων που αγωνιούν, ψάχνουν και σταχυολογούν απ' εδώ κι απ' εκεί, και απ' ό,τι απέμεινε, έστω και αν μερικοί άνοες τους είπαν «ρωμαντικούς». Ως τέτοιους μύθους θα 'θελα να αναφέρω μερικούς γραφτούς αλλά κι άλλους που ακούγονται ακόμα και σήμερα από παλαιότερους, σεβάσιμους και από τα χρόνια σοφούς. Πιστεύω πως το γεγονός ότι ο μύθος συνόδευε παντού και πάντοτε το γεφύρι και έφτανε να γίνει έθιμο να παρεμβαίνει στη ζωή και να καθορίζει κρίσιμες συμπεριφορές των ανθρώπων, χωρίς αμφιβολία, μαρτυρεί πως υπήρξε και, γιατί όχι, αποτελεί θεμελιακό οργανικό συνάρτημα της συγκινησιακής του ενέργειας. Και γι' αυτό και πάντα θα ντύνει το κάθε γιοφύρι, έστω και ως μακρινός απόηχος.

Πρώτα-πρώτα, πρέπει να ξαναθυμίσω τον από τον 8ο αι. π.Χ., πανάρ-

χαιο μύθο των δελφινιών που έφεραν στη θέση της γέφυρας το νεκρό σώμα του Ηοίοδου και σημάδεψαν έτσι τη θέση του Ρίου-Αντιόριου ως πύλη, και το πέρασμά της ως πέρασμα στον «άλλο κόσμο» που οι βροτοί πρέπει πάντα να χουν κατά νουν.

Όμως θα ήθελα να αναφερθώ και στους νεώτερους θρύλους που συνοδεύουν την κατασκευή των γεφυριών και το «πέρασμα» στην απέναντι όχθη του ποταμού. Γιατί η αντοχή και η διάρκεια τους στο χρόνο, χωρίς αμφιβολία, δείχνουν πώς το γιοφύρι ιστορικά δεν ήταν μόνο ένα τεχνικό έργο, αλλά και σημάδι μιας οντότητας μέσα από την οποία διαλέγονταν τα υπερβατικά και μεταφυσικά με τα μύχια των ανθρώπων. Κι ακόμα από θυμό γιατί αυτή η μυθική ιδιότητα του γεφυριού σήμερα μοιάζει ακατανόητη και κάποιου την είπαν και ανόητη...

Πολλοί από τους μύθους λένε ότι τα ποτάμια έχουν υπερφυσικές ικανότητες, όπως και στην αρχαιότητα, όπου λατρεύονταν ως ημίθεοι, και πως, γι' αυτό, οι άνθρωποι επιδίωκαν την εύνοιά τους, τότε για την ευφορία της γης, τότε για τη δική τους ευγονία και άλλα. Έτσι, για παράδειγμα, στο Ζαγόρι της Ηλείου, «...όποια γυναίκα, ατιχώντας, γεννούσε το παιδί της πεθαιμένο, κατέβρινε στο ποτάμι, και από την κορυφή της καμάρας κάποιου γεφυριού, εσπρωχνε και έβριχνε στα νερά, μία ή περισσότερες «αρκαδες» του... που ασφαλιζαν [ως στηθια] τη διαβασή του».¹⁴ Εδώ, το ποτάμι φερεται ως προστάτης της ευγονίας που η μάνα το εκδικείται, γιατί δεν προστάτησε τη γέννα της. Για να το εκδικηθεί, δεν το πετροβολάει από κάπου οποιδήποτε και με οτιδήποτε. Το τιμωρεί, πάνω από ένα γιοφύρι που υπήρχε, όπου κι αν βρισκονταν αυτό· δηλαδή, από ένα έργο το οποίο ήδη το έχει ταπεινώσει μια φορά υπερβαίνοντάς το και ζευγαριώνοντας ό,τι αυτό επιμονα χωρίζε, ξηλώνοντας μάλιστα, τα στηθια που την προστάτειν για να δείξει πως δεν το φοβάται. Έτσι εδώ το γεφύρι φερεται ως έργο που ταπεινώνει το στοιχείο της φύσης και, συνακόλουθα, ως σημάδι δύναμης και θριαμβευτικής νίκης του ανθρώπου απέναντι στον θρυλούμενο ως ημίθεο ποταμό.

Ένα άλλο έθιμο, πάλι από το Ζαγόρι, λέει πως: «Όταν η γαμηλία πομπή, εφτανε μπροστά σ' ένα γεφύρι, οι οργανοπαικτες σταματούσαν το τραγούδι, η νύφη και ο γαμπρός ξεπέζευαν από τα άλογα, το ίδιο και οι άλλοι, κι έτσι, σιωπηλοί και κατηφείς, περνούσαν σιγά-σιγά στην άλλη όχθη». Κι αυτό γιατί όπως λένε: [το ποτάμι (θα)] αρχίζει τα βόγκητά, μτορεί

14. Σπύρου Μαντα, *Τα Ηλείοτικα γεφύρια*, Αθήνα 1984.

και το χορό, κι έτσι το γεφύρι θα 'τριζε, θα κοινοίταν, μπορεί και να σωριαζόταν μέσα στο νερό». ¹⁵ Όμως, είναι βέβαιο πως με τον τρόπο αυτόν ήθελαν συμβολικά να σημειώσουν πως το πέρασμα σήμαινε μετάβαση σε μια άλλη συνθήκη ζωής όπου: οι ψυχές με βαριά αμαρτήματα και περηφάνιες δεν μπορούν να το περάσουν και γι αυτό χρειάζεται ταπείνωση [«ξεπέξεμα»], αλλά και περίσκεψη [«κατήφεια»] κι όχι γλέντια και χορούς. ¹⁶ Ακόμα, στην ίδια περιοχή του Ζαγοριού, το γιοφύρι ήταν κι ο αλάνθαστος κριτής που αποφαινόταν για την ύπαρξη ανομίας· ήταν η Λυδία λίθος με την οποία αποκάλυπταν τους ζωοκλέφτες. Έλεγαν οι προεστοί στον ύποπτο: «Πάρε αυτή τη γίδα, βάλ' τη στον ώμο και πέρνα από 'δω να πας πέρα». Αλλά να είναι το γιοφύρι πλημμυρισμένο! Αν περνούσε με τη γίδα, ήταν αθώος, ήταν απόδειξη. Όσοι όμως πνίγονταν, ήταν ένοχοι. Γι' αυτό τιμωριούνταν...». ¹⁷

Όμως, ως παράδειγμα ξεχωριστό δεν μπορεί παρά να αναφερθεί το γεφύρι της Τρίχας· ήταν ένα φανταστικό γεφύρι, που αφορούσε στην αγωνία του ανθρώπου για τη μεταθανάτια ζωή, σημαίνοντας τη λύτρωση για όποιον κατόρθωνε να το περάσει στο ταξίδι του στον άλλο κόσμο. Το είπαν γιοφύρι της «Τρίχας» γιατί ήταν λεπτό σαν τρίχα και δύσκολο ως κι ακατόρθωτο, κατά το «ουδείς αναμάρτητος», να το περάσεις. Έτσι δε, πίστευαν πως όσοι δεν μπορέσουν να το περάσουν, δεν πρόκειται να λυτρωθούν και θα μείνουν από εδώ, στον κόσμο με τα βάσανά του και με τις αμαρτίες τους. ¹⁸ Κι αυτό είναι κάτι που μας θυμίζει την αρχαία Πλατωνική δοξασία πως οι αμαρτωλοί θα παραμείνουν στον κόσμο και δεν θα περάσουν στα Ηλύσια πεδία μέχρις ότου καθαρθούν. ¹⁹ Μαρτυρία τρανή για όλα αυτά είναι η προσευχή της γερόντισσας από τη Λέρο: «*Αη Γιάννη Θεολόγο / από σένα θέλω λόγο, / θέλω την ελπίδα σου και τη σωτηρία μου,*

15. Ήταν μια σοφή ενέργεια γιατί επέβαλλε την κατάργηση του ρυθμού του τραγουδιού και, συνακόλουθα, την κατάργηση του ρυθμού του χορού, ώστε να αποφευχθεί ο συντονισμός του με τη φυσική συχνότητα του γεφυριού που δημιουργεί κραδασμούς ικανούς να κάνουν το γιοφύρι να «βογκάει» και να «χορεύει» με αποτέλεσμα να γκρεμιστεί. Ας σημειωθεί δε ότι, και σήμερα ο στρατός στο πέρασμα γέφυρας, για τον ίδιο αυτό λόγο απαγορεύει το βιάδιμα με ρυθμό κατά το γνωστό ... «εν διό, εν δύο».

16. Αρχείο Γεφυριών Ηπειρώτικων Σπύρ. Μαντά.

17. Σπ. Μαντάς, *Το γεφύρι κι ο Ηπειρώτης*, Αθήνα 1987.

18. Κ. Ρωμαίου, *Κοντά στις Ρίζες*, Αθήνα 1980, 15 (*Του Ρουσαλιού το Σάββατο*).

19. Πλάτων, *Φαίδρος*.

όταν ο Θεός την ψυχή μου θα ζητήσει στον Χριστό να την edώσει. / κι ο Χριστός να την περάσει απ' το τρίχινο γιοφύρι / που 'ναι τ'ρομερό κριτήριο...».²⁰

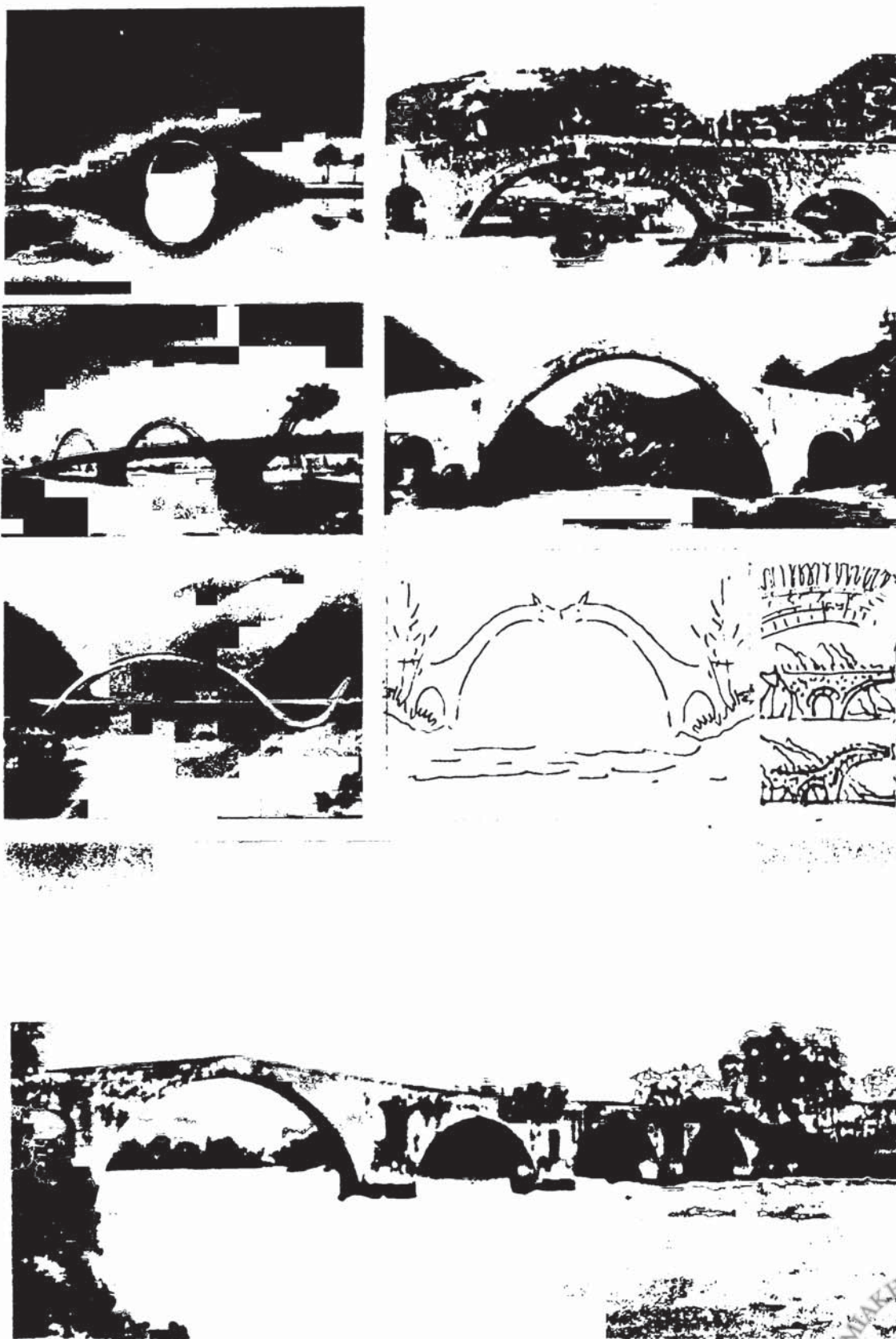
Στην αναφορά αυτή για τους μύθους των γεφυριών, είναι ανάγκη να μνημονευτεί και το γιοφύρι της Άρτας. Το γεφύρι που έγινε θρούλος και, όπως ομολογείται, για το στέριωμά του, πέρα από την τέχνη που «Σαράντα πέντε μάστοροι κι εξήντα μαθητάδες / γιοφύρι εθεμελιωναν...», χρειάστηκε μαζί η συνδρομή της φύσης και των πουλιών, η μεταφυσική ενέργεια της ανθρώπινης θυσίας, η ειρήνη και παράκληση προς τα θεία, αλλά και η ανάσα του ανθρώπινου καημού που είναι φωνή της ψυχής: «Αν τρέμουν τ' άγρια βοινά, να τρέμει το γιοφύρι, / κι αν περτούν τ' άγρια πουλιά, να πέφτουν οι διαβάτες, / τί έχω αδελφό στην ξενιτιά, μη λάχει και περάσει».

Από τα παραπάνω πιστεύω ότι φάνηκε πως: οι μύθοι, οι θρούλοι, τα έθιμα, τα τραγούδια και τα μοιρολόγια για το γεφύρι και το πέρασμά του, ενέχουν κόσμους και συμβολισμούς ακατάλιτους. Που, όπως έχω σημειώσει, ανέκαθεν φόρτιζαν τον ψυχισμό μας με συνθήκες που συγκλονίζουν, όπως αυτές της κρίσης, της φρόνησης, αλλά και του καημού, όπως τον μολογάει ετούτο το τραγούδι: «Τώρα στον ατοχωρισμό τρεις ποταμούς διαβαίνω, / ο ένας χωρίζει αντρόγενα, κι ο άλλος χωρίζει αδερφια, / κι ο τρίτος ο φαρμακερός τη μάν' απ' τα παιδιά της...». Φάνηκε δε, ακόμα, πως και το ύφος του γεφυριού, που είναι σημάδι του ήθους του, πλάθονταν από το μύθο που για χατίρι μας φυλάνε, παλείνοντας με το χρόνο. Χωρίς, λοιπόν, αμφιβολία, όλ' αυτά δεν μπορεί να μενούν συγκινησιακά ανενεργά: αντίθετα, αποτελούν τον «καμβά» και το «φόντο» όπου προβάλλεται και παίρνει νόημα το κάθε γεφύρι.

Συγκινησιακά, λοιπόν, η γέφυρα του Ρίου-Αντιρρίου, απλή, λιτή, και αισθηρά ισόρροπη, με μεγέθη και μορφές «τιτανικές» σε σταιρωδρομισμόμαδιακό, όπου τα αντίπαλα διαλέγονται, καθώς τινάσσεται απ' τη λάμψη του ορίζοντα και πάνω απ' τους θυμούς της θάλασσας δείχνει να μετουσιώνεται σε ελεύθερη φυγή που φέρει λύτρωση. Μαρτυρία αποκαλυπτική γι' αυτό, όπως πιστεύω, είναι η εξομολόγηση του Μίκη Θεοδοωράκη σε μια παλιά τηλεοπτική συνέντευξή του, όπου στην ερώτηση «τι θα ήθελε πιο πολύ», τον άκουσα να λέει: «να περάσω πρώτος τη γέφυρα του Ρίου». Ξαφνιάστηκα. Γρήγορα όμως κατάλαβα πως αυτός, που σε όλες του τις

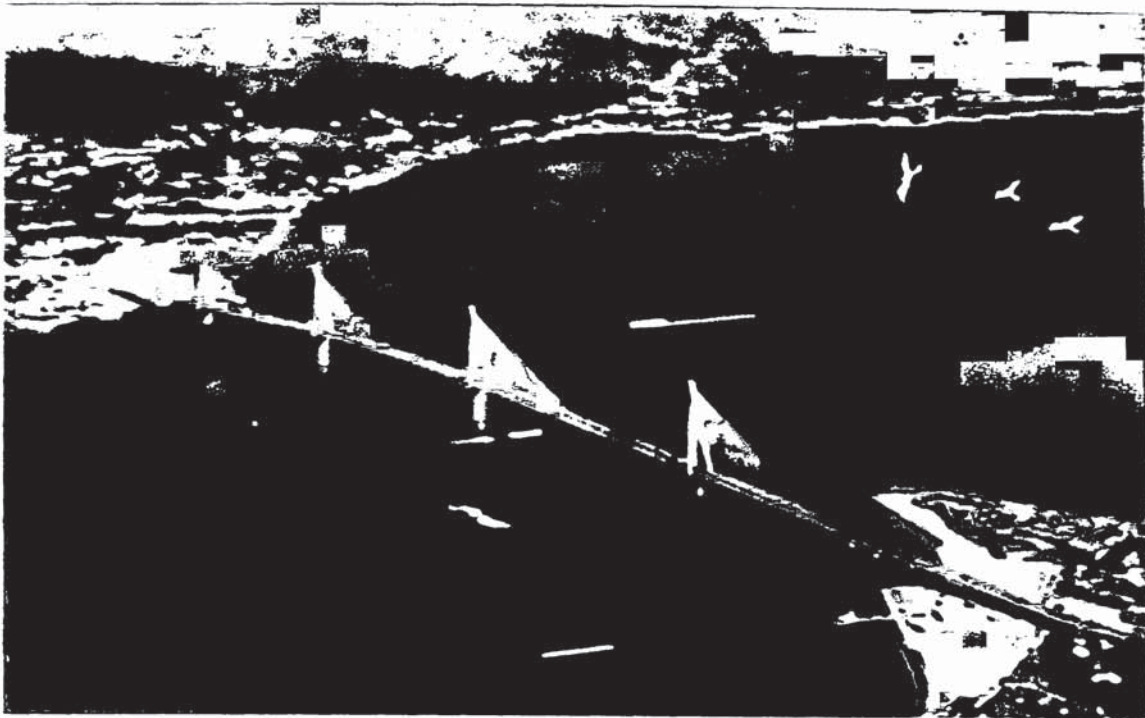
20. Καταγραφή: Σπ. Μαντάς, Α.Γ.Η (Φακ. ΙΘ' «Παραδόσεις - Τραγούδια»).

Εικ. 13. Γιοφύρια Ηπειρωτικά όμοια με Ήσυχια που φιλιώνουν κι άλλα που τρομάζουν. Ντιύθηκαν το μύθο που «βούλεται... επικρυπτόμενος παραινείν τι και διδάσκει» (Σουδας)

Εικ. 14. Η γέφυρα του Ρίου-Αντιρρίου.
 Όπου «εκεῖ πλοῖα διαστρεφόνται, ὄραται, ὅν ἐπλάσας ἐπιταΐζειν αὐτή» (ψάλλμ. 103).
 Τιτάνες φτερωτοὶ φερόμενοι τὸ πέρασμα.

εκδηλώσεις μοιάζει με εκρηκτικό παιάνα, ήθελε περνώντας τη γέφυρα να βιώσει το θρίαμβο μιας πορείας· να πετάξει πάνω απ' την άβυσσο της θάλασσας και να φτάσει στα αντι(α)κρινά κι α/πρόσιτα. Και αυτό το 'θελε να συμβεί πριν αρχίσουν να τρέχουν πάνω-κάτω σχήματα και το πέρασμα καταντήσει μια εύκολη κοινή καθημερινότητα. Γι' αυτό κρίνω πως ετούτη η εκ βαθέων εξομολόγηση ενός μοισικου «Τιτάνα» που με επαναστατικό «γινάτι» ζήτηγε πάντα και ζητάει την υπέρβαση, είναι αλάνθαστη επιβεβαίωση για το συγκινησιακό έργο που προσφέρει η γέφυρα του Ρίου· όχι ως κατασκευή ή μορφή, μιας και ως τότε δεν είχε ολοκληρωθεί, αλλά ως συγκίνηση που προσφέρει το πέταγμα πάνω από τη φοβέρα να φτάσεις το «πέραν».

Είναι φανερό ότι η γέφυρα Ρίου-Αντιρρίου βασίστηκε στο «νοί». Θα έλεγα πως είναι έργο αποκλειστικά του «λογισμοί». Και πως είχε την τύχη να βρεθεί σε τόπο σημαδιακό, όπου διαλέγονται τόποι ετερόκλητοι και σμίγουν δρόμοι με ρότες μακρινές· ένα σταιροδρόμι και μαζί «ομφάλιον» που το πλουτίζουν κρίσιμα ιστορικά γεγονότα και το μυθολογούν πανάρχαιες δοξασίες ως πέρασμα στο επέκεινα. Όντας λιτή και ανιστορά ισορροπη προσφέρει πέρασμα με ευκολία κι ασφάλεια για μεγάλη ωφέ-

λεια και, γι' αυτό, είναι πηγή ευχαρίστησης. Η υπερβατικότητα της σε όλα τα μεγέθη, τις λειτουργίες και τις εκφάνσεις της, καθώς «ενδύεται» τον τοπικό μύθο, αλλά και την αίγλη της παράδοσης, προκαλεί δέος. Είναι για όλα αυτά κατόρθωμα άξιο θαυμασμού.

Ετούτη η γέφυρα μπορεί να διαθέτει πολλά κι άξια, αλλά έχασε και πολλά απ' την «προίκα» της Παράδοσης. Της Παράδοσης της Χώρας και του κάθε τόπου που ήθελε το γιοφύρι να διαλέγεται για τα καθημερινά έως και τα μύχια των διαβατών· να γίνεται έθιμο, να σημαίνει αξίες ζωής και να επιβάλλει τρόπους συμπεριφοράς· κι ακόμα, το όνομά της να πάρει ως προσωνύμιο η Παναγιά, για να δώσει νόημα στο «πέρασμα» από τον ένα κόσμο σ' έναν άλλο καλύτερο,²¹ αλλά και όλα τ' άλλα που τα γιοφύρια της επίμονα συντηρούσαν ως ενθυμήσεις και σημάδια ως τα σήμερα. Και εννοώ το ρόλο του «*ύμνου κριτή*», που σήμαινε το γιοφύρι της

Εικ. 15. Γέφυρες παραδοσιακές και γέφυρα των καιρών.

Τρίχας, αλλά και την φρονιμάδα της *περίσκεψης* που το γεφύρι του Ζαγοριού επέβαλλε στους διαβάτες του, όταν αυτοί άλλαζαν περιβάλλον ζωής· εννοώ και τα αισθήματα των *καημών* και των *στεναγμών* του χωρισμού και της αντίμωσης που κάνουν τους απόηχους της ψυχής δάκρυ· ακόμα, εννοώ τους *κρυφούς πόθους*, που η σιωπή τους γίνονταν τραγούδι και πικρό μοιρολόι.

Τούτη, λοιπόν, η γέφυρα δεν είναι άξια θαυμασμού από έκπληξη ή παραδοξολογία, αλλά ως έργο σύγχρονο επιστημονικού «λογισμού» διάφορο από το παραδοσιακό γεφύρι που γίνονταν με «*λογισμό και μ' όνειρο*». Κι αυτό γιατί είναι άλλοι οι καιροί. Είναι οι καιροί που τους αρκεί η χρήση αντί της βίωσης. Ή, γιατί όχι, δεν θέλουν το πέραςμα της γέφυρας να 'ναι μια δοκιμασία... Κρίσης.

21. Romanus Melodus, Ακάθιστος ύμνος 5. 3, 17 «*χαίρε, γέφυρα μετάγουσα τοὺς ἐκ γῆς πρὸς οὐρανόν*».

Γ. Επίλογος

Το γεφύρι του Ρίου-Αντιρρίου είναι ένα τεχνικό έργο που δίκαια κρίνεται άξιο θαυμασμού και που είχε την τύχη να βρεθεί σε μια σημαδιακή και γεμάτη συμβολισμούς θέση· εκεί όπου, δρόμοι ξηράς και ρότες θάλασσας σταυρώνουν και το στενό γίνεται πέρασμα από έναν κόσμο σε έναν άλλο αντί/πέρα κι αλλιιώτικο. Διαφέρει όμως απ' το παραδοσιακό «γιοφύρι» που η σοφία του από «σημαδιακό» στοιχείο του χώρου το έκανε στοιχείο «σημαίνον» μηνύματα ζωής· σήμα που έτρεφε ονειράτα, άκοιγες καημούς, και διαλέγονταν με τις καρδιές των ανθρώπων. Κι ακόμα, γίνονταν κήρικας με αναφορές σε αξίες και εμπειρίες ζωής έως και χρόνων αρχαίων, ώστε να διακονεί την «αεί» βιωματική παιδεία. Γι' αυτό αγαπήθηκε τόσο ώστε να γίνει τότε μύθος, τότε τραγούδι χαράς, τότε μοιρολόι αφίσταχτο και τότε παρκαμίθι.

Το γεφύρι του Ρίου-Αντιρρίου είναι φτιαγμένο με τρόπο που να ανταποκρίνεται στο αίτημα των καιρών: πριν και πάνω απ' όλα είναι η ωφέλεια/κέρδος «είκολλα και γρήγορα», η χρησιμότητα κι ακόμα, η αίγλη του επιστημονικού λογισμού. Με συνέπεια ως θεατές και θαυμαστές του να τείνουμε να συμβιβαστούμε με όλους αυτούς τους «νέους θεούς», χωρίς να καταλάβουμε πως πορευό-μαστε πατώντας πάνω σε αγνάρια που οδηγούν στη φτώχεια, λίγο πιο πριν απ' την ανέχεια του μηδενισμού. Και δεν αντιλαμβανόμαστε πως έτσι γκρεμιζουμε αξίες ζωής, γιατί δεν ακούμε αυτό που ο «άθεος» Νίτσε κατηγορηματικά έχει επισημάνει: «ο θεός πέθανε και τον σκοτώσαμε εμείς – εσείς και εγώ! Εμείς όλοι είμαστε οι φονιάδες του!...».

Θα ήταν, λοιπόν, πολλά ωφέλιμον αν τα έργα μας γίνονταν όχι μόνο με «νου» αλλά με «νου και καρδιά», όπως ήθελε ο Σολωμός να 'ναι τα μεγάλα έργα· και αν, μαζί με τον θαυμασμό της άξιας γέφυρας του Ρίου-Αντιρρίου, αναλογιζόμαστε την Αριστοτελική ρήση (Μεταφ. 983d), πως: «τέχνην... θαυμάζεσθαι υπό τῶν ἀνθρώπων μὴ μόνον διὰ τὸ χρησιμὸν εἶναι τι...».

Μαρούσι 22.11.2014

Βασίλης Αν. Χαρίσης

ΚΩΣΤΑ Π. ΒΛΑΧΟΥ

ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ ΛΑΕΝΑ:
ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΤΟΥ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ὁ αείμνηστος Ἰωαννίτης ιστοριογράφος Δημήτριος Σ. Σαλαμάγκας στὸ ἔργο του *Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Ἰωαννίνων*, παραθέτει μικρὸ ἀριθμὸ τροπαρίων τῆς Ἀκολουθίας τοῦ νεομάρτυρος Γεωργίου, ποὺ φέρεται «πονηθεῖσα παρὰ ἐλαχίστου Ἱερομονάχου Χρυσάνθου τοῦ ποτὲ Λαϊνᾶ»¹, βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ὁποῦ ἀνεურίσκει κανεὶς στὸ προμνημονευθὲν ἔργο.

Τὰ παρατιθέμενα τροπάρια ἐπελέγησαν ὡς ἔχοντα, κατὰ τὸν Σαλαμάγκα, «ἔντονα ἱστορικὸ καὶ πληροφοριακὸ χαρακτήρα»².

Ἐκρίναμε σκόπιμο, νὰ δημοσιεύσουμε ὀλοκληρωμένη τὴν ὑπὸ τοῦ Σαλαμάγκα ἀποσπασματικῶς δημοσιευθεῖσα πρὸ 60 ἐτῶν Ἀκολουθία τοῦ Νεομάρτυρος Γεωργίου.

Ὁ Σαλαμάγκας ἐχρησιμοποίησε χργρ., τὸ ὁποῖον εἶχε θέσει στὴ διάθεσί του ὁ Ἰωαννίτης δικαστικὸς Βασίλης Ι. Κασούμης καὶ τὸ ὁποῖο εἶχε ἀντιγραφεῖ στὰ Ἰωάννινα τὴν 25 Φεβρουαρίου 1838, δηλ. 39 μόλις μέρες μετὰ τὸ μαρτύριο τοῦ Νεομάρτυρος († 17 Ἰανουαρίου 1838), «παρὰ Ἀναστασίου ἐλαχίστου υἱοῦ Κωνσταντίνου Ἱερέως ἐκ κόμης Γραμμένου»³.

Πλὴν τοῦ ὡς ἄνω χργρ., ὁ Σαλαμάγκας εἶχε ὑπ' ὄψιν του ἓνα ἀκόμη χργρ., τὸ ὁποῖον, ἐκ τῶν καταλοίπων τῆς Ἰωαννιτικῆς οἰκογενείας Παπαγγέλη, εἶχε περιέλθει στὸν Μιχαὴλ Μάνθο, καὶ τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν Σαλαμάγκα, «περιλαμβάνει π λ ή ρ η τὴν Ἀκολουθία τοῦ Χρυσάνθου

1. Δημητρίου Σ. Σαλαμάγκα, *Ὁ Νεομάρτυρας Ἅγιος Γεώργιος Ἰωαννίνων*, Συναξάρι, Ἀθήνα, 1954.

2. Αὐτόθι, σ.144, σημ. 1.

3. Βλ. φωτογραφία τῆς νγ' σελίδας τοῦ χργρ. (αὐτόθι, σ. 129) καὶ μεταγραφή τοῦ κειμένου (αὐτόθι, σ. 143).

Λαϊνά, ἀκριβῶς ὅπως αὐτὴ περιέχεται» στὸ προμνημονευθὲν χργρ. τοῦ Ἀναστασίου υἱοῦ Κωνσταντίνου ιερέως⁴.

Τέλος, ὁ βιβλιοφύλακας τῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης Ν. Π. Δελιαλῆς εἶχε ἀναγγεῖλει χργρ. τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Χρυσάνθου ἀποκείμενο στὴν προαναφερθεῖσα Βιβλιοθήκη. Μάλιστα, ὁ Δελιαλῆς, στὸν ὁποῖο ὁ Σαλαμάγκας εἶχε στείλει ἀντίγραφα τῶν Ἰωαννιτικῶν χργρ., εἶχε σημειώσει καὶ εἶχε ἀποστείλει μὲ τὴ σειρά του στὸν Σαλαμάγκα ὅλες τὶς «παρλλαγές», πού παρουσίαζε τὸ χργρ. τῆς Κοζάνης ἐν ἀντιβολῇ πρὸς ἐκεῖνα τῶν Ἰωαννίνων⁵.

Μὴ γνωρίζοντας σὲ ποιὸ ἀρχειο κατέληξαν τὰ χργρ. τῶν Ἰωαννίνων, ἐπαχειρῶ ἐδῶ τὴ δημοσίευσι ὀλοκλήρου τῆς Ἀκολουθίας μὲ βάθος τὸ χργρ. 38 τοῦ Ἀναγνωστηρίου Κοζάνης, τὸ πρῶτο πού περιήλθε ἐν φωτοαντιγράφῳ σὲ μένα, ἐν ἀντιβολῇ πρὸς τὰ χργρ. Gr. 49, 132 τῆς Ἱεράς Μονῆς Ζωγράφου τοῦ Ἁγίου Ὁρους⁶, τοῦ (συμμείκτου) κώδικος 128 τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων⁷ καὶ τοῦ χργρ. τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Ἁγ. Παρασκευῆς Τριχάλων⁸. Ἀντιβάλλονται καὶ ὅσα τροπάρια ἐδημοσίευσε ὁ Σαλαμάγκας⁹.

Ὁ Στυλιανὸς Παπαδόπουλος ἐκφράζει τὴν ἄποψι ὅτι ἡ Ἀκολουθία μας, «οὔσα γεγραμμένη εἰς γλῶσσαν λογίαν μὲν ἐκκλησιαστικὴν, ἀλλ' ἀδόκιμον, εἶναι ἐπίσης κατὰ τὸ πολὺ μίμησις παλαιότερων ἀκολουθιῶν»¹⁰. Τὰ παρατηρούμενα λάθη (μετρικὰ, ὀρθογραφικὰ κλπ.) δὲν γνωρίζουμε ἂν καὶ κατὰ πόσον ἀνήκουν στὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ, στὸν

4. Αὐτόθι, σ. 166. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Σαλαμάγκας παραθέτει, κατ' ἐπιλογήν, ἰδιόμελα τοῦ Νεομάρτυρος Γεωργίου *πληθύνοντα παρά τοῦ Χρυσάνθου, πρῶτη μὲν Ἰωαννίτου, νῦν δὲ Κοιτιζιώτου, ἅτινα, εἰ βοῦλει, ψάλλειν αὐτὰ εἰς παράκλησιν τοῦ Ἁγίου* (αὐτόθι, σς. 142 -143).

5. Αὐτόθι, σημ. 8.

6. Στὸν π. Ἰουστίνου Σμωνοπετρίτη καὶ τὸν κ. Δημήτριου Μανούση, πού ἐμεσολάβησαν γὰρ τὴν ἀποστολὴ τῆς δισκέττας, ὅπως δὲ ἰδιαιτέρως στὸν π. Ἀθανάσιο τὸν Ζωγραφεῖτη, ὁ ὁποῖος ἐμερίμνησε γὰρ τὴν φωτογράφισι καὶ ψηφιοποίησι τοῦ χργρ. Gr 49,132 (σσ. 179 – 233) τῆς Μονῆς Ζωγράφου ὀφείλονται θερμὲς εὐχαριστίες.

7. Βλ. καὶ *Δημήτριος Σοφιανός*, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Γ. *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου*, Ἀθήναι, 1986, σσ. 386 -387.

8. Ἀντίγραφα τῶν χργρ. τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου τῶν Μετεώρων καὶ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Παρασκευῆς Τριχάλων μοῦ ἐστάλησαν ἀπὸ τὸν πρόθυμον πάντοτε φίλο καὶ συνάδελφο κ. Δημήτριου Καλούσιου, τὸν ὁποῖο καὶ ἐντεύθεν εὐχαριστῶ θερμῶς.

9. Βλ. *Δημητρίου Σ. Σαλαμάγκα*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 130-141.

10. Βλ. *Στιλ. Γ. Παπαδοπούλου*, *Γεώργιος, Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, Ἀθήναι, 1964, τ. 4ος, σ. 453. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐντούτοις, ὅτι ὁ ποιητὴς μεταποιεῖ ἐπατυχῶς πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τοῦ συναξαρίου τοῦ Νεομάρτυρος.

ἀντιγραφέα τῆς πρωτόγραφης φυλλάδας ἢ στοὺς μετέπειτα ἀντιγραφείς.

Δὲν γνωρίζουμε τὸ ἀρχέτυπο τῶν ἀντιβαλλομένων χειρογράφων, τὸ ὁποῖο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, δὲν ἦταν κοινό. Τὴν ἄποψι αὐτὴ ἐνισχύει τὸ πλῆθος τῶν σφαλμάτων, ὀρθογραφικῶν, συνδετικῶν (π.χ *Χριστόν – χριστῶν, προσχύσεσι – προσεχύσετε, ἐγκωμιάση – ἐγκωμίσση, κλπ.*), διαχωριστικῶν (*σκεῦος τὸ ἑαυτοῦ – τὸ σκεῦος αὐτοῦ, γάννυται – γαίνυται, ἀνέπη – ἀνάπη, κλπ.*), ἢ παράλειψι ἢ προσθήκη τροπαρίων, ἢ διαφορετικῆ θέσι ὠρισμένων ἐξ αὐτῶν κλπ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ, ὅτι τὸ ἀπολυτίκιο τοῦ Νεομάρτυρος Γεωργίου παραδίδεται μόνον ἀπὸ τὸ χειρόγραφο Τρικάλων.

Δὲν γνωρίζουμε ἐπίσης τοὺς ἀντιγραφείς τῶν κειμένων τῶν Ἀκολουθιῶν τῆς Βιβλιοθήκης (Ἀναγνωστηρίου) Κοζάνης καὶ τῆς Μονῆς Ζωγράφου.

Τὸ χειρ. τῶν Μετεώρων ἀντεγράφη διὰ *Χειρὸς Σεραφίμ Ἱεροδιακόνου [τοῦ ποτὲ] Γεωργίου Καρέλη*. Ὁ ἴδιος ἀντιγραφέας, ὡς ἱερομόναχος πλέον, σημειώνει μετὰ τὸ τέλος τῆς Ἀκολουθίας, στὴ σελίδα 1 συσταχωμένου φυλλαδίου:

Σεραφεῖμ ἱερομονάχου/ κάμνο ἐνθήμη/σιν ἀφόντας/ ἔγραψα τὴν παροῦσαν φυλλάδα/ ἀπέρασαν χρόνους ὀκτώ:8:/ τὴν αφινω τοῦ ἀνηψιοῦ μου γεώργη/ παιδὴ τοῦ ἀδελφοῦ μου Τόλη εἰς ἐνθήμισιν.

Ἐν συνεχείᾳ, στὴ σελίδα 2^α καταγράφει *Τὰ ἅγια λύψανα τοῦ ἁγίου νικολάου 1838: Ἰουλίου: 25: Καλαριτες.*

Στὴ σ. 3: *Χηρὸς Σεραφεῖμ, Μοναχοῦ: 1836: Αὐγούστου:26 Καλαρόριτες.* Ἐπετα ἡ ἀκολουθία τοῦ Μικροῦ Ἀποδείπνου καὶ τῶν Χαιρετισμῶν τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ στὴ σ. 43 παραθέτει *ἘΠΙΣΤΟΛΑΨΙΟΝ ΔΙΑ ΚΑΨΘΕ ἌΝΘΡΩΠΟΝ ΝΑ ΜΑΝΘΑΨΝΕΙ ΤΙ ΕΨΙΝΑΙ ὠρέων = χηρὸς Σεραφεῖμ Μοναχοῦ:1836: Σεπτεμβρίου 20. ΚΑΛΑΨΡΨΥΨΕΨ, τύπον προικοσυμφώνου (σσ. 47-49), διαθήκης (50-52), τύπους ἐπιστολῶν (52 -54), Σελλινοδρόμον (58), καὶ τύπον ὁμολογίας δανεισμοῦ (59-60).*

Στὸ τέλος ἐνθέτου ἡμερολογιακοῦ πίνακα (παραμονῆς Χριστουγέννων, Ἀρχῆς Τριωδίου, ἀποκριάς, ἡμερῶν κρεωφαγίας) ὁ Σεραφεῖμ σημειώνει:

Τέλος:1836:σεπτεμβρίου :18/ Καλαριτες/ Σεραφεῖμ μοναχοῦ¹¹.

11. Λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ κώδικα μὲ ἀναφορὲς στὸν κωδικογράφο καὶ στὰ περιεχόμενα, βλ. στοῦ *Δημητρίου Καλοῦσιου*, ( ) κωδικογράφος Σεραφεῖμ τῶν Καλαρρυτιῶν (1834-1838), π. Τζουμερκιώτικα Χρονικά, ἔτος 14ο, τχ. 14, Ἰούνιος 2013, σσ. 101 -107.

Τὸ χργρ. τῶν Τρικάλων ἀντεγράφη στὸ Μέτσοβο ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Ν. Πελετάνη ἀπὸ φυλλάδα, ποὺ ἀνήκε πιθανῶς στὸν ἐκεῖ ναὸ τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος, ὅπου, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ἀντιγραφέας, ἐωρτάζετο (καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐορτάζεται) ἡ μνήμη τοῦ Νεομάρτυρος Γεωργίου.

Τὰ χειρόγραφα, κυρίως ἐκεῖνα τῆς Κοζάνης καὶ τῶν Μετεώρων, βρῖθουν ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων, ἐνδεικτικῶν τοῦ ὀλιγογραμμάτου τῶν ἀντιγραφέων, οἱ ὅποιοι φωρῶνται πολλακίς νὰ μὴ κατανοοῦν τὰ ὑπ' αὐτῶν ἀντιγραφόμενα. Τὸ ὀλιγογράμματο τοῦ ἀντιγραφέα τοῦ χργρ. τῶν Μετεώρων Σεραφεῖμ ἱερομονάχου προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰ ἰδιόγραφα σημειώματά του, ποὺ παραθέσαμε ἀνωτέρω.

Ἐμπειρο χέρι προδίδει ἡ γραφή τοῦ χργρ. τῆς Μονῆς Ζωγράφου, καλλιγραφικὸ τῶν ἱερομονάχου Σεραφεῖμ (Μετεώρων) καὶ Κωνίνου Ν. Πελετάνη (Τρικάλων), ἀδέξιο ἐκεῖνο τοῦ χργρ. τῆς Κοζάνης.

Σὲ κανένα χειρόγραφο, πλὴν ἐκείνου τῶν Μετεώρων, δὲν ὑπάρχει κτητορικὸ σημείωμα.

Τὸ μνηολόγιον καὶ οἱ τίτλοι τῶν Ἀκολουθιῶν, ἐξαιρουμένων τῶν τοῦ χργρ. τῆς Κοζάνης, ποὺ ἀναγράφονται στὴν οἰκεία θέσι, ἔχουν ὡς ἐξῆς:

α') Μονῆς Ζωγράφου

Κατὰ τοὺς αὐτῆς Ἰανουαρίου 17 ἐμαρτύρησεν εἰς Ἰωάννινα ὁ νέος μάρτυς τοῦ Χριστοῦ Γεώργιος

Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Γεωργίου πονηθείσα παρὰ ἐλαχίστου ἱερομονάχου Χρυσάνθου τοῦ παπα [Λα]γενά

β') Μετεώρων:

Κατὰ τοὺς 1838: Ἰαννουαρίου 17: ἐμαρτίρισεν εἰς Ἰωάννινα / Ὁ νεομάρτυς τοῦ χριστοῦ Γεώργιος: Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μάρτυρος Γεωργίου: Χειρὸς Σεραφεῖμ ἱεροδιακόνου Γεωργίου Καρέλη.

γ) Τρικάλων:

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ / τοῦ Ἁγίου Νεομάρτυρος / Γεωργίου τοῦ ἐκ Γρεβενῶν / καὶ ἐν Ἰωαννίνοις Μαρτυρήσαντος / Ἀντιγραφή τοῦ Κωνσταντίνου Ν. Πελετάνης (sic) / 1859 21 Σεπτεμβρίου Μεσσοβον / Ἐ<ρ>ορτάζεται ὁ Ἅγιος οὗτος εἰς τὰς 1<8>7 Ἰανουαρίου ἤτοι τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου εἰς τὸν Ἅγιον Χαράλαμπον.

Ὅλες οἱ ἀκολουθίες περιλαμβάνουν ἐκτεταμένα συναξάρια, τὰ

- ὅποια ἐμφανίζουν διαφορές, ἐπουσιώδεις κατὰ κανόνα. Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρεται, ὅτι τὸ χργρ. τῶν Τρικάλων περιλαμβάνει, κατὰ τὸν διάλογο κατή – Γεωργίου, καὶ φράσεις, σύντομες, στὴν τουρκικὴ μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτήρες. Τὸ συναξάριο δὲν συμπεριελήφθη στὴν παρούσα ἔκδοσι.

Διωρθώθηκαν σιωπηρῶς τὰ ὀρθογραφικὰ ἀβλεπτήματα τοῦ ἀντιγραφέα στὶς τυπικὲς διατάξεις, προσομοιώσεις κλπ.

Διωρθώθηκαν ἐπίσης καὶ σημειώθηκαν στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα οἱ παραναγνώσεις, οἱ παραποιήσεις, τὰ ὀρθογραφικὰ κλπ ἀβλεπτήματα τῶν ἀντιγραφέων κάθε χειρογράφου (Κοζ., Ζωγρ., Μετ., Τρικ., Σαλ.).

Ὡς sigla ἐχρησιμοποιήθηκαν:

ὀρθογώνιες ἀγκύλες | | γιὰ τὶς προσθήκες μου στὸ κείμενο
ἀμβλυγώνιες ἀγκύλες < > γιὰ τὶς διαγραφές τοῦ ἀντιγραφέα
κάθετες γραμμὲς | | γιὰ τὶς προσθήκες τοῦ ἀντιγραφέα στὸ διάστιχο

Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα:

διόρθ. μου: διόρθωσι δική μου
προσθ. μου: προσθήκη δική μου.
παραλ.: παραλείπεται στὸ/ἂ χργρ.

Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ

Κατὰ τοὺς αὐτῶν Ἰανουαρίου 17 ἐμαρτύρησεν / εἰς Ἰωάννινα ὁ νέος Μάρτυς τοῦ Χριστοῦ Γεώργιος

Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Μάρτυρος Γεωργίου [ἐκ]πονηθεῖσα παρὰ ἐλαχίστου ἱερομονάχου Χρυσάνθου τοῦ παπα Λαενά.

Ἰανουαρίου διόρθ. μου: ἰονναρίου Κοζ. || Ἰωάννινα διόρθ. μου: ἰω-
άν<ε>ινα Κοζ. || Χριστοῦ διόρθ. μου: χριστοῦ Κοζ. || Γεώργιος διόρθ.
μου: γεώργιος Κοζ. || Γεωργίου διόρθ. μου: γεωργίου Κοζ. || Χρυσάνθου
διόρθ. μου: χρυσάνθου Κοζ. || παπα Λαενά διόρθ. μου: πα παένα Κοζ.

Ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑσπερινῇ ἰστώμεν στίχ. ε' καὶ ψάλλομεν στιχηρὰ προσόμοια ἴχθ. β'.

Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου σε νεκρόν.

Ὅτε διεδόθη περὶ σοῦ, φήμη πονηρὰ ἀσεβείας, θεόφρον Μάρτυς Χριστοῦ, σὲ περικυκλώσαντες ἔτυπτον ξίφεσι, καὶ ὡς κύνες ἀτίθασοι, σὲ καταλαβόντες, Ἄγαρ οἱ ἀπόγονοι, οὐδ' ὄλωσ δ' ἔπτηξας, κράζων· παναοίδιμε πίστιν, τὴν πρὸς τὸν Χριστόν μου τὴν θείαν, πονηροὶ οὐδέποτε ἐξώμοσα. Δίς.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

διεδόθη: διεδώθη Μετ. || θεόφρον: θεόφρων Κοζ., Ζωγρ., Μετ. θεόφρ<ω> ον Τρικ., Σαλ. || ξίφεσι: ξύφεσι Κοζ., Ζωγρ., ξίφησε Τρικ. || ἀτίθασοι διόρθ. μου: ἀντίθασσοι Κοζ., Μετ. ἀτίθασσοι Ζωγρ., ἀντιθασσοί Τρικ. || Ἄγαρ: ἄγαρ Κοζ., Ἄγαρ Τρικ. || οὐδ' ὄλωσ διόρθ. μου: ὄλωσ Κοζ., οὐδ' ὄλωσ Ζωγρ. οὐδ' ὄλωσ Μετ. Οὐδόλωσ Σαλ. || ἔπτηξας: δ' ἔπτηξας Κοζ., ἔπτηξας Ζωγρ., Σαλ. || παναοίδιμε: παναίδ<οι>ημε Κοζ. || πίστιν: Πίστιν Ζωγρ. || οὐδέποτε: οὐδέ ποτε Κοζ., οὐδέ ποτε Μετ.

Ὅμοιον.

Ὅτε συνελήφθης ταῖς χερσίν, τῶν ἀνόμων Μάρτυς Κυρίου, οἱ ἀγαγόντες σπουδῇ, δέσμον παρέστησαν, κρίσει ἀδίκων κριτῶν, θαρσαλέως ἐκήρυξας, Θεόν τε καὶ Κτίστην, πάντων ὁρατῶν ὁμοῦ, καὶ ἀοράτων Χριστόν· ὅθεν τῇ εἰρκτῇ παρεδόθης, καὶ ταῖς ἐν αὐτῇ τιμωρίαις, θείαν παρρησίαν ἐνδειξάμενος.

συνελήφθης: συνελήφθεις Μετ. || κρίσει διόρθ. μου: κρίσαι Κοζ., Κρίσει Ζωγρ. κρησει

Μετ. <κρίσεως> <κρίσεις> ἰδίκασι Τρικ.ἢ κριτών: Κριτών Ζωγρ.ἢ ἐκήρυξας: ἐκύριξας Μετ.ἢ Κτίστην: πίστιν Τρικ.ἢ εἰρκτή: ὁρατὴ Κοζ., Εἰρκτὴ Ζωγρ. ἤρκτὴ Μετ.ἢ Χριστόν: χριστῶν Μετ.ἢ παρεδόθη: παρεδώθη Κοζ.ἢ αὐτῆ: αὐτοῖ Μετ. αὐτῷ Τρικ.ἢ παρήσαν: παρσιείαν Μετ.ἢ ἐνδειξάμενος: ἐνδεξάμεν[....] Κοζ. ἐν δειξάμενος Μετ.

Ὅμοιον.

Ὅλον ἐγκρατεία τὸ σελπὸν στάδιον τοῦ σοῦ μαρτυρίου, διήλθες πόθῳ Χριστοῦ, ἀδιαλείπτως εὐχαῖς, ὦ Γεώργιε, καὶ δακρύων προσχύσεις, θερμῶς ἰκετεύων, σοῦ καταπεμφθῆναί σοι, θείαν ἐξ ὕψους ἰσχύν, ὅπως τὸν ἀγῶνα τελέσης, καὶ τὰς τῶν δαιμόνων ὀλέσης, φάλαγγας τοῖς ἄθλοις σου Γεώργιε.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

μαρτυρίου: Μαρτυρίου Τρικ.ἢ πόθῳ Χριστοῦ: πόθῳ Χριστοῦ, μάρτυς ὦ Γεώργιε Μετ., Σαλ. ἢ ἀδιαλείπτως: ἀδιαλείπτως Κοζ., Τρικ. ἀδιαλείπτως Ζωγρ., Μετ. ἢ προσχύσεις: προσεχύσεσε Κοζ., προσισχύσει Τρικ.ἢ ἰκετεύων: ἰκετεύων Ζωγρ.ἢ καταπεμφθῆναί σοι διόρθ. μου: καταπεμφθῆναι σοι Κοζ., καταπεμφθῆναι σοι Ζωγρ. Μετ. καταπεμφθῆναι σοι Τρικ.ἢ ἐξ ὕψους: ἐξὑψους Κοζ. ὕψους Μετ.ἢ ἰσχύν: ἰσχήν Κοζ.ἢ τελέσης: τελέσει Τρικ.ἢ δαιμόνων: δαιμόνων Κοζ.ἢ ὀλέσης: ὀλέσει Τρικ.

Ἄτερα Ἰδιόμελα. Ἦχος πλ. δ'. τοῦ αὐτοῦ.

Τὸν πανσέβαστον Μάρτυρα Γεώργιον, τίς μὴ ἐγκωμάσῃ, ἢ τίς μὴ κατ' ἀξίαν ἐπαινέσῃ· τοῦτον γὰρ τὸν γενναιότατον, διὰ τὴν ἐν Χριστῷ ὁμολογίαν, οὐκ ἐφόβησαν τῶν τυράννων αἱ ἀπειλαί, οὐκ ἔκαμον τῶν βασάνων αἱ προσβολαί, οὐκ ἠλέησεν σκεῦος τὸ ἑαυτοῦ τὸ πῆλινον, πείθων τὸν ἐραστήν διὰ μυρίων βασάνων, διαβῆναι πρὸς Χριστὸν τὸν Θεόν· ὃ καὶ πρεσβεύει ἀδιαλείπτως, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν. Δίς.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

Γεώργιον: γεώργιον Κοζ.ἢ ἐγκωμάσῃ διόρθ. μου: ἐγκωμάσει Ζωγρ. ἐγκωμάσει Μετ. ἐγκωμίσῃ Τρικ. ἐγκωμάσει Σαλ.ἢ ἢ τίς: ἢ <τις> ἰτίσι Τρικ.ἢ ἐπαινέσῃ: ἐπαινέσει Ζωγρ. ἐπαινέσει Μετ. ἐπαινέσει Τρικ., Σαλ.ἢ γενναιότατον: γενναιώτατον Κοζ. Γενναιώτατον Ζωγρ. ἢ διὰ τὴν: διὰ τῆς Μετ.ἢ τυράννων: τυράνων Κοζ. Τυράνων Ζωγρ. τυράνων Μετ.ἢ αἱ: αἱ Ζωγρ.ἢ ἀπειλαί: ἀποικαί Μετ. ἀπειλαί Τρικ.ἢ ἔκαμον: ἔπεμψαν Τρικ.ἢ ἠλέησεν: ἐβασίλευσε Τρικ. ἔλυσε Σαλ.ἢ σκεῦος τὸ ἑαυτοῦ: σκεῦος ταῦτο Κοζ. τὸ σκεῦος αὐτοῦ Μετ., Τρικ., Σαλ.ἢ πῆλινον: πῆλινον Μετ. <σ>πύλινον παραδοὺς τοῖς μαϊφόνις Τρικ., ἢ πείθων: ἀπείθων Τρικ., ποθῶν Σαλ. ἢ μυρίων: μυρίων Μετ.ἢ Χριστὸν τὸν Θεόν: χριστὸν τὸν Θεόν Τρικ.ἢ ὃ: ὃ Ζωγρ. ὃ <ν> Τρικ.

Ἦχος β'. τοῦ αὐτοῦ.

Ἀθλητὰ Γεώργιε, εἰ καὶ ἐκ τῆς πόλεως τῶν Γρεβενῶν ἐβλάστησας, ἀλλ' ἢ τῶν Ἰωαννίνων πλεον γάννυται, ἐν αὐτῇ γὰρ ἀθλήσας, ταύτην ἐπορφύρωσας σοῖς αἵμασι· διὸ καὶ καυχωμένη βοᾷ σοι· Υἱὸς μου νεώτατος πέφυκας, πρέσβευε τῷ σῷ κατὰ χάριν Πατρί, καὶ ἐμῷ Δεσπότη, σωθῆναι τὰς ψυχὰς, τῶν ἐν πίστει ἐκτελούντων, τὴν ἀεισέβαστον μνήμην σου.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

εἰ καὶ ἐκ: ἢ καὶ ἐκ Κοζ. εἰ καὶ ἐκ Ζωγρ. ἢ ἐκ Μετ. ἢ καὶ ἐκ Τρικ., Σαλ. ἢ τῆς πόλεως τῶν Γρεβενῶν: πόλεως γρεβενῶν Κοζ. Πόλεως τῶν Γρεβενῶν Ζωγρ. πόλεως Γρεβενῶν Μετ. ἢ ἀλλ' ἢ τῶν Ἰωαννίνων διόρθ. μου: ἀλλὰ τῶν ἰωαννίνων Κοζ. ἀλλὰ τῶν Ἰωαννίνων Μετ. ἀλλὰ τῶν Ἰωαννίνων Τρικ., Σαλ. ἢ πλεον: πλεων Μετ. ἢ γάννυται διόρθ. μου: <γά.νυται> γάνηται Κοζ. γαίνυται Μετ. γένηται Τρικ. γίνεσαι Σαλ. ἢ ἐν αὐτῇ: ἐν αὐτοῖ Μετ. ἢ σοῖς αἵμασι διόρθ. μου: σοῖς ἔμασι Ζωγρ., παραλ. Κοζ., Μετ., Τρικ., Σαλ. ἢ διὸ καὶ καυχωμένη βοᾷ σοι διόρθ. μου: διὸ καυχωμένη βοᾷσοι Ζωγρ. διὸ καυχωμένη βοᾷσοι Μετ. διὸ καὶ καυχωμένη βοᾷσοι Τρικ. δι' ὃ καὶ καυχωμένη βοᾷ: σὺ Σαλ. ἢ Υἱὸς μου: οἶός μου Μετ. υἱός Τρικ. υἱός μου Σαλ. ἢ νεώτατος: νεότατος Μετ. ἢ τῷ σῷ: τῷ σω Μετ. ἢ Πατρί: πατρί Κοζ., Μετ., Τρικ. ἢ ἐμῷ: ἐμῷ Μετ. ἢ Δεσπότη: δεσ-πότη Κοζ. δεσπότη Μετ., Τρικ., Σαλ. ἢ σωθῆναι: τοῦ σωθῆναι Τρικ. ἢ ἐν πίστει: ἐν ἐπίστει Κοζ. ἐν πίστει Μετ. ἐνπίστει Τρικ. ἢ ἐκτελούντων: ἐκτελούντων Ζωγρ. ἐκτελούντων Μετ. ἢ ἀεισέβαστον: ἀεισέβαστον Ζωγρ. ἢ μνήμην: Μνήμην Ζωγρ.

Ἦχος, πλ. δ'.

Ἡ φωνὴ τῆς ἀθλήσεώς σου, Μάρτυς Γεώργιε, διεχύθη εἰς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου· καὶ γέγονεν ἀνάστασις τῶν πιστῶν, καὶ πῶσις τῶν ἀπίστων· διὸ καγὼ σοῦ δέομαι ἐκτενώς, ἰκέτευε πρὸς Κύριον, τοῦ ἀναστήσαί με ἐκ βαράθρων τῶν πταισμάτων μου, ὡς οἰκτίρμων καὶ φιλόανθρωπος.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

Μάρτυς: μάρτυς Κοζ., Μετ. ἢ Κόσμον: κόσμον Κοζ., Μετ. ἢ πῶσις τῶν ἀπίστων: παραλ. Μετ. ἢ διὸ: δι' ὃ Σαλ. ἢ καγὼ: καγὼ Κοζ. καγῷ Μετ. ἢ σοῦ: σου Τρικ., Σαλ. ἢ ἰκέτευε: ἰκέτευε Ζωγρ., Μετ. ἢ Κύριον: κύριον Κοζ., Μετ. ἢ ἀναστήσαί με: ἀναστήσαι με Μετ. ἀναστήναίμε Τρικ. ἢ βαράθρων: βαρύθρων Τρικ. ἢ οἰκτίρμων: οἰκτήρμων Μετ. ἢ φιλόανθρωπος: Φιλόανθρωπος Ζωγρ.

Δόξα. Ἦχος α'.

Χαίρε καὶ εὐφραίνου ἐν Κυρίῳ, ἡ λαμπρὰ πόλις Ἰωαννίνων, ἡ

ἀξιωθεῖσα κατέχειν ἐν κόλποις, τὸν νέον Ἀθλητὴν καὶ Μάρτυρα Γεώργιον· τοῦτον γὰρ τὸν γενναῖον, οὐκ ἔκαμψαν βάσανα, οὐ θωπεῖαι τυράννων, οὐκ ἄνθος νεότητος, οὐ στοργὴ γυναικός, οὐδ' ὁ πόθος τοῦ νεωτάτου υἱοῦ αὐτοῦ· ἀλλὰ σκύβαλα ἠγήσατο πάντα, ἵνα Χριστὸν κερδίση. Ὅθεν καὶ δι' ἀγχόνης ἀνέπτη πρὸς αὐτὸν γηθοσύνως· ᾧ καὶ πρεσβεύει ἀδιαλείπτως ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

εὐφραίνου: εὐφρένου Μετ. ἡ πόλις: Πόλις Κοζ., Ζωγρ. ἡ Ἰωαννίνων: ἰωαννίνων Κοζ., Ἰωαννήνων Μετ. ἡ Ἀθλητὴν: ἀθλητὴν Κοζ., Μετ., Τρικ. ἡ Μάρτυρα: μάρτυρα Κοζ., Μετ., Τρικ. ἡ Γεώργιον: γεώργιον Κοζ., Μετ. ἡ τοῦτον: <οὗτ> Ἰουίτον Κοζ. οὗτον Σαλ. ἡ γενναῖον: Γενναῖον Ζωγρ. ἡ ἔκαμψαν: ἔπεμψαν Τρικ. ἡ βάσανα: βάσαναι Μετ. βάσανοι Σαλ. ἡ θωπεῖαι: θωποῖαι Τρικ. ἡ τυράννων: Τυράννων Ζωγρ. ἡ οὐκ: καὶ Τρικ. ἡ οὐ στοργὴ γυναικός: ἡ στοργὴ γυναικός Κοζ. οὐδὲ στοργὴ γυναικῶς Μετ. στοργὴ γυναικός Τρικ. ἡ νεωτάτου: νεοτάτου Μετ. ἡ υἱοῦ: Υἱοῦ Ζωγρ. <ειὸς> |...| Κοζ. ἡ σκύβαλα: σκύβαλλα Κοζ. ἡ ἠγήσατο: ἠγήσατο Κοζ. ἡ ἵνα: ἵνα Ζωγρ. ἕνα Κοζ. ἡ Ὅθεν: Ὅθεν Ζωγρ. ἡ δι' ἀγχόνης: δ' ἀγχόνης Κοζ. δι' Ἀγχόνης Ζωγρ. δι' ἀλέγχοναις Τρικ. ἡ κερδίση: κερδήσαι ἰθέλωνι Κοζ. κερδήση Ζωγρ. ἡ ἀνέπτη: ἀνέπτη Ζωγρ. ἀνάπτη Τρικ. ἡ Αὐτὸν διόρθ. μου: αὐτὸν Κοζ., Ζωγρ., Μετ., Τρικ. ἡ γηθοσύνως: γηθωσύνως Ζωγρ., Μετ. ἡ ᾧ: ᾧ Ζωγρ., Μετ.

Καὶ νῦν Θεοτοκίον Τὴν παγκόσμιον δόξαν.

Εἴσοδος τὸ Φῶς ἰλαρὸν καὶ τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Στιχηρὰ εἰς τὴν λιτὴν ἡχος α'.

Πνευματικὴν χορείαν συγκροτήσωμεν σήμερον, τὰ πλήθη τῶν Ὀρθοδόξων ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ Γεωργίου τοῦ νέου Ἀθλητοῦ καὶ πρὸς αὐτὸν ἐκβοήσωμεν χαίροις ὁ τὸν Χριστὸν κηρύξας ἐν τῷ σταδίῳ τῶν παρανόμων Θεὸν εἶναι ἀληθινὸν τὸ δὲ ἀλόγιστον τούτων σέβας, μυθώδη πλάνην τοῖς θεοσόφοις λόγοις σου ἠλεγξας πανένδοξε, χαίροις ὁ τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἀγωνισάμενος καὶ τὸν τῆς δικαιοσύνης στέφανον παρὰ Χριστοῦ κομισάμενος τοῦ παρέχοντος εἰρήνην καὶ μέγα ἔλεος τοῖς ἐκ πόθου τελοῦσι τὴν πανσέβαστον μνήμην σου.

Σημ. Παραλείπεται σὸ χρογρ. Ζωγράφου.

χορείαν: χωρίαν Κοζ. χορίαν Μετ. ἡ σήμερον: σύμερον Μετ. ἡ Ὀρθοδόξων: ὀρθοδόξων Κοζ., Μετ. ἡ τῇ μνήμῃ: τῇ μνήμῃ Μετ. ἡ τοῦ: παραλ. Τρικ. ἡ Ἀθλητοῦ: ἀθλητοῦ Κοζ., Μετ., Τρικ., ἐκβοήσωμεν: βοήσωμεν λέγοντες Τρικ., Μετ. ἡ ὁ τὸν: ὁτὸν Μετ. ἡ κηρύξας: κηρύξας διόρθ. μου: κηρύξας Κοζ., Μετ. ἐκήρυξας Τρικ. ἡ τῷ σταδίῳ: τῷ σταδίῳ Μετ. ἡ τῶν: παραλ. Τρικ. ἡ ἀληθινὸν: ἀληθινὸν Μετ. ἡ ἀλόγιστον: ἀλόγιστον Τρικ. ἀλόγηστον Μετ. ἡ ἠλεγξας: ἠλεγξας διόρθ. μου: ἠλεγξας Κοζ. ἠλεγξας Μετ. ἐλέγξας Τρικ. ἡ χαίροις: Χαίροις Μετ. ἡ ὁ τὸν:

ὅτον Μετ.ἥ ἀγωνισάμενος: ἀγωνησάμενος Μετ.ἥ τόν: παραλ. Τριχ.ἥ μέγα: παραλ. τὸ Τριχ.ἥ ἔλεος: ἔλεος Κοζ.ἥ τοῖς: τῆς Τριχ.ἥ ἐκ πόθου: ἐκ ποθω Κοζ.ἥ τελούσι: τελούσι Κοζ.ἥ πανσέβαστον: ἀεισέβαστον Τριχ.

Ἦχος δ'.

Σήμερον ὁ δεσπότης Χριστός, οὐρανῶν τὰς πύλας ἀνοίξας εἰς τοὺς ἀκηράτους δόμους σὲ δέχεται Γεώργιε πανεύφημε καὶ βασιλείας μέτοχον δείκνυσι ὡς συγκοινωνόν τῶν αὐτοῦ παθημάτων, ᾧ καὶ παριστάμενος μὴ ἐπλάθου ἡμῶν τῶν ἐν πίστει καὶ πόθῳ τελούντων τὴν ἀεισέβαστον μνήμην σου.

Σημ. Παραλείπεται σὸ χρογρ. Ζωγράφου.

ὁ δεσπότης: ὁδεσπότης Μετ. ἥ Οὐρανῶν: οὐρανων Κοζ.ἥ τοῖς: τοὺς Μετ. ἥ ἀκηράτους: ἀκράτους Κοζ.ἥ σὲ δέχεται: σὲ δέχετε Κοζ. σὲ εἰσδέχετε Μετ.ἥ Γεώργιε: γεώργιε Κοζ.ἥ πανεύφημε: πανέφημε Κοζ.ἥ δείκνυσι: δίνωσι Κοζ. δοῖκνυσι Μετ.ἥ συγκοινωνόν διόρθ. μου: συγγινωνόν Κοζ. συγκοινωνόν Μετ. συν κοινωνόν Τριχ.ἥ αὐτοῦ διόρθ. μου: αὐτοῦ Κοζ., Μετ. Τριχ.ἥ ἐν πίστει: ἐν πίστη Μετ. ἐνπιστει Τριχ.ἥ τελούντων: τελούντων Μετ.ἥ ἀεισέβαστον: ἀησέβαστον Μετ.

Ἦχος β'.

Μέγας εἶ Κύριε καὶ θαυμαστός ἐν τοῖς ἔργοις σου ὅτι καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς αἰώσιν νέον κομίδῃ ὄντα τὸν θεῖον Γεώργιον πρὸς τοὺς μαρτυρικούς ἀγῶνας ἐνίσχυσας ὅθεν τῇ σῇ ῥωννύμενος θεία δυνάμει, ἐν εἰρκτῇ φρουρούμενος καὶ ἐν ζόφῳ κακουχούμενος, ἀλύσει δεσμούμενος καὶ πλάκα ἐπὶ τοῦ στήθους φέρων, τὸ σὸν πανάγιον διαπρυσίως ἐκήρυττεν ὄνομα τὴν δὲ τῶν ἀθέων Ἀγαρηνῶν πλάνην ἀπποίητως ἐξήλεγγεν ὑφ' ὧν καὶ ἀπαγχονισθεὶς τοῦ μαρτυρίου τὸν δρόμον διήνυσε καὶ ταῖς τῶν μαρτύρων χορείαις ἀξίως συνήφθη πρεσβεύων ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Σημ. Παραλείπεται σὸ χρογρ. Ζωγράφου, παρατίθεται ὑπὸ Σαλαμάγκα.

εἶ: ὦ Κοζ.ἥ Κύριε: κύριε Κοζ., Μετ.ἥ θαυμαστός: θαυμαστώς Κοζ.ἥ ἐν τοῖς: ἐντοῖς Τριχ.ἥ σου: παραλ. Τριχ.ἥ ἐν τοῖς: ἐντοῖς Τριχ.ἥ καθ' ἡμᾶς: καθ' ἡμῶν Κοζ.ἥ αἰώσιν: αἰώνισαι (:)> Κοζ. ἡώσιν Μετ.ἥ κομίδῃ: κωμίδει Κοζ. κομίδῃ Μετ.ἥ ὄντα: ὄντα Κοζ.ἥ Γεώργιον: γεώργιον Κοζ.ἥ τοῖς: τοὺς Μετ.ἥ μαρτυρικούς: Μαρτυρικούς Κοζ.ἥ ἀγῶνας: ἀγῶνας Κοζ.ἥ ἐνίσχυσας: ἐνύχυσας Μετ.ἥ ῥωννύμενος: φωνόμενος Κοζ. ῥονήμενος Μετ. ῥωννύμενος Τριχ.ἥ θεία: θεία Μετ.ἥ εἰρκτῇ: εἰρκτῇ Κοζ. εἰρηκτῇ Μετ. εἰρκτῇ Τριχ.ἥ φρουρούμενος: φρορούμενος Μετ., Τριχ.ἥ ἐν ζόφῳ κακουχούμενος: ἐν ξύλῳ κακοχούμενος Μετ. ἐν ξύλῳ καλούμενος <πανάγιον> Τριχ. ἐν ξύλῳ κακουχούμενος

Σαλ. ἄλυσοι διόρθ. μου: ἄλυσοι Κοζ. ἄλυσοῖτε Μετ. <ἄλυσοῖτε> ἄλυσοί τε Τρικ. ἄλυσοί τε Σαλ. δεσμούμενος: δεσμούμενος Κοζ. ἡ τὸν πανάγιον: τὸ πανάγιον Κοζ. τοῦτον πανάγιον Μετ. τὸν οὖν πανάγιον Τρικ. διαπρωσίως: διαπρωσίως Κοζ., Τρικ. διὰ πρωσίως Μετ. διαπρωσίων χρογρ. Σαλ. ἐκήρυττεν: ἐκυρίτην Κοζ. ἐκήρυτεν Μετ. ἐκήρυττον Τρικ. ὄνομα: ὄνομα Κοζ., Τρικ. ἀθέων: ἀθέων Κοζ. ἰαθείων Τρικ. Ἀγαρινῶν: ἀγαρινῶν Κοζ., Μετ. ἀπτοήτως: ἀπτοήτος Μετ. πλάνην: Ἐλένην Τρικ. ἐξήλεγχεν: ἐξήλεγχον Τρικ. ὑφ' ὧν: ἀφ' ὧν Κοζ., Τρικ. ἐφῶν Μετ. ἄπαγχονισθεῖς: ἀπαγχονισθεῖς Κοζ. ἀπαγχονιστής Μετ. ἐπαγχονισθεῖς Τρικ. μαρτυρίου: Μαρτυρίου Τρικ. τὸν δρόμον: παραλ. Τρικ. διήνυσεν διόρθ. μου: διοίκησας Κοζ. διήνυσας Μετ. διήνυσας Τρικ. διήνυσας Σαλ. διήνωσας χρογρ. Σαλ. χορεία: χορεία Κοζ., Μετ., Τρικ. ἀξίως συνήφθη διόρθ. μου: ἄξίως συνήφθαι Κοζ. ἐπαξίως συνελήφθη<ς> Τρικ. ἀξίως συνετέθη Σαλ. συνετέθη χρογρ. Σαλ. πρεσβέυων: πρεσβέυων Μετ.

Δόξα πλ. α'

Ἐλκόμενος ἐπὶ σφαγὴν, οὕτως ἐβόας ἅγιε, διὰ ποῖον ἔργον θέλετέ με φονεύσαι παράνομοι; ὅτι τὸν ζωοδότην Χριστὸν ἐκήρυξα, ὅτι ὡς Θεὸν τοῦτον κατήγγειλα, ὅτι τὸ ψεῦδος ἐλεγξάμην καὶ τὴν ἀπάτην ἐμέλωσα, ἀλλ' ὄψεσθέ με ὑμεῖς ἐν τῇ δόξῃ Χριστοῦ λάμποντα.

Ἐλκόμενος: Εὐρισκόμενος Κοζ. Ἐλκόμενος Τρικ. οὕτως: οὕτος Μετ. ἐβόας: ἐβόα Τρικ. θέλετέ με: θέλεται μα Κοζ. θέλετέ μοι Τρικ. φονεύσαι: φονεῦση Μετ. ζωοδότην: ζωοδότην Κοζ. Χριστὸν: παραλ. Κοζ., Μετ. ἐκήρυξα διόρθ. μου: ἐκύρηξα Κοζ., Μετ., Τρικ. Θεόν: Θεὸν Κοζ., Μετ., Τρικ. ὅτι: παραλ. Κοζ., Μετ. ἐλεγξάμην: ἐλλγάμην Κοζ. καὶ τὴν ἀπάτην: παραλ. Τρικ. ἐμέλωσα διόρθ. μου: ὁμοίωσα Κοζ. ἐμύωσα Μετ. ὄμ<ο>σα Τρικ. ἀλλ' ὄψεσθέ με διόρθ. μου: ἀλλὰ ὄψεσθαι Κοζ. ἀλλόψεσθε Μετ. ἀλλ' ὄψεσθε Τρικ. ὑμεῖς: ὑμῆς Μετ. ἐν τῇ: ἐν τῇ Μετ. ἐντῇ Τρικ. δόξη: δόξη Μετ. λάμποντα διόρθ. μου: με λάμποντα Κοζ. με λάμποντα Μετ. <με> λάμπό<μενον> Τρικ.

Καὶ νῦν Ναὸς καὶ πύλη (Κοζ.)

Μακαρίζομέν σε (Τρικ.)

Εἰς τὸν Στίχον. Ἦχος α'.

Τῶν Οὐρανίων Ταγμάτων.

Τὴν ἐτήσιον μνήμην σου ἐορτάζομεν, Γεώργιε τρισμάκαρ, καὶ πιστῶς εὐφημοῦμεν, τοὺς ἄλλους τοὺς ἀγῶνας, οὓς καρτερῶς, ἐναθλῶν καθυπέμεινας, ὑπὲρ Χριστοῦ τῆς ἀγάπης, τοῦ δι' ἡμᾶς καθ' ἡμᾶς ἐνανθρωπήσαντος.

Τὴν ἐτήσιον μνήμην σου ἐορτάζομεν διόρθ. μου: Τοὺς ἐτήσιους τὴν μνήμην σου ἐορτάζοντας Κοζ., Μετ. Τὴν ἐτήσιον μνήμην σου ἐρτάζοντες Ζωγρ. Τοὺς ἐτήσιους <ἀγῶνας> τὴν μνήμην σου ἐορτάζοντες Τρικ. εὐφημοῦμεν διόρθ. μου: εὐφημοῦντας

Κοζ., Τρικ. εὐφημούντες Ζωγρ. ἢ τῶν ἄθλων: Ἄθλων Ζωγρ. τοὺς ἄθλους: Τρικ. ἢ ἀγῶνας: Ἀγῶνας Ζωγρ. ἀγῶνας Τρικ. ἢ οὖς διόρθ. μου: οὖ Κοζ. οὖς Μετ. οὖς Τρικ. ἢ ἐναθλῶν: ἀναθ-λῶν Κοζ. ἢ καθυπέμεινας: καθ' ὑπέμεινας Κοζ. Μετ. ἢ ἀγάπης: ἀγάπης Κοζ. ἢ τοῦ δι' ἡμᾶς καθ' ἡμᾶς ἐνανθρωπήσαντος: τοῦ δι' ἡμᾶς ἐνανθ-ρωπήσαντος Ζωγρ.

Στίχ. Θαυμαστός ὁ Θεὸς ἐν τοῖς Ἁγίοις αὐτοῦ.

Τὸν νέον πάντες ὀπλίτην Γεώργιον, ἄνθεσι στέψωμεν, τοῖς ἐκ λόγων οἱ τῶν ἄθλων, τῶν θείων τρυφήσαντες, τῶν τούτου καὶ πρὸς αὐτόν, ἐκβοήσωμεν λέγοντες· μὴ ἐπλάθου τῶν πίσει τὴν ἱεράν, ἐκτελούντων σου πανήγυριν.

ὀπλίτην: ὀπλίτην Κοζ., Μετ. ἢ Γεώργιον: παραλ. Τρικ. ἢ ἄνθεσι: ἄν θεσιν Κοζ. ἢ τοῖς ἐκ λόγων διορθ. μου: τοῖς ἐκ τοῦ λόγου Κοζ. τοῖς ἐν λόγων Ζωγρ. τοῖς ἐκ λόγων Μετ. τοῖς ἐκ λόγων Τρικ. ἢ οἱ: οἱ Τρικ. ἢ ἄθλων: ἄθλων Κοζ. Ἄθλων Ζωγρ. ἄθλων Μετ. παραλ. Τρικ. ἢ τῶν θείων: θείων Μετ. ἢ τρυφήσαντες διορθ. μου: τροφήσαντες Κοζ. τρυφίσαντες Μετ. καὶ τρυφήσαντες Τρικ. ἢ τὸν τούτου: τὸν τούτον Κοζ. τῶν τούτον Μετ. ἢ ἐπλάθου: ἐπλάθου Μετ. ἢ τῶν πίσει: τῶν πίσει Μετ. τὴν πῖσιν Τρικ. ἢ τὴν ἱεράν: ἱεράν Κοζ. ἢ τὴν Ἱεράν Ζωγρ. ἢ ἐκτελούντων: ἐκτελούντων Μετ. ἢ πανήγυριν: πανήγυριν Κοζ. Πανήγυριν Ζωγρ.

Στίχ. Τοῖς Ἁγίοις τοῖς ἐν τῇ γῇ αὐτοῦ.

Οὔτε υἱοῦ σου ὁ πόθος, οὔτε στοργὴ γυναικός, οὔτε νεότητος ἄνθος, ἰσχυσαν ἐμποδίσαι γενναίως ἐναθλήσαι, ὑπὲρ Χριστοῦ, ἀθλοφόρε: Γεώργιε, ὅθεν καγὼ σου δέομαι ἐκτενῶς, οἰκτειρῆσαί με πρεσβείαις σου.

Σημ. Παραλείπεται σὸ χρογρ. Τρικάλων

Οὔτε: Ὅτε Μετ. ἢ υἱοῦ: υἱοῦ σου Κοζ. Υἱοῦ Ζωγρ. εἰοῦ Μετ. ἢ οὔτε: οὔτε Κοζ., Ζωγρ. ἢ στοργή: στοργή Μετ. ἢ γυναικός: Γυναικός Ζωγρ. ἢ οὔτε: οὔτε Κοζ., Ζωγρ. οὔτε Μετ. ἢ νεότητος: Νεότης Ζωγρ. ἢ ἄνθος: ἄνθος Μετ. ἢ ἐμποδίσαι διορθ. μου: ἐμποδίσας Κοζ. ἐμποδίσαι Μετ. ἢ γενναίως διορθ. μου: γενναίως Ζωγρ. γαιναίως Κοζ. γενναίως Μετ. ἢ Χριστοῦ: χριστοῦ Κοζ. ἢ ἀθλοφόρε: Ἀθλοφόρε Ζωγρ. ἢ Γεώργιε: γεώργιε Κοζ. ἢ ὅθεν: ὅθεν Ζωγρ. ἢ καγὼ σου: καγὼ, σοῦ δέομαι Κοζ. καγὼ σοῦ Μετ. ἢ οἰκτειρῆσαί με: οἰκτειρῆσαίμε Ζωγρ. οἰκτειρῆσαίμε Κοζ. οἰκτειρῆσαι μα Μετ. ἢ πρεσβείαις σου: πρεσβείαις σου Κοζ., Ζωγρ.

Δόξα ἡχος πλ. α'.

Τῇ παμφαῇ πανηγύρει, τοῦ νέου ἀθλητοῦ συνδράμωμεν, προὔθηκε γὰρ ἡμῖν τράπεζαν μυστικὴν τῆς λαμπρᾶς αὐτοῦ ἀριστείας καὶ τρόπαια καὶ συγκαλεῖται πάντας πρὸς εὐωχίαν, μηδεὶς ἐξέλεθαι πεινῶν τῆς ἱεράς ταύτης πανδαισίας· καὶ γὰρ ἀμείβεται πάντας, τοῖς οὐρανόις χαρί-

σμασι, ὧν ἐν μετοχῇ γενέσθαι ἀξιοθείημεν, ταῖς πρὸς Θεὸν εὐπροσδέκτοις αὐτοῦ παρακλήσεσιν.

παμφαή: παμφαή Μετ. || πανηγύρει: πανηγῆρη Κοζ. Πανηγύρει Ζωγρ. || ἀθλητοῦ: Ἀθλητοῦ Ζωγρ. || συνδράμωμεν: δεῦτε συνδράμωμεν Τρικ. || προὔθηκε: προὔθηκε Ζωγρ. προὔθηκε Μετ. προὔθεικα Τρικ. || ἡμῖν: ἡμῆν Μετ. ὑμῖν Τρικ. || τράπεζαν: Τράπεζαν Ζωγρ. || αὐτοῦ διόρθ. μου: αὐτοῦ Κοζ., Ζωγρ., Τρικ. || τράπεζαν μυστικὴν τῆς λαμπρᾶς αὐτοῦ ἀριστείας: τὰς λαμπρᾶς αὐτοῦ ἀριστείας τράπεζαν μυστικὴν Μετ. || τρόπαια: τρόπαια Μετ. || πάντας: πάντες Τρικ. || ἐξέλθη διόρθ. μου: ἐξέλθει Κοζ., Ζωγρ., ἐξέλθη Μετ., ἐξήλθεν Τρικ. || πεινῶν: πινῶν Κοζ. Ἰπεινῶν Τρικ. || ἱεράς: Ἱεράς Ζωγρ. || πανδαισίας διόρθ. μου: πανδεσίας Κοζ., Μετ., Τρικ. || ἀμοίβεται διόρθ. μου: ἀμοίβεται Κοζ., Ζωγρ. ἀμοίβετε Μετ. ἀμοιβέντες Τρικ. || οὐρανίους: Οὐρανίους Ζωγρ. || χαρίσματος: χαρίσ-μαι Κοζ. || ὧν: οὐ Κοζ. ὄν Μετ. || ἐν μετοχῇ: ἐν μετοχεί Κοζ. ἐν μετοχῇ Μετ. || γενέσθαι: γενάισθε Μετ. || ἀξιοθείημεν: ἀξιοθήημεν Κοζ. ἀξιοθείημεν Ζωγρ. || ὧν διόρθ. μου: οὐ Κοζ. ὦ Τρικ. ὄν Μετ. || εὐπροσδέκτοις: εὐ προσδέκτους Κοζ. || αὐτοῦ διόρθ. μου: αὐτοῦ Κοζ., Ζωγρ., Μετ., Τρικ.

Καὶ νῦν. Μακαρίζομέν σε Θεοτόκε

Ἀπολυτίκιον. Ἦχος δ΄. Ταχὺ προκατάλαβε.

Ὁ μάρτυς Γεώργιος, ἡμᾶς συνεκάλεσε, τὴν μνήμην αὐτοῦ τελέσαι τὴν σωτήριον· οὗτος γὰρ ὁ γενναῖος, διὰ τοῦ μαρτυρίου ἤσχυνε τοὺς τῆς Ἄγαρ ἀπογόνους ἐμφρόνως· ὅθεν καὶ δι' ἀγχόνης ἀνέπτυε πρὸς τὸν Σωτήρα, αὐτὸν οὖν ἱκετεύομεν αἰεὶ ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Τρικ.

Ὁ Μάρτυς: Ὁ μάρτης Κοζ. Ὁμάρτυς Μετ. || συνεκάλεσε: συνεκάλεσεν Κοζ. Ζωγρ. || αὐτοῦ διόρθ. μου: αὐτοῦ Κοζ., Ζωγρ., Μετ. || σωτήριον: σωτήριον Μετ. || ὁ γενναῖος διόρθ. μου: ὁ γε-ννέος Κοζ. ὁ Γενναῖος Ζωγρ. ὄγενναῖος Μετ. || μαρτυρίου: μαρτυρίου σου Κοζ. Μαρτυρίου Ζωγρ. || ἤσχυνε: ἤσχυνε Κοζ., Μετ. ἴσχυνε Ζωγρ. || Ἄγαρ: ἄγαρ Κοζ. ἄγαρ Μετ. || ἐμφρόνως: ἐμφρόνος Μετ. || ὅθεν: ὅθεν Ζωγρ. || καὶ δι' ἀγχόνης: καὶ διὰ ἀγχόνης Κοζ. καὶ δι' Ἀγχόνης Ζωγρ. καὶ διὰ ἀγχόνης Μετ. || ἀνέπτυε διόρθ. μου: ἐνέπτει Κοζ. ἀνέπ-τει Ζωγρ. ἀνέπτει Μετ. || Σωτήρα: σωτήρα Κοζ., Μετ. || αὐτὸν οὖν ἱκετεύομεν διόρθ. μου : αὐτὸν σὲ ἱκετεύει Κοζ. αὐτὸν οὖν ἱκετεύοντες Ζωγρ. αὐτὸν οὖν ἱκετεύει Μετ.

Καὶ νῦν. Ναὸς καὶ πύλη.

Ἀπολυτίκιον <του> ἦχος πλ. α΄. Τὸν συνάναρχον Λόγον.

Τὸν παινεύφημον Μάρτυν Χριστοῦ Γεώργιον. Ἰωαννίνων τὸ κλέος καὶ πολιοῦχον στερόδον, ἕσμαισιν ἐγκωμίων ἀνευφημήσωμεν. ὅτι ἐνήθλησε στερόδως, καὶ κατήνεγκεν ἐχθρὸν τοῦ πνεύματος τῆς δυνάμει, καὶ νῦν ἀπαιύστως πρεσβεύει ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Σημ. Παρατίθεται μόνο στο χεργ. Τρικ.

α

πολιούχον διόρθ. μου: πολιούχος χεργ. || στερόρον διόρθ. μου: στερόρος χεργ. || ἐνήθλησε διόρθ. μου: ἐνίσχυσε χεργ. || ἐχθρόν διόρθ. μου: αὐτοῦ χεργ.

Καὶ νῦν.

Τὸ ἀπ' αἰῶνος ἀπόκρυφον δις, καὶ νῦν Θεοτοκίον καὶ ἡ συνήθης στιχ. τοῦ Ψαλτηρίου μετὰ τὴν α': στιχολογίαν κάθισμα ἤχος α'. Τὸν τάφον σου, Σωτήρ.

Γεώργιον παστοί, εὐφημήσωμεν ὕμνοις, καὶ πόθῳ τὴν αὐτοῦ, ἐορτάσωμεν μνήμην, τοὺς ἄθλους νῦν γεραίροντες, τοὺς ἀγῶνας, τὰ σκάμματα, ἃ ὑπέμεινεν ὑπὲρ Χριστοῦ τῆς ἀγάπης, γενναιότατα καὶ δι' αὐτά, ταῖς χορείαις Μαρτύρων συνδέεται.

εὐφημήσωμεν: εὐφημίσωμεν Τρικ. || ὕμνοις: Ὑμνοὶς Ζωγρ. || πόθῳ: πόθου Τρικ. || αὐτοῦ διόρθ. μου: αὐτοῦ Κοζ., Ζωγρ., Τρικ. αὐτοῦ Μετ. || ἐορτάσωμεν διορθ. μου: ἐορτάσωμεν Κοζ., Ζωγρ., Μετ. || μνήμην: μνήμην Τρικ. || τοὺς ἄθλους: τοὺς Ἀθλοὺς Ζωγρ. τοὺς ἄθλους Μετ. || γεραίροντες διορθ. μου: γεραίρωντες Κοζ. γεραιροντας Μετ. γεραιρωμεν Τρικ. || ἀγῶνας: Ἀγῶνας Ζωγρ. ἀγῶνας Κοζ. || σκάμματα διορθ. μου: σκάματα Κοζ., Ζωγρ., τῆς ἀγάπης Μετ. συνθλάσματα Τρικ. || τὰ σκαμματα, ἃ ὑπέμεινεν ὑπὲρ Χριστοῦ: παραλ. Μετ. || ἃ: ὦν Τρικ. || γενναιότατα διορθ. μου: γενναιώτητα Κοζ. Γεναιώς Ζωγρ. γεναιώτατα Μετ. γενναιότατε Τρικ. || δι' αὐτά: δι' αὐτά Μετ. διὰ αὐταῖς Τρικ. || χορείαις: χωρίαις Κοζ. Χορείαις Ζωγρ. χορίαις Τρικ. || Μαρτύρων: μαρτύρων Κοζ. || συνδέεται: συντήθεται Τρικ.

Δόξα, τὸ αὐτό. Καὶ νῦν. Μητέρα σε Θεοῦ.

Κάθισμα β'. ἤχος γ'. Τὴν ὡραιότητα.

Ὡ τῆς ἀνδρείας σου, μάρτυς Γεώργιε, καὶ γενναιότητος, μεθ' ἧς πανεὐφήμη τοῦ μαρτυρίου τοῖς φρικτοῖς ἀγῶσιν ἐγκαρτερήσας, τὸν Χριστὸν ἐκήρυξας, τῶν τυράννων ἐνώπιον, καὶ τῆς Ἄγαρ ἡσχυνας, ἀπογόνους τοῖς λόγοις σου, ἐλέγχων αὐτοὺς ἐν παρήσεια, διὸ ὑμνοῦμέν σε.

Ὡ διορθ. μου: Ὡ Ζωγρ. Ὡ Μετ. Ὡ Τρικ. || μάρτυς: Μάρτυς Ζωγρ. μάρτυ<ρα> Τρικ. || Γεώργιε: γεώργιε Κοζ., Μετ. || γενναιότητος: γεναιότητος Κοζ. Γενναιότητος Ζωγρ. γενναιότατε Τρικ. || μεθ' ἧς: μεθ' ἧς Μετ. || πανεὐφήμη: πανεὐφημαι Κοζ., Μετ. Πανεὐφήμη Ζωγρ. || τοῖς: τῆς Μετ. || ἀγῶσιν Μετ. || μαρτυρίου: Μαρτυρίου Ζωγρ., Τρικ. || φρικτοῖς: φρη(ι)κτοῖς Τρικ. || ἐγκαρτερήσας: ἐγκαρτέρησας Ζωγρ., Τρικ. || Χριστὸν: χριστὸν Κοζ., Μετ. || ἐκήρυξας: ἐκύριξας Κοζ. ἐκύρηξας Τρικ. || τυράννων: τυράνων Κοζ. Τυράννων: Ζωγρ. || ἐνώπιον: ἐνώπιον Μετ. || τῆς Ἄγαρ: τὴν ἄγαρ Κοζ. τοῖς Ἄγαρ Τρικ. || ἡσχυνας: ἡσχυνας Κοζ. ἡσχυνας Ζωγρ. || ἀπογόνους: ἀπόγονος Κοζ. || ἐλέγχων: ἐλέγγων Κοζ. || ἐν παρήσεια: ἐν παρήσεια Κοζ. παρῖσια Μετ. || διὸ ὑμνοῦμέν σε: διόσε ὑμνοῦμεν Κοζ. διὸ σὲ ὑμνοῦμεν Τρικ.

Δόξα· τὸ αὐτό.

Καὶ νῦν. Θεοτοκ[ίον].

Ἐπληγώθην πάθει ιάτρευσόν με, ἐν κακοῖς ἀπόλλυμαι, σῶσόν με Δέσποινα ἀγνή, ἢ τὸν Σωτῆρα κυήσασα καὶ ἱατῆρα τοῦ κόσμου Θεό-
νυμφε.

ιάτρευσόν με: ιάτρευσόν με Κοζ.|| ἀπόλλυμαι: ἀπόλυμαι Κοζ. ἀπόλωμαι Τρικ.|| σῶσόν με: σῶσον με Κοζ.|| Δέσποινα: δέσποινα Κοζ.|| ἀγνή: ἀγνή Κοζ.|| ἢ: ἢ Κοζ.|| Σωτῆρα: σωτῆρα Κοζ., Τρικ.|| Κόσμου: κόσμου Κοζ., Τρικ.

(καὶ τὰ λοιπὰ ὡς τὸ σῆνηθες) Μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἰδιόμελον, Δόξα, ἤχος πλ. β'.

Ταῖς ἀπαύστοις φωτοχυσίαις, τῆς μακαρίας Τριάδος, καταλαμπό-
μενος μάρτυς Γεώργιε, καὶ θέσει Θεὸς χρηματίζων, παρὰ τῷ κατὰ φύσιν Θεῷ αἴτησαι ἡμῖν τοῖς τιμῶσί σε φωτισμὸν καὶ μέγα ἔλεος.

ἀπαύστοις: ἀπαύσταις Κοζ.|| μακαρίας: Μακαρίας Ζωγρ.|| Τριάδος: τριάδος Κοζ., Μετ., Τρικ.|| μάρτυς: Μάρτυς Ζωγρ., Τρικ.|| χρηματίζων: χρηματήζων Κοζ. χρηματίζων Μετ.|| παρὰ τῷ κατὰ φύσιν Θεῷ: παρὰ τοῦ κατὰ φύσιν Θεοῦ Ζωγρ. ἔλεος τω καταφύσις Θεῷ Μετ. <Θεῷ> παρὰ τῷ κατὰ φύσιν Θεῷ Τρικ.|| αἴτησαι: αἴτισε Κοζ. αἴτησε Ζωγρ. αἴτισε Μετ.|| ἡμῖν: ὑμῖν Ζωγρ.|| τοῖς τιμῶσί σε διόρθ. μου: τοῦ τιμῶσισε Κοζ. τοῖς τιμῶσισε Ζωγρ. τῆς τιμῶσισε Μετ. τοῖς τιμῶσισε Τρικ.|| ἔλεος: ἔλεως Κοζ. ἔλεος Μετ.

Οἱ κανόνες τῆς Θεοτόκου Χριστοῦ βίβλον ἔμψυχον...καὶ τοῦ ἁγίου ἀνά ε'. Κανὼν τοῦ ἁγίου, καὶ ἡ ἀκροστοιχίς Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος.

Νοός μου τὴν ζόφωσιν φώτισον, θείαις πρεσβείαις σου, καὶ λόγον μοι δώρησαι, Μάρτυς Γεώργιε, ὅπως μέλψω σου, ἀγῶνας τοὺς γενναίους, καὶ τὰ ὑπὲρ πίστεως ἀνδραγαθήματα.

Νοός μου: Νόςμου Μετ. Ναόςμου Τρικ.|| ζόφωσιν: ζόφοσιν Κοζ. ζώφοσιν Μετ. τρόφωσιν Τρικ.|| φώτισον: φώτησον Κοζ.|| πρεσβείαις: πρεσβεῖαις Μετ.|| δώρησαι: δώρησε Μετ. δώρισαι Τρικ.|| Μάρτυς: μάρτυς Κοζ., Μετ. || μέλψω σου: μέλπουσι Τρικ.|| ἀγῶνας: Ἀγῶνας Ζωγρ. αγῶνας Μετ.|| τοὺς γενναίους: γενναίως Κοζ. γεναίως Μετ. γενναῖος Τρικ.|| τὰ ὑπὲρ: τοῦ ὑπὲρ Μετ.|| πίστεως: Πίστεως Ζωγρ.|| ἀνδραγαθήματα: Ἀνδραγαθήμα Ζωγρ.

Ἐδόθης Γεώργιε δῶρον τῷ ὄντι φερώνυμον, ἡμῖν τοῖς ποθοῦσί σε, παρὰ Χριστοῦ ἀθλητά, καὶ κατηύφρανας ἡμῶν τὰς διανοίας, τροπαίους τῆς νίκης σου, καὶ ἀριστεύμασιν.

Ἐδόθης: Ἐδόθη Κοζ. Ἐδώθης Τρικ. ἢ Γεώργιε: γεώργιε Κοζ. ἢ δῶρον: δῶρον Μετ. ἢ τῶ ὄντι: τὸ ὄντι Μετ. ἢ φερώνυμον: φερόνημον Μετ. ἢ ποθοῦσί σε: ποθοῦσέσι Κοζ. ποθοῦσισε Ζωγρ. ποθοῦσισε Μετ. ἢ Χριστοῦ: χριστοῦ Κοζ. ἢ ἀθλητά: Ἀθλητά Ζωγρ. ἢ Τρικ. ἢ κατήφρανας: κατήφρωνας Κοζ. κατήφρανας Ζωγρ. ἢ ἡμῶν: τιμῶν Μετ. ἢ τροπαίοις τῆς νίκης σου: τροπή εἰς τῆς νίκης σου Μετ. τροποῖς ταῖς νίκαις σου Τρικ.

Μέλλων ἐξιέμενος ἐκ τοῦ οἴκου Ἄγιε, ἐκτενώς ἐθεώρεις, υἱόν σου καὶ σύζυγον, καὶ τοὺς εὐρεθέντας, οἱ δὲ ἐβόων σοι· τίς ἐστὶ ἡ προσθεώρησις αὕτη, ἣν ποιεῖς πρὸς ἡμᾶς σήμερον· σὺ δὲ μυστικῶς ἐβόας· ἄσομαί σοι Κύριε ὁ Θεός μου.

Μέλλων: Μέλων Κοζ. Μέλλων Τρικ. ἢ ἐξιέμενος: ἀξιέμενος Κοζ. Μετ. ἢ οἴκου: οἴκου Ζωγρ. οἴκουσου Μετ. ἢ Ἄγιε: ἄγιε Κοζ. Ἄγιε Ζωγρ. ἄγιε Μετ. ἢ ἐκτενώς: ἐκτενός Μετ. ἢ ἐθεώρεις: ἐθεώρης Κοζ. Ζωγρ. Μετ. Τρικ. ἢ υἱόν σου: Υἱόν σου Ζωγρ. εἰόν σου Μετ. υἱόνσου Τρικ. ἢ σύζυγον: Σύζυγον Ζωγρ. ἢ εὐρεθέντας: εὐρεθέντας Κοζ. Ζωγρ. εὐρεθέντας Μετ. εὐφραθέντας Τρικ. ἢ ἐβόων σοι: ἐβόων σου Κοζ. ἢ τίς ἐστὶ διόρθ. μου: Ζωγρ. τῆς εἰ Μετ. τι εἰ Τρικ. ἢ ἡ προσθεώρησις: ἡ προσθεώρησις Κοζ. ἢ προστεώρησις Μετ. προ<σ>θεώρησις Τρικ. ἢ αὕτη: αὐτοὶ Μετ. ἢ ἦν: ἦν Μετ. ἢ σήμερον: παραλ. Τρικ. ἢ μυστικῶς: μυστικῶς Μετ. ἢ ἐβόας: παραλ. Τρικ. ἢ ἄσομαί σοι διόρθ. μου: ἄσομαῖσοι Ζωγρ. ἄσομέσοι Μετ. ἄσομαί σοι Τρικ. ἢ Κύριε ὁ Θεός μου: κύριε ὁ θεός μου Κοζ. Μετ.

Δόξα.

Καὶ διευθυνόμενος πρὸς ἀγοράν Ἄγιε, μονιὸς ἄγριος συνέλαβέ σε, οἰόμενος τοῦ ἐκσπάσαι σε, ἐκ πίστεως πατρώας, σὺ δὲ μυστικῶς ἐβόας, ἄσομαί σοι Κύριε ὁ Θεός μου.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Μετ.

διευθυνόμενος: διενθηνόμενος Κοζ. διανθήμενος Τρικ. ἢ μονιός: μόνος Τρικ. ἢ ἄγριος: ἄγριοις Τρικ. ἢ συνέλαβέ σε: συνέλαβέσαι Κοζ. συνέλαβέσε Ζωγρ. σενέλαβε<σ> Τρικ. ἢ Ἄγιε: ἄγιε Κοζ. Τρικ. ἢ οἰόμενος: οἰώμενος Κοζ. δεόμενος Ζωγρ. ἰώμενος Τρικ. ἢ ἐκσπάσαι σε: ἐκθάσαισε Κοζ. ἐλεύσαι σε Ζωγρ. ἐκ σπάσαι σε Τρικ. ἢ πίστεως: Πίστεως Ζωγρ. ἢ πατρώας: πατρώας Κοζ. Τρικ. πατρώας Ζωγρ. ἢ ἄσομαί σοι: ἄσομαῖσιν Κοζ. ἢ Κύριε ὁ Θεός μου: κύριε ὁ θεός μου Κοζ.

Καὶ νῦν Θεοτοκίον.

Φεῖσαί μου Χριστέ ὅταν ἔλθης, κρίναι Κόσμον μετὰ δόξης, λύσον τὴν ἀχλὺν τῶν κακῶν μου, ταῖς ἰκεσίαις τῆς κηυσάσης σε, καὶ τοῦ σεπτοῦ σου Μάρτυρος, ὡς ἀγαθὸς καὶ παντοδύναμος.

Φείσαι μου: Φείσαι μου Κοζ. Φύσαι με Τρικ.|| Χριστέ: χριστέ Κοζ., Μετ.|| ὅταν: ὅταν Ζωγρ. || ἔλθης: ἔλθης Ζωγρ., Μετ.|| Κόσμον: κόσμον Μετ., Τρικ.|| λύσον: λύσον Κοζ. λύσον Μετ.|| ἀχλὺν: ἀχλὺν Κοζ. ἀλλὼν Μετ.|| ταῖς ἰκεσίαις διόρθ. μου: τὰς ἐκεσίας Κοζ. ταῖς ἰκεσίαις Ζωγρ., τὰς ἰκει Μετ. τὰς ἰκεσίας Τρικ.|| τῆς: τῆς Κοζ. τοῦ Τρικ. || κησάσης σε: κησάσεις σε Κοζ. κησάσησαι Μετ. κησάσησε Τρικ.|| σου: παραλ. Τρικ.|| Μάρτυρος: μάρτυρος Ζωγρ., Τρικ.|| ἀγαθός: ἀγαθὸς Μετ.|| παντοδύναμος: παντοδύναμος Κοζ. Παντοδύναμος Ζωγρ.

ψδὴ γ'. Εὐφραίνεται ἐπὶ σοί.

Εὐφραίνονται οἱ λαοί, πνευματικῶς οἱ εὐσεβεῖς σήμερον, τοῖς ἱεροῖς μέλεσιν, ἀνευφημοῦντες μακάριε. προϊύτασο τῶν πιστῶν, τὴν σὴν τελούντων ἑορτὴν, ταῖς σαῖς λιταῖς Ὀλίψεων, καὶ δεινῶν παντοίων ῥυόμενος.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Μετ. Σὲ δύο τροπάρια στὰ χργρ. Ζωγρ. καὶ Τρικ. («Εὐφραίνονται... μακάριε» καὶ «Προϊύτασο... ῥυόμενος»)

λαοί: Λαοὶ Ζωγρ.|| εὐσεβεῖς: ἀσεβεῖς Κοζ.|| τοῖς ἱεροῖς διόρθ. μου: τοῖς Ἱερεῖς Ζωγρ. τοῖς Ἱεροῖς Μετ. τοῦ ἱεροῦ Τρικ.|| μέλεσιν: μέλεισι Μετ. μέλεισι Τρικ.|| ἀνευφημοῦντες: ἀνευφημοῦντι Κοζ.|| μακάριε: Μακάριε Ζωγρ.|| προϊύτασο: προϊύτασοι Τρικ.|| σὴν: σὺν Κοζ.|| τελούντων: τελούντων Κοζ.|| ἑορτὴν: Ἑορτὴν Ζωγρ. ἑορτὴν, Ἁγίε, Τρικ.|| λιταῖς: Λιταῖς Ζωγρ.|| Ὀλίψεων: Ὀλίψεσιν Τρικ.|| δεινῶν: δυνῶν Κοζ.|| παντοίων: παντίων Κοζ., Τρικ.|| ῥυόμενος: ρυόμενον Κοζ.

Δόξα.

Φέρων ὀνύχων σπαράγματα Ἁγίε, καὶ πλακὸς τὴν βαρύτητα, σὺ οὐκ αἰσθανόμενος, ὅλως ἔχων ἐνισχύουσάν σε προμήθειαν τὴν ἄνωθεν.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Μετ., παρατίθεται ὑπὸ Σαλαμάγκα.

Φέρων ὀνύχων: Φερωνόνύχων Τρικ.|| Ἁγίε: ἄγίε Κοζ., Τρικ. Ἁγίε Ζωγρ.|| πλακός: Πλακός Ζωγρ. πλάκα Τρικ.|| ὅλως: ὅλος Κοζ. ὅλος Ζωγρ.|| ἐνισχύουσάν σε: ἐνησχύουσαν Κοζ. ἐνισχύουσαν Τρικ., Σαλ.|| προμήθειαν: προμίνθειαν Κοζ. προμύθειαν Τρικ., χργρ. Σαλ.

[Καὶ νῦν.] Θεοτοκίον

Ἐσχίνωσεν ἐν ἡμῖν ὁ ἐν ὑψίστοις κατοικῶν Ἄχραντε ἄνευ σποράς σάρκα γὰρ προσλαβὼν πεφανέρωται.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Μετ.

Ἐσχίνωσεν: Ἐσχύνωσεν Κοζ. Ἐσχίνωσεν Τρικ.|| ἐν ἡμῖν: ἐν ἡμᾶς Τρικ.|| ὁ ἐν ὑψί-

στοις κατοικιών: ὑψιστος κατοικιών Κοζ., ὁ Ὑψιστος κατοικιών Τρικ. Ἰ. Ἀχράντε: ἀχραντε Κοζ., Τρικ. Ἰ. προσλαβών: προσλαβίων Κοζ.

Κάθισμα Τὸν συνάναρχον Λόγον

Τοὺς ἀγῶνας ὀρθρίζοντες ἀνυμνούμέν σου, οὓς ὑπέστης γενναίως Μεγαλομάρτυς Χριστοῦ· ὑπὲρ πίστεως ἀθλῶν παναϊδίμε, ὅτε καθεῖλες δι' αὐτῶν τῶν τυράννων τὴν ὄφρυν, καὶ θράση τὰ τῶν δαιμόνων τὰ ἀσθενή, θεία ἰσχύει, καὶ στέφος τῆς ἀφθαρείας εἴληφας.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Μετ.

Τοὺς ἀγῶνας: Τὸν ἀγῶνα Κοζ., Ἀγῶνας Ζωγρ. Ἰ. ἀνυμνούμέν σου: ἀνυμνούμεν σου Κοζ., ἀνυμνού<μνού>μένσου Τρικ. Ἰ. οὓς: οὓς Τρικ. Ἰ. ὑπέστης: ἀπαύστως Τρικ. Ἰ. γενναίως: γενναίως Τρικ. Ἰ. Μεγαλομάρτυς: μεγαλομάρτυς Κοζ. Ἰ. Χριστοῦ: χριστοῦ Κοζ., τὰ Χριστοῦ Τρικ. Ἰ. πίστεως: Πίστεως Ζωγρ. Ἰ. ἀθλῶν: αὐλῶν Τρικ. Ἰ. παναϊδίμε: παναϊδοίμε Κοζ., Παναϊδίμε Ζωγρ. Ἰ. ὅτι: ὅτι Ζωγρ. Ἰ. τυράννων: Τυράννων Ζωγρ. Ἰ. ὄφρυν: ὄφρυν Κοζ., Ζωγρ. Ἰ. θράση: ὀράση Κοζ., θράση Ζωγρ., τὰ θράση Τρικ. Ἰ. ἀσθενή: ἀσθενή Ζωγρ., Ἰ. θεία: θεία Κοζ., θεία Τρικ. Ἰ. ἰσχύι διόρθ. μου: ἰσχύς Κοζ., ἰσχύει Ζωγρ., Τρικ. Ἰ. ἀφθαρείας: ἀφθαρείας Κοζ., Ἰ. εἴληφας: εἴληφας Κοζ.

Δόξα τὸ αὐτό, Καὶ νῦν Χαιρε πύλη Κυρίου
ψῆδὴ δ'. Ὁ καθήμενος ἐν δόξῃ.

Καὶ πλῆθος ἐπὶ τὸ αὐτό, Ἄγαρ οἱ ἀπόγονοι συνήρπασάν σε διορμῶντες, καὶ κενὰ μελετῶντες κατὰ σοῦ, καὶ ὤθουν λακτίζοντες· σὺ δὲ μυστικῶς ἐβόας, δόξα τῇ δυνάμει σου Κύριε.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Μετ., παρατίθεται ὑπὸ Σαλαμάγκα.

Ἄγαρ οἱ ἀπόγονοι: ἀγαροι ἀπόγονοι Κοζ. Ἰ. συνήρπασάν σε: συνήρπασίν σε Κοζ., συνήρπασάνσε Ζωγρ., συνήρπασόν με Τρικ. Ἰ. διορμῶντες διόρθ. μου: δυορμούντες Κοζ., διορμούντες Ζωγρ., δι' εὐφημούντες Τρικ., δυσφημούντες Σαλ. Ἰ. κενὰ: καινά Κοζ., παραλ. Τρικ. Ἰ. μελετῶντες: μελετῶντας Κοζ. Ἰ. ὤθουν: ἄνθος Τρικ. Ἰ. λακτίζοντες: λακτίζονται Κοζ., λητανίζοντες Τρικ. Ἰ. δυνάμει σου: δυνάμεισου Κοζ., Ζωγρ. Ἰ. Κύριε: κύριε Κοζ., σου Κύριε Τρικ.

Ὁ δὲ πρὸς αὐτοὺς θαρσαλέως ἔκραζε, Χριστοῦ δοῦλος πέφυκα. Χριστῷ συνεσταύρωμαι, οὐ μὴ πείθωμαι τοῖς λόγοις ὑμῶν, εἰ καὶ μεληδὸν κατατέμνετε ἐμὰ ὀστέα· διὸ κραυγάζω γηθόμενος, δόξα τῇ δυνάμει σου Κύριε.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Μετ.

Ὁ δὲ: Ὁδὲ Κοζ., Ὁδε Τρικ. Ἰ. θαρσαλέως: θάρσαλέως Κοζ. Ἰ. ἔκραζε: ἔκραζες Τρικ. Ἰ.

Χριστοῦ: χριστοῦ Κοζ., Τρικ.ἠ πέφυκα: πέφυκα<ς> Τρικ.ἠ συνεσταύρωμα: συναι-
σταύρωμα Κοζ. συνεσταύρωμα Ζωγρ. συνεσταύρωμα Τρικ.ἠ οὐ μὴ: οὐμὴ Κοζ.ἠ μὴ:
παραλ. ὁ Τρικ.ἠ ὑμῶν: ἡμῶν Τρικ.ἠ εἰ διόρθ. μου: εἰ Κοζ., Ζωγρ., οἱ Τρικ.ἠ μεληδόν:
μεληδῶν Κοζ. μεληδῶν Τρικ.ἠ κατατέμνετε διόρθ. μου: κατατέμνεται Κοζ., Ζωγρ.,
Τρικ.ἠ ὀστέα: ὀστέα Κοζ., Τρικ.ἠ διό: ἐγὼ δὲ Τρικ.ἠ κραυγάζω: κραυγάζων Κοζ.
κραυγάζω Ζωγρ.ἠ γηθόμενος: γειθόμενος Κοζ.ἠ σου Κύριε: σου κύριε Κοζ. σου Κύριε
Τρικ.

Καὶ παρέστησάν σε Κριτὴ ἀδίκῳ, ὅς καὶ ἐκπλαγεῖς ἐβόα, τίς ἐστὶν
οὗτος· οἱ δὲ ἐκίνουν γλώσσαν κατὰ σοῦ, οὗτός ἐστὶν σύνθρησκος ἡμῶν·
σὺ δὲ ἔκραζες λέγων· Χριστοῦ δούλος πέφυκα· ᾧ κραυγάζω γηθόμενος,
δόξα τῇ δυνάμει σου Κύριε.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

παρέστησάν σε: παρέστησάν με Ζωγρ. παρέστησάν σε Μετ. παρέστησάνσε Τρικ.ἠ κριτὴ:
Κριτὴ Ζωγρ. κριταὶ Τρικ.ἠ ὅς: ὁ Κοζ. ὁ Μετ. ᾧ Τρικ.ἠ ἐκπλαγεῖς: ἐκπλαγεῖς Μετ.ἠ τίς
ἐστὶν: τίς ἐστὶν Ζωγρ., Τρικ.ἠ οὗτος: οὗτος Μετ.ἠ οἱ δὲ : ἡδὲ Κοζ.ἠ ἐκίνουν: ἐκείνουν
Κοζ. ἐκείνουν Μετ. ἐκείνοι Τρικ.ἠ οὗτός ἐστιν: οὗτος ἐστὶν Κοζ., Ζωγρ. οὗτος ἐστὶν Μετ.
οὗτος ἐστὶν Τρικ.ἠ σύνθρησκος: ὁμόθρησκος Τρικ.ἠ ἡμῶν: ἡμῖν Σαλ.ἠ σὺ: οὐ Κοζ. σὲ
Τρικ.ἠ ἔκραζες: ἔκραζες Μετ.ἠ Χριστοῦ: χριστοῦ Κοζ. Μετ.ἠ ᾧ : ὁ Ζωγρ., Κοζ. ὁ Μετ.
ἠ γηθόμενος: γυθόμενος Μετ.ἠ τῇ : τῆ Μετ.ἠ δυνάμει: δυνάμη Μετ.ἠ Κύριε: κύριε Κοζ.,
Μετ..

[Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι] .

“Ὅτε τῶν πολλῶν ἡ ἀγάπη, πρὸς τὸν Χριστὸν κατεψυχράνθη, τότε σὺ
Γεώργιε, ὠφθῆς πυρὶ τοῦ Θεοῦ πόθου τε, καὶ τῷ φίλτρῳ πεπυρωμένος,
ὄθεν ἐνήθλησας στερότάτα.

Χριστὸν: χριστὸν Κοζ., Μετ.ἠ Γεώργιε: γεώργιε Κοζ., Μετ.ἠ ὠφθῆς: ὄφθῆς Μετ. ὄφθῆς
Τρικ.ἠ πυρὶ τοῦ Θεοῦ πόθου τε: περὶ τῷ Θεῷ πόθῳ τε Κοζ. πυρὶ τῷ Θεῷ πόθῳ τε Μετ.,
Τρικ.ἠ τῷ: παραλ. Τρικ.ἠ πεπυρωμένος: πεπυρομένος Μετ. ἠ ὄθεν: ὄθεν Ζωγρ.ἠ ἐνή-
θλησας: εἰ ἤθλησας Μετ.ἠ στερότάτα διόρθ. μου: στερώτατα Κοζ. στερότάτα Ζωγρ.
στερώτατα Μετ. στερώτατε Τρικ.

[Καὶ νῦν] Θεοτοκίον.

Τὴν ψυχὴν μου φαρμακωθεῖσαν, τοῖς ἰοβόλοις τῶν ἐναντίων
δήγμασι, δραστηκῶ φαρμάκῳ πρεσβειῶν θεράπευσον Χριστέ τῆς
Τεκούσης σε, καὶ τοῦ ἱεροῦ Ἀθλοφόρου σου.

μου: παραλ. Μετ. καὶ Τρικ.ἠ φαρμακωθεῖσαν: φαρμακωθεῖσαν Κοζ., Μετ. φαρμα-
κωθεῖσαν Τρικ.ἠ δήγμασι: δέγμ-ασιν Μετ. δείγμασι Τρικ.ἠ δραστηκῶ: δραστηκῶ Τρικ.ἠ

πρεσβειῶν: πρεσ-βειῶν Τρικ. || Τεκούσης: τοῖ τεκούσαις Κοζ. τεκούσις Μετ. τεκούσης Τρικ.|| τοῦ: παραλ. Τρικ. || ἱεροῦ: ἱεροῦ Κοζ. Ἱεροῦ Ζωγρ. ἱεροῦ σου Τρικ.|| Ἀθλοφόρου σου: ἀθλοφόρου σου Κοζ. ἀθλοφόροσου Μετ. ἀθλοφόρου Τρικ.

ὦδὴ ε'. [Σὺ] Κύριέ μου φῶς.

Σὺ Κύριέ μου φῶς, καὶ σοφία καὶ στήριγμα, ἐν σοὶ θαρῶν κάγῳ
Σῶτερ, τὰς ποινὰς ὑπομένω, ἐβόα ὁ Γεώργιος.

Κυριέ μου: κύριέ μου Κοζ. κυριέμου Μετ.|| στήριγμα: στίριγμα Κοζ., Μετ.|| ἐν σοὶ: ἐν σὺ, Κοζ., Μετ. ἐν σοὶ Τρικ.|| κάγῳ: κάγῳ Μετ.|| Σῶτερ: σώτερ Κοζ., Μετ.|| ποινὰς: πινὰς Κοζ. πινὰς Μετ.|| ἐβόα: ἐβόας Τρικ.|| Γεώργιος: γεώργιος Κοζ. ὁΓεώργιος Μετ. ὦ Γεώργιε Τρικ.

Αἰκίαις ἀφειδῶς τοὺς πόδας σου, ἐκάκωσαν Γεώργιε, καὶ ἐν ξύλῳ ἠσφαλίσαντο· σὺ δὲ Θεὸν χαιρών ἐδόξαζες μιμούμενος σοφὴ τὸν Σωτήρα καὶ Κύριον, τὸν ἐπὶ ξύλου ταθέντα, καὶ αὐτὸς τῆ ἀγχόνῃ μετέωρος ἐκρέμασο.

Σημ. Σὲ δύο τροπάρια στὰ χογρ. Ζωγράφου, Μετεώρων καὶ Τρικάλων («Αἰκίαις... ἐδόξαζες» καὶ «Μιμούμενος... ἐκρέμασο».

Τὸ πρῶτο («Αἰκίαις... ἐδόξαζες») παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

Αἰκίαις: Αἰαῖαο χογρ. Σαλ.|| ἀφειδῶς: ἀφθαις Τρικ.|| πόδας σου: πόδας Κοζ. σοὺς πόδας Μετ., Τρικ.|| ἐκάκωσαν: ἐκάκοσαν Μετ.|| Γεώργιε: γεώργιε Κοζ.|| ἐν: ἐνὶ Τρικ.|| ἠσφαλίσαντο: ἠσφαλήσαντο Κοζ. ἠσφαλίσαντο Ζωγρ. ἐσφαλίσαντο Μετ., Τρικ.|| χαιρών: χέρων Κοζ.|| μιμούμενος: μεμούμενος Κοζ.|| Σωτήρα: σωτήρα Κοζ. Μετ. Τρικ.|| Κύριον: κύριον Κοζ. Μετ.|| ἐπὶ ξύλου: ἐν ξύλῳ Κοζ. ἐπὶ ξύλῳ Μετ. ἐνξύλῳ Τρικ.|| ταθέντα: τεθέντα Μετ., Τρικ.|| καὶ αὐτὸς: καὶ αὐτὸς τῆ ἀγχόνῃ Μετ. Τρικ.|| μετέωρος: μετέωρος Κοζ. μετεώρως Ζωγρ. παραλ. Τρικ.|| ἐκρέμασο: κρεμάμενος Τρικ.

[Δόξα].

Οὕτως εἰς τέλος ἠφάνιστο ὁ ἐχθρός, γῆν καὶ θάλασσαν ἐξαλείφειν φάσκων Ἄγιε, σοῦ γὰρ ὠραίοις ποσίν, ὡς στρουθίον καταπελάτῃται.

Οὕτως: Οὕτως Ζωγρ. ὄντως Μετ. ὄντος Τρικ.|| ἠφάνιστο: ἠφάνιστο Ζωγρ. ἠφάνιστω Μετ., Τρικ.|| γῆν: ὁ γῆς Μετ. ὁ γῆν Τρικ.|| ἐξαλείφειν: ἐξαλείφην Κοζ., Μετ. ἐξαλείφων Τρικ.|| Ἄγιε: Ἄγιε Ζωγρ. ἄγιε Κοζ., Μετ., Τρικ.|| σοῦ γὰρ: σοῦγαρ Κοζ. σὺ γὰρ Τρικ.|| ὠραίοις: ὠραίοι Ζωγρ. ὀραίοις Μετ. ὠραῖος Τρικ.|| στρουθίον: στροθίον Μετ.|| καταπελάτῃται: καταπελάτῃτας Κοζ. κατὰ πελάτῃται Μετ. καταπάταται Τρικ.

[Καὶ νῦν]

Σώσον με ὁ Θεός μου, ὡς φιλόανθρωπος σῶσον με, ἰκεσίαις τῆς ἀφράστως σε τεκούσης Παρθένου καὶ τοῦ ἱεροῦ Ἀθλοφόρου σου.

Σώσον με: Σώσον με Κοζ., Μετ. Σ<σ>ώσόνμε Τρικ. ὁ Θεός: ὁ Θεός Κοζ., ὁθεός Μετ., Τρικ. ἠφιλόανθρωπος: Φιλόανθρωπος Ζωγρ. <λ>φιλόανθρωπος Τρικ. ἠσῶσον με: σῶσονμε Κοζ., σῶσόνμε Τρικ. ἠικεσίαις: ἰκεσίαις Κοζ., ἰκεισίαις Ζωγρ., ἰκαισίαις Μετ. ἠἀφράστως σε: ἀφράστουσε Κοζ., ἀφράστου σε Ζωγρ. ἠτεκούσης: Τεκούσης Ζωγρ. ἠΠαρθένου: παρθένου Κοζ., Μετ. Τρικ. ἠτῆ: παραλ., ὁ Μετ. ἠἱεροῦ διόρθ. μου: Ἰροῦ Ζωγρ., ἱεροῦ Κοζ., ἱεροῦ Μετ., ἱεροῦ Τρικ. ἠἈθλοφόρου σου: ἠθλοφόρου σου Κοζ., Τρικ. ἠἠθλοφόρου σου Μετ.

ῶδη σ' Ἐβόησε προτυπών.

Ἐβόας τοῖς συνοῦσί σοι ἐν εἰρηκτῇ Ἁγίε, Χαραλάμπε καὶ Γεωργίω. Ἀδελφοὶ μὴ πτοήσθε, ἐγὼ γὰρ διὰ τὸν Χριστὸν μου μέλλω θανεῖν προθυμότητα.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

συνουσί σοι: συν οὔσιεν Κοζ., συνοῦσισε Μετ., συνουσίσεσοι Τρικ. συνοῦσί σε Σαλ. ἠεἰρηκτῇ διόρθ. μου: εἰρηκτῇ Κοζ., Ζωγρ., Τρικ. εἰρηκτῇ Μετ. ἠἉγίε: ἠγίε Κοζ., ἠγίε Ζωγρ., Μετ. Τρικ. ἠΧαραλάμπε διόρθ. μου: Χαραλαμε(-)γες Κοζ., Χαραλάμπω Ζωγρ., Τρικ. χαραλάμπω Μετ. ἠΓεωργίω: γεωργίω Κοζ. ἠπτοήσθε: πτοεῖσθαι Κοζ., πτοεῖσθε Ζωγρ. πτοήσθ<κα>ε Τρικ. ἠἐγὼ: ἐγὼ Μετ. ἠΧριστὸν μου: χριστὸν μου Κοζ., Τρικ. χριστόνμου Μετ. ἠμέλλω: μέλλον Κοζ. ἠθανεῖν: θανεῖς Μετ. θανάτου Τρικ. ἠπροθυμότητα: προθυμότητα Ζωγρ., Κοζ. προθυμότητα Τρικ.

Οἱ δὲ ἐβόων σοι ἄπελλθε ἀδελφέ, εἰς ὁδὸν Κυρίου, καὶ μνήσθητι καὶ ἡμῶν τῆς ἀγάπης, ἐν τῇ ἄνω χορεία, ὅταν αὐλίξης ἐν τῇ χαρᾷ τῶν ἁγίων, κατ' ἔμπροσθεν τοῦ Σωτήρος.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

ὁδὸν : ὁδὸν Ζωγρ. ἠΚυρίου: κυρίου Κοζ., Μετ. ἠμνήσθητι: μνήσθης Κοζ. ἠτῆ: τη Μετ. ἐντῆ Τρικ. ἠἄνω: ἠνω Ζωγρ. ἠχορεία: χωρία Κοζ., χώρα Ζωγρ., χορεία Μετ. Τρικ. χωρία χογρ. Σαλ. ἠαὐλίξης διόρθ. μου: αὐβλίξη Κοζ., αὐλίξη Ζωγρ., αὐλίξει Μετ., αὐλεῖξη Τρικ. ἠτῇ χαρᾷ: τῇ χαρᾷ Κοζ., τῇ χαρᾷ Μετ., ἐντῆ Τρικ. ἠἠτῶν ἁγίων: ἠγίων Ζωγρ. ἠκατ' ἔμπροσθεν: κα-τέμπροσθεν Κοζ., κατέμπροσθεν Μετ., κατέμπροσθεν Τρικ. ἠΣωτήρος: σωτηρος Κοζ., Μετ. Τρικ.

Καὶ τοῦτο εἰπὼν ἀπέδωκε ἀσπασμὸν αὐτοῖς, καὶ ἐχαρίσω ὡς ὄψρον πολῦτιμον, Χαραλάμπε κομβολόγιον, ὅπερ κατέχει καὶ νῦν, εἰς ἀλεξιτήριον πάσης μαλακίας.

Σημ. Παρατίθεται και υπό Σαλαμάγκα.

τούτο: οὕτω Σαλ. || εἰπών: εἰπών Μετ., Τρικ. ἀπών χργρ. Σαλ. || ἀπέδωκας: ἀπέδοκας Μετ. || ἔχαρισω: ἔχαρήσω Κοζ. || Χαραλάμπει διόρθ. μου: Χαραλάμπη Κοζ., Ζωγρ. Μετ. Χαραλάμπη Τρικ. || κομβολόγιον διόρθ. μου: κομπολόγιον Κοζ., Μετ., Τρικ., Σαλ. Κομπολόγιον Ζωγρ. || ὅπερ κατέχει και νύν: ὅπερ μετέχει Κοζ. ὅπερ κατέχει καινού Μετ. ὡςπερ κατέχει και νύν Τρικ. || ὡς: εἰς Κοζ., Ζωγρ. || ἀλεξιτήριον: ἀλεξητήριον Κοζ., Τρικ. ἀλεξυτήριον Μετ.

[Δόξα Πατρὶ και Υἱῷ]

Ὅντος σου ἐν εἰρική Ἄγιε και καθεύδοντος, ἐπέστη ὁ Σωτήρ και ἐβόα σοι, μὴ φοβοῦ Γεώργιε, ἐγὼ ἐνισχύσω σε, τοῦ πατήσαι τὸν δράκοντα.

Σημ. Παρατίθεται και υπό Σαλαμάγκα.

Ὅντος σου: Ὅντος σου Μετ. Οὐτος σου Τρικ. || εἰρική διόρθ. μου: εἰρική Κοζ., Εἰρική Ζωγρ., Τρικ. εἰρηική Μετ. || καθεύδοντος: καθεύδοντας Τρικ. || ἐπέστη: ἀπέστη Τρικ. || ὁ Σωτήρ: ὁ σωτήρ Κοζ. ὁσωτήρ Μετ. || ἐβόα σοι: ἐβόασαι Ζωγρ. ἐβόησε Μετ., Τρικ. Σαλ. || ἐγὼ ἐνισχύσω σε: ἐγὼ ἐνισχύσωσε Μετ. ἐγὼ γὰρ ἐνισχύσω σε Τρικ. || δράκοντα: Δράκοντα Ζωγρ.

[Και νύν] Θεοτοκίον.

Λύσον μου τὰς σειρὰς τῶν παισμάτων, τῇ μεσιτεία σου Ἄγνη, και τῇ ἀγάπῃ τελείως, τοῦ Ἀγαθοῦ Υἱοῦ σου πρόσδεσον, μακρινόμενον καθ' ἐκάστην ἐξ αὐτοῦ, δι' ἡδονῶν ἀτόπων.

Σημ. Παραλείπεται σὸ χργρ. Μετ.

Λύσον μου: λύσον με Κοζ. || τῇ μεσιτεία σου: τῇ μεσιτεία Ζωγρ. μεσητεία Τρικ. || Ἄγνη: ἀγνεί Κοζ. Ἄγνη Ζωγρ. ἀγνή Τρικ. || τῇ ἀγάπῃ: τῇ ἀγάπῃ Κοζ., Ζωγρ. || Ἀγαθοῦ: ἀγαθοῦ Κοζ., Τρικ. || Υἱοῦ σου: υἱοῦ σου Κοζ. Υἱοῦσου Τρικ. || πρόσδεσον: πρόσδεκτον Τρικ. || μακρινόμενον: μακρινόμενον Κοζ. || ἐξ αὐτοῦ: παραλ. Ζωγρ., Τρικ. || δι' ἡδονῶν: ἡδονῶν Τρικ.

Κοντάκιον. Ἐλεφάνης σήμερον.

Ὡς διψῶσα ἔλαφος, ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως σὺ προέτρεχες, ἐν ταῖς βασάνοις Ἀθλητὰ και τοῖς δημίοις ἐκραύγαζες· ὡδε ἀγχόνην ἐκδέχομαι, διὰ Χριστὸν τὸν πάντων Σωτήρά μου.

ἔλαφος: Ἐλαφος Ζωγρ. || τὰς: παραλ. Μετ., Τρικ. || πηγὰς: πηγὰς Μετ. || οὕτως: οὕτως Μετ. οὕτος Τρικ. || ταῖς: τοῖς Κοζ., Ζωγρ. || Ἀθλητὰ: ἀθλητὰ Κοζ., Μετ., Τρικ. || δημίοις: Δημίοις Κοζ. διμίοις: Μετ. || ἀγχόνην: Ἀγχόνην Ζωγρ. || ὡδε: ὡδε Κοζ. || ἐκδέχομαι:

ἐκδέχομε Κοζ., ἐκδέχωμαι Μετ. || ὦδε ἀγχόνην ἐκδέχομαι: παραλ. Τρικ. || Χριστόν: χριστόν Κοζ., Μετ., Τρικ. || πάντων: πάντα Κοζ., Μετ., Τρικ. || Σωτήρά μου: σωτήρα μου Κοζ., σωτήραμου Μετ., Σωτήραμου Τρικ.

Ὁ Οἶκος.

Τὸ ἀνδρείον τῆς ψυχῆς σου παράστημα, καὶ τὴν τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως Ὁμολογίαν· ὦ Μάρτυς Γεώργιε, ἐθαύμασαν Ἄγγελοι, ἔφριξαν δαίμονες· καὶ οἱ ἀσεβεῖς Ὀθωμανοὶ κατεπλάγησαν· ὀρώντες ἐν σώματι ἄνθρωπον, τὰ τῶν Ἀσωμάτων φρονοῦντα, καὶ μήτε θωπείας ἀπατηλάς, μήτε ἀπειλὰς τυραννικάς, μήτε βασάνους πποούμενος, καὶ τὸν φοβερόν ἅπαισι θάνατον, ὡς ἡδίστην ζωὴν προσιέμενον, διὸ τῷ Χριστῷ προσαχθεῖς, ὡς θυσία καινὴ καὶ ἄμωμος. Διὸ καὶ ἐκραύγαζες· ὦδε ἀγχόνην ἐκδέχομαι· διὰ Χριστόν τὸν πάντων Σωτήρά μου.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χορὸ. Μετ.

Ὁρθοδόξου: ὀρθοδόξου Κοζ., Τρικ. || Ὁμολογίαν: ὀμολογίαν Κοζ., ὀμολογίαν Τρικ. || ὦ Μάρτυς: μάρτυς Κοζ., Τρικ., ὦ Μάρτυς Ζωγρ. || Γεώργιε: γεώργιε Κοζ., || ἐθαύμασαν: ἐθαύμαζον Τρικ. || Ἄγγελοι: ἀγγελοὶ Κοζ., Τρικ. || ἔφριξαν: ἐφριξαν Κοζ., ἔφρηξαν Τρικ. || δαίμονες: οἰδαίμονες Κοζ., οἱ δαίμονες Τρικ. || Ὀθωμανοὶ διόρθ. μου: ὀθωμανοὶ Κοζ., Ὀθωμάνοι Ζωγρ., ὠθωμανοὶ Τρικ. || ὀρώντες: ὠρώντες Κοζ., ὀρόντες Τρικ. || ἄνθρωπον: ἄνθρωποι Κοζ., ἄνθρωπον Τρικ. || Ἀσωμάτων: ἄσωμάτων Κοζ., Τρικ. || μήτε θωπείας ἀπατηλάς διόρθ. μου: μήτε θωπείαις ἀπατηλαῖς κείοντα Κοζ., μήτε θωπείαις ἀπατηλαῖς Ζωγρ., μηδὲ θυσίαις ἀποτελαῖς ἤκουσε Τρικ. || μήτε ἀπειλὰς τυραννικάς διόρθ. μου: μήτε ἀπηλάς τυραννικάς Κοζ., μήτε ἀπειλὰς Τυραννικάς Ζωγρ., μηδὲ ἀπειλὰς τυραννικάς Τρικ. || πποούμενος: ππούμενον Τρικ. || ἡδίστην: ἡδύστην Ζωγρ., Τρικ. || προσιέμενον: προσιόμενον Τρικ. || διὸ: διὰ Κοζ. || Χριστῷ: χριστῷ Κοζ. || προσαχθεῖς: προσεχθεῖς Τρικ. || καὶ παραλ. Κοζ. || ἐκραύγαζες: ἐκραύγαζε Τρικ. || ὦδε: ὠδε Κοζ. || ἀγχόνην: Ἀγχόνην Ζωγρ. || Χριστόν: χριστόν Κοζ. || πάντων: πάντα Τρικ. || Σωτήρά μου: σωτήραμου Κοζ., σωτηράμου Τρικ.

*****

Τῷ αὐτῷ μηνὶ 13 (sic) Μνήμη τοῦ ἁγίου Νεομάρτυρος Γεωργίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων
Στιχ. Ὕμνος νεάζων, Γεωργίῳ τῷ Νέῳ
Χριστοῦ ἀθλητῇ ἐνδίκως ἀρμοστέος βῆ δ' εἰς Ὀλύμπιον
φαιινὸν δῶ Γεώργιος.

Οὗτος ὁ εὐλογημένος [.....] Τέλος τοῦ βίου τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου
[τοῦ ἐξ] Ἰωαννίνων.

ψδὴ ζ'. Ἐν τῇ καμίνῳ Ἀβραμαῖοι.

Ὁλος διψῶν τὸ μαρτύριον τρισμάκαρ Γεώργιε, ὡς ἤκουσας ἀγχόνης

ὄνομα, εὐθύς ὑπάγωμεν ἔφησας, καὶ σὺν τῷ λόγῳ ἐκραύγαζες·
εὐλογημένος εἶ ἐν τῷ ναῷ τῆς δόξης σου Κύριε.

Σημ. Παραλείπεται σὸ χργρ. Τρικ.

διψών: διχών Κοζ. || μαρτύριον: Μαρτύριον Ζωγρ. || τρισμάκαρ: Τρισμάκαρ Ζωγρ. ||
Γεώργιε: γεώργιε Κοζ., Μετ. || ἀγχόνης διόρθ. μου: ἐγχόνης Κοζ. Ἀγχόνης Ζωγρ. ἀγχόνη
Μετ. || ὄνομα: ὄνομα Κοζ. ὄνομα Μετ. || εὐθύς: εὐθής Μετ. || ἔφησας: εὐφησας Κοζ. || εἶ:
εἶ Μετ. || τῷ ναῷ: τῷ ναῷ Μετ. || Κύριε: κύριε Κοζ., Μετ.

Ἐκρότησαν αἱ τῶν Ἀγγέλων τάξεις, ὀρώσαι σε Ἄγιε ἐν τῇ ἀγχόνῃ
κρεμάμενον, καὶ τὸν ἐχθρὸν νικήσαντα τοῖς ἄθλοις σου, διὸ καὶ
ἐκραύγαζον· εὐλογημένος εἶ ἐν τῷ ναῷ τῆς δόξης σου Κύριε.

Σημ. Παραλείπεται σὸ χργρ. Τρικ.

αἱ: αἱ Κοζ. οἱ Μετ. || Ἀγγέλων: ἀγγέλων Κοζ., Μετ. || τάξεις: τάξης Μετ. || ὀρώσαι σε:
ὀρώσα Κοζ. ὀρώσεσαι Μετ. || Ἄγιε: ἄγιε Κοζ., Μετ. Ἄγιε Ζωγρ. || τῇ ἀγχόνῃ: τῇ Ἀγχόνῃ
Ζωγρ. τῇ ἀγχόνῃ Μετ. || τοῖς: τῆς Μετ. || ἄθλοις: ἄθλοις Ζωγρ. || ἐκραύγαζον: ἐκραυγαζον
Κοζ. κραυγάζομεν Μετ. || τῷ: τῷ Μετ. || Κύριε: κύριε Κοζ., Μετ.

Θάνατος ὁ σὸς γέγονεν Ἄγιε, δόξα καὶ ἀνάστασις πιστῶν, τῶν δὲ
ἀπίστων αἰσχύνῃ αἰώνιος· οὓς καὶ ἀπέπνιξας, πνιγμονῇ τῆς ἀγχόνης
σου· ἡμεῖς δὲ κραυγάζομεν λέγοντες· εὐλογημένος εἶ ἐν τῷ ναῷ τῆς
δόξης σου Κύριε.

Σημ. Παραλείπεται σὸ χργρ. Τρικ.

ὁ σὸς: ὁσὸς Κοζ., Μετ. || Ἄγιε: ἄγιε Κοζ. Μετ. || ἀνάστασις: Ἀνάστασις Ζωγρ. || πιστῶν:
Πιστῶν Ζωγρ. || τῶν δὲ: ἐδὲ Κοζ. || αἰώνιος: αἰώνιος Μετ. || οὓς: οὓς Ζωγρ. οὓς Μετ. ||
ἀπέπνιξας: ἐπέπνιξας Κοζ. || πνιγμονῇ: πνιγμονῇ Μετ. || ἀγχόνης: Ἀγχόνης Ζωγρ. || ἡμεῖς:
ἡμῆς Μετ. || λέγοντες: λέγωντες Ζωγρ. || εἶ: εἶ Μετ. || τῷ ναῷ: τῷ Ναῷ Ζωγρ. τῷ ναῷ
Μετ. || Κύριε: κύριε Κοζ., Μετ.

Ἐδόξασέ σε Χριστός, ὁ δοξασθεὶς ἐν τοῖς μέλεσί σου Ἄγιε, καὶ ἐν
καταδίκη ὄντος σου, φῶς οὐράνιον ἐπὶ τῆς κορυφῆς σου ἔπλπε, ὃ
ὀρώντες οἱ ἀσεβεῖς, κάτω νενευκότες ἐφιμώθησαν.

Σημ. Παραλείπεται στό χργρ. Τρικ.

Ἐδόξασέ σε: Ἐδοξάσε Κοζ. ἢ Χριστός: χριστός Κοζ., Μετ. ἢ ὁ δοξασθεῖς: ὁδοξασθῆς Μετ. ἢ ἐν τοῖς: ἐντοῖς Μετ. ἢ μελεσί σου: μελεσίσε Κοζ. μελεσίσου Μετ. ἢ Ἄγιο: ἅγιο Κοζ., Μετ. Ἄγιο Ζωγρ. ἢ ἐν καταδίκη: ἐν καταδίκη Κοζ., Μετ. ἢ φῶς οὐράνιον διόρθ. μου: φωτὶ οὐρανό Κοζ. Φωτὶ Οὐρανίω Ζωγρ. φωτὶ οὐρανίω Μετ. ἢ ἐπὶ τῆς κορυφῆς σου διόρθ. μου: ἐπὶ τῆ κορυφῆσου Κοζ. ἐπὶ τῆ Κορυφῆσου Ζωγρ. ἐπὶ κορυφῆσου Μετ. ἢ ἔπιπτε: ἔπεπτε Κοζ. ἔλαμπε Ζωγρ. ἢ ὁ ὀρώντες: ὁ ορώντες Κοζ. ὁ ὀρώντες Μετ. ἢ κάτω νενευκότες: κατενευκότες Κοζ. κάτω=νενευκότες Μετ. ἢ ἐφिमώθησαν: ἐφημώθησαν Κοζ., Ζωγρ., ἐφिमώθησαν Μετ.

Θεοτοκίον.

Ῥύσαι με πάσης περιστάσεως καὶ πολλῶν [σκαν]δάλων ὄφews, καὶ αἰωνίζοντος πυρός, καὶ τοῦ [σκό]τους Πανάμωμε, ἢ τὸ Φῶς ἀποκυή-
σασα βροτοῖς τὸ ἀνέσπερον.

Σημ. Παραλείπεται στὰ χργρ. Μετ., Τρικ.

Ῥύσαι με: Ῥύσαι με Κοζ. ἢ ὄφews: Ὀφews Ζωγρ. ἢ Πανάμωμε: πανάμωμε Κοζ. ἢ ἢ: ἢ Κοζ. ἢ Φῶς: φῶς Κοζ.

ὦδὴ η'. Λυτρωτὰ τοῦ παντός

Φόβω οἱ εὐσεβεῖς περιχυθέντες, μὴ ὑστερηθῶ[σι τῆς] σῆς ἀγιότητος· ἀλλ' ὁ τῶν ἀπάντων Κύριος, ἐδωρήσατο αὐτοῖς τὸ σὸν λείψανον· ὁ λαβόντες ἔκραζον· εὐλογεῖτε τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον.

Σημ. Παραλείπεται στό χργρ. Τρικ.

εὐσεβεῖς: Εὐσεβεῖς Ζωγρ. ἢ μὴ: μού Κοζ. ἢ ὑστερηθῶσι: ὑστεριθῶσι Κοζ., Ζωγρ. υστεριθῶ Μετ. ἢ τῆς σῆς: οἱ τῆς σῆς Μετ. ἢ ἀγιότητος: ἀγιότητος Κοζ. Ἄγιότητος Ζωγρ. ἢ ἀπάντων: ἀπάντων Κοζ., Ζωγρ. ἢ Κύριος: κύριος Κοζ., Μετ. ἢ ἐδωρήσατο: δωρίσατο Κοζ. ἐδοήσατο Μετ. ἢ τὸ σὸν λείψανον: τὸ σὸν Λείψανον Ζωγρ. τοῦ σοῦ λύψανον Μετ. ἢ ὁ λαβόντες: ὁ λαβωντες Κοζ. ὀλαβόντες Μετ. ἢ εὐλογεῖτε: εὐλογεῖται Κοζ., Μετ. ἢ Κυρίου τὸν Κύριον: κυρίου τὸν κύριον Κοζ., Μετ.

Ἐδέξατό σε ἀγκάλαις, Ἰωαννίνων ὁ Πρόεδρος Ἄγιο, οἶα μήτηρ φιλόστοργος, καὶ κατέθετό σε ἐν μνήματι, εἰς κράταίωμα καὶ ἀσφάλειαν πιστῶν, ἀπὸ πιασῶν πονηρῶν ἐνοχλήσεων.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

Ἐδέξατό σε: Ἐδεξατόσε Κοζ., Ζωγρ., Μετ. ἢ Ἰωαννίνων: Ἰωαννήνων Μετ. ἢ ὁ Πρόεδρος: ὁ πρόεδρος Κοζ. ἢ Πρόεδρος Ζωγρ. ὀπρόεδρος Μετ. ἢ Ἄγιο: ἅγιο Κοζ. Ἄγιο

Ζωγρ. || οία: οία Κοζ., Μετ. || μήτηρ: Μήτηρ Ζωγρ. || κατέθετό σε: κατέ θετόσε Κοζ., Μετ. κατέθετόσε Ζωγρ. || μνήματι: Μνήματι Ζωγρ. || εἰς: καὶ Κοζ., ὡς Σαλ. || κραταίωμα: κρατέομα Μετ. || ἀσφάλειαν: ἀσφάλιαν Μετ. || πιστών: Πιστών Ζωγρ. || ἀπὸ προσθ. μου || ἐνοχλήσεων: ἐνοχλίσεων Μετ.

Τάφος ὁ σὸς γέγονεν Ἄγιε, Σιλῳάμ ἄλλος δεύτερος, ἐν ᾧ προστρέχουσιν οἱ πιστοί, καὶ λαμβάνουσιν ἰαμάτων ἄφθονα χαρίσματα, καὶ πιστῶς σε γεραίρουν.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Τρικ. Στὸ χργρ. Κοζ., εἰς ἓνα μὲ τὸ ἐπόμενο τροπάριο («Πόλις Ἰωαννίνων... πλουτήσασα»).

ὁ σὸς: ὁσὸς Κοζ., Μετ. || ἄγιε: Ἄγιε Ζωγρ. || Σιλῳάμ: εἰλωάμ Κοζ., σιλῳάμ Μετ. || ἐν ᾧ: ἐν ὧ Κοζ., ἐν ὧ Ζωγρ. ἐνῶ Μετ. || προστρέχουσιν: προστρέχουσιν Κοζ. || πιστοί: Πιστοὶ Ζωγρ. || ἰαμάτων ἄφθονα χαρίσματα: ἄφθονα ἰαμάτων χαρίσματα Ζωγρ. ἰαμάτων ἄφθονα χαρίσματα Μετ. || πιστῶς σε γεραίρουν: πιστῶς σε γεραίρουν Κοζ., πιστῶς σε γερέρουν Μετ.

Εὐλογοῦμεν Πατέρα, Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα.

Πόλις Ἰωαννίνων ἀγάλλου καὶ χόρευε ὡς λαμπρὰ γὰρ ἐν πόλεσι πέφυκας, οἷα φῶς ἐκδιδάσκουσα Γεωργίου τοὺς ἄθλους, καὶ τὸν τάφον πλουτήσασα.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Τρικ.

Ἰωαννίνων: ἰωαννίνων Κοζ., Ἰωαννήνων Μετ. || λαμπρὰ: λαμπρὰ Μετ. || γὰρ: τῶν Ζωγρ. || πόλεσι: Πόλεσι Ζωγρ. || οἷα: οἷα Μετ. || φῶς: Φῶς Ζωγρ. || ἐκδιδάσκουσα διόρθ. μου: ἐκδεικέω:)σα Κοζ., ἐκδι<δα>σκεῖουσα Ζωγρ., ἐκδησκεῖουσα Μετ. || Γεωργίου: γεωργίου Κοζ., Μετ. || ἄθλους: ἀθλλους Κοζ., ἄθλους Ζωγρ. || τὸν τάφον: τὸν Τάφον Ζωγρ., Μετ.

Καὶ νῦν, Θεοδοκίον.

Πῶς σου ἐξυμνήσω τὸ κάλλος Ἄγνη, ἢ πῶς σε δοξάσω πανεύφημε, ἐν λόγοις οὐσα θείας δόξης θησαυρός, ὅθεν σιγῇ σου δέομαι Δέσποινά μου, Δέσποινα σῶσόν με.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Τρικ.

σου: σοῦ Κοζ., Μετ. || κάλλος: κάλος Κοζ., Μετ. || Ἄγνη: ἀγνή: Κοζ., Μετ. Ἄγνη Ζωγρ. || ἢ πῶς: ἦπως Κοζ. || σε: σε Ζωγρ., Μετ. || πανεύφημε: Πανεύφημε Ζωγρ. θεόνφη Μετ. || λόγοις: λόγῃς Μετ. || θησαυρός: θησαυρῶν Κοζ., θησαυρός Ζωγρ. || ὅθεν: ὅθεν Ζωγρ. || σιγῇ σου: σιγήσου Κοζ., σιγῇ σοῦ Ζωγρ., Μετ. || Δέσποινά μου: δέσποινάμου Κοζ.

Δέσποινα Ζωγρ. δέσπανάμου Μετ.ἥ Δέσποινα: δέσ-ποινα Κοζ. Δέσποινά μου Ζωγρ. δέσπανα Μετ.ἥ σώσον με: σώσονμε Κοζ. σώσονμαι Μετ.

ὡδή θ'. Ἄπας γηγενῆς

Ἔχεις ἀληθῶς, ἔχεις τὸν Παράδεισον, Ἄγιε μέμνησο καὶ ἡμῶν τῶν μακαριζόντων σε, καὶ συμμετόχους ποιήσον πρεσβείαις σου, τῆς σῆς λαμπρότητος, καὶ μακαριότητος.

Ἔχεις: Ἐχεις Ζωγρ.ἥ Παράδεισον: παράδεισον Κοζ., Μετ.ἥ Ἄγιε: ἄγιε Κοζ. Ἄγιε Ζωγρ. ἄγιε Μετ.ἥ μακαριζόντων σε: μακαριζόντωνσε Κοζ μακαριζόντων σε Μετ.ἥ συμμετόχους: συμμετόχους Μετ.ἥ πρεσβείαις: πρεσβείαις Μετ. ἥ λαμπρότητος: Λαμπρότητος Ζωγρ.ἥ μακαριότητος: μακαριότητος Κοζ. Μακαριότητος Ζωγρ.

Σύζυγος ἢ σὴ ἐνοχλουμένη παρὰ πονηρῶν ἀνθρώπων Ἄγιε, σὺ ἐφάνης κατ' ὄναρ βοῶν αὐτῆ· ἀδελφῆ μὴ πτοῆσαι, ἐγὼ δὲ καὶ πρὸς ζωαρκίαν, ἐπισκέπτομαί σε πάντοτε.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

Σύζυγος: Σύζηγος Κοζ.ἥ ἢ σὴ: ἡσῆς Μετ.ἥ παρὰ προσθ. μουἥ ἀνθρώπων: ἀνθρώπον Μετ.ἥ Ἄγιε: ἄγιε Κοζ. Ἄγιε Ζωγρ. ἥ ἐφάνης: ἐφάνη Μετ. ἥ ὄναρ: ὄναρ Μετ.ἥ αὐτῆ: αὐτοῖς Μετ.ἥ ἀδελφῆ: ἀδελφοὶ Μετ. ἥ πτοῆσαι: πτοεῖσαι Ζωγρ., Σαλ. πτοῆσε Μετ.ἥ ἐγὼ: ἐγὼ Μετ.ἥ ζωαρκίαν: ζωαρκείαν Κοζ. ζωαρκείαν Ζωγρ. ζωαρκείαν Σαλ.ἥ ἐπισκέπτομαί σε: ἐπισκέπτομαῖσου Κοζ., Μετ. ἐπισκέπτομαί σου Σαλ.

Χαίρει ἀληθῶς Ἰωαννίνων ὁ Πρόεδρος, ὅτι ἠξίωται τοῦ κηδεύσαι σε, καὶ κατέχειν σε νῦν μέγα ἐγκαλλώπισμα, καὶ ψυχῆς ἀπολύτρωσιν.

Σημ. Παραλείπεται στὸ χργρ. Τρικ., παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

Χαίρει: Χαίρε Κοζ. Χαίρε Ζωγρ.ἥ Ἰωαννίνων: ἰωαννίνων Κοζ. Ἰωαννήνων Μετ.ἥ ὁ Πρόεδρος: ἢ Πρόεδρος Ζωγρ. πρόεδρος Κοζ., Μετ. ὁ Πρόεδρος, Ἄγιε Σαλ.ἥ ὅτι: ὅτι Ζωγρ.ἥ ἠξίωται: ἠξιώται Κοζ.ἥ κηδεύσαι σε: κηδεύσεσε Κοζ. κηδεύσεσε Μετ.ἥ κατέχειν σε: κατέχεινσε Κοζ., Μετ.ἥ ἐγκαλλώπισμα διόρθ. μου: ἐγκαλώπισμα Κοζ., Ζωγρ., ἐγκαλώπισμα Μετ.ἥ ἀπολύτρωσιν: ἀπὸ λύτρωσιν Μετ.

Δόξα.

Δέχου εὐμενῶς ψέλλισμα Ἄγιε καὶ δίδου σὺ πρεσβείαις σου, παισιμάτων τὴν συγχώρησιν καὶ Χρῦσανθον ὄντα με κλίσει ἐν ἀρετῇ λαμπρότερον ἀνάδειξον.

Σημ. Παραλείπεται στο χργρ. Τρικ., παρατίθεται και υπό Σαλαμάγκα. 4

εὐμενῶς: εὐμενός Μετ. || ψέλλισμα διόρθ. μου: ψάλλισμα Κοζ. ψέλισμα Ζωγρ. πενιχρού ψέλισμα Μετ. πενιχρόν ψάλλισμα Σαλ. || Ἄγχε: ἄγχε Κοζ. Μετ., Ἄγχε Ζωγρ. || και δίδου σὺ: και δίδουσι Κοζ. δίδουμοι Μετ. δίδου μοι Σαλ. || πταισμάτων: πτεσμάτων Μετ. || Χρυσανθον: χρυσάνθου Μετ. || ὄντα με: ὄντα μέ Κοζ. ὄνταμε Ζωγρ. ὄνταμε Μετ. || κλίσει: <πταισμάτων> κλίσει Κοζ. κλήσει Ζωγρ., Σαλ. κλήσι Μετ. || ἐν ἀρετῇ: ἐν ἀρετῆμε Ζωγρ. ἐν ἀρετῇ Μετ. || ἀνάδειξον: ἀνάδηξων Μετ. ἀνέδειξον Σαλ.

[Και νῦν] Θεοτοκίον.

Φείσαι ὁ Θεὸς τῆς κληρονομίας σου, τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν πάσας παραβλέπων νῦν, εἰς τοῦτο ἔχων ἐκδυσωπούσάν σε, τὴν ἐπὶ γῆς ἀσπύρωσ σε κυφορήσασαν, καὶ τὸν Νέον Ἀθλοφόρον σου.

Σημ. Παραλείπεται στὰ χργρ. Τρικ. Μετ.

Θεὸς: θεὸς Κοζ., Ζωγρ. || ἁμαρτίας: ἁμαρτίας Ζωγρ. || πάσας: πάσας Κοζ. || ἐκδυσωπούσάν σε διόρθ. μου: ἐκ δυσωπούσαν σε Κοζ. ἐκ δυσωπούσάν σε Ζωγρ. || κυφορήσασαν: Κυφορήσασαν Ζωγρ. || Νέον Ἀθλοφόρον: νέον ἀθλοφόρον Κοζ.

Ἐξαποστειλᾶριον. Γυναῖκες ἀκουτισθητε.

Περιχαρῶς τὴν μνήμην σου, ἐορτάζομεν καὶ πάντες, τὰ λείψανά σου τὰ θεῖα, Γεώργιε, προσκυνούμεν, καὶ τὴν σεπτὴν εἰκόνα σου, σχετικῶς ἀσπαζόμενοι, σὺ οὖν ἡμᾶς περίσωζε, ἀπὸ παντοίας ἀνάγκης, καὶ βλάβης τοῦ ἄλλοτρίου.

μνήμην σου: μνήμηνσου Κοζ. Μνήμην Ζωγρ. || ἐορτάζομεν διόρθ. μου: ἐορτάζομε Κοζ. ἐορτάζομεν Ζωγρ., Μετ. || και: παραλ. Ζωγρ., Τρικ. || τὰ: και Μετ., Τρικ. || λείψανά σου: λείψανάσου Κοζ. Λείψανά σου Ζωγρ. || Γεώργιε: γεώργιε Κοζ., Μετ. || εἰκόνα σου: Εἰκόνα σου Ζωγρ. οἰκόνασου Μετ. εἰκόνα Ἰουσι Τρικ. || σχετικῶς: σκεπτικῶς Κοζ. ὀχτικῶς Μετ. || σὺ οὖν: οὖν Κοζ. οὖς Ζωγρ. σὺ οὖν Μετ. || ἡμᾶς: παραλ. Μετ. || παντοίας: παντείας Κοζ., παντείας Μετ. || ἀνάγκης: ἀνάγκεις Κοζ. παραλ. Μετ. || και: παραλ. Τρικ. || και βλάβης: και <...> Τρικ. || ἄλλοτρίου: ἄλοτρίου Κοζ.

Θεοτοκίον

Θεὸν ὃν ἐσωμάτωσεν ἡ Θεοτόκος Δέσποινα βαστάζουσα ἐν ἀγκάλαις πρεσβευτικῶς ἀνεβόα ὁ διὰ σπλάγχνα ἐλέους σου, εὐδοκήσας Μητέρα σου γενέσθαι με τὴν δούλην σου τοὺς εἰς ἐμὲ προσφεύγοντας θείας ἀξίωσον δόξης.

ὄν: ὄν Κοζ. || ἐσωμάτωσεν: ἐσωμάτησεν Κοζ., Τρικ. || Θεοτόκος: θεοτόκος Κοζ., Τρικ. || Δέσποινα: δέσποινα Κοζ., Τρικ. || ἀγκάλαις Ἀγκάλαις Ζωγρ. || πρεσβευτικῶς:

πρεσβητικῶς Ζωγρ. || σπλάγχνα: σπλάχνα Κοζ. || ἐλέους σου: ἐλέουσου Κοζ. || εὐδοκήσας: εὐδόκησας Τρικ. || Μητέρα σου: μητέρα σαι Κοζ. μητέρα σου Τρικ. || γενέσθαι με: γενέσθαιμε Ζωγρ. Τρικ. || τὴν δούλην σου: τὴν δούλησου Κοζ. τὸνδούλόνσου Τρικ. ||

Εἰς τοὺς Αἶνους. Ἦχος α'. Τῶν οὐρανίων ταγμάτων.

Ἰωαννίνων νῦν παῖδες, δεῦτε συνδράμωμεν, ἐπὶ τὸν τάφον πάντες, τοῦ Νέου Ἀθλοφόρου· οὗτος ὁ γενναῖος ἀθλήσας στερόρως, τὸν Σατὰν καταβέβληκε, τῶν δὲ πιστῶν κατηύφρανε τὰς ψυχάς, καὶ ἐνίσχυσε στερόρότατα.

Ἰωαννίνων: Ἰωαννήνων Μετ. || τάφον: Τάφον Ζωγρ. || Νέου: νέου Κοζ., Μετ., Τρικ. || Ἀθλοφόρου: ἀθλοφόρου Κοζ., Μετ., Τρικ. || οὗτος: οὗτος Κοζ. οὗτος Μετ. || ὁ γενναῖος ἀθλήσας: ὁ γενναῖος ἀθλήσας Κοζ. Γενναῖος Ἀθλήσας Ζωγρ. ὁγενναῖος ἀθλήσας Μετ. || στερόρως: στερῶς Κοζ., Μετ. || Σατὰν: σατὰν Κοζ., Μετ., Τρικ. Σατὰν Ζωγρ. || καταβέβληκε: καταβέβληκεν Μετ. καταβέβληκας Τρικ. || πιστῶν: Πιστῶν Ζωγρ. || κατηύφρανε: κατεύφρανε Κοζ. κατ' ἠύφρανε Ζωγρ. κατηύφρανας Τρικ. || ἐνίσχυσε: ἠνίσχυσαι Κοζ. ἐνίσχυνε Μετ. || στερόρότατα: στερόρώτατα Κοζ. Ζωγρ., στερώτατα Μετ.

Εἰ καὶ τοὺς πόδας ἐν ξύλῳ Μάρτυς ἠσφάλισαν, καὶ ἐν εἰρκτῇ ἐβλήθης, καὶ πλακὸς βαρυτάτης, τὸν πιεσμὸν διυπέστης πόθῳ Χριστοῦ, γενναιόφρον Γεώργιε· ἀλλὰ τὸν δρόμον διήνυσας ἀνδρικῶς, τῆς ἀθλήσεως μακάριε.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

Εἰ: Οἱ Κοζ., Ζωγρ., Μετ. Οὐ Τρικ. || ἐν ξύλῳ: ἐνξύλῳ Μετ. || Μάρτυς: μάρτυς Κοζ., Μετ. || ἠσφάλισαν διόρθ. μου: ἠσφάλησαν Κοζ. ἠσφάλισαν Ζωγρ. ἠσφάλησαν Μετ. ἠσφάλησας Τρικ. || εἰρκτῇ διόρθ. μου: εἰρκτῇ Κοζ., Εἰρκτῇ Ζωγρ. εἰρκτῇ Μετ. εἰρκτῇ Τρικ. || πλακὸς: Πλακὸς Ζωγρ. πλακὸς Μετ. || διυπέστης: δι' ἐπίστης Κοζ. δι' ὑπέστης Ζωγρ. διὰ πέστης Μετ. || γενναιόφρον: γενναιόφρον Κοζ., Τρικ. Γενναιόφρον Ζωγρ. γενεόφρον Μετ. || ἀλλὰ: παραλελ. Τρικ. || διήνυσας: διήνησας Ζωγρ. διήνισας Μετ. || τῆς: καὶ Ζωγρ. || μακάριε: Μακάριε Ζωγρ., Σαλ.

Μετὰ Στεφάνου, καὶ πάντων Μάρτυς Γεώργιε, Δημήτριε τρισμάκαρ, καὶ Ἰουλιανοῦ τε, τὸν Νέον Ἀθλοφόρον, νῦν ἐν χαρᾷ, συνελθόντες προσλάβετε, ἐν τῇ παινσέπτῳ χορείᾳ ὑμῶν, καὶ γὰρ καθ' ὑμᾶς καὶ οὗτος ἦθλησεν.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

Στεφάνου: στεφάνου Κοζ., Μετ., Τρικ. || Μάρτυς: μάρτυς Κοζ., Μετ. || Γεώργιε: γεώργιε Κοζ., Μετ. || Δημήτριε: δημήτριε Κοζ. Ζωγρ. δημητρίῳ Μετ. Δημητρίου Τρικ. || τρισμά-

καρ: τρισμάκαροι Κοζ. || Ιουλιανού τε: Ιουλιανούτε Κοζ., Ζωγρ., Μέρ. || τὸν Νέον Ἀθλοφόρον: τὸν νέον ἀθλοφόρον Κοζ., Μετ. τὸν νέον Ἀθλοφόρον Ζωγρ. τὼν νέων ἀθλοφόρων Τρικ. || ἐν χαρᾶ: ἐν χαρᾶ Κοζ., Ζωγρ., Μετ. ἐνχαρᾶ Τρικ. || προσλάβετε: προσλάβεται Κοζ. || χωρεία διόρθ. μου: χωρεία Κοζ. Χορεία Ζωγρ. χωρία Μετ χωρεία Τρικ. || ὑμῶν: ἡμῶν Κοζ., Μετ. || καθ' ὑμᾶς: καθ' ἡμᾶς Κοζ., Ζωγρ. || οὗτος: οὗτος Κοζ., Ζωγρ. οὗτος Μετ.

Ἡδέα Κόσμου καὶ πάντα Κόσμον κατέλιπες, Γεώργιε ἐμφρόνως, Μωϋσέως τῷ ζήλῳ, καὶ γὰρ τὴν κακουχίαν τῶν ἡδονῶν, Ἀθλοφόρε προέκρινας, καὶ τὸ θανεῖν ὑπὲρ πίστεως ἢ τὸ ζῆν, ὡς ὁ Παῦλος προετίμησας.

Ἡδέα διόρθ. μου: Εἰδέα Κοζ. Ἰδέα Μετ. Ἰδέας Τρικ. || Κόσμον: κόσμον Κοζ., Μετ. Τρικ. || Κόσμον: κόσμον Κοζ., Μετ. || πάντα Κόσμον: πάντα <κατέλιπες> Κόσμον Τρικ. || κατέλιπες: κατέλιπεν Κοζ. κατέλιπες Τρικ. || Γεώργιε: γεώργιε Κοζ., Μετ. || Μωϋσέως: μωϋσέως Μετ. || ζήλῳ: Ζήλῳ Ζωγρ. ζύλῳ Τρικ. || κακουχίαν: κακούχίαν Τρικ. || ἡδονῶν: ἡδονῶν Κοζ. ἡδωνῶν Μετ. || Ἀθλοφόρε: ἀθλοφορε Κοζ., Μετ. Τρικ. || ὑπὲρ πίστεως: ὑπερπίστεως Κοζ. || ἢ: ἢ Μετ. || τὸ ζῆν: τὸ ζεῖν Κοζ. τὸ Ζῆν Ζωγρ. || Παῦλος: παῦλος Κοζ., Μετ.

Δόξα. Ἦχος. πλ. β. Πρὸς τὸ, Σήμερον (ὁ Χριστός).

Σήμερον καθείργνυται ἐν ζόφῳ, ὁ ἐν μάρτυσιν, ὡς ἑωσφόρος λάμπων, ἔλκεται τυραννικῶς, ὡς ὑπεύθυνος, ὁ κατὰ πλάνης Βασιλεύς· φρικτοῖς ἀγῶσι περιβάλλεται, ὁ καταβαλὼν τὸν σοφιστὴν τῆς κακίας, μίσσημα εὔρεν ἄδικον· ὁ ἐκ καρδίας ὑπερφύλησας τὸν Χριστὸν, θνήσκειν κατεκρίθη· ὁ θανάτου κατευμεγεθήσας, ἀγχόνη ἐκρεμάσθη· ὁ φθορεὺς τῆς ἀπάτης· προσκυνούμεν σου τὰ ἄθλα, Γεώργιε στερόρέ, δίδου ἡμῖν τὴν σωτήριον ἀντάμειψιν.

Σημ. Παρατίθεται καὶ ὑπὸ Σαλαμάγκα.

Σήμερον: Σήμερος Ζωγρ. || καθείργνυται: καθείργνυται Κοζ. καθήργνυται Ζωγρ. <κατήργεται> καθήργνυται Τρικ. || ἐν ζόφῳ: ἐν ζύλῳ Ζωγρ. || Μάρτυσιν: μάρτυσιν Κοζ., Μετ., Σαλ. || ὡς ἑωσφόρος: ἑωσφόρος Κοζ. Ἐωσφόρος Ζωγρ. ἑωσφόρος Μετ. || λάμπων: λάμπει Τρικ. || ἔλκεται διόρθ. μου: ἔλκεται Κοζ. ἔλκεται Ζωγρ. ἔλκατε Μετ. ἔλκεται Τρικ. || ὑπεύθυνος: ὑπεύθυνος Κοζ. ὀπίπεύθυνος Τρικ. || κατὰ πλάνης: καταπλάνης Μετ., Τρικ. || Βασιλεύς: βασιλεύς Κοζ., Τρικ., Σαλ. || φρικτοῖς: εἰρκτηῖς Τρικ. || ἀγῶσι: ἀγῶσιν Τρικ. || περιβάλλεται: περβάλλεται Κοζ. περιβάλετε Μετ. || ὁ καταβαλὼν: ὁ καταλαβὼν Κοζ. ὁκαταβαλὼν Μετ. καταβαλλὼν Τρικ. || μίσσημα: παραλ. Τρικ. || εὔρεν: εὔρεν Κοζ. εὔρεν Ζωγρ. εὔρων Τρικ. || ἄδικον: ἄδικον Κοζ. || ὁ ἐκ καρδίας διόρθ. μου: ὁ ὑπὲρ καρδίας Κοζ. ὁ ὑπὸ καρδίας Τρικ. ἀπὸ καρδίας Σαλ. || ὑπερφύλησας: ὑπὲρ φύλησας Μετ. ὑπὲρ φυλάσας Τρικ. || Χριστὸν: χριστὸν Κοζ., Μετ. || κατεκρίθη: κατεκρίθη Τρικ. || ὁ

θανάτου: ὁ θάνατος Κοζ., Ζωγρ.ἥ κατευμεγεθήσας: κατευμεγέθησας Κοζ. καθευμεγέθησας Τρικ.ἥ ἀγχόνη: Ἀγχόνη Ζωγρ. ἀγχόνη Μετ. ἀγχόνης Τρικ.ἥ ἐκρεμάσθη: ἐκρεμάσθη Τρικ.ἥ φθορεὺς: φθορὰς Κοζ.ἥ τῆς: τοῖς Μετ.ἥ προσκυνούμεν σου διόρθ. μου: προσκυνούμεν σου Κοζ. προσκυνούμεν σου Μετ. Προσκυνούμενσου Τρικ.ἥ τὰ ἄλλα διόρθ. μου: ἄλλα Κοζ., Ἄλλα Ζωγρ. Μετ., Τρικ.ἥ Γεώργιε: γεώργιε Κοζ., Μετ.ἥ ἡμῖν: ἡμῖν Μετ.ἥ τὴν σωτήριον: σωτήριόν σου Κοζ., Σαλ.ἥ ἀντάμειψιν: ἀντίμειψιν Κοζ. ἀντάμοιψιν Ζωγρ.

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

[Θεοτόκε] σὺ [εἶ] ἡ Ἄμπελος [ἢ ἀληθινή.]

Δοξολογία Μεγάλη, καὶ Ἀπόλυσις.

Εἰς τὴν Λειτουργίαν, τὰ Τυπακά εἰς τοὺς μακαρισμοὺς τὴν γ' καὶ ζ' ᾠδὴν τοῦ Κανόνος [τοῦ Ἁγίου], μὲ τὸ τρισάγιον, τὸν Ἀπόστολον καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Κοινωνικὸν Εἰς μνημόσυνον.

Μεγαλυνάρια τοῦ Ἁγίου

α') Ἐκ τῶν χογρ. Κοζάνης καὶ Τρικάλων:

Δεῦτε εὐφημήσωμεν οἱ πιστοὶ τοὺς λαμπροὺς ἀγῶνας Γεωργίου τοῦ ἀθλητοῦ, τοῦ ἐν τοῖς ἐσχάτοις, καιροῖς ἀναφανέντος, Μάρτυρος Θεηγόρου τῆς Θείας πίστεως.

ἀγῶνας: ἀγῶνας Κοζ.ἥ Γεωργίου: γεωργίου Κοζ.ἥ τοῦ: τὸν Κοζ.ἥ καιροῖς: καιροῦ Κοζ.ἥ Μάρτυρος: Μάρτυς Τρικ.ἥ Θεηγόρου: Θεοφόρου Τρικ.

ἕτερον

Δέξαι εὐσυμπάθητε τὰς λιτάς, ἡμῶν τῶν σῶν δούλων, ἃς ἐκ στόματος ῥυπαροῦ καὶ γλώσσης βεβήλου προσάγομεν αἰτοῦντες, ἁμαρτημάτων λύσιν τῇ μεσιτείᾳ σου.

Εὐσυμπάθητε: εὐσυμπάθηται Κοζ.ἥ λιτάς: Λητάς Κοζ.ἥ δούλων: δούλων Κοζ.ἥ ἃς διόρθ. μου: ἃς Κοζ. ὡς Τρικ.ἥ ἐκ στόματος: ἐκστόματος Κοζ.ἥ προσάγομεν: προσάγωμεν Τρικ.ἥ λύσιν: λύσιν Τρικ.ἥ μεσιτεία: μεσιτεία Κοζ. μεσητεία σου Τρικ.

β') Ἐκ τοῦ χογρ. Τρικάλων:

Μεγαλυνάριον τοῦ αὐτοῦ Γεωργίου

Τὴν σφραγίδα πάντων τῶν ἀθλητῶν, τὴν ἐν τοῖς ἐσχάτοις ἀναφανεῖσασαν θαυμαστήν, κατὰ τῶν ἄλλοφύλων, [...]

σφραγίδα: σφραγίδα χογρ.

Τὸ κλέος τῶν μαρτύρων νεοφανῶν, ὑπάρχεις Νεομάρτυς, καὶ μνημεῖον τῶν παλαιῶν, φρουρὸς Ἰωαννίνων, φύλαξ καὶ προστάτης, ὁ Θεῖος Νεομάρτυς Γεώργιος.

Φρούρει τὴν σὴν ποιμνὴν ὡς ἀθλητά, ἐκ παντὸς κινδύνου καὶ ἀνάγκης καὶ πειρασμῶν, ἐν σοὶ ἰλυγρῶσι περιπεσοῦσαν, τῷ νέῳ Ἀθλοφόρῳ, αἰτοῦσαν πταισμάτων λύσιν στερόρῃ Γεώργιε.

περιπεσοῦσαν διόρθ. μου: περιπεσοῦσα χργρ. || αἰτοῦσαν διόρθ. μου: αἰτῶν χργρ. σ. χργρ. 19. Μεγαλινάριον

Φρούρει τὴν σὴν ποιμνὴν, ὡς ἀθλητά, ἐκ παντὸς κινδύνου < καὶ κακοῤαφίας τοῦ πονηροῦ > ἰπνηράσι, θερμῶς ἐκβοῶσαν, λυτήριον πταισμάτων, παρὰ σοῦ αἰτουμένην, Γεώργιε.

ἐκβοῶσαν διόρθ. μου: ἐκβοῶσα χργρ. || αἰτουμένην διόρθ. μου: αἰτουμένη χργρ. Γεώργιε: Γεώργιος χργρ.

Δεῦτε εὐφημήσωμεν οἱ πατοί, τοὺς ἄθλους τοὺς θείους, Νεομάρτυρος Ἀθλητοῦ, Γεωργίου τοῦ θείου, τοῦ στρέψαντος τὰς κάραις τῶν <. > δεινῶς πολεμοῦντων.

β') Ἐκ τῶν χργρ. Κοζάνης, Τρικάλων καὶ Σαλαμαγκα:

Ἐρχόμενοι δὲ εἰς τὸν τάφον τοῦ ἁγίου λεγομεν τὰ παρόντα ἰδιόμελα πόνημα [τοῦ αὐτοῦ Χρυσάνθου

ἦχος πλ. β .

Χαίρει καὶ εὐφραίνου ἐν Κυρίῳ, ἡ λαμπρὰ πόλις Ἰωαννίνων, ὅτι ἐκ σοῦ ἀνατέταλκεν ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις, ὁ λαμπρὸς ἀστήρ, καὶ νέος ἀθλητὴς Γεώργιος, οὗ ἐν τῇ κηδεῖα ἐκ τῆς ἄνωθεν προμηθείας, εὐρέθησαν ἀρχιερέων οἱ δήμοι, ἐξόχως ἠσπάζοντο καὶ τῷ θαύματι ἐκπλαγέντες, κεκυφότες ἀλλήλοις προσεβόων, δόξα Θεῷ τῷ Πατρὶ, τῷ ἐξαποστεύσαντι ἡμῖν τὴν βάσιν τῆς πίστεως ἐν τοῖς νῦν αἰῶσιν, καὶ θέμεθλον ἄρρηκτον τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Σημ. Λόγω φθορῶν στὸ χργρ. Κοζάνης, ἐλήφθη ὡς βᾶθρον τῆς μεταγραφῆς τοῦ ὡς ἄνω ἰδιομέλου τὸ χργρ. Τρικάλων.

εὐφραίνου: Εὐφραίνου Τρικ. || ἐν Κυρίῳ: παραλείπει ὁ Κοζ. || Ἰωαννίνων: ἰωαννήνων Κοζ. || ἐκ σοῦ: ἐξ' οὗ Κοζ. || οὗ ἐν τῇ κηδεῖα διόρθ. μου: οὗ ζῆνι:) κυδία Κοζ. ὑπὲρ κηδεῖα Τρικ. || προμηθείας: προθυμείας Τρικ. || εὐρέθησαν: εὐρέθησ[αν] Κοζ. || ἀρχιερέων οἱ δήμοι διόρθ. μου: ἀρχιερέων ἢ δήμοι Κοζ. Ἀρχιερέων Δήμοι Τρικ. || ἠσπάζοντο: ἐσπάζον[το] Κοζ. || τῷ θαύματι διόρθ. μου: θαῦμα ἐκπλαγέντες Κοζ. καὶ τὸ θαῦμα ἐκπλαγέντας Τρικ. || κεκυφότες: κεκηφότες Τρικ. || ἀλλήλοις προσεβόων: ἀλλ[.....] [προσε]

//βόων Κοζ. || δόξα Θεῷ τῷ Πατρὶ: δόξα θεῷ τῷ πατρὶ Κοζ. δόξα τῷ Θεῷ, τῷ σωτήρι Τρικ. || τῷ ἐξαποστειλαντι ἡμῖν τὴν βάσιν τῆς πίστεως: παραλ. Κοζ. || ἐν τοῖς: τῇ νῦν Κοζ. || θέμεθλον: θέμειθλον Κοζ. θεμέλιον Τρικ. || ἄρρηκτον διόρθ. μου: ἄρκτον Κοζ. ἄρηκτον Τρικ.

Ἐπὶ τῇ κηδεῖα σου Μάρτυς Γεώργιε συνέδραμον τὰ πλήθη τῶν ὀρθοδόξων τοῦ δοξᾶσαι τὸν Κύριον διὸ καὶ ἀνεβόων Κύριε μὴ ἐπιλάθου τῶν ἔργων τῶν χειρῶν σου, ἀλλ' ἀπέστειλας ἡμῖν τὸν νέον ἀθλοφόρον καὶ ποταμὸν τῶν θαυμάτων ἐν ᾧ προστρέχομεν, λαμβάνοντες τὴν ὑγείαν ψυχῶν τε καὶ σωμάτων οὐ ταῖς ἰκεσίαις διὰ τὸ πλήθος τῶν οἰκτιρῶν σου ἐλέησον ἡμᾶς.

Σημ. Δὲν παρατίθεται ὑπὸ Σαλαμάγκα.

κηδεῖα σου: κυδεῖα σοῦ Κοζ. κηδεῖασου Τρικ. || Μάρτυς Γεώργιε: μάρτυς γεώργιε Κοζ. || δοξᾶσαι: δοξᾶσαι Τρικ. || Κύριον: κύριον Κοζ. || διὸ: δε Κοζ. || ἀνεβόων: ἐπεβαίνων <ή...> Κοζ. || Κύριε: κύριε Κοζ. || μὴ: οὐκ Κοζ. || ἐπιλάθου: ἐπελάθου Κοζ. || τῶν ἔργων: τὰ ἔργα Τρικ., Κοζ. || ἀλλ': ἀλλὰ Κοζ. || ἀπέστειλας διόρθ. μου: ἀπέστειλα Κοζ. ἀπέστειλες Τρικ. || ἐν ᾧ: ἐνψ Κοζ. || προστρέχομεν διόρθ. μου: προστρέχωμεν Κοζ., Τρικ. || λαμβάνοντες: λαμβάνονται Κοζ. || ὑγείαν: ὑγίαν Κοζ. || ψυχῶν τε: ψυχῶντε Κοζ. Τρικ. || οὐ: ὦν Τρικ. || ἰκεσίαις: ἰκεσίαις Κοζ. || πλήθος: πλήθου Κοζ. || οἰκτιρῶν: οἰκτιρηῶν Κοζ. οἰκτιρῶν Τρικ.

ὁ αὐτός.
ἦχος πλ. α'

Δεῦτε χριστοφόροι λαοί, τὰ ἄνθη τῶν ἀρετῶν δρεψάμενοι, ἐπὶ τὸν τάφον προσδράμωμεν τοῦ Νέου Ἀθλοφόρου καὶ κατίδωμεν τῶν θαυμάτων τὴν ἐνέργειαν ἐκπλήττουσαν πάσαν ἀκοὴν καὶ ἔννοιαν, ἣν οἱ ἐν πίστει προσιόντες λαμβάνουσι νηπίοις ἀλάλοις ἐχαρίσατο τὴν φωνὴν, χωλοῖς δὲ τὴν εὐδρομίαν, καὶ γυναικὶ δέ τι ἐξηραμένην τὴν χεῖρα ἐχούση καὶ διανυκτερευσάση τῷ τάφῳ τὴν ἴασιν ἐδωρήσατο, ἀλλ' ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα, ἐν πάσι Θεὸς πρὸς αὐτὸν ἐκβοήσωμεν, ἀνάστα Κύριε βοήθησον ἡμῖν καὶ λύτρωσαι ἡμᾶς τῆς ἐνεστώσης ἀνάγκης ἰκεσίαις τοῦ Ἀθλοφόρου σῶσαι λαὸν κινδυνεύοντα:

χριστοφόροι: χριστόφορον Κοζ. || τὰ ἄνθη: <κατί> τὰ ἄνθη Τρικ. || δρεψάμενοι: δρεψάμενοι Κοζ. || ἐπὶ: καὶ Κοζ. || προσδράμωμεν: προσδράμομεν Κοζ. || Νέου Ἀθλοφόρου: νέου ἀθλοφόρου Κοζ., Ζωγρ., Τρικ. || κατίδωμεν: κατήδομεν Κοζ. || τῶν: παραλ. Κοζ., Σαλ. <τῶν> τῶν Τρικ. || ἐκπλήττουσαν: ἐκπλήττουσαν Κοζ. || ἀκοὴν: ἀπὴν Κοζ. || ἔννοιαν: ἔνοιαν Κοζ. || ἣν: παραλ. Κοζ., Τρικ. || οἱ: παραλ. Κοζ. || ἀλάλοις: ἀλλήλοις Τρικ. || ἐχαρίσατο: ἐχαρήσατο Κοζ. || χωλοῖς: χωλοῦ Κοζ. || εὐδρομίαν: εὐθυδρομίαν Τρικ., Σαλ. || γυναικὶ δέ τι διόρθ. μου: καὶ γυνὴ δέ τις Κοζ., Σαλ. καὶ γυνὴ τις Τρικ. ἐξηραμένην:

έξηραμμένην Σαλ. || δέ: παραλ. Κοζ. || τινι διόρθ. μου: τις Κοζ., Τρικ. || χείρα: χείραν Τρικ. || έχούση διόρθ. μου: έχουσα Κοζ., Τρικ., Σαλ. || διανυκτερευσάση διόρθ. μου: διά νικτερεύουσα Κοζ. διενυκτηρεύσαυσα Τρικ. διανυκτερεύουσα Σαλ. || Ιαριν: παραλ. Κοζ. || ενεργών: εύ[.]ών Κοζ. || αὐτόν: αὐτά Σαλ. || ἐκβοήσωμεν: ἰεκβοήσωμεν Τρικ. || Κύριε: κύριε Κοζ. || βοήθησον: βοήσωμεν Τρικ. || ἐνεστῶσης: ἐνεώσης (:) Κοζ. || ἰκεσίαις: ἰκεσίαις Κοζ. || Ἀθλοφόρου διόρθ. μου: ἀθλοφόρου Κοζ., Ζωγρ., Μετ., Τρικ., Σαλ.

ὁ αὐτός

Δεῦτε φιλομάρτυρες πάντες καὶ τῆς ἀγνείας ἐρασταὶ δεῦτε ἐκκαθάρωμεν ἑαυτοὺς καὶ οὕτω τῷ τάφῳ προσεγγίσωμεν τὸ τρισσόκλεον δῶρον τῶν ἀρετῶν, πίστιν ἐλπίδα καὶ ἀγάπην, πίστιν πιστεύοντες ὅτι ζῶν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνεργῆς ὑπάρχει, καὶ διχοτομῆ τοὺς γλωσσαλοῦντας κατὰ τῆς ἀμωμῆτου ἡμῶν πίστεως, ἐλπίδα, ἐλπίζοντες ὅτι ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν κἂν ἀποθάνῃ ζήσεται ἀγάπην ὅτι ὁ ἀγαπῶν τὰς ἐντολάς αὐτοῦ ἀγαπηθήσεται παρὰ τοῦ Πατρὸς καὶ Πνεύματος Ἁγίου καὶ βεβαιοὶ με ὄψη εὐφημίαν ὁ προκείμενος ἀθλητῆς Γεώργιος, οὐ ταῖς ἰκεσίαις ὁ Θεὸς ἐλέησον ἡμᾶς.

Σημ. Δέν παρατιθεται στο χργρ. Τρικ.

ἀγνείας: ἀγνοίας Κοζ. || ἐρασταὶ Σαλ. || δεῦτε: [.]εῦτε Κοζ. || ἐκκαθάρωμεν διόρθ. μου: ἐκαθάρωμεν Κοζ. || τρισσόκλεον ἢ λ. ἀθηραύριστη: τρισσόκλεον Κοζ., Σαλ. || πίστιν: πιστην Κοζ. || Θεοῦ: θεοῦ Κοζ. || ἐνεργῆς διόρθ. μου: ἐνεργῆς Κοζ. ἄνω γῆς Σαλ. || διχοτομῆ διόρθ. μου: δοχοτομῆ Κοζ. || ἐλπίδα: παραλ. Σαλ. || κἂν ἀποθάνῃ: καὶ ἀποθάνει Κοζ. || ὅτι: παραλείπει ὁ Σαλ. || ἀγαπῶν: ἀγαπῶν Κοζ. || τὰς ἐντολάς: ταῖς ἐντολαῖς Σαλ. Πατρός: πατρός Κοζ. || Πνεύματος: πνεύματος Κοζ. || Ἁγίου: ἀγίου Κοζ. || βεβαιοὶ με: βεβαιεῖμαι Κοζ. || ὄψη εὐφημίαν διόρθ. μου: ὄψη εὐφημίαν Κοζ. ὁ εἰς εὐφημίαν Σαλ. || ὁ προκείμενος διόρθ. μου: προκείμενος Κοζ. προσκείμενος Σαλ. || Γεώργιος: γεώργιος Κοζ. || οὐ: οὐ Κοζ. || ἰκεσίαις: ἰκεσίαις Κοζ. || Θεός: θεός Κοζ.

Δόξα ἡχος πλ. β'.

Ἐλκει με πρὸς ὑμνωδίαν, ὁ σὸς πόθος ἀθλητὰ Γεώργιε καὶ τὰ πλήθη τῶν θαυμάτων σου διηγούμενος ἐν κατανύξει βοῶ σοι μὴ ἐπλάθῃ κάμου τοῦ σοῦ ἰκέτου, ἀλλ' ἐκτενῶς ἰκέτευε [τόν] Κύριον τοῦ οἰκτειρῆσαί με διὰ τῆς σῆς [μεσιτείας (:)] ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως.

Σημ. Παρατιθεται μόνον στο χργρ. Κοζάνης.

Ἐλκει με διόρθ. μου: Οἱ ἐλκοιμοίμε χργρ. || ὑμνωδίαν διόρθ. μου: ὑμνωδίαν χργρ. || ἀθλητὰ: ἀθ-λητὰ χργρ. || Γεώργιε: γεώργιε χργρ. || διηγούμενος διόρθ. μου: διοιγούμενος χργρ. || βοῶ σοι διόρθ. μου: βοῶσοι χργρ. || μὴ ἐπλάθῃ: μὲ ἐπί[.....] χργρ. || ἀλλ' ἐκτενῶς διόρθ. μου: ἀλλέκτενῶς χργρ. || ἰκέτου διόρθ. μου: οἰκέτου χργρ. || ἰκέτευε: ἰκέτευε χργρ. || Κύριον: κύριον χργρ. || οἰκτειρῆσαί με διόρθ. μου: οἰκτηρήσαμε χργρ.

Καὶ νῦν ..... μαριαμ παρθένε κυρία θεοτόκε κάμου τοῦ σου ἰκέτου ἐν ὥρα..... Τὸν κόσμον, ἀλλὰ ταῖς σαῖς σαλ... ..κτειρησόν με Τέλος καὶ τῷ [Θεῷ δόξα]

*****

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

Σημ.: Παρατίθενται τροπάρια, πὸ ἀπαντῶνται ἀποκλειστικῶς σ' ἓνα ἐκ τῶν χογρ. Ζωγρ., Μετ., Τρικ.

α') Ἐκ τοῦ χειρογράφου Ζωγράφου:

Ἦχος, α'. Ανατολίου.

Ὁ λαμπρὸς ἀριστεὺς Γεώργιος, ἐν τῇ ἐνδόξῳ ἀθλήσει αὐτοῦ, τὰς ἄνω δυνάμεις εὐφραίνων, καὶ σὺν αὐταῖς ἀγαλλόμενος νῦν· ἐπίγειον τοῖς πιστοῖς πανήγυριν ἤγειρε· καὶ συνεορτάζων ἡμῖν τοῖς δι' αὐτὸν ἠθροισμένοις, ὡς Χριστοῦ δούλος παραγέγονε· διόπερ αὐτὸν ἀξίως τιμήσωμεν, ἀπαύστως πρεσβεύοντα τῷ τῶν ὄλων Θεῷ, δωρηθῆναι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.

ἀθλήσει διόρθ. μου: ἀθ-λήσει χογρ. || ἄνω διόρθ. μου: ἄνω χογρ. || πανήγυριν διόρθ. μου: Πανήγυριν χογρ. || ὄλων διόρθ. μου: ὄλων χογρ.

β') Ἐκ τοῦ χογρ. Μετεώρων:

Δόξα τὸ αὐτό. Μετὰ τὸν Πολυέλαιον Κάθισμα ἦχος δ'. Ὁ ὑψωθείς ἐν τῷ Σταυρῷ.

Τῇ τοῦ Σταυροῦ ὠχυρωμένος δυνάμει, καὶ ἐδρασμένος ἐν τῇ πίστει πέτρα, Ἀγαρηνοὺς ὡς κνώδαλα καὶ κύνας εὐτελεῖς ἐνδοξε Γεώργιε, ἀνδρικῶς ἐλογίσω καὶ Χριστοῦ τὸ ὄνομα ἀνεκήρυξας μάκαρ, καὶ τὸν τῆς νίκης νῦν ἐν οὐρανοῖς ἀπολαμβάνεις ἀμάραντον στέφανον.

Τῇ: Τη χογρ. || τοῦ: του χογρ. || ὠχυρωμένος διόρθ. μου: ὄχυρομένος χογρ. || ἐδρασμένος διόρθ. μου: ἰδρασμένος χογρ. || τῇ: τη χογρ. || πέτρα: πέτρα χογρ. || Ἀγαρηνοὺς διόρθ. μου: ἀγαρινοὺς χογρ. || κύνας διόρθ. μου: κείνας χογρ. || εὐτελεῖς: εὐτελεῖς χογρ. || Γεώργιε: γεώργιε χογρ. || ἐλογίσω διόρθ. μου: ἐλογίσο χογρ. || Χριστοῦ: χριστοῦ χογρ. || ἀνεκήρυξας διόρθ. μου: ἀνεκύρηξας || ἀπολαμβάνεις διόρθ. μου: ἀπολαμβάνης χογρ.

Δόξα Πατρὶ. Ἐπεφάνης σήμερον.

Ἐψωθείς Γεώργιε ἐπὶ τοῦ ξύλου, πάσας ἐθριάμβευσας τὰς ἐξουσίας καὶ ἀρχὰς τοῦ σκότους καὶ τῇ ἀγχόνῃ σου ἀπαγχονίσας αὐτὰς ἐξαφανίσας.

Σημ. Παρατίθεται και στο χειρ. Τρικ.

α.

Ύψωθεις: Ύψωθής Μετ. || πάσας ἐθριάμβευσας: θριαμβεύσας δύναμιν Τρικ. || ἀγχόνη: ἀγχόνη χειρ. || ἀπαγχονίσας διόρθ. μου: ἀπηγχονήσας Μετ. ἀπηγχόνησας Τρικ.

γ') Ἐκ τοῦ χειρογράφου Τρικάλων:

[Εἰς τὸν Στίχον ἦχος α'. Τῶν οὐρανίων ταγμάτων]
Στίχ. Τοῖς Ἁγίοις τοῖς ἐν τῇ γῆ.

Ἰσχύϊ Θεῖα τὸν δρόμον, ἀθλῶν διήνυσας, τοῦ Θεοῦ Μυστηρίου, καὶ τὴν πίστιν βεβαίαν, ἐτήρησας παμμάκαρ πρὸς τὸν Χριστὸν, καὶ τὸ βρέφος Γεώργιε, ὡς καρτερῶς ἐναθλήσας ὑπὲρ αὐτοῦ, τὸ ἀκήρατον ἀπείληφας.

Ἰσχύϊ διόρθ. μου: Ἰσχύει χειρ. || τὸν δρόμον διόρθ. μου: τῶν δρόμων χειρ. || ἀθλῶν διόρθ. μου: ἀθλων χειρ. || αὐτοῦ διόρθ. μου: αὐτῷ χειρ. || ἀπείληφας διόρθ. μου: ἀπήλειφας χειρ.

σ. 20

Ἐπὶ Κυρίου, σὺ φρουρούμενος πρὸ βήματος ἀσεβῶν, Μάρτυς <καὶ μασχάλας ἔστεγες καρτερῶς, φλεγόμενος> ταῖς τιμωρίαις μὴ προύμενος καὶ χαίρων ἀνεκραύγαζες, ἰέξ ὅλης τῆς [ψυχῆς] εὐλογητὸς εἰ ὁ Θεός μου καὶ Κύριος.

ταῖς τιμωρίαις διόρθ. μου: ταῖς τιμωρίας χειρ.

Ἀπαγχονισθεῖς, εὐλογημένε Γεώργιε, ἰὺπ' ἐχθρῶν, τὸ θεῖον φῶς εὐθύς ἀνέτειλεν ἐν σοί, τὴν δὲ ὀλόφωτον ψυχὴν τῷ Θεῷ παρέδωκας, λέγων εἰς οὐρανὸν γὰρ ἀπέρχομαι.

Ἀπαγχονισθεῖς διόρθ. μου: Ἀπηγχονίσθης χειρ. || ἀνέτειλεν ἐν σοί διόρθ. μου: ἀνατειλαντά <ἐν> σοὶ χειρ. || λέγων διόρθ. μου: ἔλεγες

Δόξα Πατρὶ.

Σὺ ἀνεδείχθης, πάντων τῶν Μαρτύρων ὑστεραία σφραγίς, ἐπειδὴ ἐν τοῖς ὑστέροις καιροῖς ἐφάνης. Μάρτυς στερότατος ἡμῖν, κατ' ἀσεβῶν νικητῆς, λέγων αὐτοῖς, Θεὸν μόνον προσκυνῶ.

ἐπειδὴ ἐν τοῖς διόρθ. μου: ἐπειδὴ τοῖς χειρ. || λέγων διόρθ. μου: λέγοντα χειρ.

Καὶ νῦν

Ταῖς κακουχίαις τῶν ἀμαρτιῶν ὅλος καταφλέγομαι, Δέσποινα, ἄλλην

πλὴν Σοῦ, οὐκ ἔχω σκέπην, ἀλλὰ εἰς Σὲ καταφεύγω, ὁ ἄθλιος δούλος
Σου, βοῶν <εἰς σὲ> <αὐτῇ> | αὐτῇ! Σὺ εἶ σωτηρία μου.

ἄλλην διόρθ. μου: ἄλλον || βοῶν διόρθ. μου: βοῶντα χεργ.

ψδὴ ιγ' (Λυτρωτὰ τοῦ παντός Παντοδύναμε)

Τὸν παλαμναῖον ἐχθρὸν <κατεπάτησας> | ἐνίκησας | κηρύξας ἐν μέσῳ
τοῦ σταδίου, Θεὸν τὸν μόνον Ἅγιον, οἱ πιστοὶ <σὲ> | ἰδόντες σε, ἐξε-
πλάγησαν, καὶ ἔλεγον ὑμνοῦμεν τὸν Κύριον.

κηρύξας διόρθ. μου: κηρυχθέντος χεργ.

Γεώργιε σοὺς ἄθλους προσκυνοῦμεν, οὓς ὑπὲρ τῆς πίστεως ἡμῶν
ἔτλης, ἀλλὰ βοήθησον ἡμῖν, ἐν τυχαίαις ἀνάγκαις. ἐπὶν κραυγάζομεν
καὶ λέγομεν, σῶσον ἡμᾶς Ἅγιε.

κραυγάζομεν διόρθ. μου: κραυγάζομεν χεργ.

Δόξα Πατρὶ

Δοξάσωμεν οἱ γηγενεῖς τὸν Μάρτυν, τὸν ἐν τοῖς ἐσχάτοις καιροῖς
φανέντα <πρόμαχον> | ὑπέρμαχον | τῆς πίστεως, <τὸν> | καὶ νικήσαντα
στερῶς, τὸν ἀποτρόπαιον, Γεώργιον ὑμνοῖς εὐφημήσωμεν.

Καὶ νῦν

Σὺ τὸν ἄληπτον Λόγον κηύσασα, ὑπερφυῶς Πανάχραντε Δέσποινα,
ὡς παθόντα ὑπὲρ ἡμῶν, καὶ θάνατον γευσάμενον, αὐτὸν οὖν δυσώπει
καὶ πρέσβευε, ἵνα ζωῆς τύχωμεν.

Λόγον διόρθ. μου: λόγον χεργ. || ὡς διόρθ. μου: ὅς χεργ. || γευσάμενον διόρθ. μου:
γεύσαντα χεργ. || τύχωμεν διόρθ. μου: τύχοιμεν χεργ.

ψδὴ ιθ'

(Ὅτι ἐποίησέ σοι μεγαλεῖα ὁ Δυνατός)

Τὸν Νεομάρτυρα Γεώργιον εὐφημήσωμεν, ὅτι ὡς <στ>γενναῖον
στρατιώτην, πολεμήσαντα αὐτόν, τὸν ἀρχέκακον δαίμονα καὶ λαμπρῶς
ἀθλήσαντα.

Χαίροις στρατιῶτα τοῦ ἀοράτου βασιλέως, ὅτι οὐκ ἐπόθησας τὸν
κόσμον, οὐδὲ τοὺς συγγενεῖς σου, ἀλλ' εἰς Θεὸν ἐνεθάρρεις, ἔνδοξε,
Γεώργιε.

Χαίροις διόρθ. μου: Χαίρεις χεργ.

Δόξα Πατρί

Δεύτε <λ> φιλομάρτυρες πάντες πανηγυρίσωμεν <ἐπ> ἰένι τῇ φαιδροτάτῃ εὐωχίᾳ, τοῦ πανσόφου Μάρτυρος τοῦ <καταπατήσαντος> ἱκαταστρέψαντος αὐτόν< τὴν λατρείαν τῶν δυσσεβῶν> τὸν ἀποφράδα Σατάν.

πανηγυρίσωμεν διόρθ. μου: πανηγυρίσομεν χειρ.

Καὶ νῦν.

Τὴν πολυτίμητον παστάδα τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ, δεῦτε ἅπαντες πανηγυρίσωμεν <πρέσβευε τὸν υἱόν σου>, ἵνα ζῶῃς τύχωμεν, πρεσβεύουσιν τὸν Υἱόν της, σὺν τῷ Νεομάρτυρι.

τύχωμεν διόρθ. μου: τύχοιμεν χειρ. || πρεσβεύουσιν διόρθ. μου: πρεσβεύουσα χειρ. || Υἱόν της διόρθ. μου: υἱόντης χειρ. || Νεομάρτυρι διόρθ. μου: νεομάρτυρι χειρ.

Εἰ βούλοι ὁ προεστὼς λεγέτω τοῦ Νεομάρτυρος τὸ Δοξαστικόν.

Δόξα Πατρί. Ἦχος πλ. α'.

Ἐπέλαμψεν ἡ φωταυγὴς τοῦ νέου ἀθλοφόρου μνήμη, ἡ κατὰ βαρβάρων

Πάντες ἐν πίστει ἀνακραυγάζωμεν

Δεῦτε οἱ γηγενεῖς ἄνθη δρεψάμενοι.

Δεῦτε, οἱ γηγενεῖς ἄσμασιν καταστέψωμεν, καὶ χεῖρας κροτήσωμεν, τὸν Νέον Ἀθλοφόρον, <> τὸν ἐν ἐσχάτοις καιροῖς ἀναφανέντα πρόμαχον τῆς πίστεως, καὶ ἐγκωμάσωμεν αὐτοῦ τὰ ἀνδραγαθήματα, δεῦτε ὦ φιλέορτοι, προσιδράμωμεν ἐπὶ τὸν τάφον τοῦ στερόως καὶ <φαι> ἀγαθῶς ἀθλήσαντος, ἐν τῇ φαιδρᾷ πόλει τῶν Ἰωαννίνων καὶ μμνησκομένου τὰ τῶν παλαιῶν Ἀγίων Μαρτύρων.

στερόως διόρθ. μου: στερώς χειρ. Μμνησκομένου: μμνησκομένου χειρ.

Δεῦτε φιλέορτων τὸ σύστημα, δεῦτε τῶν πιστῶν ἡ ὁμήγυρις, ἐγκωμάσωμεν τὸν Νεομάρτυρα ἰάνθη δρεψάμενοι

Τὸν στερόδον ὀπλίτην καὶ ἀθλητὴν, τὸν ἀναφανέντα <ἐν> τοῖς ἐσχάτοις ἡμῶν καιροῖς νεολαμπῇ ἀστέρα.

ΠΑΝΟΜΟΙΟΤΥΠΑ

Ἡρώδης τὸς ἀδελφισίους ἑσθλὸς ἀγάθη δὲ χιὼν βί,
 ἰα' σέβρα ἔν' κέσμεν, ἔξ' ἡμίμου ἐν ἀνάγκῃς
 ἰὼν πικρῶν, καὶ πλάσις ὡς ἀπύξου, δὸς ἡμῶν
 ἰὼν δὲ ὄρω, ἐλευθέρως ἰεῖται ἀπὸς ἡμῶν, ἰὼν ἄ
 νασήσασμα ἐν βασιλείῳ καὶ πλεοναίῳ.
 καὶ, ὡς εἰκλήρωι, ἔξ' ἡμῶν ἀνδρῶσος.

δοξα ἡχος. α'.

Χαίρει καὶ ἀφραῖν ἐν κωρίῳ ἡ ἀφραῖν ἡ πόλις
 ἰωαννίνων ἡ ἀφραῖν καὶ ἔξ' ἡμῶν ἐν κωρίῳ
 τοῖ νῖον ἀφραῖν καὶ μαρτυρῶν γινώσκον ἡμῶν
 γὰρ τοῖ γενναῖον ἡμῶν ἡμῶν βασιλεῦσιν ἔδωκε
 αἰ ἡμῶν, καὶ ἀνδρῶν κέσμεν, ἡ ἡμῶν ἡμῶν
 πος ἔδ' ὅπως ἡ νασήσασμα ἡμῶν, ἀφραῖν
 σκίπτα ἡμῶν ἡμῶν, ἐν χεῖρῶν ἡμῶν
 ἡμῶν ἡμῶν, καὶ ἡμῶν ἀφραῖν ἀφραῖν
 ἡμῶν, ἡμῶν ἡμῶν καὶ σκίπτα ἡμῶν ἡμῶν
 ἡμῶν ἡμῶν ἡμῶν.

καὶ νῖον ἀφραῖν. ἡμῶν ἀφραῖν ἡμῶν
 ἡμῶν, ἡμῶν ἡμῶν καὶ ἡμῶν ἀφραῖν ἡμῶν
 ἡμῶν ἡμῶν ἡμῶν.

Παναγιώτη χεῖρῶν ἀφραῖν ἡμῶν ἡμῶν
 ἡμῶν ἡμῶν ἡμῶν ἡμῶν ἡμῶν ἡμῶν ἡμῶν

Ἡ σ. 3 τοῦ χειρ. 38 τοῦ Ἀναγνωστηρίου Κοζάνης.

Ἐβόας τοῖς συνδοῖσσι ἐν εἰρωτῇ Ἀγνε, ²⁰⁵Χαρα-
 ἤλαμπω καὶ Γεωργίᾳ. Ἀδελφοὶ μὴ πτοεῖθε, ἐγὼ γάρ
 διὰ τὸν Χειρὸν μου μέλλω θανάτῳ προδυμῶτατα.
 Οἷ δὲ ἐβόων σοὶ ἄπερθε ἀδελφε', αἰς ὁδὸν Κυεῖν, καὶ
 Ὀμνήθητι καὶ ἡμῶν τῆς ἀγάπης, ἐν τῇ ἀγαθῇ χώρᾳ.
 ὅταν ἀγλήη ἐν τῇ χαρᾷ τῶ Ἀγίων, κατ' ἔμπροσθεν
 τοῦ Σωτῆρος.

Καὶ τῷτο ἔπων ὠπέδωκας ἀσπασμόν αὐτοῖς, καὶ ἐ-
 κχαιῖσω αἰ δῶρον πολυτίμον, Χαραλήμπω Κομ-
 πολόγιον, ὅπερ καὶ νῦν ἔχα, αἰς ἀλεξιπήλιον πα-
 σσι μαλακίας. Δόξα.

Ὅντοι σε ἐν Εἰρωτῇ Ἀγνε, καὶ καθάδονται. ἐπέ-
 ρη ὁ Σωτὴρ καὶ ἐβόασσι, μὴ φοβῆ Γεωργίε, ἐ-
 γὼ ἐνοχύσω σε, τῷ πατήσσι τὸν Δράμοντα.
 Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Λῦσον μου τὰς σφάρας τῶ πτοισμάτων, τῇ με-
 λιστιάσσι Ἀγνῇ, καὶ τῇ ἀγάπῃ τελείῃ, τῷ Ἀγα-
 θῷ Τύτῳ πρόσθεσον μακρυνόμιον κατ' ἐμάτην,
 δι' ἡδονῶν ἀτόπων.

Καταλασία. Ἐβόασεῖσσι.

Κοντάμ-

Τῆ τοῦ ἁλαυροῦ ὀχυρομένοις δυνάμει, καὶ ἰδρασιάνος
 ἐν τῇ σίττει πέλρα· ἀγαρινούς ὡς κνώδαλα· καὶ κεί-
 νας εὐλεγεῖς ἐνδοξε γεώργιε, ἀνδρικῶς ἐργάσο, καὶ
 χεῖρόν το' ὄνομα· ἀνεκύρηξαι μάκαρ, καὶ τὸν ἴης νι-
 κης νῦν ἐν ἤρασις ἀπορηγμένῃς ἀμείψαντον ζεφά-
 νον. — Δόξα σοφίᾳ ἁεφείνης σήμερον. —

Εὐφροδῆς Γεώργιε ἐσὶ τοῦ ζύγῃου, πασῶν ἐδρασιβενσας-
 τῶν ἐξείας, καὶ ἐρχαῖς τοῦ σκόλου, καὶ τῆ ἀρχόντη-
 σου ἀσπυχονήσας αὐτὰς ἐξηφάνισαι. — Καὶ νῦν

Θεοτοκίον μετὰ τὸ εὐαγγέλιον. Δόξα ἴχος ὡς Β. —

Ταῖς ἀσάνσαις φωλοχυσταῖς ἴης μακαρίας Ἰριάδος
 καὶ λαγαρόμανος μαίρης Γεώργιε καὶ εἶπαι εἶπαι

Εἰς τὸ Μυστήριον ἔσοφιστῶν ἱερῶν χειρῶν
καὶ ἱερωτικῶν χειρῶν προσέμοια.

Ἦχος: β'. Ἐπιτάφιος ζυγῶσι νεκρῶν.

Ὅτι κτερίδα σου ἐστὶν ἡ μάστιξ ἀσπίδος, δειράσαν Μάρτυς Χριστοῦ ἀσπίδα ἡρώδου
ἰσχυρὸν ζῆλον, καὶ ὡς κτύπος ἀντίστασις ἐπὶ καλαμοῦντες ἕσαν οἱ ἀσέβητοι, οὐδ' ἔως
ἐλάττωσαν, κρῖνον, σαυροὶ δὲ ζῆλον, λαὸς τοῦ Χριστοῦ μου καὶ δίαρ, ἀσπὶς ἰδέσασθε
τὴν ἐξωμῶσα.

Ὁμοίον.

Ὅτι ευτυχῆρας λαὸς χερσίν, τῶν ἀγίων Μάρτυς Χριστοῦ Πνεύματος, οἱ ἀγαθὸι ἐπιδοθέντες
δύομιον παρρησίας, ὑπὸ τῶν ἀδύων κριτῶν, δασσῶν ἐκφύλακτας, διότι
καὶ αἶψα, σαύων ὁρατῶν ὁμοῦ, καὶ ἀσπίδων χερσίν, ὁδὸν τῆς ἀμύνης σφιδάδας, καὶ
λαὸς ἐπὶ αὐτῶν ἱερωτικῶν, δίαρ σαφηνείαν ἰδὲ ζῆλον.

Ὁμοίον.

Ὅμοι ἱερωτικῶν τῶν ἐπιτάφιος, ζῆλον τοῦ σου Μαρτυρίου, ἐξιδασσῶν Χριστοῦ Μάρτυς ὡς
Πνεύματι ἀδελφικῶν ἐκπαῖς, καὶ δαυρῶν σφιδάδας δασσῶν ἐκφύλακτας, τοῦ καλαμοῦντες
λαὸς, δίαρ ἐξωμῶν ἰσχυρῶν, δάσων τοῦ ἀρῶντα ζῆλον καὶ ἀσπίδων ἐκφύλακτας ἕσαν ἡρώδου
ζῆλον τοῦ ἀδύων σου Πνεύματος. Ἦχος γ'. Ἐπιτάφιος.

Ἐπί σοι σὺ βασιλεῦ Μάρτυρα Πνεύματος, τὸς μὴ ἱερωτικῶν, ἀσπίδων καὶ ἀσπίδων ἐκφύλακτας,
ἐκφύλακτας τῶν ἀδύων, ὁδὸν τῆς ἀμύνης ὁμοῦ, οὐκ ἔροβησαν τῶν ἐκφύλακτων αὐτῶν
ἀσπίδων, οὐκ ἔκφύλακτας τῶν βασιλέων αἱ ἀσπίδων, οὐκ ἔκφύλακτας τῶν βασιλέων, αὐτῶν ἐκφύλακτας
λαὸς, σαυροὶ τῶν μετῶν, σαυροὶ τῶν μετῶν ἀσπίδων βασιλέων, ἕσαν ἡρώδου
ζῆλον τοῦ ἀδύων, ἕσαν καὶ οὐκ ἔροβησαν ἀσπίδων, ὁδὸν τῆς ἀμύνης ἡρώδου.

Ἦχος β'. Ἐπιτάφιος.

Ἐπί σοι Πνεύματι, ἀσπίδων ἀμύνης σφιδάδας ἐκφύλακτας, ὁδὸν τῆς ἀμύνης ἡρώδου
ζῆλον, ἐπὶ αὐτῶν γὰρ ἀδύων τῶν ἀσπίδων ἀμύνης, ὁδὸν καὶ μαχητικῶν ἐκφύλακτας. οὐκ
ὁδὸν τῆς ἀμύνης ἀμύνης, ἀσπίδων τῶν σου κατὰ χερσίν σαυρῶν, καὶ ἱερωτικῶν ἐκφύλακτας
ἐκφύλακτας τῶν ἀδύων, ὁδὸν τῆς ἀμύνης ἡρώδου, ὁδὸν τῆς ἀμύνης ἡρώδου.

Ἦχος πλ. δ'. τοῦ αὐτοῦ

Ἡ σ. 3 τοῦ χειρ. τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Ἁγ. Παρασκευῆς Τρικάλων.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΤΣΙΟΥΡΗ

ΣΤΑ ΧΝΑΡΙΑ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ,
ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΣΥΝΟΜΙΛΙΕΣ

Πλαγιάζεις στην κλίνη του σπιτιού σου,
στον ίσκιο της παλιάς εικόνας
κάτω απ' τη σκέπη του κάστρου
τριγυρισμένος απ' τους θησαυρούς των δακρύων σου
στους άθλους των αγώνων,
προγονικά εμβάσματα μιας αέναης διεργασίας
Και ξυπνάς γυμνός, ξένος στην ξένη χώρα
αρχίζοντάς τα όλα απ' την αρχή
σαν να μην υπήρξες, σαν να μην έζησες
σα ν' άταν όλα μια αυταπάτη...
Περπατάς στα ξένα μονοπάτια,
κρατώντας την πηγή,
τη ρίζα της φωτιάς σου...
Μα όπου κι αν πας
στα σοκάκια της γειτονιάς σου τριγυρνάς
τους γνωστούς ανθρώπους χαιρετάς
στους διαδρόμους του σπιτιού σου περιπλανιέσαι
τις παλιές θύμησες αναμοχλεύεις,
το λυχνάρι που άφησες στο ξέφωτο
τα παπούτσια που ξέμειναν στους δρόμους
και τ' άλλα που παρέμειναν αφόρετα στ' άλλα μονοπάτια
Τα βιβλία, παραδομένα στα ράφια, στη φθορά...
ατελείωτοι δρόμοι του μυαλού, του καημού
στις θύελλες των καιρών.
Τώρα που έζησες τη λεηλασία, τη βιαιότητα της φυγής
στα ερείπια μιας χώρας που έγινε κιόλας αποικία
η Αρχαία Σκουρία θα σ' ακολουθεί
στα χρυσοκέντητα παλώματα της ελευθερίας
άλλοτε μοιάζε με χρυσόσκονη, στραυτάλισμα ηλιαχτίδων

άλλοτε κυλάει σα χόμα που επωάζει ξίφος και κραυγή
στα σπάργανα της συνείδησης
στα μάτια των ανθρώπων που χάθηκαν
και των άλλων που απέμειναν
περιμένοντας στοϊκά την άνοιξη
στη βαριχειμωνιά της ατέραντης νύχτας
ενός κόσμου υπόλογου, παράλογου...
Βήματα ακάλυπτων επιταγών
στο σιναξάρι της ελευθερίας
της αγιοσύνης της πληρότητας
στους λειτουργούς της αγάτης.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΤΣΙΟΥΡΗ

Φεβρουάριος του '14

βιβλιολογία

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΖΑΡΙΔΗ

Χρήστος Ζαμπακόλας: *Η ιστορική παρουσία των Γιαννιωτών Εβραίων μέσα από την εμπορική τους δραστηριότητα*

Ιωάννινα - Βενετία, 16ος-18ος αιώνας Ίδρυμα Ιωσήφ και Εσθήρ Γκανή, Ιωάννινα, 2013
169 σσ., 187. Περίληψη στα αγγλικά με παράρτημα ανέκδοτων εγγράφων, οριστική έκδοση.

Αυτό το βιβλίο του Χρ. Ζαμπακόλα, καρπός συλλεκτικής και συνθετικής δραστηριότητας τεσσάρων περίπου χρόνων, έρχεται να καλύψει ένα κενό. Εκτός από σκόρπιες και μεμονωμένες μελέτες ή απλά ενημερωτικά σημειώματα, έλειπε μια ιστορική σύνθεση σχετικά με την ιστορία διαφόρων πτυχών της ρωμανιώτικης εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων από τις απαρχές του πασαλικίου των Ιωαννίνων μέχρι τον 18ο αι. Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν δημοσιευτεί διάφορα άρθρα επιστημονικά συγκροτημένα, που αναφέρονται στα ήθη, τη γλώσσα, την προέλευση και τις θρησκευτικές συνήθειες των ρωμανιωτών εβραίων των Ιωαννίνων σε διάφορες χρονικές περιόδους. Η επιτυχία του εγχειρήματος είναι, θα έλεγα, άνιση. Τώρα έρχονται να προστεθούν άγνωστα αρχαιακά τεκμήρια, που διευκολύνουν τη βαθύτερη και καλύτερη γνωριμία με το εβραϊκό στοιχείο στην περιοχή για ένα διάστημα περίπου τριών αιώνων.

Για πρώτη φορά τα αρχαιακά τεκμήρια που έρχονται στο φως προέρχονται από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, το τοπικό Αρχείο του Νομού Κερκυρας και το Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας. Αυτά, με συντονισμένη προσπάθεια καταγραφής και ανάλυσης εκ μέρους του συγγραφέα, εμβαθύνουν ιστορικά στην παρουσία των γιαννιωτών εβραίων στο χώρο και ευρύτερα, στις σχέσεις τους με τον χριστιανικό πληθυσμό και την σύμπραξή τους με αυτόν σε εμπορικό επίπεδο αλλά και στη γλωσσική τους αφομοίωση σε καθημερινές πρακτικές. Κατ' αρχήν πρέπει να αναφερθεί ότι το βιβλίο διακρίνεται για το καλαίσθητο εξώφυλλό του στο οποίο υπάρχει απεικόνιση εβραίου εμπόρου με τη λέζαντα *marchant juif* και σε αχνή εκτύπωση φωτογραφία αποσπάσματος επιστολής στα ελληνικά, προφανώς από το αρχαιακό υλικό του εμπορικού οίκου που μελέτησε ο συγγραφέας.

Σε ένα εισαγωγικό κεφάλαιο δίνεται η ιστορία της ρωμανιώτικης κοινότητας των Ιωαννίνων από τον 8^ο αιώνα και ύστερα μετά την πτώση των Ιωαννίνων (1430) και την τουρκική περίοδο, ανατρέχοντας και σε τουρκικές πηγές αλλά και στις *responsa* (απαντήσεις νομομαθών εβραίων περί δικαίου και άλλων ζητημάτων προς την κοινότητα).

Η πρώτη ενότητα Α έχει αφιερωθεί στην ιστορία των ρωμανιωτών εβραίων της κοινότητας των Ιωαννίνων, στις σχέσεις της με άλλες εβραϊκές κοινότητες ιδιαίτερα με εκείνες της Άρτας και της Κέρκυρας, τους οικογενειακούς δεσμούς, τις πρακτικές ονοματοδοσίας και τις επιχειρήσεις τους. Η κύρια συνθετική μελέτη αρχίζει σσ. 15-33 με τους εβραίους γιαννιώτες εμπόρους, όπου ο συγγραφέας, με βάση το υλικό του, παρουσιάζει και αναλύει στοιχεία που αφορούν την εμπορική πολιτική της Βενετίας, το εμπορικό δίκτυο των γιαννιωτών εβραίων, την ένταση και έκταση του εμπορίου, τις επιχειρηματικές πρακτικές, τον ανταγωνισμό και τα στερεότυπα.

Υποστηρικτικό στα προηγούμενα κεφάλαια αλλά και πολύ διαφωτιστικό σε πολλά ερωτήματα του συγγραφέα αποτελεί το πλούσιο εμπορικό αρχείο του Κωνσταντίνου Σελέκη-Λάμπρου Σάρου που αποτελεί τη Γ' ενότητα του βιβλίου. Το πλούσιο υλικό που ανύεται από εκεί προέρχεται από την αλληλογραφία των γιαννιωτών εβραίων προς τον παραπάνω εμπορικό οίκο και αφορά σε συνεργάτες, συνεργασίες, το εύρος του δικτύου και οι βασικές εμπορικές συμφωνίες, μεσάζοντες, τα εισαγόμενα εξαγόμενα εμπορεύματα, τις εμποροπανηγύρεις του ελληνικού χώρου, ο τρόπος πληρωμών, τα παράπονα και οι διαφορές η μάρκα η αργυροχοΐα και τα υλικά επεξεργασίας αυτής και τέλος η γλώσσα των επιστολών ανάμεσα στους γιαννιώτες εβραίους και τους χριστιανούς γιαννιώτες εμπόρους από όπου τεκμαίρεται ότι ο γιαννιώτης εβραίος, εκτός φυσικά από τα εβραϊκά, γνώριζε την ιταλική όπως και την ελληνική σε σημείο μάλιστα να ανγνωρίζει το γραφικό χαρακτήρα πολλών γιαννιωτών εμπόρων, πέρα από την ντοπιολαλιά που είχε αφομοιώσει στην καθημερινότητά του στην πόλη του.

Στη Δ', τελευταία ενότητα του βιβλίου σσ. 63-74, ο συγγραφέας, με βάση τα αρχειακά του τεκμήρια, επιχειρεί να σχηματίσει πρόσωπα γιαννιωτών εβραίων όπως αυτοί εμφανίζονται στα έγγραφα.

Σε παράρτημα σσ. 78-169 ο κ. Ζαμπτακόλας μεταγράφει, σύμφωνα με τη διπλωματική μέθοδο, 74 συνολικά έγγραφα, τα οποία χωρίζει σε δύο ενότητες, σε εκείνα από το Κρατικό αρχείο της Βενετίας και σε εκείνα από τα Γ.Α.Κ. Ν. Κερκύρας και παραθέτει στη συνέχεια ένα πολύ χρήσιμο

γλωσσάριο σσ. 170-173 ενώ φωτογραφίες εγγράφων που παρατίθενται, προέρχονται από το Αρχείο του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας. Οι σελίδες 183-187 καταλαμβάνονται από ένα χρησιμότατο ευρετήριο ονομάτων, προσώπων και τόπων. Το συνθετικό μέρος της εργασίας του Ζαμπακόλα χαρακτηρίζεται για τη συστηματική αξιοποίηση του αρχειακού υλικού που εντόπισε, την ευαισθησία της θεώρησης για την αξιολόγηση των λεπτομερειακών στοιχείων που μπορούν αυτά να οδηγήσουν σε στερεώτερα συμπεράσματα. Βασικά σε ό,τι αφορά στην εμπορική δραστηριότητα των γιαννιωτών εβραίων εμπόρων σε διάστημα περίπου τριών αιώνων, ο συγγραφέας προσφέρει με το βιβλίο του πρωτότυπο υλικό στην ειδικευμένη επιστημονικά βιβλιογραφία. Η γνώση του υλικού αυτού μαζί με το υλικό από άλλες περιοχές θα δώσει, ελπίζω, τη δυνατότητα για κάποιες μελέτες με ανάλογο βάθος. Η άποψη που θεωρεί ότι το ετερόδοξο στοιχείο όπως αυτό το εβραϊκό που ζει σε κλειστή κοινότητα με δικά του ήθη, έθιμα και θρησκεία, δεν συγχρωτίζεται με την υπόλοιπη κοινωνία της πόλης που ζει, αποδεικνύεται από την μελέτη του κ. Ζαμπακόλα ότι οι έμποροι των δύο κοινοτήτων, της χριστιανικής και της εβραϊκής της πόλης των Ιωαννίνων, συνεργάζονταν στενά στο διάστημα τριών περίπου αιώνων από συνειδητή επιλογή και όχι από ανάγκη αφού, η συνύπαρξή τους στον ίδιο τόπο επί αιώνες, δημιούργησε την αίσθηση της κοινής τους μοίρας υπό αλλόθρησκο καθεστώς (οθωμανικό), που εκφράστηκε στον επαγγελματικό τομέα πρωτίστως και δευτερευόντως στα στοιχεία που εισέρχονται στην πολιτισμική ταυτότητα. Ο εβραίος γιαννιώτης έμπορος και ο αντίστοιχος χριστιανός συναισθάνονταν συντοπίτες για τούτο οι εμπορικές τους συνεργασίες στο διαμετακομιστικό εμπόριο και ως μεσάζοντες στη γραμμή Ιωάννινα-Κωνσταντινούπολη-Βαλκάνια διήρκεσαν από τον 15^ο έως τον 18^ο αι. ανθηρά. Ο κοινωνικός εξάλλου ιστός της πόλης των Ιωαννίνων, όχι μόνο δεν επέδειξε προσπάθεια αφομοίωσης της πολιτισμικής ταυτότητας της ρωμανιώτικης εβραϊκής κοινότητας, αντίθετα αποδέχτηκε, ότι οι έμποροι των δύο κοινοτήτων μαζί, δημιουργούν έναν εμπορικό δυναμισμό και σιγά σιγά, στο πέρασμα των χρόνων, την εμπορική ελίτ της πόλης των Ιωαννίνων. Η διάρθρωση της εργασίας του συγγραφέα είναι σφαιρική και επειδή στόχευε στην ακριβή τεκμηρίωση, επέλεξε να περικλείσει στις παραπομπές του λεπτομέρειες όσες δεν περιέλαβε στο στοχαστικό μέρος της ανάπτυξης των επιχειρημάτων του.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΖΑΡΙΑΔΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>† Μητροπολίτου Ἰωαννίνων Μαξίμου, Ἐπιβατήριος Λόγος</i>	5
<i>Χαρίλαος Γ. Γκούτος, Χρῦσανθος Λαϊνᾶς (1806-1896)</i>	13
<i>Σαράντος Ι. Καργάκος, Ἡπειρωτικὲς ἀναμνήσεις</i>	33
<i>Μιχάλης Η. Αράπογλου, Κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ προσέγγιση τῆς λεγόμενης παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς με ἐνδεικτικὲς αναφορὲς στο Μέτσοβο, τὸ Ἀργυροκάστρο, τὴν Πωγω- νιανὴ καὶ τὴν Κόνιτσα</i>	45
<i>Χαράλαμπος Β. Χαρίσης, Μία παρανοημένη ομηρικὴ μαρτυρία γιὰ τοὺς νομάδες κτηνοτρόφους τῆς Ἠπείρου</i>	59
<i>Νίκος Θ. Ὑφαντῆς, Τὸ βαθύτερο νόημα τῆς εορτῆς τῶν Τριῶν Ἱε- ραρχῶν</i>	95
<i>Λένα Παππά, Τὸ μέλλον, Πανηγυρικὴ ζωὴ, Τὸ θαῦμα (ποιήματα)</i>	106
<i>Σπυρίδων Δαμ. Ὑφαντῆς, Λειτουργικὰ καὶ «Ἄξιον ἔστι» εἰς ὄ- λους τοὺς ἤχους</i>	109
<i>Σίσυ Σιμενελάκη, Νυχτερινὴ βόλτα, 5-9-08, Ευχαριστία (ποιήμ.)</i>	140
<i>Ελένη Μάργαρη, «Μητέρα, μεγαλόψυχη στὸν πόνο καὶ στὴ δόξα» – Οἱ ἀλληγορικὲς ἀπεικονίσεις τῆς Ἑλλάδας</i>	141
<i>Αλέξανδρος Γεωργίου Τσίλης, Τρεῖς ἐπιστήμονες Ἠπειρώτες γιὰ τροὶ στὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821</i>	181
<i>Αλέξανδρος Αηδῶνης, Καρυάτιδα (ποίημα)</i>	188
<i>Πάνος Δημ. Τζιόβας, Ἡ Ἐ΄ Ἐκθεσὴ τοῦ Ἐπιθεωρητῆ Γ. Καράτσαλου γιὰ τὰ ἐλληνικὰ καὶ ἐτερόθρησκα Δημοτικὰ Σχολεῖα τῶν Ἰωαννίνων (24 Ἰουλίου 1920)</i>	189
<i>Δημήτριος Κολιός, Ἡ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξη τοῦ Δήμου Πρέβεζας (1930-1950)</i>	211

<i>Μαρία Παππά</i> , Η πόλη των Ιωαννίνων μέσα από τα δημοσιεύματα των εφημερίδων στο λυκαυγές της απελευθέρωσης	219
<i>Βασιλική Τσιαγκαβέλη</i> , Η ιστορική αγορά των Ιωαννίνων – Τα Γιάννενα και το εσωτερικό - εξωτερικό εμπόριο	239
<i>Γεώργιος Τσίλης</i> , Στο χρόνο, Νόστιμο ήμαρ (ποιήματα)	260
<i>Βασίλης Αν. Χαρίσης</i> , Γέφυρα Ρίου - Αντιρρίου	261
<i>Κώστας Π. Βλάχος</i> , Χρυσάνθου Λαενά: Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Νεομάρτυρος Γεωργίου τοῦ ἔξ Ἰωαννίνων	285
<i>Θεοδώρα Τσιούρη</i> , Στα χνάρια των πηγών, διαχρονικές συνομιλίες (ποίημα)	327
<i>Κατερίνα Ζαρίδη</i> , Χρήστος Ζαμπακόλας: Η ιστορική παρουσία των Γιαννιωτών Εβραίων μέσα από την εμπορική τους δραστηριότητα	329

